

Christina
Carlsson

*Kvinnosyn
och kvinno-
politik*

*En studie av
svensk socialdemokrati
1880-1910*

*Diss.
Rund.
1906*

Kvinnosyn och kvinnopolitik

Kvinnosyn och
kvinnopolitik

En studie i svensk kvinnohistoria
1880-1910

av
Karin Ekström

Christina Carlsson

Kvinnosyn och kvinnopolitik

*En studie av svensk socialdemokrati
1880-1910*

Arkiv avhandlingsserie 25

Copyright Christina Carlsson/Arkiv
Sättning Micromax, Lund
Tryck Studentlitteratur, Lund 1986
ISBN 91 7924 0135

Innehåll

FÖRORD 7

1. TEORETISK RAM OCH ÖVERGRIPANDE FRÅGESTÄLLNINGAR 9

Kvinnoperspektivet - en begreppsdiskussion 9

Politikens bestämningar 20

2. VERKLIGHET, VISION OCH HANDLING - EN BAKGRUND 32

Kapitalism - kvinnoarbete - familj 32

Kvinnoarbete och familj i Sverige 35

Kvinnoarbete, kapital och stat 46

Arbetarklassen, kvinnoarbetet och familjen 51

Socialism och kvinnofrigörelse 55

Fanns det en socialistisk strategi för kvinnofrigörelse? 60

Kvinnosyn och politik 64

Idealistiska och materialistiska förklaringar 65

SAP, kvinnosynen och kvinnopolitiken 67

Partiets utveckling - några bakgrundsdata 67

Undersökningens centrala problem och teman 74

3. ÅTTIOTALSSOCIALISM OCH KVINNOEMANCIPATION 77

Den liberala arbetarrörelsen och de tidiga fackföreningarna och kvinnorna 79

Förhållandet kvinnofråga/klassfråga - två synsätt 87

Programutvecklingen ur kvinnosynpunkt 94

Det första socialdemokratiska programmet 95

Stockholmsprogrammen 97

Den sydsvenska arbetarrörelsens program 101

Kvinnornas rösträtt 102

Kvinnoarbete och familj - konkreta reformkrav 107

Organisation 114

Sammanfattning 121

4. KVINNOSYN OCH KVINNOPOLITIK UNDER PARTIETS FÖRSTA DECENNIUM 124

Kvinnoorganiseringen 129

Sär- eller samorganisation 132

Facklig kontra politisk organisering 137

SAP, kvinnorna och rösträtten 140

SAP demonstrerar även för kvinnans rösträtt 142

Rösträttsrörelsen och kvinnorna 144

Folkrikssdagen 1893 147
Försök till kvinnosamarbete över klassgränser 151
Folkrikssdagen 1896 154
Riksdagsmandat ochorstrejsplaner 157

Kvinnorarbete och familj 162

Arbeterskeskydd och lika lön 162

Likhet och polaritet - mot nya lösningar 164

Likhetsprincip och helhetsperspektiv 167

Lika lön och skyddslagstiftning 170

Kvinnorarbete, konkurrens, organisation 175

Äktenskap, barn och hushållsarbete 179

Sammanfattning 184

5. ALLMÄN RÖSTRÄTT FÖR MÄN OCH NATTARBETS- FÖRBUD FÖR KVINNOR: PRAKTISK KVINNOPOLITIK 1900-1910 189

Den socialdemokratiska kvinnorörelsen konstitueras 189

Den kvinnliga rösträtten som en riksdagsfråga 200

"Hvarför skola kvinnorna vänta?" 202

De socialdemokratiska kvinnornas dilemma 205

En opposition växer fram 208

Omprovningen 210

Oppositionens argument 212

Varför skulle kvinnorna ha rösträtt? 215

Arbeterskydd för kvinnor: skydd eller diskriminering? 217

Lagstiftningen och debatten - en bakgrund 218

Organisation eller skyddslagar. "Radikalmedlet" ifrågasatt 222

Nattarbetsförbud för kvinnor. Argument i riksdagsdebatten 225

SAP och nattarbetsförbudet 232

Sammanfattning 244

6. MANLIGA IDEOLOGIER OCH KVINNLIGA STRATEGIER 249

Den ideologiska tadelningen 249

Politiken ur kvinnornas perspektiv 257

Likhet och särart 259

Lika lön - familjeförsörjarlön 261

Moderskap, försörjning, frigörelse 264

Kvinnosyn och kvinnopolitik - en slutkommentar 272

NOTER 278

REFERENSER 303

SUMMARY 318

Förord

Denna avhandling har utarbetats vid Historiska institutionen i Lund. Birgitta Odén har som seminarieledare och examinator engagerat följt mitt arbete och gett mig många värdefulla och avgörande synpunkter såväl under arbetets gång som på det slutliga manuskriptet. Bengt Ankarloo, som varit min handledare, har läst och uppslagsrikt kommenterat de avhandlingsdelar som jag med ojämna mellanrum lämnat honom. Han har även läst avhandlingen i manuskript och då gett ytterligare konstruktiva synpunkter. Mitt arbete har delvis skett i anknytning till institutionens barnhistoriska projekt, där jag särskilt vill framhålla betydelsen av de fortlöpande diskussioner jag haft med Lars Olsson, som även läst delar av manus och lämnat många viktiga synpunkter, och Bengt Sandin. Göran Rystad har i slutskedet läst avhandlingen i manuskript och bidragit med värdefulla kommentarer. Bland övriga kolleger vid institutionen som i diskussioner eller på annat sätt stött mitt arbete vill jag nämna Lars Edgren, Christer Hult, och Ingrid Millbourn. Ett särskilt tack vill jag också rikta till Ingemar Norrlid, vilken i våras som vikarierande professor på kort tid omsorgsfullt läste och kommenterade hela avhandlingsmanuskriptet.

Då kvinnohistoria och kvinnoforskning överhuvudtaget är ett relativt nytt forskningsområde i Sverige har mina kontakter utanför den egna institutionen och med andra kvinnoforskare varit av särskild stor vikt. De diskussioner jag hade med Joke Esseveld, Sara Goodman och Karin Widerberg då vi för några år sedan tillsammans skrev en artikel om aktuella teorier inom kvinnoforskningen var av stor betydelse när jag själv sökte klargöra de teoretiska premisserna för mitt arbete. Joke Esseveld och jag har sedan fortsatt dessa diskussioner och jag vill här särskilt tacka henne för stöd, uppmuntran och många konstruktiva diskussioner.

Under senare år har det också inletts ett mer organiserat samarbete mellan kvinnoforskare inom olika områden. Detta samarbete, manifesterat bl a i Kvinnouniversitetet 1982 och i svenska och nordiska kvinnohistorikermöten, har också varit en oerhört viktig stimulans för mig.

Vidare vill jag tacka Ann-Marie Holmqvist som renskrivit delar av

manuskriptet, Monica Udvardy för hennes snabba översättning av den engelska sammanfattningen och Anders Persson för hjälp med att lösa några av datateknikens mysterier.

Den ekonomiska situationen för doktorander är som bekant inte den allra bästa. De stipendier jag erhållit från Fredrika Bremer-förbundet, Ellen Fries' forskningsfond samt från Kungliga Vetenskapsakademien har därför varit mycket välkomna.

Svårigheten för kvinnor att förena olika delar av livet är ett centralt tema i denna undersökning. Även om avhandlingen rör svunna tider och en helt annan kvinnoverklighet än min egen har det ändå tidvis känts som om jag skrivit om mig själv. Målsättningen att skapa en helhet av livets olika delar som utmärkte kvinnosträvandena kring sekelskiftet är lika aktuella i dag. Jag vill avsluta detta förord med att rikta ett varmt tack till min familj som ständigt påmint mig om detta och inte tillåtit mig att helt uppslukas av skrivandet.

Boken tillägnas Lisa, Lars och det nya lilla liv som vi väntar.

Lund i november 1986

Christina Carlsson

1. Teoretisk ram och övergripande frågeställningar

Kvinnoperspektivet. En begreppsdiskussion

Arbetsfrågan och kvinnofrågan var det slutande 1800-talets två stora sociala frågor. "Framtiden tillhör socialismen, det vill . . . säga arbetaren och kvinnan", skrev August Bebel i sin bok *Kvinnan i forntiden, nutiden och i framtiden* och uttryckte därmed de dåtida socialisternas strävan att i teorin koppla samman de två frågorna.¹

Utifrån den ökning av kvinnoarbetet utanför hemmet som följde i storindustrins spår drog de socialistiska teoretikerna slutsatsen att det egentligen inte fanns någon kvinnofråga inom arbetarklassen. Män och kvinnor skulle som lönearbetare tillsammans bekämpa kapitalismen. Rätt till arbete, rösträtt och organisation var konkreta politiska krav som var gemensamma för arbetarklassens män och kvinnor.

De stolta deklarationerna till trots kom dock den socialistiska rörelsen att i sin praktiska politik inta en vacklande hållning till dessa krav, när det gällde kvinnorna. I stället för att konsekvent verka för likställighet på arbetsmarknaden kom man att stödja en utveckling i riktning mot manliga familjeförsörjarlöner och ett hemmafrusystem inom arbetarklassen, och de klassiska kvinnoemancipationskraven kom att få en underordnad roll i den politiska strategin. Även om det fanns nationella differenser tycks detta ha varit en generell tendens inom den västeuropeiska socialdemokratiska rörelsen kring sekelskiftet; en tendens som senare skulle förstärkas.

Det är denna utveckling som närmare skall belysas i denna avhandling. Här är det den svenska socialdemokratin som står i fokus och tidsramarna är ungefärligen 1880 till 1910. Innan jag mer konkret presenterar den analysram och de frågeställningar som styrts undersökningen skall jag på ett allmänt plan precisera mina teoretiska utgångspunkter.

När detta avhandlingsarbete inleddes i mitten på 1970-talet var den teoretiska debatten en helt annan än i dag. Mycket som då framstod som viktigt och nytt känns i dag antingen självklart eller överståndet.

Jag tog mitt avstamp i marxismen, men har efterhand, i likhet med många andra inom kvinnoforskningen, blivit medveten om teorins brister när det gäller att besvara frågor rörande kvinnors särställning i samhället. Detta ifrågasättande av etablerade teorier och/eller begrepp förekommer inte enbart inom den marxistiskt orienterade kvinnoforskningen, utan har också börjat framträda inom andra forskningstraditioner. Även här har den praktiska forskningserfarenheten visat att existerande begrepp, teorier och metoder inte passar eller räcker till. Denna uppfattning delas naturligtvis inte av alla kvinnoforskare, men det är uppenbart att det finns en stark trend i den riktningen idag.²

Den amerikanska socialhistorikern Joan W Scott, som tidigare arbetat inom en i huvudsak moderniseringsteoretisk ram, har nyligen efterlyst en mer offensiv kvinnoforskning som utmanar etablerade teorier och analysmodeller.³ I en översikt över den kvinnohistoriska forskningen i USA urskiljer hon två, hittills dominerande, huvudströmningar. Den ena kallar hon "herstory". Dess huvudsakliga syfte är helt enkelt att synliggöra kvinnorna i historien och sätta dem i centrum för analysen. Den andra, som i USA snarast är en gren av socialhistorien, innebär att man inom ett etablerat forskningsområde uppmärksammar kvinnorna som grupp, men att man arbetar med oförändrad analysram. Beroende på vilken teoretisk skola man ansluter sig till blir kvinnorna i likhet med männen en grupp som "mobiliseras", "moderniseras", "exploateras" etc. Scott ser begränsningar i båda angreppssätten.

"... om 'herstory' tenderar till en alltför separatistisk position, så har mycket av den socialhistoriska kvinnoforskningen varit för integrationistisk och inordnat kvinnorna i de existerande analyskategorierna. Båda tillvägagångssätten ger bidrag till historieskrivningen, men de har inte funnit något sätt att övertyga eller demonstrera för andra historiker att det är väsentligt att beakta deras resultat. De har med andra ord inte 'skrivit om historien'.⁴

Den tredje position, ännu inte särskilt omfattande, som hon själv förordar är just den som strävar efter att "skriva om" historien. Kön blir då inte en variabel bland andra utan en grundläggande analyskategori. Forskningen om kvinnor blir ett sätt att undersöka sociala, ekonomiska och politiska relationer och slutsatserna handlar mindre om kvinnorna själva, mer om samhällets organisation.⁵ Scott ger en del exempel på vad hon menar och talar då om att vidga perspektivet till att gälla maktfrågor i vid mening.

"För att realisera den kvinnohistoriska forskningens radikala potential krävs en historieskrivning som fokuserar kvinnors erfarenheter och analyserar på vilket sätt politiken konstruerar det sociala könet (gender) och på vilket sätt det sociala könssystemet konstruerar politiken."⁶

Ett liknande synsätt, men med marxistiska förtecken, finner vi hos Elizabeth Fox-Genovese, också hon amerikansk historiker. Att skriva kvinnohistoria är inte detsamma som att ersätta det manliga subjektets krönika med det kvinnligas, skriver hon, utan det är att erkänna könet som en specifik historisk kategori.

"Den främsta teoretiska konsekvensen av konfrontationen mellan kvinnohistorien och den officiella historien är detta erkännande av det sociala könssystemet som en grundläggande kategori i den historiska analysen- lika djupt ingraverad som klassförhållandet i de sociala och ekonomiska formationerna och de politiska institutioner de ger upphov till."⁷

Fox-Genovese försöker förena ett historiematerialistiskt och ett feministiskt perspektiv och det är väl snarast i denna tradition som också min undersökning hör hemma. Det rör sig dock om en mycket bred kategori med stora variationer i kritiken av marxismen och i sina krav på en revidering av grundläggande kategorier och begrepp. Vad som förenar är ambitionen att utveckla en teori/analysmodell som fångar in såväl klass- som könsdimensionen.

Att frågan om kvinnans ställning och reproduktionens organisation kommit så i skymundan inom marxismen hänger samman med den starka fokuseringen på produktionen, under kapitalismen definierad som varuproduktion. Problemen och frågorna har ställts ur detta perspektiv och de centrala begreppen härletts ur analysen av produktivkrafter och produktionsförhållanden. Teorin speglar därmed det samhällssystem den fötts ur, dvs ett samhälle som upprättat en skarp skiljelinje mellan produktionen å ena sidan och den privata familjesfären å den andra. Produktionen av varor för profit är det centrala i detta produktions sätt och detsamma gäller teorin. Det är denna produktionsfixering som man inom den nyare marxistiska kvinnoforskningen sökt komma bort ifrån.

Som bl a Michèle Barrett påpekat så har det funnits ett nära samband mellan den feministiska kritiken av marxismen och de försök till uppgörelse med en ekonomistisk och deterministisk tolkning av denna teori som präglad de senaste årtiondenas marxistiska diskussion.⁸ Man har kritiserat den tradition som – i teori och praktik – tolkat Marx' uttalanden om bas och överbyggnad bokstavligt och velat se politiken och ideologin som enkla avspeglingar av produktionsförhållandena. En sådan uttolkning har inneburit att man i regel inte heller har skilt mellan en strukturell och en historisk analys utan använt samma förklaringsmodell oavsett nivå. Därigenom har historien framstått som ödesbestämd. Sin klassiska formulering fick detta synsätt hos Karl Kautsky.⁹ De senaste årens marxistiska teoretiska diskussion har i mångt och mycket gått ut på att komma till rätta med ovanstående problem, dvs att komma bort från reduktionism och

determinism. Inom den sk Althusser-skolan försökte man göra detta genom att upprätta 'regionala' teorier om ideologin och politiken samt diskuterade behovet av en teori om 'samhällsformationen'. Till denna teoribildning anknöt exempelvis Juliet Mitchell i det för den nya kvinnorörelsen smått klassiska arbetet *Women's Estate*, där hon i Althusserns anda diskuterade kvinnans ställning som bestämd av en sammanvävning av olika strukturer – produktion, barnafödande, socialisation och sexualitet.¹⁰ De strukturalistiska ansatserna har dock i sin tur kritiserats för determinism i den meningen att det endast är de dominerande strukturerna, som synliggörs, och att människorna, deras medvetande och aktiva handlande kommer bort i analysen.¹¹

I dag finns det många 'marxismer' och jag skall inte försöka att karaktärisera och dra upp skiljelinjerna mellan dem men det förefaller som om det finns en stark rörelse bort från abstrakt teoretiserande och mot konkreta analyser, där man i stället för att söka bekräfta 'hur det nödvändiga slår igenom i det tillfälliga' försöker finna nya vägar för att studera komplexa samhälleliga helheter. I dessa strävanden söker man sig gärna tillbaka till teoretiker som Gramsci eller Luk○s, som problematiserat förhållandet mellan mänskligt handlande och samhälleliga strukturer. Det är inom ramen för denna senare strömning, eller kanske snarare tendens, som jag vill placera min egen undersökning. Själva utgångspunkten är fortfarande det historiematerialistiska antagandet att människornas medvetande ytterst är bestämt av det sociala varat. Ett förnekande av determinismen får alltså inte innebära att vi hamnar i positionen "allt bestämmer allt", utan vad det i första hand gäller är en omdefinition av begreppet socialt vara, att ge det en mer komplex bestämning. I dagens mycket livaktiga engelska marxistiska debatt finner vi åtskilliga försök i den riktningen. Raymond Williams, för att ta ett exempel, har vänt sig mot vad han kallar en objektifiering av begreppet bas och menar att man förvanskat Marx' ursprungliga synsätt som innebar att basen – 'produktivkrafter', 'produktionsförhållanden', 'det sociala varat', – inte var något statiskt eller enhetligt. "... 'basen' ... i sig själv är en dynamisk process full av inre motsättningar – de verkliga människorna och klassernas specifika verksamheter och handlingssätt över en skala från förbindelse till antagonism ..."¹²

Han förespråkar också ett upphävande av distinktionen bas/överbyggnad i den konkreta analysen. "... det (är) inte, tvärtemot en utveckling inom marxismen, 'basen' och 'överbyggnaden' som behöver studeras, utan specifika och delbara verkliga processer, inom vilka det avgörande förhållandet från marxistisk utgångspunkt är det som uttrycks genom det sammansatta begreppet 'determinering'."¹³

Även i Williams analys är dock determineringen, om än en komplex

process i verkligheten, ytterst /teoretiskt/ en rörelse som utgår från den produktiva verksamheten, i den klassiska meningen av ägande, tillägnande och produktionsorganisation. Detta var ett antagande som också accepterades av exempelvis Juliet Mitchell, medan andra pionjärer på kvinnoteorins område undvek att ta ställning till detta övergripande teoretiska spørsmål. I dagens diskussion blir det emellertid allt vanligare att man kräver en revidering även på denna punkt, i form av ett införlivande av könsdimensionen också på den mest abstrakta teoretiska nivån, med de konsekvenser detta får för synen på såväl historiens drivkrafter som den praktiskt politiska strategin.¹⁴ Ett dylikt krav stöter dock på hårdare motstånd från etablerat marxistiskt håll. Visserligen har den feministiska kritiken i regel fått till följd, att man erkänt existensen av ett kvinnoförtryck i någon mening, men att detta också skulle innebära en genomgripande teoretisk revision, är man inte beredd att acceptera. Som Göran Therborn uttryckt det: "Marx' analys av produktionsförhållanden och produktivkrafter och de därpå grundade klasserna och klassrelationerna har en giltighet oavsett förekomsten av och antalet (!) kön."¹⁵

Samma slutsats kommer den engelske marxisten och historikern Perry Anderson fram till i ett arbete om den västerländska marxismens utveckling. Pliktskyldigast, och utan några som helst referenser till den livaktiga teoretiska debatten inom dagens kvinnoforskning, ägnar han ett par sidor åt frågan om kvinnoförtryck och kvinnofrigörelse, där han med enfass hävdar att det är produktionen och klassrelationerna som ändå är det primära, såväl teoretiskt som politiskt. Det är från klassen som en framtida samhällsförändring primärt antas utgå.

"Även om kvinnofrigörelsens sak är universell, även om den är så radikal att även männen genom den kommer att befrias från sina existerande jag, är den som kollektiv (faktisk eller potentiell) kraft otillräcklig för att någonsin kunna tillintetgöra kapitalets ekonomi eller stat. Till det krävs en social kraft som är utrustad med andra strategiska verktyg. Endast den moderna kollektivarbeteren, de arbetare som i alla industrisamhällen utgör de omedelbara producenterna . . . kan tack vare sin sammanhållning och massa utgöra kärntrupperna i den organiserade armé av folklig vilja och strävan som erfordras för varje avgörande konfrontation med den borgerliga staten."¹⁶

Det synsätt som kommer till uttryck i ovanstående citat är i mina ögon i högsta grad dogmatiskt och stelbent. Vad såväl Therborn som Anderson framförallt polemiserar mot är dessutom en typ av radikal-feministiskt synsätt som är ganska sällsynt och som innebär att man ser könsrelationerna som det allt överskuggande och helt bortser från klassdimensionen. Genom att uppställa dikotomin klass eller kön lyckas man undvika att diskutera det som är det centrala problemet i dagens diskussion, nämligen hur man analytiskt skall kunna förena dimensionerna klass och kön.

Ett stort problem som inställer sig när man försöker få en överblick över de senaste årens teoretiska diskussion inom den marxistiskt anknutna kvinnoforskningen är att angreppssätten –teoretiskt och tematiskt– är så varierande. Man menar olika saker med marxism och man ställer olika frågor. Ofta klargörs inte heller på vilken teoretisk nivå resonemangen hör hemma, vilket gör debatten extra svåröverskådlig.¹⁷ Vissa forskare håller sig på en mycket abstrakt teoretisk nivå. De söker betingelserna för den sociala könsolikheten på den abstraktionsnivå som motsvarar den nivå inom marxismen, där vi finner begrepp som arbete, produktivkrafter, produktionsförhållanden, klass, bas, överbyggnad. Antingen försöker man komplettera teorin genom att skapa specifika begrepp för könsrelationerna eller så försöker man skapa helt nya grundläggande kategorier som täcker in såväl klass- som könsförhållandena.¹⁸ Frågan om hur det sociala könssystemet skapas och reproduceras, historiskt eller i ett givet samhälle, befinner sig på en annan teoretisk nivå och det är här som vi finner den största delen av forskningen och debatten. Vissa menar att det är i detta sammanhang som frågan rörande kvinnors särställning och underordning rätteligen hör hemma och inte på den mest abstrakta nivån.¹⁹ För andra är det troligen mer en fråga om att man avvaktar mer konkret kunskap, innan man vill ta ställning till ett nytt teoribygge. Det finns i dagens kvinnoforskning många intressanta tankar och teoriansatser, men knappast några mer utvecklade försök till övergripande teoribildning. Utgångspunkten måste därför fortsatt i stor utsträckning vara den kritiska där målsättningen begränsas till att punktvis skapa nya perspektiv.

Centralt i varje feministisk kritik av marxismen – och andra etablerade teoribildningar – är att förhållanden som rör familj och reproduktion osynliggörs eller inte problematiseras. Marxistiska kvinnoforskare utgår gärna från det uttalande av Friedrich Engels där han, dock utan att utveckla det närmare, deklarerade, att historien är bestämd av såväl produktion (av ting) som av reproduktion (av människor), och menar att det är detta som måste vara utgångspunkten.²⁰ Uttalandet kan dock ges en mycket varierande innebörd, både med avseende på teoretisk nivå och när det gäller själva definitionen av reproduktionsbegreppet, vilket i sin tur är av betydelse för hur man definierar den manliga dominansen/kvinnoförtrycket. Nedan skall jag kort presentera några teoretiska ansatser och förhållningssätt som jag upplevt som särskilt fruktbara och som, på olika sätt, haft betydelse för hur jag formulerat problemställningarna i denna studie.

Låt oss först koncentrera oss på vad man lägger in i begreppet reproduktion. Mycket förenklat skulle vi då kunna skilja mellan dem som fortfarande, dvs på samma sätt som när det gäller produktions-

begreppet, tar kategorin arbete som utgångspunkt, och dem som i stället utgår från sexualitet och fortplantning. Denna distinktion passar in på såväl dagens diskussion som på den tidigare.²¹ Exempel på att reproduktionen ses ur arbetets perspektiv finner vi bl a i den sk hemarbetsdebatten som fördes bland marxister på 1970-talet.²² Det utsagningsbegrepp som härletts ur produktionen överfördes här ibland direkt på relationerna inom familjen. Kvinnans hemarbete sågs antingen som ett arbete för kapitalet eller, ur ett feministiskt perspektiv, som ett arbete för mannen.²³ Att man ser reproduktionen huvudsakligen som en form av arbete, om än en särskild form, finner vi också exempel på i dagens sk patriarkatsdiskussion. Detta gäller t ex Heidi Hartmann, vilken – åtminstone i svensk debatt – är den mest kända företrädaren för en sk "dual-system-approach". Hon menar att patriarkatet upprätthålls genom männens kontroll av kvinnors arbete, på arbetsmarknaden och i familjen. Vi får anledning att återkomma till hennes analys mer utförligt längre fram, eftersom hon har försökt applicera sitt synsätt just på denna avhandlings problemområde.²⁴

Vissa av 1960- och 70-talets radikalfeminister hävdade i stället, att det var sexualiteten/fortplantningen, inte arbetet, som utgjorde själva kärnan i reproduktionsrelationerna.²⁵ Denna ståndpunkt har vidareutvecklats, och vunnit allt större anklång, inom de senaste årens kvinnoforskning. Det är här som vi, enligt min mening, finner de nya och spännande perspektiven i dag, de som pekar framåt och mot en förståelse av just det specifika i könsrelationerna och som dessutom innebär en mer radikal utmaning mot etablerad teoribildning. Det är två sätt att närma sig denna problematik, som jag här särskilt vill peka på. I det ena fallet fokuseras behovet av kontroll över kvinnornas sexualitet och i det andra innehållet i reproduktionsrelationerna. Det är inte fråga om några fasta skolbildningar eller utvecklade teorier utan om perspektiv/sätt att se som överskrider ämnesgränser.

Den förra aspekten har framhållits bl a inom den feministiska antropologin, t ex i den inflytelserika artikeln "The Traffic in Women – Notes on the 'Political Economy' of Sex" av Gayle Rubin.²⁶ Själva utgångspunkten här är den biologiska olikheten mellan könen. Det är dock inte fråga om någon statisk biologism utan om ett erkännande av att kvinnorna besitter en resurs – förmågan att föda barn – som såväl den enskilde mannen som "samhället" har ett intresse av att få tillgång till/kontroll över. Det gäller således att sätta in biologin i ett samhälleligt/historiskt och eventuellt också i ett psykologiskt sammanhang. Medan vissa ser kontrollbehovet som huvudsakligen ekonomiskt betingat har andra i stället lagt tonvikten vid den existentiella dimensionen.²⁷ Det finns en intressant dialektik i detta betraktelsesätt i det att kvinnans förmåga att föda barn samtidigt som den ses som en

tillgång, en kraftkälla, också ses som själva grunden för förtrycket. "Man skulle kunna säga att 'kvinnans naturliga överlägsenhet' också lagt grunden för hennes förtingligande, bruket av henne som objekt i männens transaktioner."²⁸

Det centrala i ovanstående synsätt – är att man urskiljer ett specifikt könssystem vid sidan av det ekonomiska systemet, ett könssystem som är uppbyggt kring behovet av att kontrollera sexualiteten – särskilt kvinnornas. Nästa fråga blir vad som kännetecknar relationerna inom detta system. Vad jag främst vill anknyta till i detta sammanhang är de försök som gjorts att fixera vad som är det specifika i den verksamhet som bedrivs av kvinnor inom den reproduktiva sfären – i familjen, i hushållet eller vilken enhet det nu gäller. Detta är en diskussion som kan föras på olika nivåer – verksamhetens art, vilka behov den tillfredsställer, vilket medvetande den alstrar.

När det gäller verksamhetens art är det helt enkelt så att det går att urskilja en speciell typ av arbete – matlagning, tvätt, städning, barnavård – som verkar ha fallit på kvinnors lott i alla samhällen som uppnått en viss grad av specialisering.²⁹ Detta arbete, som syftar till att mera omedelbart säkra den dagliga och generationsmässiga reproduktionen av släktet har på ett avgörande sätt påverkat kvinnornas möjligheter att delta i andra samhälleliga aktiviteter. Mycket av kvinnoforskningen har gått ut på att synliggöra denna specifika kvinnliga verksamhet med anknytning till reproduktionen. Det finns dock inget nödvändigt historiskt samband mellan kontroll av kvinnors sexualitet och att kvinnor utför detta vårdarbete. På en konkret nivå stöter vi ju genast på stora variationer mellan samhällsklasser. Detta behöver dock inte kullkasta tanken på ett könssystem, eftersom detta inte är en empirisk kategori, utan en beteckning för de relationer som har sitt ursprung i den biologiska könsskillnaden och fortplantningen, där arbetsdelningen endast är en del. I stället borde de konkreta variationerna uppfordra till undersökningar av hur de strukturer som byggts upp kring produktionen av människor respektive produktionen av ting historiskt flätats samman.

Inom framförallt sociologin har man under senare år framhållit att kvinnors reproduktiva arbete kvalitativt sett är annorlunda än annan typ av arbete. Detta har utvecklats av Ulrike Prokop (1981), Kari Waerness (1983) samt för Sveriges del av Rita Liljeström (1980) för att endast ta några exempel. Man har talat om den speciella "omsorgsrationaltitet" som karaktäriserar kvinnovärlden eller om det specifika "kvinnliga livssammanhanget" som ger upphov till en behovsorienterad och inte instrumentell manlig kommunikation. Det centrala i detta synsätt är, som jag ser det, det teoretiska erkännandet av andra behov än de strikt ekonomiska, som brukar utgöra grunden i materialistiska

analyser, dvs erkännandet av att behoven av vård och omsorg är grundläggande behov som måste beaktas i en analys av såväl samhällets uppbyggnad som av människors medvetande och handlande. Här finns dock en risk för att man hamnar i ett ahistoriskt, synsätt varför det är viktigt att påpeka att utformningen av de nära personliga relationerna samt överhuvudtaget utrymmet för dessa relationer är såväl klassbundet som historiskt föränderligt. Det historiskt sett vanligaste har emellertid att detta omsorgsarbete ombesörjts av kvinnor vid sidan av de ekonomiska aktiviteter som, enligt samhällenas egen måttstock och i regel också enligt forskningens, bedömts som de centrala. Den historiska tendensen i riktning mot en separering av dessa verksamheter, en uppdelning i offentligt och privat, är på väg att brytas i dagens utvecklade kapitalistiska samhälle. Stora delar av det reproduktiva arbetet, vilket fortfarande huvudsakligen utförs av kvinnor, har nu flyttats utanför familjen. Genom denna utveckling har de två behovssystemen – behovet av vård och omsorg å ena sidan och behovet av livsförnödenheter å den andra, som båda förutsätts kunna tillgodoses enligt kapitalistisk ekonomisk logik – kommit i konflikt och blivit synliga.³¹

Efter att ha återgett några drag i den pågående diskussionen om existensen av ett könssystem och det specifikt kvinnliga skall jag avsluta med några reflexioner kring vad detta får för betydelse för synen på kvinnors medvetande och agerande, vilket är av speciell relevans för denna studie där huvudobjektet är ideologier och praktisk politik. Enligt traditionell marxistisk konception är det arbetet (så som det definieras i teorin) och ägandet som definierar medvetandet i första hand och även om nya bestämningar i differentierande syfte tillkommit under senare tid – ställning i arbetsprocessen, social rekrytering, patriarkal ideologi mm – så är detta fortfarande i stor utsträckning fallet. Med denna utgångspunkt blir det omöjligt att förklara t ex kvinnors bristande fackliga aktivitet och starka familjeorientering i dagens samhälle. I värsta fall hamnar man i en diskussion i termer av falskt medvetande, dvs att kvinnorna inte inser sina egentliga intressen, och därmed har man gjort problemet till en attitydfråga. Ovanstående synsätt faller under det som Ulrike Prokop benämnt en självständiggjord strategi. Hon använder begreppet på både politiska och vetenskapliga strategier och menar att detta tänkande, som innebär att kvinnorna görs till objekt, genomsyrar såväl härskande strategier – den faktiska jämställdhetspolitiken i både öst och väst – som de oppositionella – viss marxism och feminism. De utgår från och accepterar rådande, manliga, makt- och statushierarkier i samhället eller inom en viss grupp i samhället. Förtrycksaspekten är central och normen, om än outtalad, är att kvinnan skall bli som en

man. Mot detta försöker Prokop formulera en frigörande strategi som i stället tar sin utgångspunkt i det kvinnliga livssammanhanget, som hon definierar som i grunden motsägelsefullt, präglad av en konflikt mellan önskningar och vad som är realiserbart. Kvinnors familjeanknytning blir utifrån detta perspektiv inte något oförklarligt, utan tolkas i stället i termer av protest och/eller val. Som så ofta sker inom kvinnoforskningen skär Prokop över etablerade ämnesgränser och anknuter till olika teoribildningar: viss marxism, strukturfunktionalism, existentialistisk filosofi, psykoanalytisk teori mm. Vi skall inte fördjupa oss just i hennes teori bygge utan vad jag främst vill peka på här är den relativisering av begrepp som kvinnoförtryck och kvinnofrigörelse som blir följden av det synsätt som hon representerar. Kvinnofrigörelse blir här något nytt, systemöverskridande, som tar sin utgångspunkt i kvinnors specifika liv och erfarenheter.³²

Genom att i diskussionen av reproduktionen inrikta oss på fortplantning och på omsorgsaspekten kan vi undvika att falla i den fälla som kvinnoforskningen, och all forskning om undertryckta grupper, tenderar att göra, nämligen att enbart inrikta sig på förtrycket och dess uttrycksformer. Ambitionen att få den specifika kvinnliga världen synliggjord kan dock i sin tur lätt leda till en alltför okritisk uppvärdering av kvinnors verklighet och medvetande samt till att förtryckaspekten helt kommer bort. Raymond Williams framhöll som vi tidigare såg att den ekonomiska basen var full av inre motsättningar och att relationerna inom systemet därför kunde placeras på en skala från förbindelse till antagonism. Samma sak skulle kunna hävdas när det gäller könssystemet. Även om vi på ett generellt plan kan hävda existensen av ett patriarkat/manligt dominanssystem i nästan alla hittillsvarande samhällen, dvs kvinnan har alltid varit "den andra" (enligt samhällets egen definition), så har denna, liksom all annan, underordning förutsatt ett visst mått av konsensus. Kvinnorna anpassar sig (tvingas att anpassa sig) och accepterar till en del den manliga världsbilden, men försöker samtidigt skapa en egen världsbild utifrån den egna situationen. Problematiken med hur dessa perspektiv – förtryck och styrka, anpassning och protest – skall kunna förenas är närvarande i mycket av dagens kvinnoteoretiska debatt, bl a hos Prokop och i en stor del av den nyare norska kvinnoforskningen.³³

Poängen i ovanstående argumentation är att organiseringen av släktets reproduktion måste betraktas som en central aspekt i uppbyggnaden av varje samhälle samt att den givit upphov till ett specifikt socialt könssystem. Synliggörandet av den reproduktiva sfären och kvinnans centrala roll i denna får emellertid inte skymma att kvinnor också deltagit i de strukturer som byggts upp kring produktionen och

arbetet. Vad som karakteriserat de flesta kvinnors liv historien igenom är tvärtom att de haft en dubbel arbetsbörda, att de vid sidan om födande och skötsel av barn och hushåll haft ett betungande arbete i den direkta produktionen. Hur de två strukturerna kring produktion respektive reproduktion teoretiskt skall kunna integreras är dock, som framhållits tidigare, fortfarande olöst. I den etablerade samhällsvetenskapliga teoribildningen, marxistisk eller ej, blir familjen och reproduktionen antingen en oberoende, icke-problematiserad variabel eller om det gäller en förändringsprocess, till en effekt.³⁴ Enligt de synsätt jag har anknutit till är utgångspunkten i stället att det sociala könssystemet i någon mening också har en egen, analytiskt urskiljbar, dynamik och oavsett vad som är mest ursprungligt – klasskiktningen eller skiktningen efter socialt kön – så är de två systemen, på ett konkret historiskt plan, samexisterande.

Förutom vikten av att erkänna existensen av ett socialt könssystem har här framhållits att vi i den konkreta analysen måste vara uppmärksamma på att relationerna inom och mellan systemen kännetecknas av ett komplicerat mönster av både samförstånd och motsättningar. Konfliktaspekten blir särskilt tydlig i övergångsperioder, då det gamla systemet är i upplösning och det nya inte hunnit få legitimitet. Den här undersökningen faller inom ramen för en sådan övergångsperiod när det gäller klassrelationerna, närmare bestämt den period då industrikapitalismen fick sitt genombrott i Sverige. Vad den kapitalistiska utvecklingen, som ju inlemts långt tidigare, fick för effekt för relationerna mellan könen och för kvinnans samhälleliga ställning är troligtvis den mest diskuterade frågan inom modern kvinnoforskning. Att det inträder avgörande förändringar – i arbete och familj, ideologiskt och politiskt – är de flesta ense om, men förklaringar och tolkningar av förändringsprocessen är mycket varierande. Den förändring som dock de flesta ser som den mest centrala – och som man på olika sätt försöker förklara – är framväxten av en ny familjeform, avskild från produktionen, något som innebar att kvinnorna på ett helt annat sätt än tidigare kom att definieras utifrån sina reproduktiva funktioner. Denna utveckling som slog igenom i alla samhällsklasser om än vid olika tidpunkter och med olika konsekvenser. I ett efterhandsperspektiv kan detta te sig som en ganska självklar och given utveckling. Det var den dock inte under ett övergångsskede. Tvärtom var det ju så att det var med kapitalismen som de moderna kvinnofrigörelseidealerna baserade på likhetsprincipen, föddes. Det likställighetsideal som den nya tiden alstrat anammades också, åtminstone i teorin, av de socialister som utvecklade de teoretiska grunderna för den framväxande socialdemokratiska rörelsen.

En central utgångspunkt för den här studien om arbetarrörelsens kvinnosyn och kvinnopolitik är att frågan om varför man övergav de ursprungliga likställighetsidéerna, alternativt aldrig antog dem, inte kan besvaras enbart med hjälp av en idéanalys utan att analysen måste förankras i en samtida verklighet. Denna verklighet kan dock, som jag försökt illustrera ovan, skildras på många olika sätt: i termer av klass eller kön, produktion eller reproduktion, konsensus eller konflikt, utifrån strukturer eller aktörer. Nedan skall jag utifrån aktuell forskningsdebatt diskutera vad de olika utgångspunkterna får för betydelse för tolkningarna av den tidiga arbetarrörelsens kvinnopolitik och i samband med detta precisera de frågeställningar som styrts undersökningen.

Politikens bestämmningar

Vid en genomgång av såväl äldre som nyare litteratur om svensk socialdemokrati får man lätt intrycket att här varken existerat kvinnor eller kvinnofrågor. Detta speglar till en del verkligheten, men det är också uttryck för forskningens brist på kvinnoperspektiv – man har inte varit intresserad av frågeställningar rörande kvinnans ställning i samhället eller inom rörelsen och man har heller inte, om man haft förklarande ambitioner, haft teoretiska redskap för att analysera dylika frågor.³⁵

Den klassiska frågan inom forskningen om den tidiga arbetarrörelsen har varit den om orsakerna till reformismens genombrott inom rörelsen. I dagens forskning kan vi skönja en rörelse bort från tidigare ganska enkla, mer eller mindre idealistiska, förklaringsmodeller. Man betonar i stället att analysen av arbetarrörelsens ideologi och praktiska politik måste ta sin utgångspunkt i arbetarrörelsens och arbetarklassens praxis. Förklaringar i termer av t ex borgerlig idépåverkan eller ledarnas förräderi förkastas och reformismen ses i stället som ett svar på materiella behov och intressen inom arbetarklassen eller inom vissa arbetargrupper. I detta finns också en udd riktad mot deterministiska tolkningar av samhällsutvecklingen. Man betonar att förhållandet mellan arbete och kapital verkligen är ett förhållande, i och för sig assymetriskt, men där den ena sidan inte har oinskränkt makt. Arbetarrörelsen hade vissa möjligheter att påverka utvecklingen – den var inte given utifrån vissa i det kapitalistiska systemet inneboende lagar.³⁶

Medan klassisk funktionalistisk sociologi har haft problem med att förklara radikalismen inom arbetarrörelsen, har marxismen i sin tur besvärats av reformismen, framhåller Gunnar Olofsson i sin avhand-

ling "Mellan klass och stat". Han hävdar att målsättningen måste vara att utveckla en tolkningsmodell som kan fånga in båda dessa dimensioner, såväl anpassningen som protesten.³⁷ Olofsson försöker göra detta bl a genom att anknyta till A Pannekoeks samtida analys av socialdemokratins utveckling.³⁸ Denne menade att arbetarrörelsens politik skulle förstås utifrån å ena sidan kapitalismens motsägelsefulla utveckling och den skiktning inom arbetarrörelsen som detta gav upphov till, och å den andra utifrån borgarklassens taktik och de givna politiskt-institutionella ramarna. Den sociala skiktningen inom arbetarklassen skapar, enligt Pannekoek, tre politiska huvudriktningar inom socialdemokratiet – revolutionära socialdemokrater, anarkister och revisionister. Vilken av riktningarna som i praktiken segrar, ser han som bestämt av motpartens, bourgeoisiens, taktik. "Antingen kan den följa den 'tyska linjen', med en auktoritär stat, förtryck och underordning av arbetarrörelsen ... eller den liberala, borgerligt parlamentariska 'engelska linjen'."³⁹ Det är denna dubbla bestämning av arbetarrörelsen som Olofsson tagit fasta på i sin bok. "Ett arbetarparti kan betraktas som en artikulering mellan klassen och staten, där staten fattas som den mekanism som sammanhåller ett givet samhälle."⁴⁰ Detta skapar en dubbelhet i arbetarklassens kamp i den meningen att den är en kamp både inom och mot den rådande ordningen.⁴¹

Reformismens styrka och fasta förankring i arbetarklassen beror enligt Olofsson inte på denna tankeforms inre sammanhang och styrka utan på att den kontinuerligt kan bekräftas i den politiska praktiken.

"Den socialdemokratiska politiken *fungerar*, den ger resultat, i åtskilliga fall påtagliga och konkreta och därmed bekräftas också den ideologi som föregår eller ackompanjerar den praktiska verksamheten. Detta förhållande understryks, då kraftfulla och utarbetade alternativ saknas. På ideologins område och inom den politiska kampen gäller att *får* man rätt så *har* man rätt."⁴²

Olofssons arbete är företrädesvis av teoretisk art – en diskussion och utvärdering av olika teorier om reformism och radikalism och ett försök att skapa ett nytt alternativ som kan täcka båda dessa former av arbetarrörelsepraktik. Den nyansering och det materialistiska angreppssätt som han företräder har också fått ett visst genomslag i konkreta historiska analyser. I de senaste årens forskning om fackföreningsrörelsens historia har man sålunda försökt utveckla empiriskt prövbara maktrelationsmodeller för att fastställa det reella styrkeförhållandet mellan arbete och kapital vid olika tidpunkter. Ett ambitiöst försök i den riktningen finner vi i Ingemar Johanssons avhandling *Strejken som vapen*, vilken utifrån den maktrelationsmodell som utvecklats av Walter Korpi behandlar fackföreningar och

strejker i Norrköping kring sekelskiftet.⁴³ Här, liksom i andra studier, läggs stor tonvikt vid den interna skiktningen inom arbetarklassen.⁴⁴ Seppo Hentilä har analyserat den politiska arbetarrörelsens ur samma perspektiv och driver tesen att det finns ett samband mellan reformismen och framväxten av en arbetararistokrati.⁴⁵

Gemensamt för de arbeten som jag refererat till ovan, liksom för de flesta mer allmänna arbeten om arbetarrörelsens utveckling, är dock att kvinnoperspektivet ännu saknas. Utgångspunkten är produktionen, det är denna som bestämmer de historiska rörelselagarna och de historiska aktörernas medvetande. Härmed blir de konkreta formerna för reproduktion – i trängre mening – osynliga och den sociala könsolikheten döljs helt eller synliggörs först på ett sent stadium i analysen och förblir därmed också oförklarad.

Walter Korpis arbete om välfärdsstatens utveckling har av Rita Liljeström kritiserats just ur denna synvinkel.⁴⁶ Samma invändning kan riktas mot Gunnar Olofssons arbete. Hans resonemang om politik och bekräftelse skulle mycket väl kunna tänkas applicerat på frågor rörande kvinnans ställning, i familjen och utanför, men detta är problemställningar som överhuvudtaget inte aktualiseras. Definitionen av begreppet arbetarklass är den klassiska: "Det är den speciella positionen i en kapitalistisk produktionsprocess som konstituerar arbetarklassen."⁴⁷ Den fackliga organiseringen ses som arbetarklassens grundläggande organisationsform. Kampen om reallönen är det primära. Vid sidan av detta tas två sekundära utsagnings- och kampområden fram, nämligen de som rör hyror och priser.⁴⁸ Familjen och relationerna inom denna faller inte inom ramen för de centrala frågeställningarna och när Olofsson, parentetiskt, tar upp denna problematik blir det på en logiskt abstrakt nivå och dessutom endast i termer av arbetskraftsreproduktion.⁴⁹

I de konkreta historiska analyserna kan man inte på samma sätt helt undvika att ta upp problematiken. Detta gäller åtminstone de arbeten som behandlar facklig politik inom branscher med gott om kvinnliga arbetare eller där man diskuterar politiska frågor där kvinnor särbehandlats. Men eftersom kön och reproduktion inte är teoretiskt utarbetade begrepp, så får man gå utanför den etablerade begreppsapparaten, om man vill förklara den empiriska olikhet, som man efterhand stött på.⁵⁰ Så förklaras ofta kvinnors tillbakasatta ställning på arbetsmarknaden med en allmän hänvisning till deras familjeanknytning, utan att familj och reproduktion beaktats i den teoretiska diskussionen och utan att man undersökt hur kvinnornas arbets- och familjesituation de facto sett ut.⁵¹

Frågan om varför socialdemokratien kom att stödja en utveckling i riktning mot manliga familjeförsörjarlöner och ett hemmafrusystem inom arbetarklassen och varför kraven på likställighet mellan könen kom att skjutas i bakgrunden är frågor av samma typ som den om reformismen. I båda fallen gäller det att svara på varför ett visst idékomplex inte antogs, övergavs eller sköts upp. I internationell forskning har arbetarrörelsens kvinnopolitik också blivit föremål för en teoretisk diskussion motsvarande den som utspelats kring reformism-problematiken. Den svenska forskningen på detta område saknar dock i regel dessa mer övergripande teoretiska resonemang, varför jag huvudsakligen kommer att utgå från internationell teoretisk debatt. Jag avstår därmed från att försöka göra en samlad översikt över det svenska forskningsläget och kommer i stället att anknyta till relevant forskning efterhand, då olika delasppekter och delförklaringar aktualiseras.

Jag skall inleda med att presentera två diametralt motsatta förklaringar till att arbetarrörelsen kom att verka för en familjekonsolidering och könssegregering. Båda alternativen har utvecklats i opposition mot de ekonomiska och deterministiska tolkningar som lades fram av en del marxister, t ex i den sk hemarbetsdebatten, på 1970-talet. Dessa såg kapitalets/borgarklassens behov och intressen som de helt utslagsgivande och kvinnoproblematiken reducerades till en klassproblematik. Orsakerna till såväl etableringen av ett hemmafrusystem inom arbetarklassen som till kvinnornas särställning på arbetsmarknaden förlades därmed till sociala förhållanden utanför arbetarrörelsens och arbetarklassens kontroll. I detta perspektiv blir arbetarrörelsens eget agerande ganska ointressant eftersom det ändå är motparten som bestämmer ramarna.⁵² De två kritiska tolkningarna utgår istället från att det var från arbetarklassen, inte från kapitalet, som intresset för ett bevarande av familjen och en könsbestämd arbetsdelning emanerade. De ligger därmed mer i linje med den allmänna trenden inom arbetarrörelseforskningen i dag i det att den söker politikens betingelser i klassens egen praxis. Den ena av dessa tolkningar hävdar att värnandet om familjen faktiskt var i arbetarklassens gemensamma intresse och att den tidiga arbetarrörelsens kvinnopolitik måste ses i detta perspektiv. Det sätt man definierar arbetarklassens intresse på, gör att de specifika kvinnokraven får en underordnad betydelse. Arbetarfamiljen ses som en enhet utan inneboende motsättningar. Mot detta står en tolkning som i stället framhåller könsmotsättningarna inom arbetarklassen och ser värnandet om familjen och åsidosättandet av olika kvinnokrav som ett uttryck för ett manligt egenintresse.

Jag har valt att se närmare på två representativa inlägg för dessa ståndpunkter, vilka båda väckt debatt inom forskningen, det ena av Heidi Hartmann och det andra av Jane Humphries. Hartmann anknyter till de senaste årens feministiska teoribildning och ser politiken som ett uttryck för en patriarkal social struktur. Humphries däremot håller på klassiskt marxistiskt vis fast vid att klassmotsättningarna är det primära.

Patriarkatet

Heidi Hartmann representerar den tidigare omnämnda "dual-system-approach".⁵³ Hon förkastar således inte marxismen men hävdar att teorin om kapitalismen måste kompletteras med en teori om patriarkatet. Såväl tidigare som senare marxister kritiseras för sin strävan att inkludera kvinnorna i kategorin arbetarklass och för att de ser kvinnoförtrycket endast som en annan aspekt av klassförtrycket. Medan marxisterna framhåller att kvinnornas arbete i hemmet, även om det ytligt sett kan framstå som ett arbete för mannen, ytterst är ett arbete som tjänar kapitalet, så hävdar Hartmann att "... kvinnoarbetet i familjen *verkligen* är för männen - även om det helt klart också reproducerar kapitalismen."⁵⁴

"Vem drar nytta av kvinnornas arbete? Kapitalisterna förvisso men helt säkert även männen vilka som makar och fäder får personlig betjäning i hemmet. ... Män har högre levnadsstandard än kvinnor mätt i lyxkonsumtion, fritid och personlig service. En materialistisk analys borde inte bortse från denna avgörande punkt. Det följer av den att männen har ett materiellt intresse av kvinnornas fortsatta förtryck."⁵⁵

Begreppet patriarkat har i den feministiska teoribildningen huvudsakligen betecknat en psykisk eller ideologisk struktur. Hartmann däremot framhåller att patriarkatet är en materiellt grundad maktstruktur; en social struktur, likvärdig med klasstrukturen, med en egen social dynamik. Vi återger här hennes definition.

"Vi kan med fördel definiera patriarkatet som en uppsättning relationer mellan män som har en materiell bas och som trots sin hierarkiska karaktär upprätthåller eller skapar ett ömsesidigt beroende och en solidaritet mellan männen som gör det möjligt för dem att behärska kvinnorna. ... Patriarkatets materiella bas har sin innersta grund i mannens kontroll över kvinnans arbetskraft."⁵⁶

För att förstå grunden till kvinnornas underordnade ställning i det kapitalistiska samhället måste de patriarkala sociala relationerna beaktas, hävdar Hartmann. Dessa hade etablerats långt före kapitalismen och gav männen kontroll över kvinnors arbete och sexualitet.

Med kapitalismens framväxt hotades denna kontroll.

"När det privata skildes från det offentliga . . . kom männens problem att gälla hur de skulle bibehålla sin kontroll över kvinnornas arbetskraft. Med andra ord: ett direkt personligt kontrollsystem övergick i ett indirekt, opersonligt kontrollsystem, som förmedlades av samhälleliga institutioner. De mekanismer som stod till männens förfogande var 1) den traditionella arbetsdelningen mellan könen, och 2) teknikerna för hierarkisk organisation och kontroll."⁵⁷

Patriarkatet påverkade och påverkades av det kapitalistiska produktionssättets framväxt. Under ett tidigt skede fanns en motsättning mellan å ena sidan männens och å andra sidan kapitalets intresse av att kontrollera kvinnornas arbetskraft. Denna konflikt löstes genom systemet med den manliga familjeförsörjarlönen. Patriarkat och kapitalism, som endast analytiskt skiljs åt i Hartmanns framställning, ingick härigenom en historisk förening.

"Uppgåelsen, att betala familjelön åt männen och hålla kvinnorna i hemmet, passade på den tiden både kapitalisterna och de manliga arbetarna. Även om uppgörelsens villkor har förändrats med tiden är det fortfarande så att familjen och kvinnornas arbete i den tjänar kapitalet genom att tillhandahålla arbetskraft och genom att för männen fungera som den zon där de kan utöva sina privilegier."⁵⁸

Hartmann ser könssegregationen på arbetsmarknaden som den primära mekanism som bevarar männens överhöghet över kvinnorna i det kapitalistiska samhället. Yrkessegregationen ses visserligen som resultatet av ett växelspel mellan patriarkat och kapitalism, men hon lägger tonvikten vid patriarkatet och de manliga arbetarnas agerande i denna process.

"Männen agerade för att upprätthålla yrkessegregationen på arbetsmarknaden: de utnyttjade fackföreningarna och förstärkte arbetsdelningen i hemmet, vilken krävde att kvinnorna skulle utföra hemarbete, barnavård och arbetsuppgifter i anslutning härtill. Kvinnornas underordnade ställning på arbetsmarknaden bevarade deras underlägsna ställning i familjen, och denna i sin tur bevarade deras ställning på arbetsmarknaden."⁵⁹

Förklaringen till att dessa strävanden lyckades skall vi enligt Hartmann söka i männens större kunskaper om teknikerna för hierarkisk organisering, en kunskap framsprungen ur deras sedan länge dominerande ställning i familj och arbete.⁶⁰ Sina belägg för detta söker Hartmann i den tidiga fackföreningsrörelsens agerande, då man ofta kan finna ett uttalat motstånd mot det kvinnliga fabriksarbetet. Bl a tar hon upp strävandena för en skyddslagstiftning för kvinnor, och ser detta som en manifestering av de patriarkala intressena.⁶¹

Inom en stor del av dagens familje- och socialhistoriska forskning har man, tvärtemot Heidi Hartmann, betonat familjens betydelse som sammanhållande institution för arbetarklassen under den tidiga kapitalismen. Detta synsätt finner vi exempelvis hos Louise Tilly och Joan Scott i deras exposé över kvinnoarbetets utveckling.⁶² Medan Hartmann lägger tonvikten vid den manliga dominansen och kontrollen i familjen, så framhåller de i stället ömsesidigheten. Framväxten av ett hemmafrusystem – med deras terminologi, "familjekonsumtions-ekonomi" – inom arbetarklassen ser de som ett adekvat svar på erfarenheter och materiella villkor för arbetarfamiljen. Genomgående betonas att kvinnorna får makt och status i kraft av sin centrala ställning i hushållet, något som de menar blev än mer markerat i familjekonsumtionsekonomin.⁶³

Jane Humphries har, utifrån ett marxistiskt perspektiv, teoretiskt försökt utveckla detta synsätt. Till skillnad från Tilly/Scott som genomgående har ett konsensusperspektiv – det präglar såväl synen på arbetarfamiljen som synen på samhällsutvecklingen i stort – tar hon sin utgångspunkt i klassmotsättningarna. Liksom Hartmann reagerar hon dock mot att man ensidigt relaterat arbetarfamiljens fortlevande till kapitalet och dess behov. "Detta är ett obalanserat synsätt, eftersom det förutsätter att kapitalets makt är total och inte ser att dess förmåga att omvandla existerande sociala institutioner, typ familjen, begränsas av motståndet från de berörda."⁶⁴

Men medan Hartmann mot kapitalet ställer patriarkatet, så är Humphries inriktad på arbetarklassens gemensamma intresse. Arbetarfamiljen är enligt henne delvis ett resultat av "... arbetarnas försvar av en institution som påverkar deras levnadsstandard, klassammanhållning och möjligheter att föra klasskampen."⁶⁵

Utgångspunkten är att det i varje samhälle finns grupper som inte kan försörja sig av eget arbete – hur stor denna grupp blir bestäms i sin tur av produktionssättets karaktär – och att det är familjen, eller liknande informella strukturer, som garanterat dessa en försörjning. "Argumentet är att familjeband, förstärkta av ideologin, knyter samman arbetande och icke-arbetande individer och garanterar de senare del i produkten av de förras arbete ..."⁶⁶ Det är detta försörjar- och vårdbehov som förklarar att arbetarfamiljen lever vidare i det kapitalistiska samhället, hävdar Humphries. Men det var inte kapitalets lösning. Tvärtom sätts frågetecken inför de förklaringar som på olika sätt ser familjen som en nödvändig institution under kapitalismen. Alternativa former för att ta hand om barnen var tänkbara. Former som bättre skulle kunna tillgodose kapitalets behov av såväl en

arbetskraftsreserv som av ökad social kontroll.⁶⁷ Arbetarklassen själv däremot, hade starka skäl att försvara familjen. Ett sådant försvar var ett led i kampen mot kapitalets oinskränkta herravälde. Det var familjen man fick lita till i tider av arbetslöshet och nöd. Detta var emellertid inte uteslutande ett tvång utan också ett medvetet val. Arbetarklassen har alltid varit motståndare till alternativ till familjeinstitutionen, menar Humphries. "Familjebanden stärktes därför att dessa stod för den enda struktur som arbetarklassen kunde kontrollera, en struktur inom vilken det fanns utrymme för ett ömsesidigt utbyte, så pass klart angivet att det skapade tillräckliga garantier för att man skulle få hjälp i krissituationer."⁶⁸

Humphries argumenterar ingående för att familjelönesystemet var i arbetarklassens gemensamma intresse. Härigenom kunde den löne- nedpressande konkurrensen motverkas och arbetarklassens levnadsstandard höjas. Hennes argumentation liknar mycket den vi finner hos den samtida arbetarrörelsen och hon illustrerar också sitt resonemang med följande uttalande av en engelsk arbetare:

"Lönerna kan aldrig sjunka under det belopp som behövs för att föda upp det antal arbetare som kapitalisterna behöver. Vävarn, hans hustru och barn arbetar alla för att få i hop till detta belopp; smeden och snickaren uppnår det genom enbart sitt eget arbete. . . . Arbetare i detta land . . . borde återgå till den gamla goda seden att försörja sina hustrur och barn med sina egna löner, och de bör kräva löner som är tillräckligt höga för detta ändamål. . . . Genom att göra detta, skulle kapitalisterna tvingas att ge samma summa till männen ensamma som de nu ger till män, kvinnor och barn. . . . Jag rekommenderar mina arbetskamrater att, framför andra medel att begränsa konkurrensen på arbetsmarknaden, hindra sina hustrur och barn från att konkurrera med dem på marknaden och pressa lönerna."⁶⁹

Genomgående hos Humphries är att hon betonar samhörigheten inom arbetarfamiljen. Arbetarkvinnorna ses inte som individer, med gemensamma intressen skilda från männens, utan som en del av arbetarklassen och i synnerhet av arbetarfamiljen. "Arbetarklassens försök att höja lönerna hade vanligen positiva effekter, om än inte direkt för kvinnornas löner, så i alla fall indirekt genom höjda *familjelöner*."⁷⁰

Kampen för en familjeförsörjarlön och för en konsolidering av arbetarfamiljen blir en del av klasskampen. Särslagstiftningen för kvinnoarbetet tolkas på liknande sätt.⁷¹ Försvaret av familjen var samtidigt ett försvar mot marknadskrafternas utbredning. Härigenom stärktes också solidariteten inom klassen. "Institutionaliserade former för stöd åt icke-arbetande medlemmar av arbetarklassen är i regel alienerande och demoraliserande, och har så varit även tidigare. . . . De traditionella formernas humana karaktär, jämfört med de brutala och degraderande alternativen, måste ha haft en positiv

inverkan på framväxten av ett klassmedvetande.”⁷²

Inte heller Humphries ifrågasätter marxismens grundbegrepp utan vill komplettera med en teori om grundläggande, materiella och ickemateriella behov.⁷³

Klass och/eller kön

Hartmanns utgångspunkt är att det existerar en objektiv könskonflikt och att männen har ett intresse av att kontrollera kvinnorna, deras arbete och sexualitet. Hon diskuterar kontrollmekanismerna ingående, däremot inte själva intressekonfliktens materiella grund. Den enda förklaring hon ger är, att männen härigenom får ett bekvämare liv för egen del. Hon ger oss många goda exempel på den manliga dominansens uttrycksformer, men i sina förklaringar blir hon ohistorisk och abstrakt. En huvudinvändning som jag vill ta upp i detta sammanhang är, att kvinnorna själva är helt frånvarande i analysen. Även om balansen återställes i så måtto att även arbetarklassens agerande beaktas, så är Hartmann ensidigt inriktad på de manliga arbetarna.⁷⁴ Dessa ses dessutom som en homogen kategori – det är den andra invändningen – med ett gemensamt intresse av att binda kvinnorna till hemmet. Det är de manliga arbetarna och kapitalägarna som agerar. Mellan dem finns såväl motsättningar som samförstånd. Relationerna inom det patriarkala systemet, dvs mellan män och kvinnor, problematiseras däremot inte. Trots att en könskonflikt postuleras förblir kvinnorna osynliga i den konkreta analysen. Det faktum att olika kategorier av kvinnor dessutom faktiskt aktivt gav sitt stöd åt politiken att genomdriva familjeförsörjarlönen kan inte förklaras med Hartmanns modell. Trots den proklamerade historiematerialismen bortser hon från att relatera arbetarrörelsens agerande till den verklighet som arbetarklassen mötte under denna övergångsperiod. Hon utgår inte från faktiskt påvisbara behov och intressekonflikter utan ger oss en i det närmaste funktionalistisk förklaring till arbetarfamiljens konsolidering. Det var entydigt definierade behov i patriarkatet som styrde utvecklingen.⁷⁵

Det centrala hos Humphries är att hon pekar på att det fanns en materiell grund för arbetarklassens värnande om familjen och satsning på familjelönen, något som saknas i Hartmanns analys. Men vi kommer här knappast längre när det gäller att begreppsligt fånga underordningsrelationen man/kvinna. För Humphries blir denna snarast en oavsiktlig konsekvens av klasskampen.

Såväl Hartmann som Humphries behandlar kvinnorna som en homogen kategori och förbiser de faktiska intressemotsättningar som

fanns. Hartmann postulerar att kvinnor och män har olika intressen. Det faktum att kvinnornas motsatta intressen så sällan tog sig manifest uttryck kan med hennes synsätt endast förklaras med manligt förtryck eller med att kvinnor hade ett "falskt medvetande". Humphries framhåller till skillnad från Hartmann att kvinnan är medaktör och hon tillsammans med mannen kämpar för arbetarklassen och arbetarfamiliens intressen gentemot kapitalet. Men det är kvinnan i egenskap av hustru och mor, som en del av en fungerande familj, som hon diskuterar, inte änkan eller den ogifta modern med barn att försörja. Att kategorier av kvinnor hamnade i en utsatt position till följd av den förda politiken framstår snarast som ett offer, man var tvungen att göra i klasskampens namn.⁷⁶

Enligt min uppfattning är således inget av ovanstående alternativ tillräckligt som förklaring till arbetarfamiliens konsolidering. En tidigare ensidig inriktning på kapitalets intressen och behov i marxistiska analyser har ersatts med en lika ensidig fokusering på antingen de manliga arbetarnas eller arbetarklassens gemensamma intressen. I stället för en genuin historisk analys ser man historien med facit i hand. Man söker uttrycken för det entydiga klassintresset eller det manliga egenintresset, och blundar därmed för ambivalensen och tvetydigheten. Denna ensidighet har väl till en del sin grund i att artiklarna har ett polemiskt syfte och att teserna därför tillspetsats, men ytterst tror jag att den bottnar i en ovilja att ifrågasätta de etablerade marxistiska begreppen, som ju överhuvudtaget inte beaktar könsdimensionen.

Även om jag ovan medvetet renodlat olika förklaringsalternativ – i termer av kapitalets, männens eller arbetarklassens intresse – så är det ett faktum att många analyser av denna problematik, såväl mer beskrivande som de uttryckligen förklarande, tenderar att lägga tonvikten vid en av dessa aspekter. I den svenska litteraturen, som ännu inte är särskilt omfattande, gäller samma sak. Så härleder t ex Gunnar Qvist arbetarrörelsens bristande intresse för olika kvinnofrågor ytterst till det manliga egenintresset. "Hållningen måste tolkas så, att de ledande, inför den gigantiska uppgiften att lyfta hundratusentals människor ur fattigdom, okunnighet och förnedring, att ge dem ekonomisk trygghet och självkänsla, valde att främst satsa på männen."⁷⁷

Ingemar Johansson däremot polemiserar, i sin diskussion rörande kvinnornas tillbakasatta ställning på arbetsmarknaden, mot förklaringar i termer av könsmotsättningar. Även om han inte förkastar existensen av sådana motsättningar, så lägger han tonvikten vid kapitalets intressen och behov.

"Av naturliga skäl låg det i arbetsgivarnas intresse att ett . . . könsrollstänkande hölls vid liv inom arbetarklassen. Det ökade möjligheterna att erhålla billig arbetskraft och åstadkom splittring på arbetsplatsen. Vad vi också måste beakta är att det fanns flera möjligheter att splittra arbetarklassen. Olika yrkesgrupper spelas ut mot varandra, och här hade själva arbetsdelningen en nyckelroll. Det är i detta perspektiv vi bör se könskonflikten."⁷⁸

En svårighet när man söker få grepp om olika tolkningar av den här problematiken är att diskussionen förs på olika teoretiska nivåer. En fördel med Hartmanns och Humphries tolkningsansatser är att de försöker föra ner diskussionen på en aktörsnivå. Det problematiska är emellertid att de då tenderar att blanda samman den strukturella och den historiskt konkreta analysen. Detta blir särskilt tydligt hos Hartmann. Varken *patriarkat* eller *kapitalism* framstår i hennes framställning som teoretiskt utarbetade begrepp utan tenderar att likställas med de empiriska kategorierna *män* och *företagare*.⁷⁹

Vad som behövs är en ny typ av teori, som beaktar såväl klass- som könsaspekten som samhällsstrukturerande principer. Att som Hartmann och Humphries, och många andra med dem, hävda att kapitalismen logiskt sett inte skulle ha behov av en privat reproduktion inom familjen, ser jag som en ganska meningslös utsaga. Konkret, historiskt byggdes kapitalismen upp kring en redan existerande social könsolikhet. Detta måste därför vara en strukturell förutsättning i den aktörsinriktade analysen, men eftersom det rörde sig om en övergångsperiod fanns här motstridiga tendenser. Den fråga vi därför bör ställa är vilket konkret handlingsutrymme som fanns för arbetarklassen/arbetarrörelsen när det gällde att påverka samhällets uppbyggnad med avseende på förhållandet mellan könen. Följdfrågan blir vilka handlingsalternativ som faktiskt formulerades. Var man överhuvudtaget intresserad av att bryta den manliga dominansen och i så fall på vilket sätt? Fick kvinnorna vara med och formulera den framväxande rörelsens världsbild och politiska strategi och hur såg i så fall deras alternativ ut? Dessa är de övergripande frågor som jag vill belysa i denna undersökning. Ambitionen är att sätta in den svenska socialdemokratins kvinnopolitik – i vid bemärkelse – i ett helhetsperspektiv där såväl klass som könsaspekten beaktas. Gunnar Olofssons formulering att arbetarrörelsen skall ses som en artikulering mellan klassen och staten, ser jag – under förutsättning att könsaspekten beaktas – som en fruktbar utgångspunkt för en sådan analys.

Den relativt utförliga bakgrundsteckningen och problemdiskussionen i det närmast följande kapitlet motiveras av denna ambition att sätta den ideologiska och politiska utvecklingen i relation till materiella förändringar av olika slag. I kapitlets inledande avsnitt görs av ett försök att ge en bild av hur den arbetande kvinnans situation såg ut i

sekelskiftets Sverige. Speciell tonvikt är lagd vid det kvinnliga industriarbetets utveckling, eftersom detta spelade en avgörande roll i socialisternas argumentation i kvinnofrågan. Här diskuteras också den framväxande industrins respektive den borgerliga statens agerande med avseende på kvinnors förvärvsarbete och roll i familjen. Avsnittet "Socialism och kvinnofrigörelse", som följer därefter, består av två delar. I den första granskas de samtida marxistiska teoretikernas försök att förklara kvinnans särställning i samhället. I den andra delen aktualiseras frågan om teorins politiska implikationer – fanns här någon utvecklad marxistisk strategi för kvinnofrigörelse? I avsnittet "SAP, kvinnosynen och kvinnopolitiken" ges slutligen några allmänna hållpunkter när det gäller det svenska partiets utveckling. Målsättningen med detta kapitel är att återskapa några, som jag tror, väsentliga aspekter av det större sammanhang, materiellt och ideologiskt, som på olika sätt kom att präglade den svenska arbetarrörelsens kvinnopolitik, samt att ringa in undersökningens centrala teman och problemområden. Analysen av partiets kvinnosyn och konkreta kvinnopolitik har tidsmässigt delats upp i tre perioder, med en gräns vid partibildandet respektive vid sekelskiftet. Kapitlen 3, 4 och 5 täcker varsin sådan period. Kapitel 6 ägnas huvudsakligen åt en analys av de socialdemokratiska kvinnornas självbild och politiska strategi. Vidare återfinns här några mer sammanfattande avsnitt där jag återknyter till de övergripande frågeställningar som aktualiserats i detta inledande kapitel. Kvinnofrågan var ingen "stor" fråga i den tidiga arbetarrörelsens politik. Källmaterialet är därför disparat och knappt. Här har valts att försöka ge ett helhetsperspektiv och fånga in såväl partiets som kvinnornas samt delvis också fackföreningsrörelsens agerande. Det svenska partiets politik relateras fortlöpande till den kvinnopolitik som förordades av Andra Internationalen samt av det tyska socialdemokratiska partiet, som var det ledande inom denna organisation. Någon konsekvent genomförd komparation är det dock inte fråga om, utan vad det snarare gällt har varit att ta fram referenspunkter för att se i vad mån det svenska partiet följt en allmän trend eller inte. Studien baseras på både centralt och lokalt material, där uppgifterna från det senare fungerar som illustrerande exempel till de på ett mer generell plan framdragna ideologiska och politiska ställningstaganden.

2. Verklighet, vision och handling - en bakgrund

Kapitalism - kvinnoarbete - familj

I det förkapitalistiska bondesamhället utgjorde hushållet den grundläggande enheten. Här förenades produktion med biologisk och social reproduktion - produktionen av ting och produktionen av människor, för att använda Friedrich Engels' terminologi. När det gäller maktförhållandet mellan män och kvinnor uppvisar detta samhälle en mycket motsägelsefull bild. Lagstiftning och kyrkans läror förmedlar bilden av ett starkt patriarkaliskt samhälle. I den sk Hustavlan fanns klara föreskrifter för hur hushållet skulle struktureras med husfadern som överhuvud.¹ Rättsligt var kvinnan omyndig, såvida hon inte var änka, hon fick ej gifta sig utan faderns eller annan manlig släktings samtycke, hon var diskriminerad arvsrättsligt samt utestängd från utövandet av en mängd yrken.² Studier av rättslig praxis samt faktisk arbetsfördelning tyder dock på att kvinnorna i praktiken många gånger haft en betydligt starkare ställning än vad lagstiftning och kyrkans läror ger vid handen. I vilken utsträckning överhetens patriarkala ideologi trängt ned i folkdjupet har därmed blivit en central fråga i forskningen rörande familj och hushåll i bondesamhället. I diskussionen har man framhållit betydelsen av att sätta hushållets sammansättning och kvinnans ställning i relation till variationer i ekonomiskt-sociala villkor och näringsstruktur.³

Den ekonomiska och sociala omvandling under 1700- och 1800-talen ledde till en successiv upplösning av hushållet som en produktions- och arbetsgemenskap. Den befolkningsökning och ekonomiska omvandling av jordbruket som då ägde rum, ledde till en social skiktning av landsbygdsbefolkningen. Stora grupper blev egendomslösa och måste söka sig sin försörjning utanför det egna hushållets ram. Genom att produktion och reproduktion rumsligt skildes åt skapades en potentiell konflikt mellan kvinnors arbete och moderskap.⁴ Utvecklingen hade dock olika innebörd för kvinnor ur olika samhällsklasser samt för gifta respektive ogifta kvinnor.

Inom de högre samhällsklasserna konsoliderades den borgerliga familjeformen. Åtskillnaden mellan hem och arbetsplats innebar här att den gifta kvinnan förlorade sin tidigare anknytning till produktionen. Bondehushållet däremot bibehöll länge sin karaktär av produktionsgemenskap. Bland de mer välbeställda vidgades dock klyftan mellan tjänstefolk och husbondefolk, organisationen blev mer hierarkisk, vilket innebar att bondhustrun mer kom att ägna sig åt hushållssysslor än åt utearbete i jordbruket.⁵ För de växande grupperna av obesuttna förlades nu arbetet, i större eller mindre utsträckning, utanför det egna hushållet i form av dagsverken i jordbruket eller arbete i eller för industrin. I regel försökte man i dessa grupper att upprätthålla en viss grad av självhushållning, eftersom arbetsinkomsterna ofta var otillräckliga. O Löfgren menar att detta familjemönster, som han benämner centrifugalt, skapade en mer självständig kvinno- roll och innebar en uppluckring av det äldre bondesamhällets ofta strikta uppdelning mellan män och kvinnor.⁶

I samband med den ekonomiska omvandlingen inträdde också förskjutningar i giftermålsmönstret. Äktenskapsfrekvensen minskade och äktenskapsåldern steg. Denna utveckling fick till följd en markant ökning av andelen ogifta kvinnor i behov av arbete och försörjning. När det gällde att lösa försörjningsproblemen för de ogifta kvinnorna ur medel- och överklassen ställde sig emellertid den patriarkala lagstiftningen hindrande i vägen. Det var detta som utgjorde grunden till 1800-talets borgerliga kvinnofråga. En viktig drivkraft bakom raserandet av denna lagstiftning mot 1800-talets slut var, som Gunnar Qvist påvisat, att man ville öppna en för dessa kvinnor lämplig arbetsmarknad samt ge de ogifta kvinnorna förfoganderätt över sina ekonomiska tillgångar. Lika arvsrätt, myndighet, näringsfrihet och rätt till utbildning var krav som ställdes av enskilda debattörer och senare av den borgerliga kvinnorörelsen.⁷

Konsolideringen av den borgerliga familjen fick till följd, att ett nytt dominerande kvinnoideal utkristalliserades, där kvinnan på ett helt annat sätt än tidigare definierades uteslutande som hustru och mor. Med idéer härledda från bl a Rousseau utvecklades en förfinad ideologi som talade om kvinnans särart och förädlade egenskaper samt om polariteten mellan könen.⁸ Denna ideologi kan ses som ett svar på de samhälleliga upplösningstendenserna, ett värn om den borgerliga familjen och en reaktion mot de kvinnofrigörelseidéer – i liberal och socialistisk tappning – som följde i den ekonomiska och sociala omvandlingens spår. Den speglade framförallt situationen för de gifta kvinnorna i medel- och överklassen, men med vissa modifieringar skulle den också komma att legitimera en vidgning av arbetsmarknaden för de *ogifta* kvinnorna ur dessa samhällsskikt.

Endast de arbeten som hade en vårdande och fostrande natur, ansågs lämpade för kvinnor, endast här skulle kvinnans särart komma till sin rätt. Därmed hade man på ett ideologiskt plan löst den motsägelsefulla uppgiften att å ena sidan värna om den borgerliga familjen och å den andra skapa nya försörjningsmöjligheter för den ogifta kvinnan ur medelklassen.⁹

Kvinnornas situation inom de lägre samhällsklasserna, bland de obesuttna på landsbygden och i städernas arbetarklass, var en helt annan, präglad av hårt arbete såväl utanför som inom hemmet. Här hade man inte råd att ta hänsyn till någon kvinnlig särart. Kvinnorna fick ta de arbeten som stod att få och fabrikanterna var i första hand intresserade av billig arbetskraft. Under tidig kapitalism finner vi kvinnor i såväl tungt jordbruksarbete som i fabriksarbete.¹⁰ Det är inte förrän vid en senare tidpunkt som enförsörjarfamiljen uppkommer inom arbetarklassen. När det gäller vilken innebörd denna förändringsprocess – utvecklingen från en familjelöneekonomi till en familjekonsumtionsekonomi, för att använda Scott & Tillys terminologi – hade för familjernas och kvinnornas situation råder dock delade meningar inom forskningen. Vissa lägger tonvikten vid förändringar och upplösningstendenser medan andra betonar kontinuitets- och stabilitetsaspekter. I det förra fallet hänvisar man till familjebandens upplösning, det ökade kvinnoarbetet utanför hemmet, prostitution och ökat antal utomäktenskapliga barn. I det senare fallet hävdas i stället att familjen fortsatte att fungera som en ekonomisk enhet, om än inte som en produktionsenhet, och att kvinnors arbete och ställning i familjen i grunden inte förändrades. Dessa tolkningar är inte bundna till vilken mer övergripande teoribildning man ansluter sig till, utan vi finner båda uppfattningarna hos såväl marxistiskt som funktionalistiskt orienterade forskare.¹¹

Ställer vi frågan om kontinuitet och förändring, stabilitet eller upplösning, konkret, kan vi få belägg för båda dessa tolkningar. I vissa regioner och inom vissa grupper ledde den kapitalistiska omvandlingen till upplösta familjeband och helt nya mönster för arbetsdelningen mellan könen, i andra fortfor familjen att fungera som en enhet – patriarkal eller ej. Forskningen ger därmed i själva verket en mycket motsägelsefull och varierad bild av vilka effekter den kapitalistiska omvandlingen fick för kvinnoarbetet, familjen och relationerna mellan könen, vilket talar emot enkla tolkningar i termer av kontinuitet eller förändring. Ännu saknas dock i stor utsträckning mer komplexa förklaringsmodeller som beaktar de variationer och den olikformighet i utvecklingen som forskningen blottlagt.¹²

Jag skall här inleda med att utifrån ett makroperspektiv och med stöd av den hittills ganska knapphändig information vi kan hämta

från svensk social- och kvinnohistorisk forskning, försöka skildra arbetarkvinnans situation, i familjen och på arbetsmarknaden, under denna omvandlingsfas, en fas som för Sveriges del inleds vid mitten av 1700-talet. Därefter kommer jag att gentemot de enkla förklaringsalternativen försöka skissera en mer komplex tolkningsram för hur förändringar i kvinnornas ställning skall förstås. Utgångspunkten för denna tolkning är att det under den övergångsperiod som det här är fråga om fanns motstridiga intressen och behov i samhället – såväl klass- som könsbaserade – när det gällde kvinnoarbete och familj och att det är i samspelet och konflikterna mellan olika intressen som vi skall söka den historiska förklaringen till såväl konsolideringen av arbetarfamiljen som könssegregeringen på arbetsmarknaden.

Kvinnorarbete och familj i Sverige

Sverige tillhörde de länder i Västeuropa som industrialiserades relativt sent. Den manufakturindustri som utvecklades under 1600- och 1700-talen nådde aldrig någon större omfattning. Den var huvudsakligen en stadsföreteelse och hölls vid liv delvis på konstgjord väg tack vare en merkantilistisk lagstiftning.¹³

Det var först med den agrara omvandlingen mot 1700-talets slut, som de materiella förutsättningarna för en kapitalistisk utveckling i stor skala skapades. Genom befolkningsökning och proletarisering bildades den lönearbetarklass som skulle komma att utgöra stommen i den framväxande fabriksindustrin.¹⁴ Industrialiseringsprocessen inleddes vid 1800-talets mitt. Dess tyngdpunkt låg inom bergshantering och sågverksindustri, de stora exportindustrierna. Det verkliga industriella genombrottet brukar förläggas till 1870-talet, då även en hemmamarknadsindustri i större skala börjar utvecklas.¹⁵ Den övervägande majoriteten av befolkningen levde ännu vid sekelskiftet på landsbygden. Perioden efter 1850 kännetecknas dock av en tilltagande urbanisering. Mellan 1850 och 1910 ökade städernas andel av befolkningen från ca 10 till 25%.¹⁶

Den andel av befolkningen som hade anknytning till industri och hantverk ökade under perioden 1870 till 1910 från 14,6 till 32%.¹⁷ Majoriteten av dessa var dock ännu vid periodens slutskede att finna i landsbygdsindustrin.¹⁸

I samband med den ekonomiska omvandlingen förändrades, som nämnts, också giftermålsmönstren. Andelen varaktigt ogifta personer ökade, samtidigt som giftermålsåldern steg. Detta innebar en förstärkning av de karaktäristiska dragen för det som brukar kallas det västeuropeiska äktenskapsmönstret.¹⁹ Denna civilståndsförskjutning

hängde dels samman med en ökning av befolkningen inom de arbetsföra åldrarna och dels med en sjunkande giftermålsfrekvens.²⁰ Ökningen av andelen ogifta gällde framförallt i städerna och den blir därför mer dramatisk om vi gör en uppdelning på stad och landsbygd. I Stockholm var vid 1800-talets mitt endast ca 25% av kvinnorna över 15 år gifta och i landsortsstäderna gällde detta ca 33%.²¹

Parallellt med denna utveckling ökade också den utomäktenskapliga nativiteten. Enligt den officiella statistikens uppgifter föddes vid 1700-talets mitt ca 2% av alla barn utom äktenskapet. År 1900 hade andelen ökat till drygt 11%.²² Ökningen av andelen utomäktenskapligt födda barn var också den ett generellt västeuropeiskt fenomen.²³ Även här gäller att utvecklingen var speciellt markant i städerna. Stockholm hade vid 1800-talets mitt den näst högsta utomäktenskapliga nativiteten bland storstäderna i Västeuropa.²⁴ På 1840-talet föddes här 45% av alla barn utanför äktenskapet.²⁵ Även om det under 1800-talets lopp sker en viss utjämning mellan stad och landsbygd i detta avseende så var skillnaden ännu vid sekelskiftet mycket stor. Ca 20% av stadsbarnen var då födda utanför äktenskapet mot ca 10% av barnen på landsbygden.²⁶ Som bl a Ann-Sofie Källemark och Margareta Matovic påpekat kan vi dock inte omedelbart ta detta för en faktisk bild. En del av dessa barn kom sedermera att legitimeras, medan andra var födda inom sk Stockholms-äktenskap, dåtidens samboende-förhållanden.²⁷

Det finns tyvärr ingen möjlighet att utifrån det aggregerade statistiska materialet få någon tillförlitlig bild av hur giftermålsmönster och barnafödande varierade mellan samhällsklasser. Lokala studier visar dock på att stora skillnader, vilket tyder på att förändringen var kopplad till den socio-ekonomiska omvandlingen och den förändrade roll som familjen därvid fick.²⁸ När det gäller den här behandlade kvinnoproblematiken har Sten Carlsson genomfört en detaljerad lokal undersökning som pekar i samma riktning. Hans studie, som huvudsakligen rör utvecklingen under 1800-talet, visar att det var bland de grupper där hushållet miste sin karaktär av produktionsgemenskap som mönstren för familjebildning först förändrades. En höjning av giftermålsåldern och en minskad giftermålsfrekvens noteras bland de högre samhällsklasserna redan på 1700-talet, men först mot mitten av 1800-talet märks en förändring inom andra grupper. Bland bönderna var giftermålsfrekvensen den högsta under hela perioden, likaså var andelen varaktigt ogifta kvinnor den minsta. De obesuttna intog i familjehänseende en mellanställning mellan bönder och ståndspersoner.²⁹ Den utomäktenskapliga nativiteten var vanligast främst bland de fattiga befolkningsgrupperna.³⁰

Sten Carlsson, liksom tidigare Gunnar Qvist, framhåller att för-

ändringarna före 1800-talets mitt gällde framför allt inom över- och medelklassen och betonar också följaktligen försörjningsproblemen för de ogifta kvinnorna ur dessa samhällsskikt.³¹ Detta är dock en bild som ifrågasatts i senare års forskning. Bengt Ankarloo har i polemik med Sten Carlsson framhållit att tendensen i riktning mot det västeuropeiska äktenskapsmönstret fanns inom jordbruksbefolkningen redan på 1700-talet. För 1750 var endast hälften av de svenska kvinnorna i åldrarna 20 till 34 år gifta, mot 80 eller 90% enligt det östeuropeiska mönstret.³² När det gäller försörjningsproblemen för kvinnorna under 1800-talets första hälft har Bengt Sandin i en studie av det svenska skolväsendets framväxt starkt ifrågasatt den tidigare forskningens betoning av problemen för medelklassens kvinnor och hävdar, att de största problemen sannolikt i stället fanns bland de egendomslösa, framför allt bland de ensamstående kvinnorna med barn, de ogifta mödrarna och änkorna. Han menar att underklassfamiljen i stor utsträckning inte har fungerat väl under övergångsfasen, varken ur det egna eller ur överhetens perspektiv. Slutsatsen gäller de tidiga storstadsmiljöerna. Av studien framgår att myndigheterna redan på 1700-talet hyste oro för läget inom underklassen – ökningen av den utomäktenskapliga nativiteten, prostitutionen, tiggeriet och barnens förvildning. Skolväsendets framväxt i städerna ses som ett försök från myndigheternas sida att skärpa den sociala kontrollen och att lösa det omsorgsproblem som uppstod när mödrarna arbetade.³³

Tanken att det skulle vara möjligt eller önskvärt att avskaffa barn- och kvinnoarbetet var man troligtvis helt främmande inför vid denna. För de arbetande klasserna gällde fortfarande normen att alla familjens medlemmar skulle bidra till försörjningen, även om detta, vilket ofta var fallet för de egendomslösa, innebar arbete utanför hemmet. Om spinnerskorna i 1750-talets Stockholm hette det att: "...de flesta voro hustrur och barn till stadens mästare, gesäller, 'gårde- och artillerikarlar', för vilka giftermål vore otänkbart, om hustrun och barnen icke själva kunde sörja för sitt livs uppehälle."³⁴

Kekke Stadin har tittat närmare på vilken arbetsmarknad som stod kvinnorna till buds i 1600- och 1700-talens stadsmiljöer och då funnit en efterhand allt starkare koncentration till två arbetsområden för de obesuttna kvinnorna, å ena sidan och vanligast huslig tjänst av olika slag och å den andra fabriksarbete i den framväxande manufakturindustrin.³⁵ Textilmanufakturen var den i särklass dominerande. På 1750-talet sysselsatte den 5/7 av de arbetare som fabrikena redovisade och, enligt Per Nyströms beräkningar var 75% av dessa arbetare kvinnor. Arbetsdelningen mellan män och kvinnor var emellertid strikt. Majoriteten av kvinnorna var spinnerskor som utförde spånaden som bisyssla i hemmen. Gruppen mästare, gesäller och lärlingar

bestod uteslutande av manliga arbetare.³⁶ Av dem som var sysselsatta i fabrikerna beräknas ca 20% ha varit kvinnor.³⁷ Förutom det hemindustriella arbete som var direkt knutet till manufakturerna bedrevs en förlagsverksamhet på landsbygden i de sk privilegierade spinneridistrikten. De arbeten som oftast lämnades ut var ullkardning och spånadsarbete. Uppskattningsvis var år 1750 ca 40.000 hemarbetare, företrädesvis kvinnor och barn, knutna till denna verksamhet.³⁸ Andelen sysselsatta inom manufaktur och förlagsverksamhet minskade dock drastiskt som en följd av den tillbakagång som drabbade manufakturindustrin mot 1700-talets slut.³⁹

För att få en uppfattning om det kvinnliga industriarbetets omfattning under 1800-talets första hälft får vi gå till Tabellkommissionens uppgifter. Enligt dessa pendlar andelen kvinnor mellan 7 och 10%. Tillförlitligheten i denna äldre statistik är emellertid begränsad. Dessutom redovisas endast de "inom verket" sysselsatta, varför vi inte får någon uppfattning om det hemindustriella arbetets omfattning.⁴⁰ Att det skedde en viss minskning av andelen kvinnor är troligt med tanke på textilmanufakturens minskade betydelse totalt sett. Det verkar dessutom som om den begynnande mekaniseringen av textiltillverkningen vid 1800-talets början drabbade kvinnorna i första hand.⁴¹ Den mer genomgripande mekaniseringen vid seklets mitt ledde dock återigen till en ökning av andelen kvinnor inom denna industrigren.⁴² Enligt Landshövdingarnas femårsberättelser utgjorde kvinnorna år 1860 drygt 18% av de ca 63.000 redovisade arbetarna.⁴³

Här skall vi inte fördjupa oss ytterligare i detaljerna i utvecklingen före det industriella genombrottet utan koncentrera oss på den verklighet som mötte den framväxande arbetarrörelsen mot 1800-talets slut. Då är källaget något bättre. Vi har två källserier att tillgå. För det första Kommerskollegii industristatistik (IS), som är baserad på uppgifter från företagen, och för det andra SCB:s Folkräkningar (FR), som bygger på individuella yrkesuppgifter lämnade av prästerskapet. IS, som i regel bedöms som den mest tillförlitliga när det gäller mer detaljerade uppgifter, ger oss följande bild av kvinnoarbetets utveckling mellan 1870 och 1910 (se tabell 1 s 39).

De kvinnliga arbetarnas antal mer än femdubblas under perioden, men relativt sett minskar de något. Stora brister vidlåder dock även denna statistik, något som varit föremål för livlig diskussion inom nyare forskning.⁴⁴ Bristerna är särskilt uppenbara när det gäller perioden före 1896, då bortfallet vissa år var betydande samt då flera viktiga industrigrenar inte redovisades. Under den tidiga perioden rådde dessutom stor godtycklighet i uppdelningen mellan fabriker och hantverk.⁴⁵ Enskilda studier har förutom dessa allmänna brister visat att kvinnoarbetet varit sämre redovisat än det manliga.⁴⁶

Tabell 1. Arbetare vid gruvor, bruk och fabriker enligt IS (i tusental)

År	Män	Kv.	Andel kv. i %
1870	48,905	11,508	19,6
1880	68,099	16,605	19,6
1890	108,201	25,327	18,6
1900	246,608	49,609	16,1
1910	272,942	59,005	17,8

Källa: H Lindstedt (1921) s 173.

Ett annat problem med industristatistiken är att det för kvinnors sysselsättning så viktiga hemindustriella arbetet inte är redovisat. Uno Gustafson hävdar i sin undersökning av Stockholm att vi, för att få med även detta arbete, och därmed få en mera korrekt bild av kvinnoarbetets utveckling, bör komplettera industristatistiken med uppgifter ur folkräkningarna. Hans uppgifter från Stockholm visar att industristatistiken förhållandevis konsekvent redovisar ett större antal kvinnor i alla branscher med undantag för textil och läderindustri.⁴⁷ Eftersom det framför allt var i de två senare branscherna som hemarbete förekom, drar författaren slutsatsen, att de två statistikserierna, när det gäller det kvinnliga industriarbetet, delvis mäter olika saker.

Det går inte att göra samma övergripande jämförelse på aggregerad nivå pga skilda kategoriindelningar. En jämförelse av uppgifterna rörande tobaks- och tändsticksindustrierna – båda kvinnointensiva – ger dock samma resultat som dem Uno Gustafson kommit fram till. IS redovisar fler arbetare generellt än FR och speciellt stor är skillnaden när det gäller kvinnorna. Successivt sker dock ett närmande mellan serierna.⁴⁸

Det visar sig således vara svårt även under denna period att få någon exakt uppfattning om det kvinnliga industriarbetets totala omfattning. Vi får nöja oss med att konstatera att det sker en markant ökning i absoluta tal, om vi ser till det institutionellt organiserade industriarbetet, som Kommerskollegium redovisade. Ökningstakten varierade under perioden. Lennart Jörberg har i en undersökning, där hänsyn tagits till konjunkturvariationer, funnit att den manliga arbetskraften ökade snabbare än den kvinnliga fram till början av 1900-talet. Därefter sker en omkastning av förhållandet. Mellan 1903 och 1912 ökade kvinnornas antal med 31% medan motsvarande siffra för männen var 14%.⁴⁹ Hur det hemindustriella kvinnoarbetet utvecklades under samma tid är ännu ett i stort sett outforskat område. Den första större undersökningen av hemindustrin, vilken utfördes 1912 uppgav

att drygt 20.000 kvinnor arbetade inom denna typ av industri.⁵⁰ Det är troligt att det även här, bl a mot bakgrund av beklädnadsindustrins expansion, skett en ökning under de närmast föregående årtiondena. Ser vi till 1910 års Folkräkning, som bygger på Kommerskollegii uppgifter om industriarbetet, finner vi för första gången fler kvinnor i kategorin övriga arbetare än i gruppen arbetare i huslig verksamhet. Den övervägande delen – 83% – av dessa var industriarbeterskor.⁵¹ När vi fortsättningsvis försöker ge en mer ingående beskrivning av det kvinnliga industriarbetet, håller vi oss till Industristatistikens uppgifter, dvs till det egentliga fabriksarbetet.⁵²

Mellan 60 och 70% av de industriarbetande kvinnorna fanns under hela perioden i städerna. Att kvinnorna företrädesvis fanns inom stadsindustrin är en i detta sammanhang viktig iakttagelse, eftersom det var i städerna som den tidiga arbetarrörelsen hade sitt huvudsakliga fäste.

Tabell 2. Kvinnor i stadsindustri av det totala antalet kvinnor inom industrin. Tusental.

År	1870*	1880*	1890*	1900	1910
Alla kv arb inom ind.	11,2	16,3	27,7	49,0	59,0
Därav i städerna	7,7	10,6	17,2	32,0	40,5
Andel (%) i städerna	69	65	62	65	69

Källa: Bisos serie D.

Anm: *för dessa år är bergsbruket ej medtaget.

Kvinnorna utgjorde härmed också i regel en större andel av fabriksarbetarna i städerna än i landet som helhet – omkring 30%. Här fanns dock stora variationer beroende på de olika städernas industristruktur. I orter dominerade av textilindustri kunde kvinnorna utgöra 50% eller mer av det totala antalet industriarbetare. Så var t ex i Norrköping ca hälften av de registrerade industriarbetarna kvinnor under perioden 1870 – 1910. I en stad som Eskilstuna däremot, dominerad av tung industri, finner vi att kvinnorna endast utgjorde ca 15% av industrins samlade arbetskraft vid sekelskiftet, och år 1910 hade andelen sjunkit till 12%. Internationella studier bekräftar ytterligare dessa skillnader i kvinnoarbetets omfattning mellan städer/regioner dominerade av lätt respektive tung industri.⁵³

Medan det på riksnivå ser ut som om den industriella expansionen ledde till en relativ minskning av kvinnoarbetet, så var detta inte fallet i Stockholm och inte heller i Malmö. Andelen kvinnor bland industri-

arbetarna i Malmö ökade från 31 till 47% mellan 1870 och 1910.⁵⁴ För Stockholms del finner Uno Gustafson en ökning från 18 till 30% under samma period. Speciellt markant är ökningen mellan 1900 och 1910.⁵⁵

Uno Gustafson visar också att kvinnoarbetet förändrar karaktär under perioden. Kvinnornas arbetsmarknad breddas. De "traditionella" områdena, textil- och livsmedelsbranscherna, minskar något i betydelse och kvinnorna börjar göra inbrytningar på tidigare manliga domäner. När det gäller Stockholm finner Uno Gustafson de mest markanta ökningarna i metall-, läder- och i de grafiska industrierna. År 1910 arbetade 60% av kvinnorna inom textil- och livsmedelsindustri och 31% i de ovan nämnda branscherna, mot 75 respektive 7% år 1870.⁵⁶ Även om folkräkningarna redovisar fler kvinnor inom textilindustrin, så är tendensen densamma, och Gustafson drar slutsatsen att kvinnorna var på väg bort från den arbetsmarknad, "som kvinnorollen traditionellt reserverat för dem."⁵⁷ Denna karaktäristik skulle jag dock vilja sätta ett frågetecken för. Textil- och livsmedelsindustrierna var inte några självklara kvinnobrancher, varken när det gällde kvinnoarbetets omfattning eller arbetets art. Den tidiga textilindustrin var, om vi bortser från det hemindustriella arbetet, mansdominerad. Fabriksvävningen var, så länge den utfördes för hand, huvudsakligen en manlig syssla. Först med den mera omfattande mekaniseringen vid 1800-talets mitt börjar man även inom denna gren av textilindustrin att anställa kvinnor.⁵⁸ När andelen kvinnor ökar inom textilindustrin under 1800-talets senare hälft så är det således delvis ett uttryck för en kvinnlig inbrytning på tidigare manliga domäner. Och när det gäller livsmedelsindustrin, visar det sig att majoriteten av de kvinnor som arbetade inom denna industrigren före 1890 var tobaksarbeterskor.⁵⁹ De arbetade framför allt inom cigarrtillverkningen, vilket väl knappast kan karaktäriseras som en traditionell kvinnosyssla. Av detta kan vi sluta oss till att det är viktigt att se närmare på könsuppdelningen inom olika branscher, såväl mellan olika industrigrenar som på fabriksnivå, för att inte fastna i schablonbilder.

Den breddning och differentiering av de industriarbetande kvinnornas arbetsmarknad som Uno Gustafsson noterar för Stockholms del slog även igenom på riksnivå. Detta framgår av nedanstående tabell, sammanställd av Lennart Jörberg utifrån industristatistikens uppgifter (se tabell 3 s 42).

Ett sätt att förklara kvinnornas inbrytningar i nya branscher och på nya yrkesområden har varit att utgå ifrån förändringar i arbetsprocessen. Man har kunnat konstatera ett samband mellan ökad arbetsdelning och mekanisering å ena sidan och ökat kvinnoarbete å den andra, t ex inom den grafiska industrin och inom tobaksindustrin. Något generellt samband av denna art kan dock inte påvisas. Ibland kunde

Tabell 3. Kvinnornas absoluta och relativa fördelning på olika branscher inom industrin 1872 - 1912.

Industri- grupp	1872 antal	%	1897 antal	%	1912 antal	%
Livsmedel	1.303	9,3	5.877	13,9	9.197	15,7
Textil	8.516	60,7	22.003	52,2	28.622	48,7
Läder, gummi	133	0,1	1.990	4,7	4.453	7,6
Trä	39	0,0	1.120	2,7	529	0,9
Massa, papper, tryckeri	1.076	7,7	3.186	7,6	5.494	9,4
Jord & sten	471	3,4	1.808	4,3	2.199	3,8
Kemisk	2.025	14,5	3.591	8,5	4.407	7,5
Metall, verkstad	309	2,2	1.677	4,0	3.105	5,3
Gruvor	-	-	542	1,3	178	0,3
Övrigt	149	1,1	370	0,8	585	1,0
S:a	14.021	100	42.163	100	58.780	100

Källa: Lennart Jörberg (1981) s 8-9, 11

mekaniseringen av en tillverkning ha rakt motsatt effekt, t ex inom tändsticksindustrin i samband med införandet av uppsättningsmaskinen, vilket fick till följd att andelen kvinnliga arbetare minskade markant.⁶⁰

Det fanns, som bl a Lynn Karlsson påpekat, heller inget enkelt samband mellan teknikens utformning och förekomsten av kvinnoarbete. Så kom t ex kvinnorna vid strykinrättningarna, i samband med strykmaskinens införande efter sekelskiftet, att utföra ett arbete som både var fysiskt tungt och kunskapskrävande, samtidigt som kvinnorna inom grafisk industri av de manligt dominerade fackföreningarna kunde hindras från att ta ny teknik i besittning, en teknik som varken var fysiskt krävande eller fordrade långt yrkeskunnande.⁶¹

Att det sker avgörande förändringar av de industriarbetande kvinnornas arbetsmarknad till följd av den industriella expansionen är en viktig iakttagelse, som innebär ett ifrågasättande av den gängse föreställningen att dagens könsuppdelade arbetsmarknad på ett ganska okomplicerat sätt uppkom ur bondesamhällets könsrolls-mönster. Här fanns motstridiga tendenser, utvecklingen var inte given. Men en lika viktig iakttagelse är den, att den eventuella tendens till minskad könssegregation som fanns i regel bröts ganska snabbt. En tid efter att kvinnor kommit in i ett "manligt yrke" verkar det ganska

automatiskt ha utbildats nya mönster för arbetsdelningen mellan könen.⁶² Kvinnorna fanns inom ett begränsat antal branscher och den övervägande majoriteten hade lågt kvalificerade, rutinbetonade och dåligt betalda arbeten. Könssgregationen kom till klart uttryck i uppdelningen i mans- och kvinnolöner. Någon generell tillförlitlig statistik över kvinnolönerna inom industrin finns inte att tillgå, men man brukar uppskatta dem till mellan hälften och tredjedel av manslönerna.⁶³ Denna löneskillnad fanns redan i den tidiga manufakturerna och kan sannolikt ses som en vidareföring av de olika värderingar av mans- respektive kvinnoarbetet som fanns uttryckt i bondesamhällets uppdelning i pig- och dränglöner. Efterhand underbyggdes dock löneskillnaderna med argumentet att mannen, till skillnad från kvinnan, var eller skulle bli familjeförsörjare.⁶⁴ Det skulle dock ta lång tid innan den manliga fabriksarbetarlönen blev en reell familjeförsörjarlön. Det är en senare utveckling, där arbetarrörelsens agerande också spelade en stor roll.

Vilka kvinnor var det då som arbetade i fabriker? Av Friedrich Engels' studie om arbetarklassens läge i England som han skrev vid 1800-talets mitt framkommer, att det under industrialiseringsfasen kunde vara vanligt att även gifta kvinnor arbetade i den egentliga fabriksindustrin. Här gick det ibland så långt, skriver han, att kvinnorna fick gå på arbete medan männen stannade hemma och lagade mat och passade barn.⁶⁵ I Tyskland verkar det också som om den snabba industrialiseringen mot 1800-talets slut ledde till en påtaglig ökning av gifta kvinnors fabriksarbete. På regeringens initiativ gjordes här två större utredningar som syftade till att ge underlag för åtgärder som skulle kunna begränsa detta arbete, vilket från myndighetshåll ansågs som förödande för arbetarfamiljen.⁶⁶ För Sveriges del finns ännu mycket få undersökningar som kan belysa den här frågan.⁶⁷ Spridda upplysningar i berättande material vittnar om att det till en del förekom att även gifta kvinnor arbetade i den tidiga textilmanakturen.⁶⁸

Andelen gifta bland fabriksarbeterskorna under den industriella genombrottsfasen, då det finns ett något bättre underlag för bedömning, har uppskattats till ca 15%.⁶⁹ De få punktstudier som finns angående detta tyder dock på stora variationer mellan olika branscher och olika regioner.

En undersökning, som jag själv utfört av en större textilfabrik i Malmö för år 1870, visade att andelen gifta bland arbeterskorna var närmare 20%. Om vi i stället inriktar oss på frågan om kvinnornas reella försörjansvar, vilket kanske är mer relevant, blir bilden dock en annan. En stor grupp av arbeterskorna var nämligen antingen ogifta mödrar eller änkor/frånskilda. Totalt sett var 43% av arbeters-

korna mödrar till små barn och hade därmed ett försörjaransvar utöver det egna. Andelen gifta bland männen var visserligen högre än bland kvinnorna – över 40% – men endast en dryg tredjedel av dessa hade barn att försörja. De arbetsstatistiska undersökningarna av tobaksindustrin som utfördes år 1897 och 1908 visade också på en relativt hög andel gifta samt änkor och frångångna. Vid det första tillfället 21 respektive 8% och vid senare 19 och 6%.⁷⁰ Andelen kvinnor med försörjaransvar – här har vi endast uppgifter för 1897 – var dock lägre än vid den ovan redovisade textilfabriken, ca 26% hade hemmavarande barn.⁷¹ Här fanns dock variationer inom branschens olika delar samt regionalt, så var exempelvis andelen gifta respektive andelen mödrar bland tobaksarbetskorna större i storstäderna Stockholm, Malmö och Göteborg än på andra ställen.⁷² Parallellt med tobaksundersökningen genomfördes också en studie av bageribranschen, som visade på radikalt annorlunda förhållanden i dessa avseenden. Endast 3% av bageriarbetskorna var gifta eller änkor och hälften av dessa uppgavs ha hemmavarande barn.⁷³ Av de här disparata uppgifterna kan vi inte dra några generella slutsatser eller förklara variationer, men de ger oss anledning att ifrågasätta den gängse bilden av fabriksarbeterskan som ensamstående och utan försörjaransvar, utöver det egna.

Att vi finner en så pass liten andel gifta kvinnor i fabriken kan inte tas till intäkt för att ideologin om den manliga försörjaren återspeglade en faktisk verklighet. De gifta kvinnornas arbetsmarknad var huvudsakligen en annan: tvätt, städning, hemsömnad etc, arbeten som ofta var säsong- eller deltidsarbeten och lättare gick att förena med barn och familj. Denna typ av arbeten är dock mycket bristfälligt registrerad i den officiella statistiken och därför svåra att komma åt.⁷⁴ Hemindustriutredningen från år 1912 utgjorde ett undantag härvidlag och tog också upp frågan om arbetarnas civilstånd. En representativ undersökning av 4000 hemindustriarbeterskor visade då, att närmare hälften var gifta.⁷⁵ Det enda sättet att komma åt stora delar av det dolda kvinnoarbetet är troligtvis via kvalitativa uppgifter av olika slag. Men sådana är sparsamma för äldre perioder.

När börjar det då bli vanligt att man inom arbetarklassen har en helt hemarbetande kvinna. Tilly/Scott menar att övergången sker i samband med fabrikssystemets slutliga genombrott och förlagsindustrins tillbakagång, dvs just under den period som vi är intresserade av här. Som särskilt viktiga faktorer bakom denna utveckling anger de bl a höjningen av de manliga industriarbetarlönerna samt svårigheten för kvinnorna att förena yrkesarbete – vilket i allt större utsträckning förlades utanför hemmet – med omsorgen om familj och barn.⁷⁶ De tenderar dock att ge en i mina ögon alltför rätlinjig bild av utveck-

lingen och inte i tillräcklig utsträckning beakta de sociala skillnaderna inom arbetarklassen samt den stora, och många gånger dolda, arbetsmarknad som ändå fanns för de gifta kvinnorna utanför fabriksportarna. Vidare behandlar de nästan inte alls de ensamstående kvinnorna med försörjaransvar, en grupp som tillväxte under hela 1800-talet och även en bit in på 1900-talet.

Att de manliga arbetarnas löner i de allra första fabrikerna inte var några familjeförsörjarlöner har påvisats inom forskningen.⁷⁷ Men hur såg det ut kring sekelskiftet? Den omfattande debatten rörande behovet av manliga familjeförsörjarlöner inom arbetarklassen som fördes i Västeuropa under åren kring sekelskiftet kan tas som ett tecken på att det ännu existerade en diskrepans mellan detta ideal och verkligheten.⁷⁸ Att så var fallet i Tyskland påpekades tidigare. Undersökningar från England och Österrike pekar också på att den gifta kvinnans lönearbete fortfarande var av stor betydelse för arbetarfamiljernas försörjning.⁷⁹ En liknande slutsats bör kunna dras för Sveriges del om vi lämnar den officiella statistiken med dess bristande redovisning av kvinnoarbetet och i stället försöker att komma åt den gifta kvinnans och andra familjemedlemmars arbete, genom att titta närmare på löneutvecklingen för den manliga delen av arbetarklassen. De undersökningar som utförts rörande löne- och kostnadsutveckling visar visserligen, att de manliga industriarbetarna fick en generell reallönehöjning under perioden 1870 till 1910, men de visar samtidigt att här fanns stora variationer mellan olika arbetargrupper, variationer som hängde samman med graden av yrkesskicklighet, bransch, anställningens varaktighet etc.⁸⁰ Det är troligt att vissa grupper bland de yrkesskickliga arbetarna redan vid periodens början kunde försörja en normalstor familj på sin lön samt att det sker en utveckling i riktning mot ett "hemmafrusystem" även inom ytterligare yrkesgrupper under perioden. En intensifierad familjebildning i sågverksdistrikten och i städer dominerade av tung industri mot 1800-talets slut har kopplats till ett påvisat ökat välstånd inom arbetarklassen.⁸¹ Majoriteten av arbetarfamiljerna var dock sannolikt även vid periodens slutskede fortfarande mer eller mindre beroende av att också hustrun, vid sidan av det betungande hemarbetet, med sitt lönearbete bidrog till familjens försörjning.⁸²

Det hemmafruideal som sedermera kom att anammas också av arbetarrörelsen tycks således ha varit verklighet endast för ett mycket begränsat skikt bland arbetarfamiljerna vid sekelskiftet. Även de gifta kvinnorna förvärvsarbetade, om än på andra villkor än männen och de ogifta kvinnorna, och dessutom fanns en stor grupp mödrar som hade eget försörjaransvar för sina barn.

Jag kommer här att hävda vikten av att en analys av arbetarrörelsens

kvinnopolitik tar sin utgångspunkt i denna verklighetens motsägelsefullhet, en motsägelsefullhet som inte ger någon grund för att tala om vare sig något gemensamt konkret kvinnointresse – detta var beroende av den enskilda kvinnans ekonomiska ställning och familjesituation – eller något för arbetarklassen gemensamt intresse när det gällde familj och arbete. Vidare kommer jag att hävda betydelsen av att i diskussionen om hemmafrusystem och könssegregering inom arbetarklassen beakta den härskande klassens behov av att kontrollera och garantera reproduktionen, såväl i biologisk som social mening. Vi börjar med det sistnämnda.

Kvinnoarbete, kapital och stat

Inom den moderniseringsteoretiska forskningsinriktningen ses framväxten av enförsörjarfamiljen som en smidig anpassning, från arbetarfamiljens och kvinnans sida, till yttre omständigheter. Det konfliktfyllda i utvecklingen nedtonas och man tenderar att ta den ekonomiska och sociala strukturens utveckling för given.⁸³ Det sistnämnda gäller också i viss mån Hartmann och Humphries då de postulerar kapitalismens könsneutralitet och ser utvecklingen som en följd av intressen inneboende i patriarkatet respektive arbetarklassen. Min utgångspunkt är i stället, som framhållits tidigare, att kapitalismen inte bör betraktas som en könsneutral ekonomisk struktur utan som en samhällsstruktur uppbyggd kring både produktion och biologisk reproduktion. Här kommer för det första att framhållas att den könsmässiga arbetsdelningen fanns där så att säga redan från början och för det andra, att den borgerliga staten sedermera – delvis i strid med det enskilda kapitalets kortsiktiga intressen – kom att sträva efter att ytterligare skärpa denna uppdelning.

Talar vi om kapitalismen som ett produktionssätt, i begränsad ekonomisk mening, kan kanske antagandet om könsneutralitet stämma, däremot inte om det gäller kapitalismen som en total samhällsstruktur. Redan under tidig kapitalism fanns en tydlig, historiskt och strukturellt betingad, könsuppdelning på arbetsmarknaden och i samhället i övrigt, som satte gränser för handlingsutrymmet för såväl män som kvinnor inom arbetarklassen. Även om det fanns vissa tendenser i riktning mot en minskad könssegregering i arbetet så bör denna tendens inte övervärderas. I takt med att produktionen flyttades ut från hushållet kom också kvinnornas arbetsmarknad att i stor utsträckning bli en annan än männens.

Det allt överskuggande arbetsområdet för kvinnor ur arbetarklassen var länge huslig tjänst av olika slag och inom industrin var det endast

punktvis – i vissa regioner och vissa branscher – som kvinnorna kom att hamna i en konkurrenssituation med männen. Den enskilde kapitalägaren var inte intresserad av någon jämbördighet mellan könen utan utnyttjade arbetarkvinnornas samhälleliga särställning – som både arbetare och mödrar – för att främja egna ekonomiska intressen. I den meningen var kapitalismen som faktiskt ekonomiskt system inte könsneutral utan byggde i högsta grad på existerande könsskillnader.⁸⁴

Från industrialismens föregångsland England kan vi hämta åtskilliga exempel på att det under den tidiga kapitalismen rådde en motsättning mellan å ena sidan fabrikanternas behov av mycken och billig arbetskraft – här fyllde kvinnoarbetet en viktig funktion – och å andra sidan de styrandes behov av stabila familjeförhållanden och ordnade sociala relationer, där det ökade kvinnoarbetet och barnarbetet i stället blev ett hot. Familjen var det framväxande borgerliga samhällets hörnsten. Samtidigt som den fungerade som en garant för egendomen inom de besuttna klasserna var den ett viktigt instrument för social kontroll av de lägre samhällsklasserna. I familjen skulle barnen fostras till lydiga samhällsmedlemmar, medvetna om sin plats i samhällets klass- och könshierarki. Med ökat kvinnoarbete utanför hemmet sattes denna kontrollmöjlighet delvis ur spel. Familjerna kunde inte fylla sin socialiserande funktion. Barnen drev vind för våg eller drogs också de in i det hälsovådliga fabriksarbetet. Utifrån detta perspektiv blev det viktigt att avskaffa eller åtminstone begränsa såväl barn- som kvinnoarbetet.

Den konflikt mellan produktionens och reproduktionens behov som tidvis kunde uppstå till följd av den kapitalistiska omvandlingen och kvinnors arbete utanför hemmet, kommer till klart uttryck i den debatt rörande särskilda arbetarskyddslagar för kvinnor och barn som fördes under 1800-talet. Fabrikanterna bekämpade till en början varje inskränkning i deras rätt att utnyttja arbetskraften efter eget gottfinnande, medan lagstiftare och andra med en blandning av samhällsbevarande och humanitära argument förespråkade ökade skyddslagar. I de liberala och konservativa ideologierna ingick länge principen om "arbetets frihet", om än principen gavs olika innehåll. Mot de konservativas patriarkala lösningar stod de liberalas laissez-faire-politik, men båda motsatte sig alla statliga inblandningar i det ekonomiska livet när det gällde förhållanden mellan företagsägare och arbetare. Motståndet bröts dock efterhand. De uppenbara missförhållandena samt de ökade sociala motsättningarna framtvingade en omprövning och ett erkännande av behovet av en viss arbetarskyddslagstiftning. Vid sidan av de rent humanitära argumenten finner vi efterhand en allt starkare betoning av reformerna som ett

medel att stilla den sociala oron inom arbetarklassen. Här är Bismarcks "socialpacifism" det tydligaste exemplet.⁸⁵ Även i tidig svensk debatt kan vi finna uttryck för motsättningar i synen på kvinnoarbetet, där intresset av att stärka familjen kom att ställas mot principen om arbetets frihet. Jag skall här illustrera detta genom att citera ett par debattinlägg från 1870- och 1880-talen.

I tidskriften *Hygiea* år 1876 skrev riksdagsmannen O F Hallin en artikel med titeln "Om barns, yngre personers och kvinnors arbete i fabriker". Artikeln var föranledd av den debatt angående en skyddslagstiftning för barnarbetet som fördes i riksdagen vid denna tid. Författaren pläderade här för att även det kvinnliga fabriksarbetet skulle bli föremål för lagstiftning. Utgångspunkten för argumentationen var att såväl kvinnor som barn, pga sin svagare kroppskonstitution, drabbades av de sanitära olägenheter som karaktäriserade fabriksarbetet. Författaren illustrerar vilka risker en fabriksarbetare utsattes för vid denna tid i form av gifter, buller, bristande skyddsanordningar osv. Men till dessa argument angående omsorgen om dessa arbetarkategorier och om släktets fortbestånd fogades en reflexion kring kvinnornas roll i samhället.

"För kvinnan är ej fabriksarbetet huvudmål såsom för mannen, en åsikt som även finns uttalad i förslaget till nya fabriksordning för Österrike, i vilket förslag det heter, att kvinnans bestämmelse är i första rummet att ägna sin omsorg åt hushållet och familjen samt vårda sig om danandet av en i fysiskt och moraliskt avseende kraftig avkomma, hon får därför ej i detta maktpåliggande kall lida något avbräck genom otillbörligt fabriksarbete."⁸⁶

I den utredning som efter Sundsvallsstrejken tillsattes för att utreda sågverksarbetarnas förhållanden uppmärksammades också kvinnoarbetets skadliga effekter för hem och familj. Här finner vi en klart uttryckt önskan att applicera det borgerliga kvinnoidealet också på arbetarklassen.

"Vid flere sågverk äger . . . det förhållandet rum, att *kvinnor användas till arbete i verkets tjänst*, naturligtvis i enlighet med deras egen önskan, i det de gärna vill förtjäna den med arbetet förenade arbetslönen. Kommitterade anse dock denna plägsed i allmänhet vara mycket skadlig, särdeles vad beträffar den gifta kvinnan, emedan det drager henne från hemmet, som därigenom försummas, hindrar henne från att vårda sina barn och vänjer hennes sinne från dessa hennes huvudsakligaste livsuppgifter, varförutan livet och umgänget å arbetsplatserna bland främmande män ingalunda verkar förmånligt på kvinnans levnadsvanor och på det fromma, kvinnliga väsende, hvarigenom hon naturligen kan och bör utöva en förädlande inverkan på hemlivet och däråt skänka trevnad och behag."⁸⁷

I uppsatsen "Det quinliga arbetet" från 1884 av nationalekonomen Josef Linck formulerades en radikalt annan uppfattning om det kvinnliga fabriksarbetet. Medan Hallin vände sig emot att industrin

samtidigt som den alltmer tog maskiner i bruk också använde sig av det billigare kvinno- och barnarbetet, så menade Linck att det var just här som poängen låg. Varför skulle industrin använda den dyrbara manliga arbetskraften, när den nu genom maskinindustrins expansion kunde utnyttja mindre kvalificerad och därmed billigare arbetskraft?

"Man har anmärkt, icke minst bland arbetarne själva, att det mindre betalade kvinnoarbetet nedsätter arbetslönen för männen och i allmänhet. Det är en invändning, som på många håll åstadkommit en lätt förklarlig ovilja mot detsamma. Men härvid ställer sig först och främst *arbetsgivarens* intresse lika bestämt emot *arbetstägarens* och det kan bli fråga om, huruvida icke ur rent nationalekonomisk synpunkt det förra, som representerar själva hävstången eller kapitalbildningen, bör ha företrädet. . . . Att en arbetslön *kan* nedsättas eller en arbetare, som fordrar en alltför dryg betalning, kan avskedas, är, trots all tillfällig förlägenhet för den enskilde, gagneligt för det ekonomiska samhället i allmänhet och därigenom medelbart även för den enskilde."⁸⁸

De olika uppfattningar som här illustrerats speglar delvis två olika utgångspunkter. Utifrån Lincks produktionsperspektiv framstår det som rationellt att använda den billigare kvinnliga arbetskraften, medan de två andra utifrån ett reproduktionsperspektiv framhåller olägenheter av olika slag. Linck bestred dock att kvinnoarbetet nödvändigtvis skulle ha negativa effekter för arbetarfamiljen.

"För arbetarfamiljen i dess helhet måste förändringen verka välgörande. Skulle ej arbetaren med nöje se, att hans hustru, syster eller fästmö, som i alla fall måste för familjens uppehälle tillgripa det slags *halvarbete* eller hemslöjd, som ojämnt erhålles och dåligt betalas, i stället finge ett industriellt *helarbete* med dess beständighet och relativt högre betalning, vilken ju tillika kom honom själv tillgodo? Långt ifrån den fruktade nedsättningen i arbetsförtjänsten skulle han se välståndet hålla sitt intåg i hans stora familj."⁸⁹

Linck ger även kvinnoemancipatoriska motiv för sin ståndpunkt. Vad vi dock bör notera är att han till syvende og sist ändå accepterar en könssegregerad arbetsmarknad och ser skillnaden i lönenivå mellan män och kvinnor som rättmätig.

"För övrigt beror den kvinnliga lörens lägre grad ej endast på kvinnans mindre levnadsomkostnader, utan huvudsakligen på hennes mindre prestationer i jämförelse med mannen och vår tids industri är stadd i en så hastig utveckling, att den väl kan tåla en ny faktors uppträdande, utan att en berättigad gammal därmed tillbakasettes; arbetaren behöver ej frukta för sin rättmätiga lön, därför att även en arbeterska får sin bärgning."⁹⁰

I Sverige kom särslagstiftningen för kvinnoarbetet att vara av begränsad omfattning, jämfört med exempelvis England och Tyskland. Detta hängde sannolikt samman med att det kvinnliga industriarbetet här trots allt var av relativt ringa omfattning. England var föregångslandet på arbetarskyddets område. Barnarbetet blev föremål för reglering

först, men ganska snart kom även kvinnoarbetet med i bilden.⁹¹ Mot 1800-talets slut diskuterades frågan om att begränsa det industriella barn- och kvinnoarbetet i hela Västeuropa och i USA och frågan blev även föremål för internationella lagstiftningssträvanden. På initiativ från Tyskland hölls i Berlin år 1890 den första internationella regeringskonferensen rörande arbetarskydd. Huvudfrågan vid denna och de konferenser som hölls under de närmast följande årtiondena var just begränsningen av barns och kvinnors arbete i industrin. Det var dock särskilt svårt att uppnå enighet när det gällde kvinnoarbetet och först 1906 kunde man gemensamt föreslå en internationell konvention som stadgade förbud för kvinnligt nattarbete i industrin.⁹² Även Sverige kom att underteckna denna konvention, dock först efter två riksdagars debatterande och bli i opposition mot en stark kvinnoopinion. Detaljerna i den svenska lagstiftningen och debatterna kring den kommer vi att få anledning att återkomma till längre fram, eftersom särslagstiftningen sedermera kom att bli en tvistefråga inom socialdemokratin.

Även om man i Sverige inte i någon större utsträckning kom att lagstifta emot kvinnoarbetet, så kan vi notera, att man i den offentliga debatten mot 1800-talets slut riktade ökad uppmärksamhet mot vad man upplevde som problem i arbetarfamiljerna samt föreslår reformer för att åtgärda missförhållandena. I riksdagen pläderade Curry Treffenberg utifrån socialkonservativ grund för normalarbetsdag och framhöll familjens betydelse som en garant mot samhällsomstörtande tendenser.⁹³ Man värnade om familjen, såväl från konservativt som liberalt håll, och försökte på olika sätt förmedla ett borgerligt kvinnoideal till arbetarklassen. Huslig utbildning samt sparsamhet kom att vara några av honnörsorden.⁹⁴

Frågan om hur den sociala och biologiska reproduktionen skulle organiseras var alltså en i högsta grad politisk fråga. Även om den inte uttryckligen diskuterades som sådan, var den närvarande som en delaspekt i andra diskussioner. När det gällde arbetarskyddet var detta särskilt uppenbart. Rimligtvis bör de föreskrifter för och begränsningar av kvinnors fabriksarbete som efterhand kom till stånd ha varit av väsentlig betydelse för den fortsatta framväxten och den konkreta utformningen av den könssegregerade arbetsmarknaden. Mitt huvudsakliga syfte i det här sammanhanget har varit att på ett mer principiellt plan peka på de motstridiga intressen som kom till uttryck mellan det enskilda kapitalet å ena sidan och det samhällsbevarande statsintresset å den andra, samt att visa hur staten trädde in för att tillgodose de mer övergripande samhälleliga mål som fabrikanterna, genom att anställa kvinnor och barn, hotade. När männen ur borgerligheten på olika sätt agerade för att stärka arbetarfamiljen, så

gör de inte detta i egenskapen av att vara män i en patriarkal struktur – även om detta är en aspekt av det hela – utan som representanter för ett mer övergripande samhällsbevarande intresse. De uppgivna motiven kunde variera – vara humanitära, moraliska, ett värn om den sociala stabiliteten etc – men ytterst gällde det att garantera den biologiska och den sociala reproduktionen. Som en liberal debattör i Sverige vid sekelskiftet uttryckte det: "Kvinnan tillhör såsom mor icke endast sitt kön eller sin klass, utan nationen och mänskligheten."⁹⁵ Det är således under en period av ökat statligt engagemang i syfte att stärka arbetarfamiljen som arbetarrörelsen kom att utforma sin politik på det här området.

Arbetarklassen, kvinnoarbetet och familjen

Vid en diskussion av hemmafrusystem och könssegregering inom arbetarklassen kan man således inte bortse från de maktägandes behov av att kontrollera och garantera reproduktionen. Vad hade då arbetarklassen för intressen och roll i denna utveckling? Medan Hartmann lägger tonvikten vid patriarkala intressen och de manliga arbetarnas agerande, så har man inom den gängse, funktionalistiskt dominerade socialhistoriska forskningen i stället sett denna utveckling som arbetarfamiljens anpassning till yttre omständigheter och egna behov. Det är också denna bild som Jane Humphries förmedlar, om än insatt i ett konfliktperspektiv. För mig framstår dock både det patriarkala intresset och klassintresset, som de definieras av dessa författare, som efterhandskonstruktioner utan förmåga att fånga den komplexitet som den faktiska verkligheten uppvisade. Även inom arbetarklassen fanns motstridiga intressen och behov. Kvinnornas och familjernas behov av arbete och försörjning, familjernas behov av kvinnornas omsorgsarbete, klassens behov av familjen, och konkurrensen på arbetsmarknaden var materiella förhållanden som på olika sätt samverkade och bestämde attityderna till kvinnors ställning på arbetsmarknaden och i familjen.

Ovan har hävdats att kvinnornas lönearbete var av stor omfattning under tidig kapitalism och att majoriteten av underklassens kvinnor var i behov av detta arbete för sin egen och eventuellt också barns och släktingars försörjning. Att barn och familjeliv blev åsidosatta när mödrarna arbetade fick då underordnad betydelse. Familjens behov av inkomster var överordnat. Det kvinnliga lönearbetet, framför allt inom industrin, ledde dock samtidigt till en skärpt konkurrens på arbetsmarknaden och kunde utgöra en grund för konflikter mellan män och kvinnor som arbetare. Dylika konflikter finner vi i England

exempelvis inom textilindustrin i samband med införandet av ny teknologi, då företagsledarna med varierande framgång försökte ersätta män med kvinnor.⁹⁶

När det gäller utvecklingen under 1800-talets senare del, i samband med det industriella genombrottet, har betydelsen av att beakta den sociala skiktningen inom arbetarklassen framhållits. Västlandsökningen inom vissa skikt av arbetarklassen skapade förutsättningar för framväxten av ett hemmafrusystem, men majoriteten av arbetarfamiljerna var i större eller mindre utsträckning fortfarande beroende även av den gifta kvinnans inkomst. Förutom detta fanns en stor grupp kvinnor som hade ett eget försörjaransvar – ogifta mödrar och änkor med barn – vilka var hänvisade till de låga kvinnolönerna och inte kunde tillgodogöra sig de manliga arbetarnas löneökningar.

Heidi Hartmann ger många och illustrativa exempel på de manliga fabriksarbetarnas motstånd mot kvinnoarbetet. Det är detta motstånd, vilket hittills så föga uppmärksammats och analyserats inom forskningen, som hon tar som utgångspunkt för sina teser. Hon kritiserar det sätt på vilket Friedrich Engels behandlar motsättningarna mellan män och kvinnor inom den tidiga fabriksindustrin och menar, att han inte tycks ha vetat på vilken sida han stod – på männens eller kvinnornas.⁹⁷ Frågan är om vi överhuvudtaget kan ställa problemet så. Det rörde sig inte om enskilda kvinnor mot enskilda män. Männen hade ju i regel familjer, som inkluderade kvinnor som var beroende av deras inkomst. Motståndet bör i stället ses som ett uttryck för en objektivt grundad konflikt, där den kvinnliga fabriksarbetaren var den svagare parten på grund av sin dubbla bestämning, historiskt och strukturellt, som både moder och förvärvsarbete.

De manliga arbetarnas och fackföreningarnas motstånd och kamp mot det kvinnliga fabriksarbetet, vars framgång Hartmann härleder ur männens bättre kunskaper om hierarkisk organisering och kontroll, är viktiga empiriska insikter. Hartmann tar här fram en av mekanismerna i den process som skapade nya mönster för relationerna mellan könen, i arbetet och i makthänseende, men hon ger oss ingen förklaring. En förklaring måste också inbegripa ett resonemang om varför kvinnorna på bred front inte gjorde motstånd. Och här bör, enligt min mening, barn, familj och sexualitet komma in. Varken männen eller kvinnorna agerade enbart som arbetare. Utgår vi från det, så reproducerar vi än en gång tidigare teoriens könsblindhet. Utgångspunkten måste i stället vara den uppsplittring i produktion och reproduktion som följde med det borgerliga samhället och den konflikt mellan moderskap och förvärvsarbete som därigenom uppstod för de fattiga kvinnorna.

Den manliga familjeförsörjarlönen kan delvis ses som en lösning på

arbetarfamiljernas vårdproblem. Det borgerliga samhällets behov av legitimitet och social kontroll sammanföll här med vitala behov inom arbetarklassen. Men utvecklingen krävde också sina offer. Könssegregeringen på arbetsmarknaden skärptes och de kvinnor som av olika skäl var ensamförsörjare drabbades – de var avvikare i de nya mönster för den könsmässiga arbetsdelningen som utvecklades.

Hur relationerna mellan män och kvinnor gestaltade sig med avseende på makt och status är svårt att uttala sig om. I den mån en sådan diskussion förts inom forskningen har den i regel rört förhållandena inom en fungerande arbetarfamilj. Vissa har då hävdad ömsesidighetsaspekten och framhållit kvinnans styrka som en effekt av hennes ekonomiska betydelse genom arbetet i och utanför familjen. Andra har pekat på kvinnans utsatthet och dubbelarbete.⁹⁸ Kanske är detta en skillnad som har sin grund i graden av materiellt välstånd. Frågan är för övrigt om det överhuvudtaget är meningsfullt att diskutera de personliga maktförhållandena i fattiga familjer, där man kämpar för den fysiska överlevnaden och om det inte här är det mer strukturellt, samhälleligt bestämda klass- och könsförtrycket som bör uppmärksammas. Som ensamstående och ensamförsörjare drabbades kvinnan extra hårt av den övergripande patriarkala ordningen i samhället.

Frågan om vilken innebörd hemarbete respektive lönearbete hade för kvinnorna själva är också problematisk. För den lilla grupp kvinnor som hade välbetalda och kvalificerade arbeten och som hade råd att ordna med en god omsorg för barnen var förvärvsarbetet sannolikt i många avseenden positivt. I Sverige skulle vi troligtvis kunna finna en del arbeterskor inom tobaks- och tryckeriindustrierna, som passade in på denna beskrivning. Majoriteten av fabriksarbeterskorna fanns dock i dåligt betalda och rutinbetonade arbeten och endast en liten grupp var uteslutande hemarbetande. Vilka av dessa hade den starkaste ställningen? De förstnämnda var visserligen mindre ekonomiskt beroende av mannen, men var dubbelarbetande och hade liten tid över för vård av barnen. De senare däremot var ekonomiskt beroende av mannen, men hade å andra sidan större möjligheter att sköta hem och barn. I konfrontationen med den faktiska verklighet som var de samtida arbetarkvinnornas relativiserar begrepp som förtryck och frigörelse.

Den sociala skiktningen inom arbetarklassen samt kvinnornas familjesituation är således av avgörande betydelse vid en bedömning av kvinnoarbetets innebörd, såväl för arbetarfamiljens ekonomi som för kvinnorna själva. Och det bör också vara av betydelse för en bedömning av arbetarrörelsens kvinnopolitik. Detta har, för Tysklands del, hävdats av Richard J Evans. Han menar att den socialde-

mokratiska kvinnorörelsen huvudsakligen bars upp av gifta icke-förvärvsarbetande kvinnor och att de var gifta med organiserade socialdemokrater, vilka många gånger tillhörde ett överskikt inom arbetarklassen. "Sett i ett vidare socialt perspektiv . . . kan uppkomsten av en stark socialdemokratisk kvinnorörelse framstå som en del av framväxten av 'respektabelt' överskikt inom arbetarklassen."⁹⁹

Arbetarrörelsens kvinnopolitik speglade huvudsakligen ett för arbetarklassens män och kvinnor gemensamt klassintresse, hävdade Louise Tilly/Joan Scott och J Humphries. Heidi Hartmann tolkade den i stället som ett uttryck för ett manligt egenintresse. Richard Evans framlägger således ett tredje alternativ. Satsningen på manliga familjeförsörjarlöner och ett hemmafrusystem ses som ett uttryck för intressen hos vissa skikt inom arbetarklassen. Dessa olika hypoteser får vi anledning att återkomma till avslutningsvis, när vi kartlagt vilken politik som man faktisk förde.

Låt mig i detta sammanhang sluta med att återknyta till de i kapitlets inledning ställda frågorna om stabilitet eller upplösning, konflikt eller konsensus. Hur skall undersökningsperioden karaktäriseras? Enligt det perspektiv som skisserats ovan fanns det under den kapitalistiska omvandlingsfasen tendenser som pekade i riktning såväl mot en upplösning av arbetarfamiljen och en minskad könssegregation på arbetsmarknaden som mot ett stärkande av denna familj och en fortsatt och kanske till och med tilltagande könssegregation. Tendensen i riktning mot en minskad könsuppdelning på arbetsmarknaden tror jag dock inte, att man skall övervärdera. Den gällde punktvis vissa regioner och vissa branscher. Den allt överskuggande arbetsmarknaden för kvinnan ur arbetarklassen var ju länge huslig tjänst av olika slag och i detta sammanhang levde de patriarkala underordningsrelationerna kvar. Könsuppdelning var även inbyggd i den tidigare förlags- och manufakturindustrin. Det var huvudsakligen fattiga kvinnor som i hemmen arbetade för förlagsindustrin och i fabriksarbetet var också könsuppdelningen i regel strikt. Det tycks ha varit i samband med förändringar av arbetsprocessen – genom arbetsdelning och/eller mekanisering – som den könsmässiga arbetsdelningen kunde bli uppluckrad, men ganska snabbt tycks den sedan ersättas av en ny uppdelning i speciella mans- och kvinnoarbeten.

När det gäller att förklara varför kvinnornas inbrytningar på manliga områden blev av så begränsad omfattning och varför nya mönster för manligt och kvinnligt arbete utvecklas, måste vi anlägga ett bredare perspektiv och gå utöver produktionsprocessens omedelbara behov. Här kommer reproduktionsaspekten in i bilden. Via olika förmedlingar – klass och könsbestämda – inkorporerades den vidare samhälleliga könsmässiga arbetsdelningen i anställningsstrukturen

inom industrin, liksom på övriga områden. Därmed inte sagt att det räcker med att mera allmänt hänvisa till kvinnans samhälleliga roll, bundenhet till familjen etc, utan här krävs grundläggande undersökningar av hur olika intressen spelades mot varandra. Vad jag här har betonat är att det fanns *motstridiga intressen inom såväl den härskande klassen, som inom den framväxande arbetarklassen* när det gällde frågor rörande kvinnoarbete och familj under en övergångsperiod. Det är denna verklighetens motsägelsefullhet som jag menar att vi måste ta vår utgångspunkt i för att få en förståelse för den komplexitet som debatten i dessa frågor uppvisar.

Socialism och kvinnofrigörelse

Med det borgerliga samhällets framväxt föddes också de moderna kvinnofrigörelseidéerna. Sitt första organiserade uttryck tog de sig under franska revolutionen, men de kvästes. Kvinnoklubbar förbjöds och de ledande feministerna avrättades. Men idéerna levde vidare, i liberal och i socialistisk tappning. Mest konsekvent kom de att utvecklas av vissa av de sk utopiska socialisterna. Dessa gick emot alla former av förtryck. Ofta formulerade man sin målsättning som en kamp mot tre onda ting – religionen, privategendomen och äkten-skapet!¹⁰⁰

Det var från de utopiska socialisterna som de senare marxisterna till en början kom att hämta sin inspiration när det gällde att utveckla idéerna om kvinnans roll i samhället. Skillnaden mellan dem var, vilket också epitetet utopisk antyder, att marxisterna menade sig ha vetenskaplig grund för sin politik och att tiden så att säga arbetade för dem.

De marxistiska idéerna om kvinnoförtryck och kvinnofrigörelse tog sin utgångspunkt i de upplösande tendenserna i samtiden. Effekterna av det kvinnliga fabriksarbetets ökning för relationerna mellan män och kvinnor inom arbetarklassen analyserades ingående redan 1845 av Friedrich Engels i *Den arbetande klassens läge i England*. Vid denna tid var närmare 60% av fabriksarbetarna i det brittiska imperiet kvinnor och nära hälften minderåriga.¹⁰¹ Detta fick förödande konsekvenser för familjelivet inom arbetarklassen.

"Anställandet av kvinnor löser upp familjen fullständigt och av nödvändighet, och denna upplösning i vårt nuvarande samhälle, som bygger på familjen, för med sig de mest demoraliserande följder för såväl föräldrar som barn. En mor som inte har tid att bekymra sig om sitt barn, att visa det de mest vardagliga ömhetsbetygelser under dess första år, som knappast ens är tillsammans med det, kommer oundvikligen att bli likgiltig för det och behandla det kärlekslöst,

som en främling. Barnen som växer upp under sådana förhållanden är fullständigt förstörda för ett senare familjeliv. . . . En liknande upplösning av familjen har anställandet av barn bidragit till."¹⁰²

Denna utveckling ledde ofta till en omkastning av maktrelationerna inom familjen. Kvinnan blev i kraft av sitt försörjaransvar den överordnade.

"I många fall blir inte familjen helt upplöst i och med hustruns arbete, utan vänds upp och ned. Hustrun försörjer familjen, mannen stannar hemma, passar barnen, sopar golven och lagar mat. . . Det är lätt att föreställa sig den vrede denna omvändning av alla relationer inom familjen väcker bland arbetarna, när samtidigt andra sociala förhållanden förblir oförändrade. . . dessa förhållanden som avkönar mannen och berövar kvinnan all hennes kvinnlighet, utan att ge mannen någon sann kvinnlighet eller kvinnan någon manlighet – dessa förhållanden som på det mest skamliga sätt degraderar de båda könen och med dem mänskligheten, är det senaste resultatet av vår högt prisade civilisation . . ."¹⁰³

Lösningen var emellertid inte en återgång till de gamla patriarkala relationerna utan upprättandet av nya jämbördiga relationer mellan könen.¹⁰⁴

Långt senare, i boken *Familjens, privategendomens och statens ursprung*, som utkom år 1884, återkom Engels till frågan om kvinnans ställning. Framställningen i *Den arbetande klassens läge i England* hade varit mer beskrivande än analyserande. Nu grep hans sig an problematiken på ett mer teoretiskt plan och försökte göra en helhetsanalys av förhållandet mellan i första hand familjens, men också kvinnans, ställning och samhällsutvecklingen i stort. De grundantaganden om kvinnoförtryckets orsaker och betingelserna för dess upphävande som Engels här presenterade kom att bli vägledande för den socialistiska rörelsen.¹⁰⁵

Med utgångspunkt i antropologen L H Morgans forskningar delar Engels in de mänskliga samhällenas utveckling i tre huvudstadier: vildhet, barbari och civilisation. De två första var urkommunistiska, förhistoriska kulturstadier där inga typer av systematiskt förtryck eller diskriminering existerade, medan civilisationen betecknar ett utvecklat klassamhälle.

Bokens huvudtes är att kvinnoförtrycket historiskt uppkommer med privategendomen. Den gav mannen en viktigare ställning i familjen än kvinnan och gav impulsen till en förändring av den traditionella arvsföljden.¹⁰⁶ Den av Engels antagna generella modersrättsprincipen ersattes efterhand av manlig härstamning och fadersrättsarv. Detta var emellertid inte något som skedde i ett slag, utan det var resultatet av en lång utveckling. Tre former av äktenskap, vilka i huvudsak svarade mot de tre stadierna i samhällsutvecklingen, urskiljs: "För vildheten gruppäktenskapet, för barbariet parningsäktenskapet, för civilisatio-

nen monogamin kompletterad med äktenskapsbrott och prostitution.¹⁰⁷ Monogamin betraktas som artskild från de övriga formerna av äktenskap. Den var grundad på helt andra betingelser, nämligen privategendom och en begynnande klassuppdelning i samhället.¹⁰⁸

Kvinnoförtryckets kärna var det ekonomiska beroendet av mannen, vilket i sin tur var betingat av privategendomens framväxt. Monogamin var "den första familjeform som inte grundade sig på naturliga utan på ekonomiska betingelser", skriver Engels och fortsätter:

"Så uppträder paräktenskapet i historien ingalunda som en förening mellan man och kvinna, ännu långt mindre som dess högsta form. Den uppträder som det ena könets underkuvande av det andra, som en proklamering av en i hela den föregående historien hittills okänd konflikt mellan könen."¹⁰⁹

Engels lägger tonvikten vid analysen av kvinnoförtryckets historiska ursprung. De utvecklade klassamhällena berörs betydligt mer schematiskt och ofta med inriktning på de högre samhällsklasserna. Genomgående är dock att privategendomen ses som själva grundbetingelsen för kvinnornas underordnade ställning i samhället. Ett annat förhållande som också tas upp, och som verkar i samma riktning, är privatiseringen av det husliga arbetet. Detta blir dock en underordnad faktor i förklaringen, en följd av privategendomen och monogamin.

"I det gamla kommunistiska hushållet, som omfattade många äkta par och deras barn var hushållsgöromålen, som lämnats i kvinnornas händer, lika mycket en offentlig, en samhälleligt nödvändig industri, som männens anskaffande av födan. Med den patriarkaliska familjen och ännu mer med den monogama par-familjen förändrades detta. Hushållsgöromålen förlorade sin offentliga karaktär. De angick inte längre samhället. De blev en *privattjänst*, kvinnan blev den första av tjänarna, utträngd ur deltagande i den samhälleliga produktionen."¹¹⁰

Många av de forskningsrön som Engels anför till stöd för sina teser är i dag föråldrade, medan andra fortfarande är omdebatterade.¹¹¹ Här är dock inte plats för någon diskussion av den konkreta bevisföringen, utan vad jag vill peka på är hans strävan att teoretiskt koppla samman privategendom/klassamhälle och kvinnoförtryck, där det senare bestäms av det förra. Det är de ekonomiska förhållandena som bestämmer familjens form och relationerna mellan könen. Produktionen blir den oberoende variabeln och familjen den beroende.

I förordet till boken hade Engels dock hävdat att samhällsutvecklingen bestämdes av såväl arbetets som familjens organisation.

"Enligt den materialistiska historieuppfattningen är det i sista hand bestämmande momentet i historien: produktionen och reproduktionen av det omedelbara livet. Men denna återigen är av dubbel natur. Å ena sidan frambringandet av existensmedel, av näringsmedel, kläder, bostad och de

därtill erforderliga verktygen. Å andra sidan frambringandet av själva människorna, släktets fortplantning. De samhälleliga institutioner, under vilka människorna i en bestämd historisk epok och i ett bestämt land lever, betingas av båda slagen av produktion: av å ena sidan arbetets, å andra sidan familjens utvecklingsstadium.¹¹²

För detta uttalande kom Engels att få motta skarp kritik av samtida ledande socialdemokrater, vilka menade att han här frångått den historiska materialismens mest grundläggande antagande, nämligen att de ekonomiska förhållandena är det ytterst bestämmande i historien.¹¹³ Engels' tes var dock inte så revolutionerande som det kan tyckas, eftersom han genast tillade att det endast var i mindre utvecklade samhällen som släktskapsförhållandena var de dominerande. I det utvecklade klassamhället däremot behärskades familjeordningen helt av egendomsordningen.¹¹⁴ Han tudelar således historien och håller därmed fast vid att produktionsförhållandena bestämmer familjens form och kvinnans ställning under den senare fasen.¹¹⁵

Om Engels hållit fast vid sin tes och gett den en generell giltighet skulle det varit ett verkligt sprängstoff i idédebatten – hela klassteorin, där aktörerna definierades utifrån produktionen, skulle därmed ifrågasatts. Nu gjorde han inte det. Det är först i dagens teoretiska debatt som frågan om förhållandet mellan produktion och reproduktion ånyo kommit upp till diskussion. Den politiska strategi som sekelskiftets arbetarrörelse utvecklade kom att ta sin utgångspunkt i en teori som proklamerade produktionens primat.

Med Engels' synsätt blev kvinnofrigörelse detsamma som ekonomiskt oberoende och kvinnans inträde i produktionen, vilket i sin tur krävde ett avskaffande av par-familjen som samhällets ekonomiska enhet.¹¹⁶ En total kvinnofrigörelse skulle dock kunna uppnås först genom privategendomens slutgiltiga upphävande och socialismens införande. Den borgerliga familjen kommer självfallet att försvinna i och med att kapitalismen försvinner hade det stått att läsa i *Kommunistiska Manifestet*.¹¹⁷ I ett utkast hade Engels motiverat detta närmare:

”Det (kommunistiska samhället) kommer att omvandla relationerna mellan könen till helt privata angelägenheter som bara angår de berörda personerna. Samhället har inte någon möjlighet att lägga sig i detta eftersom det kommunistiska samhället avskaffar privategendom och uppfostrar barnen gemensamt. På så sätt rycks de två grundstenarna för ett traditionellt äktenskap undan, nämligen kvinnans beroende av mannen och barnens beroende av föräldrarna, vilka båda härstammar från privat ägande.”¹¹⁸

Inom arbetarklassen hade emellertid denna utveckling redan inletts i och med framväxten av den moderna storindustrin, ”...som inte bara tillåter kvinnligt arbete i stor skala utan formligen ropar efter det och som också mer och mer strävar att förvandla det privata husliga arbetet till en samhällelig industri”.¹¹⁹

Kvinnoarbetets ökning sågs således som en både *nödvändig* och *positiv* utveckling. Detta framhölls också av Marx, vilket framgår av följande passus i *Kapitalets* första band:

"Hur ryslig och motbjudande upplösningen av de gamla familjeförhållandena inom det kapitalistiska systemet än kan te sig, så skapar dock storindustrin den nya ekonomiska grundvalen för en högre form av familjeliv och för ett bättre förhållande mellan könen, genom att den tilldelar kvinnor, barn och ungdomar avgörande roller i den samhälleliga produktionsprocessen utanför hemmet. . . . Det är också uppenbart, att samarbete mellan människor av bägge könen och ur olika åldersstadier i samma produktionsprocess under lämpliga samhällsförhållanden bör kunna bilda grundvalen för en human utveckling."¹²⁰

Marx uttryckte sig som synes mycket försiktigt. Engels däremot gick längre. Hans slutsats var att det egentligen inte existerade någon kvinnofråga inom arbetarklassen.

"Här är . . . alla grundvalar för den klassiska monogamin undanröjda. Här saknas all egendom – och det var ju just för att denna skulle bevaras och gå i arv som monogamin och männens herravälde upprättades – här saknas därmed också varje drivande kraft att göra männens herravälde gällande. . . . Och sedan storindustrin förflyttat kvinnan från hemmet till arbetsmarknaden och fabriken och ofta nog gjort henne till familjeförsörjare, har den sista resten av männens herravälde fullständigt förlorat all mark i arbetarhemmet – möjligen skulle det kvarstå något av den brutalitet mot kvinnor som vunnit insteg med monogamins införande."¹²¹

Givet en teori där frigörelse var detsamma som deltagande i "produktivt" arbete och givet tron på ett kontinuerligt ökande kvinnligt förvärvsarbete inom arbetarklassen var detta en logisk slutsats.

När den unge Engels skrev *Arbetarklassens läge i England* hade han föga tilltro till de härskande klassernas förmåga och vilja att förbättra arbetarklassens villkor. Han framhöll starkt vilka negativa konsekvenser det ökade kvinnoarbetet hade för arbetarfamiljerna, men han lade inte fram något konkret reformprogram. "Revolutionen måste komma; det är redan alltför sent för en fredlig lösning. . . ."¹²² Tron på den snara revolutionen tvingades emellertid såväl Marx som Engels efterhand att överge. I nyutgåvan av *Arbetarklassens läge i England* år 1892 gav Engels uttryck för den förändrade synen.¹²³ Det sker också i förordet till Marx' *Klasstriderna i Frankrike* år 1895, där han framhöll att revolutionen kunde komma till stånd först då kapitalismen nått en viss utvecklingsnivå, och där han betonade massornas handlande och medvetande.¹²⁴

Enligt Engels var kvinnofrigörelsen således betingad av två förhållanden: inträde i produktionen och familjens upphörande som ekonomisk enhet. Vad innebar då detta konkret? Så länge som revolutionen framstod som nära förestående var det inget större problem, eftersom man antog att socialismen skulle lösa de missför-

hållanden som det ökade kvinnoarbetet gav upphov till. Både Engels och Marx agerade dock, bl a på Första Internationalens kongresser, för kravet på en viss skyddslagstiftning för kvinnoarbetet och tvingades då att polemisera mot såväl uttalade motståndare mot kvinnoarbetet som mot dem som förespråkade en absolut likhet mellan könen på arbetsmarknaden. "Det förefaller mig klart att den arbetande kvinnan på grund av sina särskilda fysiologiska funktioner behöver särskilt skydd mot kapitalistisk exploatering", yttrade Engels i ett sammanhang, och han fortsatte. "Jag tillstår, att de kommande generationernas hälsa intresserar mig mera än könens absolut formella likaberättigande under det kapitalistiska produktionssättets *sista levnadsår*."¹²⁵ Men hur skulle man, när socialismen efterhand tedde sig mer avlägsen, förhålla sig till denna och andra frågor som rörde kvinnoarbetet och familj i det existerande samhället? Skulle man kämpa på båda dessa fronter, skulle man kämpa här och nu eller skulle konflikten mellan moderskap och förvärvsarbete fortfarande kunna lösas först med socialismen? Målsättningen var relativt klart formulerad hos Engels, men hur skulle man nå dit? Den fråga vi här ställer oss är om det inom den socialistiska arbetarrörelsen utvecklades något som skulle kunna kallas en politisk strategi för kvinnofrigörelse med konkreta anvisningar om hur kvinnofrågan skulle hanteras under kapitalismen. Som huvudsaklig utgångspunkt för diskussionen tas ett av mycket omdebatterat arbete av Werner Thönnessen från 1958, där det hävdades att en sådan strategi existerade, samt ett par nyare gentemot denna uppfattning kritiska inlägg.

Fanns det en socialistisk strategi för kvinnofrigörelse?

Werner Thönnessen hävdade i sitt arbete som behandlar den tyska socialdemokratins kvinnopolitik under perioden 1863-1933 att det inom den tidiga arbetarrörelsen utvecklades en sammanhängande marxistisk strategi för kvinnofrigörelse, en strategi som dock kom att överges till följd av reformismens insteg i rörelsen.

Thönnessen urskiljer en fas av proletär antifeminism under arbetarrörelsens allra tidigaste skede, då kvinnoarbetet bekämpades och man vägrade att anta kravet om kvinnlig rösträtt.¹²⁶ Efterhand ändrades dock denna inställning och man anslöt sig till en marxistisk kvinnofrigörelsestrategi baserad på idéer som utvecklats av Karl Marx, Friedrich Engels, August Bebel och Clara Zetkin. Teorins kärna var det som vi nyss diskuterat, nämligen antagandena om att det ekonomiska beroendet utgjorde kvinnoförtryckets grund och att det kvinnliga lönearbetets ökning var en både nödvändig och principiellt

positiv utveckling. Av denna teori följde, enligt Thönnessen, ett erkännande av behovet av organisering av arbetarkvinnorna, acceptandet av en viss skyddslagstiftning enbart för kvinnor för att mildra konsekvenserna av exploateringen samt slutligen en positiv inställning till formella emancipationskrav insatta i ett klasskampsperspektiv. De krav som kunde ställas i det existerande kapitalistiska samhället var dock begränsade. Först i det socialistiska samhället skulle arbetarklassens och kvinnornas befrielse, som sågs som intimt förbundna, kunna uppnås. Programmatiskt slog denna uppfattning igenom vid 1891 års Erfurt-kongress. Vid denna tidpunkt var, fortfarande enligt Thönnessen, motståndet mot kvinnoarbetet brutet och man krävde nu för första gången uttryckligen allmän rösträtt för både män och kvinnor.¹²⁷

Ett första tecken på att ovanstående synsätt börjar ifrågasättas menar sig Thönnessen ha funnit strax efter sekelskiftet, då Edmund Fischer i en artikel i *Sozialistische Monatshefte* öppet polemiserade mot dessa uppfattningar och i stället framhöll mäns och kvinnors olika natur och roll i samhället. Han hävdade att kvinnans plats var i hemmet hos barnen och att det kvinnliga förvärsarbetet var av ondo. Dessa tankegångar ser Thönnessen som ett uttryck för en mer allmän revision av den marxistiska teorin, vilken för kvinnoteorins del dock inte slog igenom på bred front förrän efter kriget. När Fischer publicerade sin artikel 1905 fick han många skarpa genmälen, men när han återkom med samma tankar 1917 var de öppna protesterna få.¹²⁸ Som stöd för denna tes anförs förutom Fischers inlägg, att det efter sekelskiftet blev allt vanligare med angrepp mot den särskilda kvinnoorganisationen, den nedsättande behandlingen av kvinnorna på partikonferenserna, en övergång till att kräva kvinnlig rösträtt på formella rättvisegrunder och inte utifrån ett klasskampsperspektiv samt en ökad inriktning på socialt reformarbete av olika slag.¹²⁹

Implicit i Thönnessens framställning ligger att marxismen per definition också är en teori om kvinnofrigörelse, samt att den ger direkt vägledning i det praktiskt politiska arbetet. Hans synsätt har delvis förts vidare i senare forskning, men det har också utsatts för skarp kritik.¹³⁰ Å ena sidan en empiriskt grundad kritik där själva existensen av en sammanhängande teori och strategi ifrågasätts och å den andra en kritik av själva angreppssättet såsom i grunden ideologiskt.

Den förstnämnda typen av kritik har bl a framförts av Drude Dahlerup i arbetet *Socialisme og kvindefrigørelse i det 19 århundrede*.¹³¹ Hon framhåller tvärt emot Thönnessen, att de marxistiska idéerna om kvinnofrigörelse var ofullständigt formulerade och att det fanns avgörande skillnader i synsätt mellan teorins företrädare samt att idéerna inte gav någon vägledning för handling. Hon menar att

Thönnessens resonemang kan tillbakavisas på rent empiriska grunder, genom att utslag av antifeminism kan påvisas under hela perioden, att det rådde oenighet i konkreta frågor, att en revisionistisk omsvängning inte kan beläggas etc. Vad som hände var i stället att man efterhand och som ett resultat av omständigheternas tryck utarbetade en kvinnopolitik, utan att man hade någon väl utarbetad teori att tillgå.¹³²

Dahlerup urskiljer vissa gemensamma grundantaganden hos de marxistiska tänkarna när det gäller kvinnoförtryckets materiella grund och de allmänna betingelserna för frigörelse.¹³³ Men när hon lämnar denna allmänna nivå och i stället studerar ställningstaganden i konkreta frågor framkommer avgörande skillnader såväl i synen på konkreta reformer som på kvinnornas roll i det revolutionära arbetet.

En första viktig iakttagelse är den att Engels och framförallt Marx ägnade dessa frågor ett endast begränsat intresse och att de överhuvudtaget inte diskuterade organiseringen av kvinnorna. August Bebel och Clara Zetkin som båda mer var praktiker än teoretiker – den förre var en av de ledande inom det tyska partiet från 1880-talet och framåt, medan Clara Zetkin var tongivande inom den socialdemokratisk kvinnorörelse som, illegaliteten till trots, började etableras under 1890-talet – ägnade sig åt att ge konkretion åt de grundläggande idéerna och betonade vikten av kvinnornas deltagande i rörelsen.¹³⁴ Men även mellan Bebel och Zetkin noterar Dahlerup avgörande skillnader.

Bebel publicerade år 1879 boken *Kvinnan och Socialismen*. Den kom således ut före Engels' *Familjens, privategendomens och statens ursprung*.¹³⁵ Den översattes till många språk och blev vida spridd. Bebel anlägger ett brett perspektiv – såväl historien, samtiden som framtiden diskuteras – och han tar delvis ställning i strategiska och konkreta politiska spörsmål.

Såväl Bebels som Engels bok gavs ut i flera och ibland reviderade upplagor och Dahlerup påvisar ett ömsesidigt beroende dem emellan. Det visar sig att det var först i den andra upplagan av *Familjens, privategendomens och statens ursprung*, år 1891, som Engels, uppenbarligen påverkad av Bebel, mer utförligt behandlade kvinnans ställning. Likaså företog Bebel omändringar av avgörande teoretisk art, när han tagit del av Engels bok. Dahlerup framhåller dock att Bebels arbete, trots detta, i hög grad saknade ett klasskampsperspektiv.¹³⁶

För Bebel var arbetarfrågan och kvinnofrågan delvis skilda åt. Det framkommer i *Kvinnan och socialismen* och i hans argumentation i konkreta frågor. För att beteckna de olika typerna av förtryck använder han termerma löneslaveri och könsslaveri.¹³⁷ Vad som skilde proletärkvinnan från den borgerliga kvinnan var, att hon led

under båda dessa förtryckssystem och att hon således måste kämpa på två fronter: mot manssamhället å ena sidan och mot kapitalet å den andra. Även om inte könsslaveriet skulle kunna upphävas inom det bestående samhällets ramar, så var det viktigt att bekämpa även detta förtryck. Bebel såg reformer som förbättrade kvinnornas situation och som främjade hennes ekonomiska oberoende som önskvärda i sig och var inte negativ till ett kvinnosamarbete över klassgränserna. Detta framgick exempelvis i hans argumentation i rösträttsfrågan.¹³⁸ I de senare upplagorna av boken betonas sambandet mellan kvinnofrigörelse och socialism mer, men kvinnofrågan ges fortfarande en delvis autonom status.¹³⁹

Clara Zetkin skrev inget större sammanhängande verk, utan hennes inställning i kvinnofrågan får vi inhämta i spridda artiklar, broschyrer och tryckta tal från 1889 och framåt. Sammantaget skrev hon dock betydligt mer i detta ämne än både Bebel och Engels.¹⁴⁰ Den delvis autonoma status som tillskrivs kvinnofrågan hos Bebel finner vi inte hos Zetkin. Hon framhåller i stället att kvinnofrågan var en del av klassfrågan. Den politiska och fackliga organiseringen av arbetarkvinnorna var ett viktigt led i den allmänna mobiliseringen av arbetarklassen i kampen mot kapitalismen. Hon avvisade allt samarbete med den borgerliga kvinnorörelsen och betonade att det var med arbetarklassens män som arbetarkvinnorna skulle liera sig. Några objektiva motsättningar mellan man och kvinna inom arbetarklassen erkände hon inte.¹⁴¹

Skillnaden mellan Zetkin och Bebel illustrerar Dahlerup med deras skilda sätt att argumentera för den kvinnliga rösträtten. De agerade såväl i det tyska partiet som på Internationalens kongresser för att socialisterna i sin praktiska politik skulle föra fram detta krav. När Bebel stred för den kvinnliga rösträtten utgick han närmast från en naturrättslig ståndpunkt. Den var en formell rättighet samtidigt som den skulle kunna vara ett medel för kvinnorna att förbättra sina egna villkor. Klassperspektivet var underordnat i hans argumentation.¹⁴² Detta var emellertid grundläggande för Zetkin. Rösträttsagitationen och rösträttsreformen var betydelsefulla, framför allt därför att de skulle bidra till att väcka arbetarkvinnornas klassmedvetande och få dem att delta i arbetarklassens gemensamma kamp.¹⁴³

Till grund för Bebel låg hans speciella syn på kvinnofrågan som delvis skild från klassfrågan. Själva argumentet – *formell rättighet* – var dock snarast av liberalt ursprung. Karaktäristiskt för socialisterna var emellertid att rösträtten sågs som inte en formell utan en *social rättighet*. Detta framhölls av Zetkin vid sidan av huvudargument, att det gällde den politiska mobiliseringen av arbetarkvinnorna. Vi kan dock iakttä en motsägelsefullhet i hennes argumentation, något som Dahlerup

också noterar men inte utvecklar närmare. När Zetkin talar om den kvinnliga rösträtten som en social rättighet motiverar hon den ibland med kvinnornas ökade samhällsekonomiska betydelse, dvs det ökade kvinnliga förvärsarbetet utanför hemmet, och ibland med kvinnornas insatser som mödrar. I det förra fallet håller hon sig inom den marxistiska klassanalysens ram, dvs arbetarklassen definierad utifrån produktionen. I det senare fallet däremot för hon in reproduktionen, dvs den del av den samhälleliga verksamheten som antydde men förblev teroretiskt utvecklad hos Engels. Ett ytterligare kvinno-specifikt argument som Zetkin för fram, är att kvinnorna med sin speciella egenart skulle verka berikande på samhället.¹⁴⁴ Här ser vi hur August Bebel och Clara Zetkin i sitt försvar av ett konkret kvinnokrav fick tillgripa argument som definitivt inte var härledda ur en marxistisk begreppsapparat: formella rättigheter, moderskapet som politiskt kvalificerande, kvinnans särart.

I ljuset av dessa påvisade skillnader måste Thönnessens påstående om en sammanhängande marxistisk teori om kvinnoförtryck och en därav följande strategi för kvinnofrigörelse ifrågasättas. Det är i stället teorins ofullständighet och bristen på överensstämmelse mellan teori och praktik och mellan dem som påstås vara teorins företrädare, som sticker i ögonen.

Kvinnosyn och politik

Även om man inom nyare forskning således sätter frågetecken inför existensen av en sammanhängande marxistisk strategi för kvinnofrigörelse – och, som många mer feministiskt orienterade forskare, kanske även hävdar att marxismen inte kan vara någon teori om kvinnofrigörelse eftersom den per definition är könsneutral – så är man ändå intresserad av samma övergripande fråga, nämligen varför arbetarrörelsen kom att stödja en utveckling i riktning mot manliga familjeförsörjarlöner och varför kraven på likställighet mellan könen på arbetsmarknaden och i samhället i övrigt kom att överges eller skjutas i bakgrunden. Thönnessen ser detta som en direkt följd av arbetarrörelsens utveckling i reformistisk riktning och antar därmed ett direkt samband mellan allmänpolitisk uppfattning och inställningen i kvinnofrågan. Att det skulle existera ett entydigt dylikt samband förnekas dock av andra forskare. "När det gäller inställningen till kvinnoemancipationen är skiljelinjerna andra än i politiken", hävdar Heinz Niggemann i en studie över den tyska socialdemokratiska kvinnorörelsen. "Vänster och höger, radikal och revisionistisk – denna uppdelning inom socialdemokratien motsvarar inte

bestämda uppfattningar i kvinnofrågan. Alla inom vänstern var inte för kvinnoemancipationen och alla representanter för högerflygeln var inte motståndare."¹⁴⁵

Att förhållandet mellan inställningen till och argumentationen i konkreta kvinnofrågor och den allmänpolitiska inställningen var mer komplex än vad Thönnessen och andra med honom hävdade framhålls också av Dahlerup, och hon tar även i detta sammanhang den kvinnliga rösträtten som konkret exempel.

Man skulle ju kunna tänka sig att t ex Eduard Bernstein, som revisionist och en vän av reformer, skulle tillmäta denna fråga större betydelse än Clara Zetkin, som var en representant för vänsteroppositionen i partiet. Men förhållandet visar sig vara det motsatta. Bernstein deklarerade, att han inte ansåg den kvinnliga rösträtten vara av avgörande vikt för socialismen och arbetarklassen, utan att den var en formell rättvisefråga. Dess genomförande skulle inte förändra balansen i parlamentet, vilket för honom var det väsentliga, och han var beredd att låta detta krav stå tillbaka av parlamentariskt taktiska skäl. Karl Kautsky intog en ståndpunkt liknande Zetkins och menade, att man inte fick göra avkall på detta krav för kortsiktiga politiska vinsters skull. Liksom Zetkin framhöll han rösträtten främst som ett medel att skärpa klasskampen och påskynda socialismens seger. Även Rosa Luxemburg delade denna uppfattning.¹⁴⁶ Detta tyder på att det skulle ha funnits ett positivt samband mellan en radikal politiskt ståndpunkt och ett konsekvent hävdande av den kvinnliga rösträtten, men sambandet är inte entydigt. Så utgör t ex Marx och Engels två viktiga undantag. De uttalade sig aldrig uttryckligen för kvinnlig rösträtt utan framhöll snarast sin tveksamhet inför kravet.¹⁴⁷ Å andra sidan tillhörde August Bebel, den andre förkämpan för kvinnlig rösträtt, åtminstone vid sekelskiftet den mer reformistiska delen av arbetarrörelsen.¹⁴⁸ Han, liksom Bernstein, ser rösträtten som en formell rättighet, medan det är hos Zetkin vi finner argumentet om kvinnans särart, vilket enligt Thönnessen var ett av kännetecknen på revisionen av den tidigare teorin.

Idealistiska och materialistiska förklaringar

Verklighetsbeskrivning i Thönnessens arbete blir således starkt ifrågasatt i ljuset av nyare forskningsrön. Kritik har också riktats mot dess snävt idéhistoriska inriktning. Det representerar den tradition inom arbetarrörelseforskningen som sätter likhetstecken mellan accepterandet av en kortsiktig reformpolitik och reformism. Inom svensk forskning finner vi detta synsätt hos exempelvis Herbert Tingsten och

Knut Bäckström. Medan Tingsten ser socialdemokratins satsning på konkret reformarbete som ett bevis för marxismens möjlighet, ser Bäckström, i likhet med Thönnessen, detta som ett avsteg från en möjlig, utifrån teorin härledd strategi. I det senare fallet blir det snarast fråga om en variant av förrädarteorin. Gemensamt för dessa analyser är antagandet om ett direkt samband mellan teori och praktisk politik, samt att man inte för någon egentlig diskussion om vare sig teorins eller politikens materiella förankring. Inom såväl den allmänna arbetarrörelseforskningen som inom forskningen om arbetarrörelsens kvinnopolitik, kan vi idag skönja en rörelse bort från såväl enkla förrädarteorier som från deterministiska, legitimerade förklaringsmodeller, antingen av Tingstens typ eller den typ som vi ofta finner i socialdemokratins egen historieskrivning. Man betonar i stället, som nämnts tidigare, att analysen av såväl ideologi som praktisk politik måste relateras till den verklighet som var den samtida arbetarrörelsens. Detta framhåller Dahlerup i sin kritik av Thönnessen. Detsamma gör R J Evans i ett arbete om tysk socialdemokrati och kvinnomancipation. "Skriftställare och intellektuella står för teorierna och partiledarna arbetar ut de politiska programmen, men deras idéer får inget gehör, förrän de politiska, sociala och ekonomiska förhållandena nått en viss utvecklingsnivå."¹⁴⁹

Härmed är vi tillbaka vid den programmatiska utgångspunkt som angivits för denna undersökning, dvs att ideologier och politiskt handlande måste relateras till en existerande verklighet. När Engels proklamerade att det inte fanns någon kvinnofråga inom arbetarklassen byggde han på antaganden om verkligheter, som skulle visa sig vara felaktiga. Han trodde att revolutionen var nära förestående, han antog att kvinnorna skulle få en alltmer betydelsefull roll i produktionsprocessen och han räknade med en ytterligare upplösning av familjebanden inom arbetarklassen. När utvecklingen inte entydigt gick i dessa banor ändrades själva grundförutsättningarna för den kvinnopolitik som skisserats.

Den tidiga kvinnopolitiken, liksom den generella politiska strategin, hade sin ideologiska förankring i teorin om produktionen. Den byggde på antagandet om det kontinuerligt ökande kvinnoarbetet, vilket teoretiskt gjorde kvinnorna till en del av arbetarklassen, definierad utifrån ställningen i produktionen. Det var i egenskap av arbeterska som kvinnan inkluderades i arbetarklassen. Som bl a R Ambjörnsson påpekat, utgick de tidiga marxisterna, liksom liberalerna, från en likhetsprincip. För marxisternas del innebar det, att man utgick från "... idén om två individer förenade, förutom av kärlek, av samma politiska intressen, bestämda av bådass lönearbete." Den i samhället dominerande polaritetsidén fick ge vika för "... ett upp-

gående i ett gemensamt politiskt mål.¹⁵⁰ I detta perspektiv fanns ingen kvinnofråga skild från klassfrågan. Rätt till arbete, rösträtt och organisation var konkreta politiska krav som var gemensamma för arbetarklassens män och kvinnor.

Utvecklingen gick inte i den riktning Engels tänkt sig. Revolutionen lät vänta på sig. Kvinnorna blev inte männens jämbördiga på arbetsmarknaden och existensen av en kvinnofråga inom arbetarklassen, grundad i konflikten mellan arbete och moderskap, blev uppenbar och pockade på en lösning. Clara Zetkins försök att definiera en kvinnofråga inom arbetarklassen ska ses i det perspektivet. Hon höll fast vid de ursprungliga kraven (rösträtt, rätt till arbete, vikten av att organisera kvinnorna) men försökte i sin argumentation att utgå från kvinnornas verkliga situation, som både mödrar och förvärvsarbetande. Detta förklarar hennes vacklan mellan likhets- och särartsargumentet, som vi noterade ovan. Arbetarrörelsen ställdes inför problem där man inte hade någon teoretisk vägledning. Den verklighet man hade att ta ställning till var inte så entydig som teorin föreskrivit. Den var tvärtom, som framgick av föregående avsnitt, fylld av motstridiga tendenser. Detta ledde till debatter och meningsmotsättningar. Skulle man inta en fortsatt positiv hållning till kvinnoarbetets ökning trots det problem för arbetarfamiljerna det medförde och trots den skärpta konkurrens på arbetsmarknaden som det innebar? Skulle man kämpa för likställighet på arbetsmarknaden? På vilket sätt skulle barnomsorgen ordnas? Var det viktigt att kämpa för formell jämställdhet mellan män och kvinnor? etc. Det var dessa och liknande frågor arbetarrörelsen fick ta ställning till i sitt praktiska agerande.

SAP, kvinnosynen och kvinnopolitiken

Tidsmässigt omfattar denna undersökning perioden ca 1880 till 1910, dvs den socialdemokratiska rörelsens formativa skede då den utvecklas från en liten revolutionär sekt till ett alltmer reforminriktat massparti. Som en bakgrund diskuteras här några centrala aspekter av denna utveckling, vilka också kan tänkas ha påverkat partiets kvinno- och konkreta kvinnopolitik. Därefter presenteras undersökningens centrala problemområden och teman.

Partiets utveckling – några bakgrundsdata

I jämförelse med tyska förhållanden bildades det svenska socialdemokratiska partiet sent, först år 1889. Det hade dock en förhistoria

bakåt i tiden till åtminstone 1880-talets början, då August Palm bildade den första uttalat socialdemokratiska organisationen i landet.¹⁵¹ Det var i Malmö år 1881. Vid 1880-talets mitt låg centrat för den unga socialdemokratiska rörelsen i Stockholm och mot decenniets slut flyttades det ånyo till Sydsverige och Malmö.¹⁵²

Parallellt med att den socialdemokratiska rörelsen expanderade organiserade arbetarna sig fackligt i allt större omfattning. De allra första fackföreningarna bars upp av hantverksarbetare och hade alls ingen socialistisk prägel. Man värnade om den egna yrkeskårens intressen och sökte i detta ofta samarbete med arbetsgivarna. Under 1880-talet kom socialister och liberaler, de senare med stöd i de sedan länge etablerade arbetarföreningarna, att kämpa om att få inflytande i fackföreningarna. Det var socialdemokraterna som gick segrande ur denna strid, men det var först på 1890-talet som de lyckades göra inbrytningar på bred front inom fackföreningsrörelsen.¹⁵³

När August Palm bildade den första socialdemokratiska organisationen i Malmö byggde han på erfarenheter från dansk och tysk socialdemokrati. Den politik han förordade överensstämde därmed i stor utsträckning med den som företrädades av Lassalle-anhängarna i Tyskland. De karaktäristiska elementen i denna var att den politiska kampen gavs prioritet framför den fackliga, att man avvisade samarbete med borgerliga politiska krafter samt att man hade en stark tilltro till rösträtten som medel att förändra samhället. Vägen till socialism gick enligt Lassalle via allmän rösträtt och ett successivt införandet av statsägda produktionsföreningar. Detta var en politik som teoretiskt byggde på ett statsidealistiskt synsätt samt på teserna om "den järnhårda önelagen" och om "borgerligheten som en enda reaktionär massa".¹⁵⁴

Under 1880-talets lopp kom den palmska politiken efterhand att utsättas för allt hårdare kritik, vilket också ledde till att Palm så småningom förlorade sin ledande roll inom rörelsen. Den första öppna konflikten angående detta utspelades i Stockholms Socialdemokratiska förening år 1886. Även om denna konflikt vid en ytligt betraktelse främst verkar vara av personlig art så hade den också politiska dimensioner. När det gäller den senare aspekten verkar historieskrivarna vara ganska ense om att utgången av konflikten innebar en politisk markering till förmån för en, i vissa avseenden och i jämförelse med den dittills förda politiken, mer moderat linje, företräd av framförallt Hjalmar Branting.¹⁵⁵ De aspekter av den tidigare förda politiken som sattes i fråga var den låga prioriteringen av det kortsiktiga fackliga arbetet samt den avvisande hållningen till den liberala arbetarrörelsen. Både Branting och Palm tillmätte arbetet för konkreta reformer – och då särskilt den allmänna rösträtten – stor

betydelse, men skilde sig på ett avgörande sätt åt just i synen på samarbete med liberalerna och på förhållandet mellan facklig och politisk rörelse. Den förre hade i flera sammanhang pläderat för samarbete och moderation, t ex då han som redaktör för Tiden – då daglig tidning och fackföreningsorgan – vägrat att tillmötesgå Palms önskemål om att göra tidningen till socialistiskt språkrör eller då han, för att främja samarbetet med fackföreningarna, manat socialisterna till återhållsamhet.¹⁵⁶

Vid tiden för partikongressen var det en annan konfliktdimension – i och för sig förbunden med de tidigare – som trädde i förgrunden, nämligen synen på det parlamentariska arbetet och på möjligheten och önskvärdheten av en praktisk reformpolitik. Hjalmar Branting, Axel Danielsson och Fredrik Sterky, vilka alltmer framstod som de ledande inom rörelsen, intog här delvis skilda ståndpunkter. Hjalmar Branting vidhöll sin mer moderata, reforminriktade inställning och förordade, liksom tidigare, samarbete med liberala politiska krafter, medan Axel Danielsson och Fredrik Sterky vid denna tid stod för en mer antiparlamentarisk och mindre samarbetsinriktad linje.¹⁵⁷

Debatterna, meningsmotsättningarna och den ideologiska utvecklingen inom 1880-talets svenska socialdemokrati hade sina paralleller i andra länder. De förmarxistiska strömningarna – lassalleismen i Tyskland, proudhonismen i Frankrike etc – förlorade generellt sett i betydelse under årtiondets lopp till förmån för olika mer marxistiskt orienterade grupperingar.¹⁵⁸ Det fanns många beröringspunkter mellan svensk och internationell debatt såväl sakligt som i den meningen att engelsk, fransk och tysk litteratur lästes och översattes av de svenska socialdemokraterna. Så översatte exempelvis Axel Danielsson vid mitten av 1880-talet W Liebknechts revolutionsoptimistiska skrift "Angrepp och försvar", vilken han tog djupa intryck av.¹⁵⁹ Fredrik Sterky tog i början av 1890-talet itu med P Lafargues och J Guesdes arbete "Gemensam och privat egendom", för att ta ett annat exempel, och han kom själv att i likhet med dessa i skilda sammanhang hävda att det socialdemokratiska partiet i första hand var ett agitationsparti.¹⁶⁰

De politiska program som utarbetades av 1880-talets socialdemokratiska föreningar var alla mer eller mindre påverkade av det tyska, huvudsakligen av Lassalles tankegångar präglade, Gothaprogrammet från 1875. Vissa i förhållande till detta mer självständiga program såg dock också dagen ljus. Till dessa kan vi räkna det program som Socialdemokratiska föreningen i Stockholm antog år 1885, vilket på flera punkter bröt med det lassalleanska arvet. Då man två år senare antog ett nytt program var detta emellertid en ordagrann översättning av Gothaprogrammet. Det "Program för Sveriges klassmedvetna

arbetare", som antogs av den första Sydsvenska arbetarkongressen år 1888, hade också en mer självständig och, enligt vissa bedömare, mer marxistisk prägel.¹⁶¹

Vid den konstituerande partikongressen antogs inget för rörelsen samlande politiskt program. Under rubriken "Kongressens åsikter" samlades dock uttalanden av mer principiell natur, som innebar modifiering av flera av Gothateserna. År 1897 antogs det första partiprogrammet, vilket i de stora principfrågorna överensstämde med det tyska Erfurtprogrammet. Nu hade idén om statsunderstödda produktionsföreningar övergivits och ersatts av de marxistiska principerna om kapitalackumulation, utarmning och samhällets övertagande av produktionsmedlen. Det har dock i forskningen framhållits att det förelåg en väsentlig skillnad mellan det tyska och det svenska programmet när det gällde frågan om socialismens nödvändighet. Det svenska programmet var mindre deterministiskt och framhöll på ett annat sätt än det tyska betydelsen av arbetarrörelsens medvetna handlande och kamp för att socialismen skulle kunna förverkligas.¹⁶²

Frågorna om reformarbetets värde, möjligheten till samarbete med andra politiska grupperingar, förhållandet mellan fackföreningar och parti, förblev de centrala tvisteämnena även decennierna efter parti-bildandet. De i debatten ingående politiska konstellationerna förändrades dock efterhand. Så hade t ex redan vid tiden för partiets bildande anarkistiska tongångar alltmer börjat vinna terräng inom rörelsen. Såväl i Stockholm som i Malmö var det nära att den anarkistiska oppositionen helt hade tagit över ledningen.¹⁶³ En första större uppgörelse med anarkismen inom partiet ägde rum vid partikongressen år 1891. Axel Danielsson, som själv under sin fängelsevistelse dragits till de anarkistiska lärorna, hade nu tagit helt avstånd och ledde anstormningen mot den "dynamitagitation" som förespråkades av Hinke Bergegren och andra.¹⁶⁴ Men även om den anarkistiska grupperingen därmed för en tid trängdes tillbaka, så var frågan om förhållandet mellan reform och revolution inte avgjord. Axel Danielsson hade mycket klart deklarerat sin tilltro till parlamentarisk verksamhet i en Brandsyn år 1891.¹⁶⁵ Andra, t ex Fredrik Sterky, fortfor däremot att hävda att den parlamentariska verksamheten endast kunde tjäna propagandistiska syften och ställde sig skeptiska till samarbete med liberalerna.¹⁶⁶ Detta är dock ett synsätt som överges alltmer under 1890-talets lopp och efterhand enas man om behovet av och får en gemensam tro på möjligheten av att bedriva en parlamentarisk reformpolitik. Diskussionerna kom då inte – om vi bortser från den anarkistiska oppositionen – att gälla reformer kontra direkt revolutionär handling utan hur långt man kunde nå i sina reformsträvanden, vilka medel (parlamentariska eller ej) som var mest

verksamma i en viss situation och i vilken utsträckning man borde kompromissa för att nå ett mål.

Var då detta ett tecken på en begynnande reformism? Härom är forskarna oense. I framförallt den äldre litteraturen är det vanligt att man sätter likhetstecken mellan accepterandet av kortsiktig reformpolitik och reformism. Som revolutionär räknas endast den politik som uteslutande ägnas åt utomparlamentariskt arbete och åt att förbereda revolutionen.¹⁶⁷ Denna konception har dock rönt kritik inom forskningen, framförallt från marxistiskt håll. I stället för att koppla begreppen reformistisk och revolutionär direkt till inom- respektive utomparlamentarisk verksamhet fokuserar man politikens innehåll och diskuterar avvägningen mellan dessa två olika verksamheter.¹⁶⁸ Detta gäller exempelvis Seppo Hentilä, som sätter en gräns år 1902. Efter den politiskaorstrejken bryter, enligt hans mening, reformismen successivt igenom i partiets politiska praktik.¹⁶⁹ Birger Simonsson däremot hävdar att de förändringar i den politiska strategin som kan noteras efter sekelskiftet (bl a uppgivandet av den politiskaorstrejken och antagandet av ett nytt jordbruksprogram) innebar en realistisk anpassning till hur verkligheten såg ut och att partiet fortfor att vara revolutionärt.¹⁷⁰

Den omfattande diskussion som förts angående SAP:s reformism eller icke-reformism är överhuvudtaget mycket snårig. Detta kan till stor del hänföras till avsaknaden av en samlande definition av begreppsparet revolutionär-reformistisk. Vissa refererar huvudsakligen till partiets uppställda målsättning, andra till dess verksamhet, när de gör sina bedömningar. Som Birger Simonsson påpekat i sin studie saknas fortfarande i stor utsträckning analyser där man söker få grepp om partiets politiska strategi genom att relatera faktisk verksamhet till uppställda kort- och långsiktiga mål.¹⁷¹ I sin strävan att avhjälpa denna brist gör sig dock Simonsson, enligt min mening, skyldig till alltför långtgående förenklingar. Ambitionen att finna en genomtänkt och konsekvent partistrategi leder till att de motsättningar som fanns inom rörelsen liksom de alternativa strategier som formulerades skymms.¹⁷²

Jag har här inte för avsikt att ta ställning till den generella reformismproblematiken, utan vill endast uttrycka min tveksamhet inför tolkningar som sker i termer av distinkta brott och en absolut åtskillnad mellan en revolutionär och en reformistisk fas i arbetarrörelsens utveckling. Jag tror i stället att utvecklingen bör analyseras som en motsättningsfylld process – dvs samma angreppssätt som jag själv kommer att söka tillämpa när det gäller kvinnopolitiken – och att det återstår mycket konkret historisk forskning innan frågan om reformismen kan besvaras. Kanhända är det inte ens den relevanta frågeställningen?

Den övergripande tolkningsfrågan lämnar jag således därhän och skall här endast ge vissa hållpunkter när det gäller partiets fortsatta utveckling. Mycket talar för att det vid en diskussion av partiets allmännpolitiska utveckling är rimligt – utan att för den skull diskutera i termer av revolutionär eller reformistisk arbetarrörelse – att dela in den fortsatta undersökningsperioden i två faser, med en ungefärlig gräns vid sekelskiftet. De avgörande förändringar som då inträffar var för det första att partiet efter sekelskiftet efterhand fick en omfattande parlamentarisk praktik samt för det andra att den fackliga och politiska verksamheten alltmer skildes åt.

Under 1890-talet var SAP huvudsakligen en utomparlamentarisk kraft. Organisationsbyggandet – som då omfattade såväl det fackliga som det politiska området – var det centrala. Starka organisationer sågs som själva förutsättningen för att man skulle kunna genomdriva sina politiska fordringar. Allmän rösträtt och normalarbetsdag var de krav som stod främst på listan. Möten, demonstrationer och strejker var de huvudsakliga medel man hade till sitt förfogande. Partiet engagerade sig också i valen – såväl lokalt som centralt – men resultaten var ännu mycket blygsamma.¹⁷³

Under uppbyggnadsskedet var det på fackföreningarna som det socialdemokratiska partiet byggde sin huvudsakliga styrka, något som i forskningen brukar framhållas som mycket betydelsefullt för partiets ideologiska och politiska utveckling. Ur vår synpunkt är detta också av synnerlig vikt när vi betänker att det var de yrkesskickliga arbetarna, dvs huvudsakligen män, som först organiserade sig i fackföreningar. Även om socialdemokraterna strävade efter att också organisera de okvalificerade arbetarkategorierna, så gav detta bestående resultat först kring och efter sekelskiftet.¹⁷⁴

Den politiska fråga som socialdemokraterna utvecklade mest aktivitet kring på 1890-talet var rösträttsfrågan. Visserligen framfördes ständigt kravet på normalarbetsdag, men lösningen av denna fråga tycks ha upplevts som ännu mer avlägsen än, och delvis avhängig av, lösningen av den förra. Sin rösträttsagitation drev man delvis i samarbete med liberalerna inom den rösträttsrörelse, som byggdes upp under 1890-talets lopp. Genom sk folkriksdagar sökte man öva påtryckningar på den politiska apparaten – dock utan påtagliga resultat.¹⁷⁵ Inom socialdemokratin fanns hela tiden en tveksamhet inför de uteslutande fredliga medel som rösträttsrörelsen stod för och frågan om den politiska storstrejken var fortlöpande uppe till diskussion. Mot slutet av 1890-talet – då repressionen mot den politiska oppositionen tilltog – bröt man till sist med liberalerna inom rösträttsrörelsen och inriktade sig i stället på att med storstrejken som medel genomdriva en rösträttsreform.¹⁷⁶

Den politiskaorstrejken gick av stapeln i samband med riksdagens behandling av rösträtten år 1902 och innebar ett framsteg i så måtto att riksdagen nu anslöt sig till principen om allmän rösträtt för män. Detta fick också till följd att socialdemokraterna efterhand alltmer kom att inrikta sig på att med parlamentariska medel uppnå den allmänna rösträtten. Samarbetet med liberalerna återupptogs och man visade efterhand en allt större vilja till kompromisser såväl när det gällde rösträtten som när det gällde andra frågor. Sin första riksdagsrepresentant hade partiet fått 1897, då Hjalmar Branting valts in på en liberal lista. År 1902 invaldes ytterligare tre socialdemokrater. Därefter utökades den socialdemokratiska riksdagsgruppen efter hand och år 1909 innefattade den hela 34 ledamöter i AK. När de nya rösträttsbestämmelserna år 1911 tillämpades för första gången mer än fördubblades antalet socialdemokratiska riksdagsmandat.¹⁷⁷

När det gäller förhållandet mellan arbetarrörelsens fackliga och politiska gren inträder en avgörande förändring i och med LO:s bildande år 1898. Fram till dess hade partiet fungerat som den centrala samordnande instansen för båda typerna av verksamhet. Även om det inte heller nu var fråga om en total åtskillnad – tvångsanslutningen och senare kollektivanslutningen av fackförbunden till SAP var ju ett uttryck för en strävan att bibehålla banden – så inleddes härmed en process där frågan om politisk makt tenderade att alltmer skiljas från frågan om ekonomisk makt.¹⁷⁸

Det socialdemokratiska partiets ökade parlamentariska inriktning och tilltagande benägenhet för kompromisser efter sekelskiftet väckte protester, dels från den anarkistiska oppositionen, huvudsakligen koncentrerad till den ungsocialistiska rörelsen och ledd av Hinke Bergegren, dels från en ny partiopposition med rötter bl a i det socialdemokratiska ungdomsförbundet, som bildades 1903. Det senare var inte någon enhetlig marxistisk vänsteropposition, utan tvärtom ytterst heterogen. Den har av en forskare karaktäriserats som en förening av ungdomlig radikalism och den utopiska idealism som var en del av partiets idéarv vid sidan av marxismen.¹⁷⁹ En av de mer framträdande inom den senare gruppen var Carl Lindhagen som sedermera kom att bli det samlande namnet för partioppositionen inom den äldre generationen. Han hade år 1897 valts in i riksdagen på en liberal lista samtidigt med Hjalmar Branting. Han lämnade dock det Liberala Samlingspartiet år 1907 och anslöt sig två år senare till SAP. Såväl Hinke Bergegren som Carl Lindhagen kommer vi att få anledning att återkomma till eftersom båda dessa oppositionsledare engagerade sig i tidens kvinnofrågor och även på denna punkt kom i motsatsställning till partiledningen.

När vi nu går över till den konkreta undersökningen av socialdemokratins kvinnosyn och kvinnopolitik kommer vi att röra oss på olika, i texten ofta sammanvävda analysplan, där syftet är att klargöra huruvida man utvecklade någon sammanhängande syn på "kvinnofrågan" samt någon till denna anknuten politisk strategi.

För det första gäller det *verklighetsuppfattningen*: hur uppfattade man inom den svenska rörelsen den verklighet man hade omkring sig. Upplevde man, i likhet med exempelvis Bebel och Engels, att kvinnorna alltmer kom ut i förvärvsarbete och att arbetarfamiljen som en följd av detta tenderade att upplösas, dvs samma förhållanden som låg till grund för den utveckling från "proletär antifeminism" till "marxistisk kvinnofrigörelsestrategi", som Thönnessen talar om när det gäller den tyska socialdemokratien.

För det andra undersöks de *ideologiska och teoretiska ställningstagandena* rörande samband och utvecklingstendenser. Finner vi i Sverige samma principiella debatt angående kvinnoarbetet och köns likvärdighet som på kontinenten och i vilken utsträckning använde man sig av den teori, om än bristfällig, som redan fanns där och som byggde på en personlighetsprincip och antagandet om kvinnoarbetets nödvändiga ökning.

Slutligen har vi den *praktiska politikens plan*, där vi undersöker konkreta ställningstaganden som de kommer till uttryck antingen i politiska program, debattskrifter etc eller i konkreta handlingar och ställningstaganden.

Som angavs i det inledande kapitlet har undersökningen också styrts av en ambition att se den socialdemokratiska politiken i relation till det handlingsutrymme som gavs i skilda situationer, bestämt av såväl rörelsens egen sociala bas som förhållanden i det omgivande samhället. Så ingår t ex i kapitlet om 1880-talet ett avsnitt om den tidiga fackliga rörelsens och den liberala arbetarrörelsens kvinnosyn, då det var i relation till dessa rörelser som de tidiga socialisterna utformade sin politik. Avsnittet om rösträttsrörelsen samt genomgången av riksdagsdebatten om nattarbetsförbudet fyller en liknande funktion i de nästkommande kapitlen.

De konkreta frågor med anknytning till kvinnorna som väckte särskild debatt inom såväl svensk som internationell socialdemokrati under genombrottsåren gällde kvinnlig rösträtt och en särskild arbetarskyddslagstiftning för kvinnor. Rösträtt och arbetarskydd var ju också, som framhölls tidigare, de två centrala reformkrav som arbetarrörelsen engagerade sig för under de första årtiondena.

Socialdemokraternas syn på den kvinnliga rösträtten är ett centralt

tema i undersökningen, där syftet är att belysa den mer övergripande frågan om vilken betydelse man tillmätte kvinnors närvaro i det politiska livet. Ett annat centralt tema är synen på kvinnors lönearbete och ställning i familjen. Ser vi till partiet så var det framför allt i samband med diskussionen om en eventuell särlagstiftning för kvinnliga industriarbetare som detta väckte en mer principiell debatt. Ett tredje tema vid sidan av synen på rösträtten och på kvinnoarbete och familj utgörs av kvinnoorganiseringen. En genomgång av såväl inställningen till som utvecklingen av den faktiska kvinnoorganiseringen ingår i kapitel 3 till 5. Debatten i organisationsfrågan – framförallt problemet sam- eller särorganisering – ger liksom rösträttsdiskussionen belysning åt frågan om vilken betydelse som tillmättes kvinnornas politiska aktivitet. När det gäller den faktiska kvinnoorganiseringen görs ett försök att få grepp om vilka kvinnor som bar upp rörelsen, något som sedan i sin tur är av betydelse för analysen av debatten och meningsmotsättningarna i de konkreta politiska frågorna.

Någon familjepolitik i egentlig mening utvecklade inte socialdemokraterna under dessa år. Konkreta frågor om familjens och barnens situation uppmärksammades, men på dessa områden var det i första hand kvinnorna själva som sökte konkreta politiska svar. Det var dock först efter sekelskiftet som en landsomfattande socialdemokratisk kvinnorörelse började att etableras i Sverige och kvinnorna, åtminstone teoretiskt, fick större möjligheter att påverka politikens utformning. Detta innebär att den huvudsakliga organiseringen av arbetarkvinnorna tidsmässigt inträffade under en period då inte endast partiet utan även den allmänna debatten i kvinnofrågan genomgick avgörande förändringar. De på personlighetsprincipen grundade idéerna om likställighet mellan könen, som fanns inom såväl tidig liberalism som socialism, blev kring sekelskiftet föremål för ett artikulert ifrågasättande från olika håll. Å ena sidan har vi rent kvinnofientliga idéer av exempelvis Otto Weinigers typ, som propagerade kvinnans underlägsenhet och hänvisade alla kvinnor till hem och barnafödande. Å andra sidan den positiva variant av polaritetsideologin som i Sverige utvecklades av Ellen Key. Vid sidan av dessa tankeströmningar finner vi även ett mer feministiskt alternativ, i Sverige utvecklat av t ex Frida Steenhoff, sökte kombinera likställighets- och polaritetstanken. Hur de socialdemokratiska kvinnorna ställde sig till dessa ideologiska alternativ, som kan ses som en spegling av kvinnofrågans faktiska komplexitet, undersöks i avsnittet "Politiken ur kvinnornas perspektiv" i kapitel 6. Kvinnornas agerande och ställningstaganden ingår som en integrerad del även i de tidigare kronologiskt och tematiskt avgränsade kapitlen, men här görs ett

försök till samlad analys av den socialdemokratiska kvinnorörelsens självbild och politiska strategi sett i relation till arbetarkvinnornas faktiska situation i samhället och rörelsens egen sociala bas.

3. Åttiotalssocialism och kvinnoemancipation

Inledning

När SAP bildades hade redan stora strider om kvinnoarbetets vara eller icke-vara utkämpats på Första Internationalens kongresser och inom exempelvis tysk och fransk arbetarrörelse. Det tog lång tid innan den marxistiska synen på kvinnoarbetet fick principiellt erkännande inom rörelsen och än längre tid skulle det ta innan man godtog principen om kvinnlig rösträtt.¹

Som nämnts tidigare kom det tyska Gothaprogrammet att bli mönsterbildande för programutvecklingen inom 1880-talets socialdemokratiska rörelse i Sverige. I Tyskland fanns i början av 1870-talet två rivaliserande arbetarpartier. Å ena sidan Ferdinand Lassalles Allgemeiner Deutscher Arbeiterverein, grundat 1863, och å den andra det marxistiskt influerade Sozialdemokratische Arbeiterpartei, som bildats vid en kongress i Eisenach år 1868 på initiativ av August Bebel och Wilhelm Liebknecht. Bland Lassalle-anhängarna fanns ett utbrett motstånd mot det kvinnliga industriarbetet och man erkände heller inte principen om kvinnlig rösträtt. Det var bland dessa och i de tidiga fackföreningarna som den "proletära antifeminismen", enligt Thönnessen, hade sitt starkast fäste.² De ledande inom Sozialdemokratische Arbeiterpartei utgick från den marxistiska synen på kapitalismens utveckling vilket också i regel innebar ett accepterande av kvinnoarbetet. Kravet på kvinnlig rösträtt, hade dock även här svårt att vinna gehör och upptogs inte i partiets program.³ Gothaprogrammet antogs år 1875, då de två partierna slogs samman och bildade Sozialdemokratische Partei Deutschlands (SPD). Programmet var en kompromissprodukt, om än med en övervikt för Lassalles idéer, och detta märktes också i de för kvinnopolitiken aktuella punkterna om rösträtt och kvinnoarbete. I kongressförhandlingarna väckte båda dessa punkter livlig debatt. August Bebel, som varit en av dem som talat för den kvinnliga rösträtten inom SDAP, föreslog även vid detta tillfälle att man i programmet uttryckligen skulle kräva kvinnlig rösträtt. Detta lyckades han dock inte genomdriva utan den slutliga

formuleringen blev att man krävde rösträtt för "alla medborgare i staten". När det gällde kvinnoarbetet förkastade kongressen de förslag som restes angående totalt förbud, likaså programutkastets lösa formulering om inskränkning av kvinnoarbetet. I stället kom man att kräva förbud mot allt för "hälsa och moral skadligt kvinnoarbete."⁴

Successivt vann de marxistiska idéerna terräng inom den tyska socialdemokratin. När det gällde kvinnospörsmålet sätter Thönnessen en gräns omkring 1890 och menar att det principiella motståndet mot kvinnoarbetet då var brutet samtidigt som man vid kongressen i Erfurt till sist accepterade att sätta upp punkten om kvinnlig rösträtt på sitt program.⁵ Därmed var den socialistiska strategin för kvinnofrigörelse i stort sett fullbordad, enligt Thönnessen. Till denna strategi räknar han, som tidigare nämnts, även kravet på en viss skyddslagstiftning för kvinnoarbetet. Rätt till arbete, rösträtt, formell jämställdhet och skyddslagstiftning. Det var vad man trodde sig kunna uppnå i det existerande samhället.⁶

När det gällde det särskilda arbeterskeskyddet framhåller Thönnessen kontinuiteten från Eisenach- och Gothaprogrammen och framåt. Under den proletära antifeminismens epok motiverades kravet ofta av en önskan om att få bort kvinnorna från arbetsmarknaden. När det principiella motståndet mot kvinnoarbetet var brutet blev innebörden en annan. För Thönnessen blir detta krav i själva verket det karaktäristiska för den socialistiska kvinnorörelsen, det krav som skilde denna från dess borgerliga motsvarighet. Till skillnad från de övriga kraven, som rörde formella rättigheter, innebar kravet på särskilda skyddslagar ett ifrågasättande av kapitalägarnas makt.⁷

Frågan om särslagstiftning var dock inte alls oproblematiske. Denna lagstiftning var potentiellt diskriminerande, något som Thönnessen noterar men inte utvecklar närmare. Vidare var den borgerliga staten inställd på att åtminstone till en del genomföra en speciell lagstiftning för kvinnoarbetet och här hade den också stöd av mer konservativa grupperingar inom den borgerliga kvinnorörelsen. Dessutom förekom tidvis också protestyttringar från arbetarkvinnorna själva, något som man hittills behandlat alltför lättvindigt inom forskningen. Just runt 1890 fanns inom arbetarrörelsen ett sådant motstånd från kvinnohåll.

Även om man accepterar att kravet på särskilda arbetarskyddslagar för kvinnor kunde vara förenligt med en positiv hållning till kvinnoarbetet, så fordras en diskussion om karaktären på denna lagstiftning, dess omfattning och art. Ser vi till hur SPD agerade praktiskt politiskt så finner vi att man gick längre i sina krav än vad programmets formulering kan sägas ge fog för. Vid 1877 års riksdag lade man nämligen förslag om 8 timmars arbetsdag för kvinnor samt förbud för kvinnor att arbeta nattetid och under jord.⁸ De två

sistnämnda kraven kan väl kanske inordnas under särskilt hälsovådligt och/eller sedligt nedbrytande arbete, medan det är mer tveksamt med det förstnämnda. Att det i alla fall inte var vad Marx menade med kvinnoarbetskydd framgår i hans kritik av Gothaprogrammet, där han fällde följande kommentar om programkommitténs förslag om en allmän inskränkning av kvinnoarbetet:

"Normerandet av arbetsdagen måste omfatta inskränkning av kvinnoarbetet i den mån det gäller arbetstidens längd, pauser osv; annars kan det endast innebära avlägsnandet av kvinnlig arbetskraft från industrigrenar som är speciellt hälsovådliga för kvinnokroppen eller moraliskt olämpliga för det kvinnliga könet. Om det är det som menas, så borde man också säga det."⁹

Med hjälp av programskrifter, föreningsprotokoll, tidningar, tidskrifter och broschyrmaterial skall vi nu undersöka om frågorna om kvinnoarbetet, kvinnoorganiseringen och den kvinnliga rösträtten också hade aktualitet inom den unga socialdemokratin i Sverige. Det är perioden fram till partiets bildande som står i centrum och, med undantag för vissa utblickar, kommer tonvikten att ligga på Malmö och Stockholm, som får betraktas som den framväxande rörelsens centra. Kvinnorna själva märker vi ganska litet av under denna period. De ledande var alla män. I Stockholm var kvinnofrågan vid flera tillfällen uppe till mer principiell diskussion, men ytterst få kvinnor var aktiva inom den socialdemokratiska rörelsen.¹⁰ I Malmö bildades emellertid mot periodens slut, år 1888, en socialdemokratisk kvinnoklubb, från vilken det finns utförliga mötesprotokoll bevarade, vilket ger oss en viss möjlighet att få en bild av hur arbetarkvinnorna själva vid denna tid såg på sin situation. För att få en uppfattning om i vilken debattsituation och i vilken miljö som de tidiga socialdemokratiska organisationerna verkade inleds kapitlet med ett avsnitt om liberala arbetarrörelsens och de tidiga fackföreningarnas syn på de aktuella frågorna.

Den liberala arbetarrörelsen och de tidiga fackföreningarna och kvinnorna

1880-talets fackföreningsrörelsen dominerades helt av hantverksarbetarorganisationer.¹¹ Politiskt var rörelsen under årtiondets första del närmast att beteckna som liberal. Kontakterna med den liberala politiska rörelsen upprätthölls bl a via arbetarföreningarna. Dessa hade en heterogen social bas, med en dominans för hantverkare, företagare och medelklassintellektuella.¹²

År 1879, i Sundsvallsstrejkens kölvatten, sammankallade Stockholms arbetareförening till det första svenska arbetarmötet. Även om

självhjälpstanken fortfarande hade en stark ställning kan vi nu notera en begynnande politisering i det att såväl rösträtten som strejkfrågan blev föremål för livlig diskussion. Under 1880-talet hölls flera liknande arbetarmöten. Av de representerade organisationerna dominerade arbetarföreningarna, men här fanns också sjukkassor, hantverksföreningar och fackföreningar. Det sista arbetarmötet hölls år 1890. Vid denna tidpunkt hade den liberala arbetarrörelsen i realiteten redan spelat ut sin roll och försöken att inom samma rörelse förena arbetarnas, företagarnas och medelklassliberalernas intressen hade misslyckats.¹³

I början av 1880-talet bildades i Stockholm och i andra större städer fackliga samorganisationer. Fackföreningarnas Centralkommitté i Stockholm antog år 1883 ett samlande program för de anslutna fackföreningarna.¹⁴ Detta program hade stora likheter med det liberala programförslag som framlagts vid det arbetarmöte som hållits året innan.¹⁵ Båda byggde på ett samförståndstänkande och var ytterst modesta i sina konkreta reformförslag. Här skall vi titta närmare på programmen ur kvinnosynpunkt och då blir det punkterna om rösträtten samt arbetarskyddslagstiftningen som blir de intressanta.

Det visar sig att inget av programmen ställer krav på kvinnlig rösträtt. I det liberala programförslaget krävs endast en allmän utsträckning av valrätten. Kvinnorna omnämns inte alls, vilket i då rådande debattsituation måste ha inneburit att man inte stödde kravet på kvinnlig rösträtt. Detta är för övrigt något som tycks ha kännetecknat de flesta liberala organisationer vid denna tid.¹⁶ Det fackliga programmet markerar en radikalisering, jämfört med det liberala, i så måtto att man kräver allmän, inte endast utsträckt rösträtt. Men kvinnornas rösträtt stöder man inte. Här säger man t o m uttryckligen att det endast är männen som reformkravet gäller. Programpunkten har följande lydelse: "Allmän rösträtt vid alla politiska och kommunala val åt alla myndiga och välfrejdade män, som fullgöra sina skyldigheter till stat och kommun."¹⁷

När det sedan gäller skyddslagstiftningen kan vi notera att det liberala programmet inte har ställt upp några som helst sådana krav, och följaktligen inte heller några speciella sådana för kvinnor. Detta speglar den allmänt negativa inställning till statliga ingripanden som präglade stora delar av den liberala arbetarrörelsen vid denna tid. Programmet byggde på ett harmonitänkande. Man strävade efter "...ett gott och rättvist förhållanden mellan arbetsgivare och arbetstagare", och hyllade självhjälpstanken genom att uppmuntra inrättandet av hjälpkassor.¹⁸ Samma grundtanke återkommer i Fackliga Centralkommitténs program. Ännu hade inte klasskampstanken slagit igenom i den spirande fackföreningsrörelsen. Visserligen krävde

man en förkortning av arbetstiden till 10 timmar, men man rustar sig inte till strid utan vill främja "...ett gott och rättvist förhållande mellan arbetsgivare och arbetstagare, så att strejker må kunna undvikas".¹⁹ Någon speciell skyddslagstiftning eller inskränkning av kvinnoarbetet fordras inte heller här. Att tolka detta som ett utslag av likställighetstänkande från liberal grund skulle dock vara felaktigt. Även här uttrycker det snarare en tro på det fria avtalet och säger föga om inställningen till kvinnoarbetet.

I Sverige var det vid denna tid endast barnarbetet som blivit föremål för viss statlig reglering. Efter mycket debatterande hade den sk minderårighetsförordningen antagits år 1881.²⁰ I samband med de förberedande diskussionerna aktualiserades också behovet av särskilt skydd för kvinnoarbetet. Bl a lades vid 1875 års riksdag ett förslag om kortare arbetsdag för kvinnor.²¹ Även barnarbetskommittén uttalade sig för behovet av en skyddslagstiftning för kvinnliga arbetare. Direktiven hade emellertid förhindrat kommittén att lägga ett förslag i denna riktning.²² Antagandet av minderårighetsförordningen kan ses som ett uttryck för att det principiella motståndet mot statliga ingripanden i arbetslivet började brytas. Men det var endast barn och ibland kvinnor, som räknades till de skyddsbehövande, inte vuxna manliga arbetare. Någon generell förkortning av arbetstiden ville barnarbetskommittén inte veta av.²³

1882 års arbetarmöte antog inte det ovan diskuterade förslaget till program. Därtill var spännvidden i åsikterna alltför stor. Förslaget skickades i stället ut på remiss till föreningarna och programfrågan uppsköts till nästkommande arbetarmöte.²⁴ Såväl kvinnornas rösträtt som frågan om kvinnors arbete utanför hemmet kom dock upp i mötesförhandlingarna. I den rösträttsresolution som efter en lång diskussion antogs fordrades rösträtt åt "...en var myndig, välfrejdad, sig själv försörjande svensk man, som fullgjort sina skyldigheter till stat och kommun", dvs i stort sett samma formulering som i fackföreningsprogrammet ovan.²⁵ De som i diskussionen förespråkade allmän manlig rösträtt hade därmed segrat över dem som antingen inte velat ha någon reform alls eller som endast önskat utsträckt rösträtt i enlighet med det föreslagna programmet. De två förslag som väcktes om att även kvinnorna skulle ges medborgerliga rättigheter röstades ned. Båda dessa förslag var för övrigt radikala också i den meningen att de krävde allmän, inte endast utsträckt rösträtt. Några omröstningsresultat finns inte återgivna i protokollet varför det är omöjligt att säga om det fanns något samband mellan exempelvis yrke och social ställning å ena sidan och inställning till kvinnlig rösträtt å den andra. Av de återgivna inläggen att döma har det dock knappast funnits något sådant samband. Den ena av förslagsställarna var

kontorist och representant för Motala arbetarförening, enligt protokollet tillhörande "yttersta vänstern".²⁶ Den andre var en fabrikör från Norrköping och denne fick i sitt yrkande stöd av en snickare och en representant för Stockholms Träarbetarefackförening.²⁷ Mot den kvinnliga rösträtten talade dr Anton Nyström, den kände ledaren för den liberala arbetarrörelsen i Stockholm, en målare, en glasmästare, en skomakare, en gjuterimästare m fl.²⁸ Man får av protokollet intrycket att förslagen om kvinnlig rösträtt var helt aparta och att motståndet var kompakt och ganska självklart. Som vi skall se längre fram kommer denna negativa inställning, vissa terminologiska eftergifter till trots, att framöver vara den dominerande inom den liberala rörelsen i dess olika former, som rösträttsrörelse och som allmänpolitisk rörelse.²⁹

Att kvinnoarbetet inte alls berördes i programförslaget berodde nog snarast på att det inom den heterogent sammansatta "liberala arbetarrörelsen" rymdes mycket divergerande uppfattningar när det gällde kvinnoarbetets vara eller icke-vara. Här fanns ju å ena sidan företagare, varav vissa sannolikt hade intresse av att anställa den billiga kvinnliga arbetskraften, och å den andra fanns yrkesarbetare, som tvärtom kanske upplevde det tilltagande kvinnoarbetet som ett hot. De motstridiga intressena kom till uttryck redan i formuleringen av den programpunkt där kvinnoarbetet skulle diskuteras. Den lød: "Vilka fördelar och olägenheter medför kvinnors deltagande i arbetet i fabriker och i allmänhet i arbeten utom hemmet?"³⁰ Följande sammanfattning av diskussionen i den förberedande gruppen antogs av mötet som svar på frågan.

"Fördelarna äro:

att de kvinnor, som intet skydd hava, beredas tillfälle att uppehålla sig; samt att det fattiga hemmet reder sig bättre i den mån döttrarna få komma ut och förtjäna sitt bröd. Så kan det bli fördelaktigt både för föräldrar och barn. Det är fördelaktigare också för fabriksägarna.

Olägenheterna äro:

att den unga kvinnan lär sig älska ytlighet och ingives osmak för huslighet; att hon, när hon blir gift, befinnes oduglig till de husliga sysslorna; att mannen ofta, till följd av hustruns arbetsförtjänst, blir en slarv och förfaller; att barnen blir vanvårdade och beredda för fängelset; att den unge mannen, där den unga kvinnan tjänar på krogen, ledes till dryckenskap; att fabrikslivet gör mången kvinna osedlig; att hon göres alltmera främmande för hemmet och familjen; att genom kvinnans tävlan med mannen på arbetsmarknaden arbetsprisen nedtryckes."³¹

Av uttalandet att döma verkar det som om de negativa synpunkterna dominerat den mindre gruppens förberedande förhandlingar. Diskussionen i gruppen är mycket knapphändig återgiven, men här framgår

att många beklagade att den unga kvinnan tvingades ta tjänst på krog eller i fabrik. Man föredrog att hon tjänade som piga samtidigt som man medgav att detta inte alltid var möjligt och att därför de sämre alternativen måste tillgripas. Några ville att mötet skulle formulera en mer uttalad protest mot det tilltagande kvinnoarbetet, men detta tillmötesgick man inte. När frågan diskuterades på det allmänna sammanträdet var det flera som ansåg att uttalandet målade upp en allt för mörk bild av situationen och vid omröstningen antogs det med en ganska knapp majoritet – med 41 mot 33 röster. Ett tiotal ledamöter reserverade sig mot beslutet, däribland några av dem som i debatten framhållit kvinnoarbetets fördelar. Bland reservanterna finner vi endast en företagare, för övrigt densamme som plädera de för kvinnlig rösträtt.³²

Uttalandet som sådant är intressant därför att det på ett så utmärkt sätt illustrerar den kvinnoarbetets problematik som antyddes i föregående kapitel. Kollisionen mellan olika intressen är uppenbar. Mot fabriksägarnas, de fattiga kvinnornas och familjernas ekonomiska intresse av kvinnornas lönearbete ställs barnens och familjernas behov av kvinnornas hemarbete samt, i förlängningen av detta, samhällets mer övergripande intresse av moralisk fostran och fungerande familjer. I den sista punkten aktualiseras dessutom den konkurrenssituation och de motsättningar på arbetsmarknaden som kvinnoarbetet gav upphov till. Barnens fostran är för övrigt ett återkommande diskussionsämne vid arbetarmötena och år 1882 antogs ett positivt uttalande rörande den minderårighetsförordning som riksdagen beslutat året innan.³³ Någon speciell skyddslagstiftning för kvinnoarbetet diskuteras emellertid inte, varken vid detta möte eller senare.

Hur såg man då inom den tidiga fackföreningsrörelsen, de egentliga arbetarföreningarna, på kvinnoarbetet? Några mer systematiska studier angående detta finns inte för Sveriges vidkommande, men spridda upplysningar ger vid handen att den "proletära antifeminismen", för att använda Thönnessens terminologi, fanns också i svensk fackföreningsrörelse.

Till en början aktualiserades i regel inte frågan om kvinnoarbetet eller kvinnors medlemskap i fackföreningarna överhuvudtaget, eftersom kvinnorna så sällan fanns bland de yrkeskategorier där de tidigare organisationssträvandena pågick. Hantverksarbetaren var i regel en man, medan kvinnorna företrädesvis tillhörde de icke yrkesutbildades skara. Det var först när kvinnorna började göra intrång på den manlige yrkesarbetarens domäner som frågan kom på tal. Detta skedde i samband med att de kapitalistiska produktionsmetoderna började få inflytande även inom hantverket. Maskiner och

arbetsdelning gjorde den traditionella yrkesarbetaren mer umbärlig och billigare arbetskraft – kvinnor, lärlingar och barn – kunde träda i stället. Den negativa inställningen till kvinnoarbete som vi finner i många av de tidiga fackföreningarna och motståndet mot att organisera kvinnorna var därför delvis ett led i en reaktion mot teknologisk utveckling och arbetets dequalificering. Jag säger delvis, eftersom motståndet mot kvinnoarbete hade en speciell karaktär såtillvida att en gammal patriarkal ideologi kunde användas för att legitimera ett sådant motstånd samtidigt som ideologin själv kunde vara ett aktivt element i skeendet, framför allt under en övergångsperiod som det här är fråga om, då den framtida utvecklingen för de inblandade inte var given.

En intressant analys av kvinnornas ställning inom den tidiga fackföreningsrörelsen görs av Ingrid Andersgaard i en uppsats som behandlar den grafiska industrin i Kristiania kring sekelskiftet.³⁴ Här visas mycket konkret hur de olika intressena – såväl klass som könsbundna – bröts mot varandra. Andersgaard laborerar med fyra intressepoler: företagarna, de kvinnliga arbetarna samt "konservativa" respektive "socialistiska" arbetare. Den konservativa flygeln bars upp av de traditionella hantverksarbetarna, som kände sig hotade av de nya produktionsförhållandena som efterhand växte fram. De sökte få till stånd samarbete med arbetsgivarna, värnade om yrkesskickligheten och bekämpade som ett led i detta det tilltagande kvinnoarbetet. Kvinnorna hade nämligen under 1870-talet i ökad omfattning börjat anställas som sätterskor i tryckerierna. Den socialistiska flygeln, som började framträda under 1890-talet, bars i stället upp av arbetare som accepterade nödvändigheten i den kapitalistiska utvecklingen och som därmed också accepterade kvinnoarbetet – åtminstone i teorin, får vi dock tillägga. Socialisterna höjde klasskampens, inte samförståndets fana.

Den historia som rullas upp för oss är historien om hur mönstren för samförstånd respektive konflikt mellan de olika parterna varierade. När kvinnorna började användas i tryckerierna väckte det protester från de yrkesutbildade arbetarnas sida. Kvinnorna tilläts inte bli medlemmar i fackföreningen och arbetarna sökte upprätta överenskommelser med mästarna för att få bort dem. Men man lyckades inte i dessa sina allianssträvanden. Kvinnorna hade kommit för att stanna. Det insåg socialisterna och pläderade i stället för en organisering. Män och kvinnor skulle gemensamt ta upp striden mot kapitalägarna. Men även hos socialdemokraterna fanns ett patriarkalt drag som kom till uttryck framför allt i trängda ekonomiska lägen. Då visade det sig att deras erkännande av kvinnoarbetet var villkorligt och att kvinnornas krav kunde åsidosättas. Detta skedde tex år 1902 då man mot

kvinnornas vilja sökte få igenom ett avtal om lika lön för män och kvinnor. Detta var sätterskorna inte alls intresserade av så länge de inte gavs möjlighet till samma yrkesutbildning som männen. Kravet på lika lön hade för övrigt börjat att anammas också av den konservativa flygeln vid denna tid, här med det uttalade syftet att få bort kvinnorna från tryckerierna. Reaktionen från kvinnornas sida på detta avtal, som man sökt sluta över deras huvuden, var att de själva försökte tillämpa den för högerflygeln karaktäristiska taktiken att få till stånd en separat uppgörelse med arbetsledningen. Efter detta blev brytningen mellan manliga och kvinnliga typografer total. Sätterskornas klubb anmälde sitt utträde ur fackföreningen och återinträdde inte förrän 1907. Först då fick sätterskorna fullt erkännande för sina krav på likaberättigande. Framför allt gällde det då rätten till yrkesutbildning. Fram till dess rådde en situation av latent konflikt, som tidvis blev manifest, en konflikt som bottnade i ett faktiskt konkurrensförhållande mellan manlig och kvinnlig arbetskraft i tryckerierna.

Andersgaard skildrar en process, vars helhet man måste ha i minnet för att förstå ett senare agerande. När kvinnorna gick till arbetsgivarna för att få en separat överenskommelse skapade detta självfallet misstänksamhet mot kvinnorna från männens sida, men samtidigt hade männen själva, framför allt den konservativ riktningen, stor del i detta genom sitt uttalade motstånd mot kvinnoarbetet. Tidigare erfarenheter var här aktiva i processen mot ökad polarisering. Andersgaard ger en mycket nyanserad skildring. Den materialistiska ansatsen – dvs att hon sätter agerandet i relation till arbetsprocessens utveckling – gör att parternas handlande blir begripligt. Orimligheten i förklaringar som endast tar sin utgångspunkt i "manliga fördomar" blir uppenbara. Samtidigt måste vi notera att det fanns ett villkorligt drag i männens agerande vilket visar att kvinnoarbetet snarast sågs som ett nödvändigt ont och inte som något principiellt positivt.

Mycket tyder på att de förhållanden som Andersgaard beskriver kan generaliseras till andra länders grafiska industri och också till andra på yrkesskicklighet baserade industrigrenar.³⁵ Även i Sverige finner vi – under ett tidigt skede och bland vissa yrkesgrupper – ett uttalat motstånd mot kvinnoarbetet, som bl a tog sig uttryck i att man vägrade kvinnorna medlemskap i fackföreningen. Detta gällde t ex vissa av typografernas och skräddarnas organisationer.³⁶ Vissa fackföreningar, t ex tobaksarbetarnas, accepterade dock kvinnor som medlemmar redan från början. Detta bottnade antagligen i att kvinnorna inom tobaksindustrin redan hade erhållit en med männen någorlunda jämbördig ställning i arbetsprocessen, dvs de utlärda kvinnliga arbetarna – de tidiga fackföreningarna vände sig ju till en början i regel endast till de utlärda arbetarna.³⁷

Socialdemokraterna hade en helt annan verklighetssyn än hantverkarna i de tidiga fackföreningarna. Teknisk utveckling, arbetsdelning och storskalighet sågs som inneboende i kapitalismen och den utarmning och proletarisering som blev följden motiverade en gemensam organisering på klassbasis. Av detta följde att även kvinnorna skulle organiseras, men det innebar inte med nödvändighet att man ställde sig positiv till det kvinnliga fabriksarbetet som sådant.

Att fler yrkeskategorier gavs tillträde till organisationen kunde vara ett uttryck för acceptans, men samtidigt kunde det vara ett uttryck för en strävan efter kontroll. Detta tror jag särskilt gällde kvinnorna och här var det nog likgiltigt vilken ideologisk hemvist någon hade i övrigt. Det var den sk "smutskonkurrensen", man ville råda bot på, dvs att någon accepterade att arbeta för lägre lön än som var gängse. Denna någon var ofta en kvinna (men långt ifrån alltid) och i debatten var denna konkurrensproblematik också mycket ofta kopplad till kvinnoarbetet. Genom organisering skulle kvinnan lära sig att vara solidarisk och att inte underbjuda den manliga arbetskraften. Kravet på lika lön var därför inte så entydigt positivt och okomplicerat som man i förstone tror. Tvärtom kunde det i situationer då det förelåg ett objektivt konkurrensförhållande mellan män och kvinnor, syfta till att utestänga kvinnorna. Ett protestuttalande från Arbetsmannafackförbundet i Malmö apropå att kvinnorna hotade att konkurrera ut de manliga hantverkarna vid ett bygge illustrerar denna strävan:

"Arbetsmannafackförbundet protesterar på det skarpaste mot användningen av kvinnor vid Yllefabriksbygget, då det finns manlig arbetskraft i överflöd. För övrigt är ej kvinnornas plats där. Skall detta system fortsätta, fordra vi, att kvinnornas lön blir lika hög som mannens."³⁸

Problemet var att kvinnorna inte kunde konkurrera på samma villkor som männen. Det var främst i kraft av sina lägre löneanspråk som de fick arbete. Tar vi detta i beaktande får problematiken med kvinnors ringa deltagande i den tidiga fackliga rörelsen en ytterligare dimension. Det berodde inte endast på negativa attityder från männens sida. Kvinnorna själva hade inte alltid några omedelbara fördelar av en organisering. Tvärtom skulle kanske en redan dålig situation därigenom ytterligare försämrats.

Av de åtta fackförbund som bildades under 1880-talet organiserade alla utom ett arbetare inom högt kvalificerade yrken.³⁹ Bland dessa finner vi typografernas och skraddarnas förbund, där vi vet att det på det lokala planet funnits ett motstånd mot det ökade användandet av kvinnor. Mot decenniets slut börjar grov- och fabriksarbetarfackföreningar att dyka upp i större omfattning. Genom att organisationssträvandena inleddes också på dessa områden nåddes kvinnorna på ett helt annat sätt än tidigare av den fackliga agitationen. Ofta vände

man sig uttryckligen till såväl manliga som kvinnliga arbetare inom en speciell industri och ibland, när det rörde sig som helt kvinnodominerade yrken eller när man av olika skäl misslyckats med att få dem med i de manliga organisationerna, vände man sig uteslutanden till kvinnorna. Skonåtlerskor i Stockholm och handsksömmerskor i Lund organiserade sig i egna fackföreningar redan 1886.⁴⁰ I Norrköping bildades två år senare en väveri- och spinneriarbetarfackförening som uttryckligen vände sig till såväl manliga som kvinnliga arbetare.⁴¹ I Malmö bildades år 1889 en väveri- och spinneriarbetarfackförening.⁴² Denna förening, som levde vidare i drygt två år, kom huvudsakligen att organisera kvinnor. Vid ett möte tog man t o m upp frågan om det lämpligaste sättet att få in männen i föreningen. Emma Johansson, sedermera föreningens ordförande, ansåg dock "...det vara av större vikt att få kvinnorna in i föreningen, emedan de utgjorde flertalet inom detta fack, och alltid varit de som varit mest förtryckta."⁴³

Detta är endast några exempel på kvinnliga eller kvinnodominerade fackföreningar, som startades på 1880-talet. Jag vill inte överdriva betydelsen av dessa tidiga strävanden, men det är uppenbart att kvinnornas deltagande i fackföreningsrörelsen och i strejkaktioner av olika slag ökar markant under åren kring 1890.⁴⁴ Aktiviteten bland arbeterskorna i Malmö oroadе uppenbart även de styrande, vilket framkommer i följande passus i magistratens femårs-berättelse: "Anmärkningsvärt är att kvinnorna hava en egen förening och att de alltmer dragits in i rörelsen (den socialistiska, min anm) där de visat sig än mer fanatiska (står, fantastiska) än de äldre medlemmarna."⁴⁵

Ännu vid 1880-talets slut utgjorde dock industri- och grovarbetarfackföreningarna endast en knapp tredjedel av det totala antalet fackföreningar.⁴⁶ När socialdemokraterna sökte öka sitt inflytande inom fackföreningsrörelsen var det därför till den organiserade yrkesarbetaren man i först hand kom att rikta sig, vilken mycket sällan var en kvinna.

Förhållandet kvinnofråga/klassfråga – två synsätt

En fråga som jag ställde inledningsvis var huruvida de svenska socialdemokraterna applicerade den existerande, förvisso ofullständiga, teorin om kvinnoförtryck och kvinnofrigörelse på den svenska verklighet de hade omkring sig. En följdfråga är då naturligtvis huruvida den utländska socialistiska litteraturen på området var tillgänglig på svenska.

Så var delvis fallet. Redan år 1885 översattes August Bebels bok och gavs ut under titeln "Kvinnan i forntiden, nutiden och framtiden".

Härigenom och genom översättningar av partiprogram och politiska pamfletter kunde även andra än de ledande intellektuella inom rörelsen få ta del av de olika idéerna på detta område. Det var endast Bebels arbete som uteslutande ägnades kvinnofrågan. De andra var av generell natur. Friedrich Engels bok "Familjens, privategendomens och statens ursprung" kom inte på svenska förrän år 1910 och "Arbetarklassens läge i England" ännu långt senare.

Det var således i Bebels tappning som de "marxistiska kvinnofrigörelseideerna" först blev tillgängliga på svenska. Boken var en av de mest utlånade vid Arbetarrörelsens bibliotek i Stockholm vid 1880-talets slut, vilket vittnar om att kvinnofrågan hade aktualitet också inom svensk arbetarrörelse.⁴⁷ Det var en tidig upplaga av Bebels bok man översatt, där författaren ännu inte påverkats av Engels tolkning av kvinnoförtryckets historiska uppkomst. Här framhölls inte sambandet mellan kvinnoförtryck och klassförtryck så tydligt, utan kvinnofrågan gavs, som tidigare nämnts, en viss autonomi.

Året efter, dvs 1886, översatte Axel Danielsson Wilhelm Liebknechts Angrepp och försvar. Här finner vi ett annat synsätt, som mer påminner om Engels'. Hos Liebknecht finns inte plats för begrepp av typen "könsslaveri" utan i stället är det intresseharmonin mellan könen som framhålls. Kvinnofrågan blir en oskiljaktig del av klassfrågan.

"Man talar i våra dagar så mycket om kvinnofrågan, vilken nära sammanhänger med den sociala frågan. För oss ges det ingen särskild kvinnofråga och kan heller icke givas någon, emedan människornas intressen är gemensamma. Kvinnofrågan är en del av den stora sociala frågan; med denna blir hon löst, utan denna aldrig. Den som vill kvinnans emancipation, utan att kämpa för den allmänna sociala emancipationen, företager sig ett hopplöst fuskarbete. Men den som kämpar för den allmänna sociala emancipationen, kämpar på samma gång för kvinnans emancipation."⁴⁸

Samma synsätt kommer till uttryck i Liebknechts kommentar till Gothaprogrammet, "Socialdemokratiens och dess syften", som gavs ut på svenska i samband med att Socialdemokratiska förbundet antog detta program. Liebknecht var inte "lassalleen", men inte heller "reformistisk marxist", utan bekände sig till tron på en snar revolution. Hans kommentarer är därför allmänna, principiella och revolutionsoptimistiska.

Varken rösträtten eller arbetarskyddslagstiftningen berörs närmare i Liebknechts text och kommentar. De kortsiktiga reformkraven ägnas ett ringa intresse. I de mer generella passagerna berörs dock problematiken rörande kvinnoarbete, familj och likställighet mellan könen. Vi ger några exempel:

"Han (arbetaren, min kamm) har intet familjeliv, ty då hans lön ej räcker till att

leva på, måste hans hustru och barn följa honom i fabriken; för den uppblomstrande dottern måste han tänka sig såsom utsikt antingen prostitutionens korta, lysande elände eller ock en proletärkvinnas låga, eländiga, utpinade, glädjelösa liv.⁴⁹

"Det nuvarande samhället upplöser familjen . . . socialdemokratien vill kvinnans frigörelse lika så väl som mannens; den vill att kvinnan i politiskt och socialt hänseende skall vara fullt likställd med mannen. Den vill avskaffa prostitutionen, den må skamset dölja sig under penninge- eller konvens- äktenskapets mantel eller löpa öppet omkring på gatorna."⁵⁰

Kvinno- och barnarbete, upplösta familjer och prostitution. Så skildras verkligheten, men några förslag till mer omedelbara lösningar ges inte, något som antingen skulle kunna förklaras med en brist på intresse, eller med den revolutionära grunduppfattningen, vilken skulle göra konkreta reformförslag irrelevanta. Kanhända var det en kombination. Liebknecht går direkt från den samtida situationen till den framtida visionen, som han i mycket allmänna ordalag formulerar som kvinnans likställighet med mannen i ekonomiskt, socialt och politiskt hänseende. Vägen dit var organisation och revolution. Kvinnofråga och klassfråga sammanfaller.

Här har vi således de två skilda synsätten på förhållandet kvinnofråga/klassfråga företrädde. Å ena sidan Bebels där kvinnoförtrycket delvis ges en egen dynamik skild från klassproblematikens och där kvinnoemancipationen får hög prioritet i den politiska strategin. Å andra sidan Liebknechts där kvinnoförtrycket ses som en del av klassförtrycket, vilket för hans del också leder till att kvinnofrågan ses som underordnad i den praktiska politiken. Den skulle automatiskt lösas med socialismen. Verklighetsbeskrivningen är ungefär densamma hos de båda författarna, likaså framtidsvisionen, om den än är mer utvecklad och konkret hos Bebel.

Samma verklighetsbild och samma framtidsmål finner vi uttryck för också inom 1880-talets svenska socialdemokrati. Följande mörka skildring av arbetarfamiljens situation stod att läsa i Socialdemokraten på hösten 1886.

"När nöden stiger in till den heliga familjen, när hustrun slites från dibarnet för att på fabriken vara mannen behjälplig med familjens underhåll, när hustrun som billigare arbetskraft tränger mannen ut på gatan till de arbetslöses flock, när döttrarna genom vanvård och nöd råda i prostitutionens vidöppna avgrund, och den utslitna förkrossade modern dukar under eller finner en tillflyktsort på fattighuset, medan mannen inspärras i ett fängelse - då kan samhället vara stolt över sin heliga familj. Det är detta äktenskap och denna familj, som socialisterna vill undergräva."⁵¹

Sedlighet och moral var frågor i tiden. De debatterades livligt inom borgerligheten. Från konservativt håll riktades kritik mot socialisterna för att de manade till osedlighet och allmän promiskuitet. Socialde-

mokraten svarade på denna kritik genom att hävda att det var det borgerliga samhället självt – inte socialisterna – som brutit ned familjen och därmed också moralen. Familieupplösningen hade överhuvudtaget inget med moral att göra utan var en fråga om ekonomiska och sociala förhållanden. Först genom en omgestaltning av dessa skulle en förändring kunna komma till stånd, inte genom moralpredikningar, repression eller välgörenhet.

"De (socialisterna, min anm) vill frigöra kärleken och äktenskapet från penningens besudlande inflytande och på grundvalen av ett nytt ekonomiskt system upprätta en ny familj, framtidens familj, varifrån fattigdom och nöd äro uteslutna och med dem dess naturliga följder: brott och prostitution."⁵²

Artikeln inleddes med ett citat av W Liebknecht och sättet att angripa problematiken påminner mycket om det vi finner i hans skrifter också i det att man säger föga om medlen för att nå målet, här formulerat som det fria äktenskapet. Kvinnoarbete, prostitution, vanvård av barnen, konkurrensen på arbetsmarknanden. . . Allt det som konstituerade kvinnofrågan inom arbetarklassen finns med, men sammanhangen klargörs inte och något konkret reformprogram läggs inte fram.

Frågan om inställningen till förhållandet mellan kvinnofråga och klassfråga gällde konkret hur "kvinnofrågan" inom arbetarklassen förhöll sig till å ena sidan en eventuell "kvinnofråga" inom andra samhällsklasser och å den andra till arbetarfrågan. Var hade arbetarkvinnan sina bundsförvanter? Bland andra kvinnor eller bland männen inom sin klass?

Om vi börjar med inställning till en eventuell kvinnofråga inom andra samhällsklasser och till den borgerliga kvinnorörelsen – vilken för övrigt fått en mer fast form i och med bildandet av Fredrika Bremer-förbundet år 1884 – tycker jag mig, om vi begränsar oss till Stockholm, ha kunnat skönja en skärpning i socialdemokraternas attityd under 1880-talets lopp. Eller för att uttrycka det mer försiktigt: det blir mer vanligt att man markerar en frontställning gentemot de borgerliga kvinnornas emancipationssträvanden.

I Tiden finner vi på hösten år 1885, då tidningen övergått till att bli fackföreningarnas organ i Stockholm, en uttalad kvinnosaksartikel. Författaren, signaturen Guido, pläderar för fullständig likställighet mellan män och kvinnor på arbetsmarknaden. Kvinnans ekonomiska oberoende genom eget arbete ses som en förutsättning för ett gott äktenskap. De låga kvinnolönerna och försöken att utesluta kvinnorna från yrkena påtalas. Artikelförfattaren kräver: "...rättvisa och erkännande åt det kvinnliga arbetet såväl som det manliga" och fortsätter:

"Huru fullkomligt denna rättvisa för närvarande saknas, kunna vi lättast se på

de områden och inom de yrken, där kvinnors och mäns arbete jämsides användas. Mannens arbete betalas långt bättre än kvinnans, och det oaktat hennes ordningssinne, punktlighet och flit mången gång göra hennes arbete bättre och solidare. Den kvinnliga typografens, kontoristens, telegrafistens avlönning är långt mindre än den manliges; bodmamsellens mindre än bodbetjäntens, lärarinnans mindre än lärarens, och så i oändlighet.⁵³

Här återfinner vi inga socialistiska tankegångar utan könsmotsättningarna är det centrala. Orsakerna till de låga lönerna söks inte i produktionsförhållandena utan ses som ett uttryck för "...att kvinnans intressen alltid tillgodoses i sista hand och beroende av mannens godtycke."⁵⁴

Författaren noterar även att Strindberg, "den varmhjärtade sanningsskämpen", sällat sig till motståndarna mot kvinnoemancipationen, de som vill "...utestänga kvinnan från varje hederlig försörjning med eget arbete". Strindberg hade riktat skarpa utfall mot kvinnorörelsen i företalet till Giftas och i uppsatsen Likställighet och tyranni. Detta föranledde även en gensaga från Hjalmar Branting, publicerad i tidskriften *Ur Dagens Krönika* på hösten 1885. Att det existerade en kvinnofråga ville inte socialisten Branting förneka.

"Tvärtemot vad Strindberg påstått, ha vi sålunda sett att kvinnofrågan icke är en överklassfråga. Den har intresse för hela det kvinnliga släktet, för arbeterskorna minst lika mycket som för medelklassens kvinnor. Försöker någon att vrida bort saken, så som vore meningen att skapa lärda, könlösa vidunder, till hjälp åt överklassen att tygla massorna med religion och välgörenhet, nåväl, må då angreppet riktas mot vrångbilden och förfalskningen, men icke mot hela kvinnorörelsen. Ingen verklig vän till denna skall ha något att invända mot att den befrias från en del tvekydigt påhäng, från entreprenörer, som förfuska och förfalska dess egenskap av radikal frihetssträvan, från 'Tidskrift för hemmets' religiositet och frökenaktiga sedesamhet, eller från federationsverksamhet à la Feilitzen".⁵⁵

Branting erkände således, till skillnad från Strindberg, det berättigade i de borgerliga kvinnornas emancipationssträvanden. I motsats till denne hävdade han dessutom att det även inom underklassen fanns en kvinnofråga som pockade på sin lösning.⁵⁶

Och prostitutionen. Hur kunde Strindberg glömma den, frågar sig Branting vidare. Att påstå att underklassens kvinnofråga var löst när tusentals fattiga kvinnor varje år offrades åt "prostitutionens Moloch" var absurt.⁵⁷

Branting avslutar sin artikel med att hävda att kvinnofrågans fullständiga lösning inte kunde nås under rådande samhällsformer. "Liksom den s k sociala frågan, varav den i själva verket utgör en del, och icke den minst viktiga, kan den först definitivt skaffas ur världen i en samhällsorganisation, som tillförsäkrar alla medborgare och medborgarinnor full frihet och jämlikhet."⁵⁸

Trots detta tillägg gav han ett klart erkännande åt de konkreta emancipationssträvandena – även de borgerliga kvinnornas – t ex när det gällde vidgandet av kvinnornas arbetsfält samt när det gällde den kvinnliga rösträtten.

Den positiva inställningen till den borgerliga kvinnorörelsen, som Hjalmar Branting här lade i dagen, delades inte av exempelvis Axel Danielsson. För honom var klassmotsättningarna de allt överskuggande.⁵⁹ I ett sammanhang hävdade han t o m att medelklasskvinnornas strävan att förbättra villkoren i arbetslivet stod i direkt motsättning till arbetarklassens fackliga strävanden.

"Om ... dessa damer erhöill högre löner, så skulle det ske på bekostnad av arbetslönerna längre ned både för arbetaren och hans hustru eller dotter ... En sådan rörelse ... pågår verkligen bland våra damer i den friare arbetsmarknaden och får den fortgå utan motvikt nedifrån skall den helt säkert kunna åstadkomma ytterligare lönereduktioner för den 'grova' arbeterskan."⁶⁰

Denna oförsonliga hållning kom Axel Danielsson senare att överge, bl a som ett resultat av att han också övergav tesen om den 'järnhårda lönelagen', vilken var den teoretiska förutsättningen för uttalandet ovan. Han blev efterhand mer vänligt stämd mot kvinnosaken, åtminstone i princip.⁶¹ Markeringen gentemot den borgerliga kvinnorörelsen är dock ständigt återkommande i Arbetets spalter om än formuleringarna inte är så tillspetsade. Man framhåller att det för socialdemokraterna inte finns någon kvinnofråga skild från klassfrågan, att det inte råder någon motsättning mellan man och kvinna inom arbetarklassen.

"För oss existerar alls icke någon särskild 'kvinnosak' ... Den enda kvinnosak, som existerar för oss, är den materiella och andliga utplundringen av proletariats kvinnor, men den saken är ingenting annat än arbetarnas stora internationella sak – socialismen."⁶²

Bakgrunden till just detta uttalande var att det första nordiska kvinnoaksamötet nyligen hållits i Köpenhamn. Det är troligt att en av anledningarna till att man reagerade så starkt var, att den organisation som stod som arrangör – Kvindeligt Fremskridtsforening – via personallianser hade anknytning till den danska socialdemokratin. I ledningen för föreningen satt socialdemokraten Johanne Meyer och i målsättningen för föreningen ingick bl a att också försöka organisera arbetarkvinnorna.⁶³ Här var det den "radikala feminismen", för att använda RJ Evans terminologi, som socialdemokraterna kände sig hotade av.⁶⁴

Vid ett offentligt möte som anordnades av socialdemokratiska föreningen i Malmö på hösten 1888 i samband med bildandet av Kvinnliga arbetareförbundet fördömdes kraftigt "... de sk emancipationssträvandena som en del gamla och unga överklassdamer iscen-

satt i avsikt att frigöra sig själv. De brydde sig ej om underklassens kvinnor". Arbetarkvinnan måste i stället "... hand i hand med mannen kämpa för avskaffandet av detta samhälle, ty det är endast inom det socialistiska samhället, i det samhälle, där var och en är ekonomiskt oberoende, som kvinnofrågan kan lösas. ...".⁶⁵

De uttalanden som jag här anfört som exempel på hur man alltmer profilerade sig gentemot den borgerliga kvinnorörelsen är mycket generella och saknar direkt anknytning till konkret politisk verksamhet. Arbetarklassens män och kvinnor hade gemensamma intressen och skulle gemensamt kämpa för att ersätta det kapitalistiska samhället med ett socialistiskt. Arbetarkvinnorna skulle liera sig men männen inom sin klass, inte med de borgerliga kvinnorna, det verkar man ha varit ense om. När det gäller huruvida det överhuvudtaget fanns någon "kvinnofråga" inom arbetarklassen, i betydelsen att arbetarkvinnorna intog en särskilt utsatt position, råder dock en viss oklarhet.

I Friedrich Engels arbete "Familjens, privategendomens och statens ursprung" försvann kvinnofrågan även i denna mening. Denna uppfattning finner vi också i en artikel av Gustaf Steffen i Framåt år 1888. Med hänvisning till Engels hävdade han att kvinnan inom arbetarklassen till skillnad från borgarkvinnan var ekonomiskt oberoende av sin man: "... man och hustru äro båda lönarbetare, äro av varandra ekonomiskt oavhängiga individer". Detta, i kombination med proletärfamiljens avsaknad av egendom, innebar att grunderna för kvinnans underordning hade försvunnit. Kvinnofrågan inom arbetarklassen var löst.

"... den olikställighet, som ännu finnes mellan proletarierkvinnan och proletariermannen, beror mer på reminiscenser från bourgeoisievärlden än på någon för proletarieförhållandena nödvändig egendomlighet. I denna mening kan man säga att kvinnofrågan är löst i proletariatet. Dvs de rättigheter, som kvinnoemancipationens förkämpar fordra, äga proletarier-kvinnorna faktiskt - och, om ej, så är det emedan hela proletariatet ... befinner sig i en förtryckt ställning."⁶⁶

I de mer konkreta beskrivningarna av arbetarkvinnornas villkor, som vi gav exempel på ovan, framhövdes dock i regel kvinnornas större utsatthet - bl a uttryckt i låga löner och den därav följande prostitutionen. När man förnekade existensen av en kvinnofråga inom arbetarklassen var det därför inte nödvändigtvis ett förnekande av detta förhållande, som i Steffens mer teoretiska framställning, utan snarare och troligare ett uttryck för att man ville markera att det särskilda förtrycket av arbetarkvinnan hade sitt ursprung i klassmotsättningarna. I detta hade arbetarklassens män ingen del.

Hur skulle man då konkret möta de särskilda problem som kvinnorna ställdes inför? Vilken prioritet kom dessa frågor att få inom

ramen för den gemensamma klassens politiska kamp. Därmed kommer vi in på förhållandet kvinnofråga/arbetarfråga. På ett övergripande plan var det genom facklig och politisk organisation som man skulle nå det slutliga målet, dvs upprättandet av det socialistiska samhället. Allmän rösträtt och arbetarskyddslagstiftning var konkreta medel på vägen mot detta. Dessa två reformer var "...arbetareståndets viktigaste omedelbara intresse", deklarerade Hjalmar Branting på ett möte vid Lilljans våren 1887.⁶⁷ Som vi såg tidigare fanns skilda uppfattningar om värdet av och möjligheten att få dessa reformkrav tillgodosedda, men oavsett detta så upptog de förstarangsplatsen i den praktiskt politiska propagandan. Vi frågar oss här var kvinnofrågan konkret kommer in i den praktiska politiken, om den överhuvudtaget kommer in: strävade man efter att organisera kvinnorna; fordrade man också rösträtt för kvinnor; hur såg man på kvinnoarbetet, föreslog man lösningar på de barnomsorgsproblem som drabbade fattiga familjer och ensamstående mödrar?

Programutvecklingen ur kvinnosynpunkt

Många socialdemokratiska program och utkast till program såg dagens ljus under 1880-talet. Programmen har utsatts för ingående granskning inom forskningen. Någon systematisk studie ur kvinnosynpunkt har dock inte utförts. Här har vi därför en naturlig utgångspunkt för vår fortsatta undersökning. Det är de program som i litteraturen bedömts som de mest betydelsefulla som behandlas. Någon fullständighet är det således inte fråga om, utan fokus är inställt på Stockholm och Malmö. Därför vill jag anföra en viss reservation när det gäller allmängiltigheten i den karaktäristik av rörelsen och dess ideologi som kommer att ges på den följande sidorna. Koncentrationen till Stockholm och Malmö gör det troligt att mottagligheten för den marxistiska synen på kvinnofrågan blir något övervärderad.

På andra håll i landet fanns sannolikt en större skepsis inför såväl det kvinnliga fabriksarbetet som inför kvinnans deltagande i rörelsen. Som exempel kan nämnas att den socialdemokratiska arbetareklubb som bildades i Göteborg år 1884 inte tillät kvinnor att bli medlemmar och att man i det program som antogs två år senare krävde förbud för gifta kvinnors arbete i fabriker. Enligt detta program var en av föreningens uppgifter att arbeta för att: "...arbetslönen kommer att stå i ett sådant förhållande till priserna på livsfrnödenheter, så det bliver möjligt för arbetaren att försörja sin familj."⁶⁸ En lycklig husmoder, det var vad kvinnan av naturen var ämnad till, hävdade Göteborgsklubbens ordförande CM Heurlin i den "Socialismens katekes" som man gav ut samma år.⁶⁹

Det första socialdemokratiska programmet

Det första socialdemokratiska programmet i Sverige var det som August Palm utarbetade för "Svenska socialdemokratiska arbetareförbundet" i Malmö år 1882. Den närmaste förebilden var det danska Gimleprogrammet. Detta program var starkt influerat av Gothaprogrammet, men avvek från detta ur kvinnosynpunkt, vilket motiverar en liten utvikning här.

Det danska socialdemokratiska partiet hade bildats redan 1871 och anslöt sig ganska snart till Första Internationalen. De strider för och emot kvinnoarbete respektive kvinnlig rösträtt, som fördes inom Första Internationalen hade också sin motsvarighet inom den danska sektionen. Under Louis Pios ledarperiod, som sträckte sig från grundandet fram till slutet på 1870-talet, kom kvinnosynpunkterna efterhand att göra sig mer gällande. Detta avspeglades i det program som antogs vid Gimle-kongressen år 1876. Här krävdes allmän rösträtt för både män och kvinnor. Vidare fordrades ingen speciell skyddslagstiftning eller begränsning av kvinnoarbetet, vilket har tolkats som ett uttryck för en mer positiv hållning till kvinnligt förvärvsarbete.⁷⁰

Pio själv hade från början varit positiv till kvinnofrigörelse och separat kvinnoorganisering, men det var ingen marxistisk kvinnofrigörelseteori han tillägnat sig. När han skrev sina första artiklar i ämnet i Socialisten var det John Stuart Mills "The Subjection of Women" han läst och tagit intryck av.⁷¹ Pios positiva hållning var självfallet betydelsefull när det gällde att bestämma partiets hållning, men av än större vikt bör kvinnornas egna aktiviteter ha varit. Flera socialistiska kvinnoorganisationer är nämligen kända från 1870-talets Danmark. Den mest betydelsefulla av dessa var "Den frie kvindelige forening", som bildats 1873. Föreningen leddes av socialistiska kvinnor, men anslöt sig först 1876 till den sk Centralstyrelsen, som var det samordnande organet för den socialistiska rörelsen. Tre kvinnor, som alla representerade Den frie kvindelige forening, deltog i Gimle-kongressen.⁷²

Palms program var inte en exakt kopia av Gimleprogrammet, men det överensstämde när det gällde formuleringen av rösträttskravet och i avsaknaden av krav på särslagstiftning för kvinnoarbetet. Det svenska programmet var dock mildare formulerat än det danska, även när det gällde kraven rörande barnarbetet och här fordrades inte heller något förbud mot nattarbetet. Dessa modereringar har tolkats som en taktisk eftergift från Palms sida, som ett uttryck för att han insåg det hopplösa i att ställa så vittgående krav.⁷³ Man kan fråga sig om avsaknaden av krav på en speciell skyddslagsstiftning för kvinnor hade samma grund. En alternativ förklaring skulle kunna vara den att

det kvinnliga fabriksarbetet ännu inte upplevdes som ett så stort problem att det måste bli föremål speciella åtgärder. Senare uttalanden av Palm vittnar om att han haft en i det närmaste lassalleansk syn på kvinnoarbetet eller möjligtvis en mellanståndpunkt som innebar att han accepterade nödvändigheten av kvinnligt förvärvsarbete under kapitalismen, men tänkte sig att kvinnan under socialismen skulle kunna ägna sig enbart åt hemmet.

Att det skulle ha funnits något omedelbart samband mellan inställningen till kvinnoarbetet å ena sidan och den kvinnliga rösträtten å den andra – att en positiv hållning till kvinnligt förvärvsarbete skulle leda till att man också förespråkade kvinnlig rösträtt, medan en negativ hållning skulle leda till motsatsen – tyder inte exemplet Palm på. Han höll fast vid sitt program och var en varm förespråkare för kvinnlig rösträtt under hela 1880-talet och även senare. I detta fall följde han inte Lassalle.

Det första kända svenska initiativet till förmån för allmän rösträtt för både män och kvinnor hade tagits i Stockholms arbetarförening vid seklets mitt. Det var F T Borg, då närmast att beteckna som utopisk socialist, som förde fram kravet.⁷⁴ Därefter var det så gott som tyst om den kvinnliga rösträtten ända fram till August Palm framträder i början av 1880-talet och bryter tystnaden. Även om det palmska programmet inte fick någon större praktisk politisk betydelse, eftersom dessa tidiga organisationssträvanden gick i stöpet, så får vi förmoda att Palm på sina otaliga agitationsresor förde fram sina idéer också på detta område. Han bröt därmed med den linje som var rådande inom såväl de liberala arbetarföreningarna som inom fackföreningarna. Som vi såg tidigare stödde man här vanligtvis inte den kvinnliga rösträtten och man krävde inte heller alltid allmän manlig rösträtt, utan nöjde sig med att fordra en utvidgning av rättigheterna.

År 1884 lades den första motionen om kvinnlig rösträtt i den svenska riksdagen. Även denna gång var det F T Borg, nu radikal liberal, som agerade. I motionen krävdes kvinnlig rösträtt på de villkor som då var rådande för männen, vilket i realiteten innebar rösträtt endast för överklassens kvinnor. Huruvida detta kunde vara en acceptabel reform var en fråga som senare skulle komma att debatteras i Socialdemokratiska diskussionsskolan i Stockholm.⁷⁵ När det gäller Palm, så verkar det inte som om han tänkt sig en gradvis reformering utan att rättigheterna skulle uppnås utan kompromiss. I hans, liksom i det danska programmet stod kravet enbart upptaget i den principiella avdelningen av programmet. I Gothaprogrammet däremot krävdes i programmets politiska del "... största möjliga utvidgning av de politiska rättigheterna. ..."⁷⁶

Stockholmsprogrammen

Det råder inom forskningen delade meningar om det program som antogs av Socialdemokratiska föreningen i Stockholm år 1885 skall räknas in bland de Gotha-influerade programmen. Det är en intrikat diskussion som jag inte skall ge mig in i. Uppenbart är dock att programmet, även om vissa av Gotha-formuleringarna står kvar oförändrade, på flera punkter bryter med de från Lassalle hämtade tankegångarna. Vid sidan av naturrättsligt och statsidealistiskt färgade formuleringar finner vi andra rörande lagbundenheten i samhällsutvecklingen och vikten av facklig organisering bland arbetarna, som för tankarna snarare till Marx än till Lassalle.⁷⁷

Vi vet ganska litet om programmets förhistoria. Vi vet inte ens med säkerhet vem som utarbetade det. John Lindgren hävdar att mycket talar för att det var A F Åkerberg som stått som programförfattare. Lindgren tillhör dem som framhåller originaliteten i detta program.⁷⁸

Programmet skilde sig från Gothaprogrammet även ur kvinnosynpunkt. Det gäller såväl dess principiella som dess politiska del. Om vi börjar med de allmänna grundsatserna så framhålles här explicit att såväl män som kvinnor bör organisera sig i fackföreningar, vilket innebar en markering mot de fackföreningar som vägrade att ge kvinnor medlemskap.

"Skall arbetsklassen något kunna uträtta för sin frigörelse kräves emellertid ovillkorligen och framför allt enighet och en fast sammanslutning. Först och främst är av nöden att arbetarne och arbeterskorna inom varje yrke sluta sig samman i fackföreningar. Vidare måste samtliga dessa föreningar samman-sluta sig till en Allmän svensk arbetarförening, som med kraft kan hävda det svenska arbetande folkets rättigheter."⁷⁹

Denna formulering, som var ett klart uttryck för ett erkännande av kvinnoarbetet, skulle ytterligare kunna styrka uppfattningen att AF Åkerberg var programförfattaren.⁸⁰ Åkerberg hade nämligen i andra sammanhang visat att han var bekant med och positiv till August Bebels idéer. När Bebels bok kom ut på svenska recenserade han den mycket välvilligt i tidskriften *Ur Dagens Krönika*. Åkerberg citerade utan invändningar uttalandena om kvinnoarbetets ökning som en nödvändig följd av kapitalismen och som befrämjande för kvinnornas frigörelse.⁸¹

Andra punkter hos Bebel var Åkerberg kritisk mot, exempelvis antireligiositeten och budskapet om fri kärlek. Åkerberg var ju en litet udda figur inom den tidiga arbetarrörelsen bl a genom sina försök att förena kristendom och socialism.

Går vi så över till de konkreta politiska kraven i Socialdemokratiska föreningens program finner vi att det är fyra av punkterna som på olika sätt explicit berör kvinnorna. Rösträttskravet har en annorlunda placering här än i Palms tidigare program. Där stod det upptaget bland de allmänna grundsatserna, medan det här inordnades bland de fordringar "... vilka med det snaraste även i det nuvarande samhället kunna och böra förverkligas...".⁸² Huruvida detta också innebar en reell skillnad är svårare att uttala sig om. Att det var det i förhållande till Gothaprogrammet är uppenbart. I Socialdemokratiska föreningens program gavs inget utrymme för kompromisser. Man förband sig att arbeta för, införande av "allmän, lika och direkt rösträtt, under garantier för full frihet i dess utövning, vid alla politiska och kommunala val för alla män och kvinnor från 21 års ålder".⁸³

Den likställighetsprincip som kommer till uttryck här finner vi också i den programpunkt där man kräver gemensam folkundervisning och uttryckligen framhåller att inga skillnader med avseenden på stånd och kön får förekomma. Den formuleringen fanns inte i det palmska programmet.

Under punkten rörande arbetarskyddslagstiftning fordras en inskränkning av arbetstiden för kvinnoarbetet. Även detta är en avvikelse från Gothaprogrammet.⁸⁴ Vad som låg bakom denna speciella formulering vet vi inte. Två förebilder kommer i åtanke. För det första den faktiska förekomsten av en sådan lagstiftning i exempelvis England. För det andra den tyska socialdemokratins praktiska politik som, programmet till trots, innefattade ett krav om kortare arbetstid för kvinnor.

En märklig programpunkt, vilken infördes först i efterhand, var en fordran om inrättande av barnuppfostringsanstalter i förening med fackskolor. Enligt J Lindgren hade man troligtvis haft den danska socialdemokratins program som förebild, där detta krav upptagits några år tidigare.⁸⁵ Detta hävdade också Hjalmar Branting i ett samtida debattinlägg.⁸⁶ Som programpunkten ursprungligen var formulerad kan den ses som ett förslag till en konkret lösning av konflikten mellan moderskap och förvärvsarbete. Senare preciserades den till att gälla enbart medellösa barn. Därmed förlorade den sin allmängiltighet och principiella karaktär och blev i stället en lösning endast för de speciellt fattiga familjerna eller ensamstående mödrarna.

Eftersom socialdemokratiska föreningens protokoll från denna tid inte är bevarade vet vi inte i vilken mån de ovan behandlade programpunkterna väckte diskussion. Att här fanns delade meningar framkom dock i andra sammanhang. Flera av punkterna blev föremål för ingående behandling i de programdiskussioner som fördes i den diskussionsskola som föreningen startade i december 1885, dvs efter

att programmet antagits. Såväl särslagstiftningen för kvinnor som barnuppfostringsantalerna debatterades dessutom i samband med revisionen av Fackliga Centralkommitténs program vid samma tid. Till detta återkommer vi längre fram.

Som tidigare nämnts antog Socialdemokratiska förbundet en trogen kopia av det tyska Gothaprogrammet som sitt program år 1887. Liksom i Tyskland, fungerade det sannolikt som en kompromisslösning. Programmet publicerades tillsammans med Wilhelm Liebknechts kommentarer. Härigenom gavs en motvikt till programmets lassalleanska tendens. I samma riktning verkade den inledning som tillfogats programmet, där det också vädjades till samhällets mellanklasser.⁸⁷

Det var emellertid en reviderad version av Gothaprogrammet det gällde. Vad som mest uppmärksammats i denna revidering har varit att de tyska socialdemokraterna, förmodligen som ett resultat av den tilltagande repressionen, nu deklarerade att de med alla medel strävade efter att upprätta det socialistiska samhället, mot att tidigare ha begränsat sig till de lagliga medlen. Socialdemokratiska förbundet i Stockholm godtog också denna nya formulering. "Vi hava ju 'de facto' om ej 'de jure' undantagslagarna färdiga, och den härskande klassen kan för övrigt när som helst stifta 'lagar' mot oss, som vi måste bryta emot, om vi fortfarande vill vara socialdemokrater", står det att läsa i en kommentar, troligen författad av Fredrik Sterky som översatt skriften.⁸⁸

Det hade emellertid skett en revidering också när det gällde kvinnoarbetet i det att kravet på särskilda skyddslagar borttagits. I stället fordras en inskränkning av hälsofarligt arbete i allmänhet.⁸⁹ Detta skall sannolikt ses som ett uttryck för att det absoluta motståndet mot kvinnoarbetet börjat brytas ned inom den tyska socialdemokratin. Förändringen kommenteras dock inte av Fredrik Sterky. Den uppmärksammas inte heller, vilket i och för sig är följdriktigt, i exempelvis John Lindgrens historik.⁹⁰

Tolkar vi borttagandet av punkten om särskilt skydd för kvinnoarbetet på detta sätt, innebär det att erkännandet av kvinnans rätt till arbete föregick erkännandet av den kvinnliga rösträtten, något som ju fö också Thönnessen hävdar. När det gällde rösträttskravet, hade nämligen inga förändringar skett i det tyska programmet. Socialdemokraterna i Stockholm krävde därför nu rösträtt för alla "statsmedlemmar" och inte som tidigare för "alla män och kvinnor". Detta måste betecknas som ett steg tillbaka då termen statsmedlemmar vid denna tid inte självklart inkluderade kvinnorna. Tvärtom betecknade den i regel och underförstått enbart de myndiga männen. Kanhända var det, åtminstone från vissa av programmakarnas sida, fråga om en taktisk

eftergift betingad av fackföreningarnas ljumma intresse för den kvinnliga rösträtten. I och med bildandet av Socialdemokratiska förbundet knöts den socialdemokratiska rörelsen närmare fackföreningarna och som vi skall se längre fram så finns samma formulering i Fackliga Centralkommitténs program från 1886.

Såväl när det gällde rösträtten som särlagstiftningen för kvinnoarbetet skilde sig således Socialdemokratiska föreningens och Socialdemokratiska förbundet program åt. När det gällde folkundervisningen var kravet detsamma, medan punkten om barnuppföstrinsanstalter endast återfanns i det förra.

Beträffande rösträtten är det ett annat dokument som vi i korthet skall beröra här, nämligen den sk Lilljansresolutionen som antogs vid den stora rösträttsdemonstrationen i Stockholm sommaren 1887, vilken utgjorde kulmen på Socialdemokratiska förbundets rösträttskampanj. I resolutionen stod bl a följande att läsa:

"Då . . . den allmänna rösträttens snara beviljande är den enda vägen till en fredlig lösning av den stora sociala frågan, så fordrar mötet för sin del allmän, lika och direkt valrätt, med tillräckliga garantier för denna rätts fria utövning, vid alla politiska och kommunala val för alla myndiga och välfrejdade män och kvinnor . . ."⁹¹

Till skillnad från det program som antagits av förbundet några månader tidigare, omnämndes alltså kvinnorna explicit i denna resolution, men å andra sidan talas endast om de myndiga och välfrejdade. Stegvis hade visserligen den ogifta kvinnan tillerkänts myndighet, men fortfarande var den gifta kvinnan omyndig i de allra flesta avseenden. En stor grupp kvinnor lämnades därmed utanför. Var detta också avsikten eller var det endast en följd av obetänksamhet? Varför satte man inte enbart en åldersgräns som tidigare? Detta är frågor jag inte kunnat finna något svar på utan vi får här nöja oss med att notera att det fanns ytterligare ett sätt att formulera rösträttskravet på, en formulering som om den skulle tillämpats, på grund av kvinnornas rättsliga och sociala situation, skulle ha fungerat klart könsdiskriminerande. Anledningen till att Lilljansresolutionen tagits upp här – trots att vi inte känner till motiven bakom omformuleringen – är att den fortsättningsvis kom att bli återopad i skilda sammanhang. Den antogs vid rösträttsmöten i andra delar av landet, den överlämnades till riksdagens ledamöter i samband med rösträttsdiskussionerna i riksdagen 1888 och slutligen kom den att bakas in i den rösträttsresolution som antogs vid det socialdemokratiska partiets konstituerande kongress.

Det danielssonska programmet från 1888 är den sista mer betydelsefulla före det första egentliga partiprogrammet. Liksom i det åkerbergska programmet är Danielssons program delvis självständigt. Även här är emellertid graden av självständighet, originalitet och framförallt graden av marxism en omstridd fråga.⁹² I de principiella avsnitten hittar vi ingenting om kvinnofrågan. När det gäller det praktiska reformprogrammet var det i stort sett detsamma som Socialdemokratiska förbundets, så ock när det gällde kvinnokraven, eller snarare avsaknaden av sådana. Här är det Gothaprogrammets formulering i rösträttsfrågan som gäller och programmet innehöll ingen speciell punkt om kvinnoarbetet. I utbildningsfrågan var kravet detsamma.

Av protokollet och tidningsreferatet att döma, fördes vid kongressen inte någon diskussion om vare sig den kvinnliga rösträtten, kvinnoarbetet eller den kvinnliga organiseringen. Detsamma gällde också den kongress som hölls året därpå.⁹³ Detta är ganska märkligt med tanke på att det i Malmö bildades en socialdemokratisk kvinnoorganisation på hösten 1888. Det skedde visserligen inte förrän efter kongressen, men vid den andra var organisationen dessutom representerad.⁹⁴

Vad Axel Danielsson ansåg om kvinnoarbetet kan vi inte utläsa ur detta program. Än mindre vet vi vilka uppfattningar som var rådande inom den sydsvenska arbetarrörelsen som helhet. När det gäller rösträtten är det troligt att den formulering som Danielsson valt, väl medveten som han måste ha varit om de strider rörande den kvinnliga rösträtten som förts i Tyskland, uttrycker en negativ inställning till kvinnlig rösträtt, åtminstone som dagspolitiskt krav, och på kongressen var det uppenbarligen ingen som protesterade mot detta hans val.

Axel Danielsson var revolutionären, motsvarigheten till Liebkecht i Tyskland eller Guesde i Frankrike. Han var någorlunda bekant med marxismens idévärld, men detta ledde honom uppenbarligen inte till att formulera några speciella programpunkter vare sig rörande kvinnornas nuvarande eller framtida ställning.

Som synes säger programmen i själva verket inte så mycket om den mer principiella synen på frågorna om kvinnoförtryck och kvinnofrigörelse. Huruvida de olika formuleringarna i rösträttsfrågan också speglade olika principiella ståndpunkter kan vi utifrån programmen inte uttala oss om. Det skulle kunna tyda på att man var villig att kompromissa när det gällde denna del av rösträttskravet. Kravet på ett särskilt skydd för kvinnoarbetet fanns endast i ett av programmen. Härmed frångicks förvisso personlighetsprincipen, men för att be-

döma innebörden av frånvaron eller närvaron av detta krav måste vi försöka komma åt vad som låg bakom argumentationen. Varför ville man skyddslagstifta för kvinnoarbetet? Ville man få bort kvinnorna från arbetsmarknaden eller hindra kvinnorna att konkurrera på manliga områden? Var det omsorgen om hemmet och barnen som styrde eller ville man genom detta ge kvinnorna en möjlighet att delta i den politiska kampen? Omhändertagandet av barnen problematiserades endast i Socialdemokratiska förenings program, men inte heller här får vi någon motivering. Svaren måste vi söka på annat håll än i själva programmen. Materialet som kan ge oss en sådan fördjupad insikt är dock inte speciellt omfattande. Det rör sig om enstaka yttranden och debattreferat som de kommer till uttryck i press, tidskrifter och bevarade, ofta knapphändiga protokoll.

Kvinnornas rösträtt

I de två första av de här behandlades socialdemokratiska programmen krävdes allmän rösträtt för både män och kvinnor. Därefter var det Gotha-programmets formulering som gällde. För den tidiga Lassalleinspirerade socialdemokratiska rörelsen var rösträtten det medel genom vilket samhällsomvandlingen skulle kunna genomföras. Även om man senare övergav denna tro på rösträtten som den allena saliggörande vägen och inriktades sig mer på facklig organisering, så bibehöll frågan en förstarangsplats bland reformkraven.

I den tidigare omnämnda artikeln av Hjalmar Branting, som var föranledd av August Strindbergs utfall mot kvinnoörelsen, togs också de konkreta reformsträvandena upp, däribland också rösträtten. Branting polemiserade mot att Strindberg i flera sammanhang hävdat att kvinnorna måste vänta på sin rösträtt. Då gick han emot det parti han sagt sig stödja, menade Branting, och fortsatte:

"I alla länder . . . har det socialistiska arbetarepartiet på sitt nutidsprogram satt fordran på allmän rösträtt för kvinnor så väl som män. Arbetarna se i kvinnan i det nuvarande samhället en människa, undertryckt som de själva. De uppfatta kvinnofrågan som en del - och icke den minst viktiga - av frågan om alla förtrycktas frigörelse. Och när de det göra, säger det sig självt, att frågan om rättvisa blir bestämmande framför små, tillfälliga opportunitetshänsyn."⁹⁵

Även om kvinnorna skulle göra mindre gott bruk av sin rösträtt, så var detta inte något skäl för att inte tilldela dem den, framhöll Branting vidare och bemötte därmed det omogenhetsargument, som var vanligt i den debatt som följt på F T Borgs motion om kvinnlig rösträtt i riksdagen året innan.⁹⁶

"Erfarenheten skulle snart göra dem klokare: deras politiska uppfostran, sedan de fått rösträtt, skulle hastigt komma i jämnhöjd med männens, medan man fåfängt skall söka bibringa dem något djupare intresse för allmänna angelägenheter, om de skola hållas utom alla rättigheter. Det icke blott bästa, utan rent av enda sättet att lära ett gott bruk av valrätten är att få använda densamma: detta gäller om kvinnorna lika väl som om de ännu under sträcket stående männen."⁹⁷

Branting ville alltså inte göra frågan till föremål för taktiska överväganden, men han bemötte ändå de argument av denna art som bl a Strindberg anförde och menade att de var irrelevanta: "Han resonerar, som berodde det på oss. . . när vi ville göra könen likställda inför riksdagsordningen."⁹⁸

F T Borg hade i sin motion krävt kvinnlig rösträtt på samma villkor som för män. Hur man skulle ställa sig till en dylik utvidgning av rösträtten berör inte Branting. Kanhända såg han det som en fråga för de makthavande, vilket citatet ovan tyder på. Frågans lösning låg så långt i framtiden och socialisterna hade ingen direkt makt att påverka besluten. Därför kunde han förbise denna eventualitet.

I den Socialdemokratiska diskussionsskolan förde man som nämnts diskussioner över det partiprogram som Socialdemokratiska föreningen antagit 1885. Ibland rörde det sig om fingerade debatter vilket framgår av att man utsåg något till att agera motståndare. Motståndaren när rösträtten diskuterades förde fram de gängse konservativa argumenten mot kvinnlig rösträtt: kvinnan som en lägre stående varelse, kvinnans naturliga kallelse etc. Men även internt, bland socialdemokraterna, fanns delade meningar. Här rörde det sig inte om principen som sådan utan om taktiken.

Fredrik Sterky inledde diskussionen och höll sig till frågan om kvinnans rösträtt, eftersom det endast var denna punkt som han misstänkte skulle möta opposition. Det var kvinnans rätt såsom människa att ha inflytande på det allmännas angelägenheter, hävdade han, och hänvisade till August Bebels utläggningar i ämnet. Flera av de övriga talarna uttalade sitt stöd för denna åsikt, medan en gick emot, med följande motivering: "Det skulle vara en stor oklokhets att ge kvinnan rösträtt nu på grund av hennes stora okunnighet och ringa intresse för allmänna frågor . . . hon (skulle) . . . lätt bli ett verktyg för präster och dylika, vilket åter skulle ha (till) följd att den lilla frihet vi ha, möjligen åter skall gå förlorad."⁹⁹

Även bland socialdemokraterna hade således omogenhetsargumentet sina förespråkare, något som är anmärkningsvärt med tanke på att det var just på detta sätt som de manliga arbetarnas krav på allmän rösträtt avfärdades från konservativt håll.

Majoriteten av deltagarna vid det aktuella mötet ställde sig dock bakom programmets formulering av rösträttskravet. Man beslöt t o m

att skärpa formuleringen, när det gällde kvinnorna, genom att på Fredrik Sterkys förslag, lägga till att den kvinnliga rösträtten skall krävas "under alla förhållanden", dvs även om det enbart var fråga om en begränsad utsträckning av rösträtten. Även om protokollets formulering är något oklar, så framgår det av motsidans argument att det var detta som var innebörden. En av talarna hävdade nämligen att detta skulle leda till att de konservativa krafterna stärktes, eftersom överklasskvinnan i allmänhet var konservativ. Detta argument, som vi kan kalla "klass-argumentet", får vi anledning att återkomma till.

Sterkys tilläggsförslag antogs med 11 röster mot 4. Därmed hade man avvisat såväl "omogenhetsargumentet" som det mer politiskt/taktiska "klass-argumentet" som riktats mot tilläggsförslaget. Litet tillspetsat skulle man kunna säga att detta innebar att man gav kvinnofrågan samma prioritet som klassfrågan.

Hur agerade man då utåt, praktiskt politiskt? Inom den liberala arbetarrörelsen var man, som vi sett tidigare, i allmänhet negativt inställd till den kvinnliga rösträtten. En mätare på vilken vikt socialdemokraterna tillmätte detta krav i förhållande till andra kan vi få genom att undersöka i vilken mån man försökte påverka fackföreningarna att ändra inställning i den här frågan. I Stockholm tog socialdemokraterna över ledningen av Fackföreningarnas Centralkommitté redan på våren 1886 och lyckades då få till stånd en programrevision. Det var, som Sigfrid Hansson påpekat, främst i den politiska delen av programmet som socialisternas inflytande märktes. Det visar sig här att man nu övergav den strikt manliga ståndpunkten i rösträttsfrågan, men man gick inte så långt som Socialdemokratiska föreningen utan nöjde sig med att kräva rösträtt åt "... alla myndiga och välfrejdade samhällsmedlemmar". Sigfrid Hansson ser detta som en kompromiss mellan socialdemokrater och liberaler. De senare ville "... måhända... icke utan vidare vara med om att erkänna kvinnornas anspråk på rösträtt."¹⁰⁰

Den kommitté som utarbetade programförslaget dominerades av socialister, men dessa tycks inte ha drivit kravet på att den kvinnliga rösträtten uttryckligen skulle krävas. Hjalmar Branting, som var kritisk mot programförslaget på flera punkter, riktade heller ingen kritik mot att man inte explicit krävde kvinnlig rösträtt. Även i hans medlingsförslag var det Gothaprogrammets formulering av rösträttskravet som gällde.¹⁰¹

Programmet som helhet var en kompromissprodukt, varför vi väl inte bör göra en alltför stor affär av att socialdemokraterna gjorde eftergifter också på denna punkt, men det visar trots allt på en benägenhet att göra avkall på kravet, en benägenhet som inte fanns när det gällde denna allmänna manliga rösträtten.

I den utåtriktade socialdemokratiska propagandan talades ofta i ganska allmänna ordalag om behovet av allas medborgarrätt. Den som mest konsekvent förde kvinnornas talan var August Palm. I strid med Axel Danielsson och den liberale arbetarledarne S O Borg hävdade han vid ett möte att den kvinnliga rösträtten t o m var kvinnofrågans kärnpunkt. "Vad som däremot utgjorde kärnpunkten i kvinnofrågan, var strävan efter politiska rättigheter för kvinnan. Sedan demokratiska revolutionen vore verkställd och män och kvinnor vore politiskt och socialt likställda, skulle således kvinnofrågan vara löst."¹⁰²

Axel Danielsson vände sig mot att Palm inte tog hänsyn till klassdimensionen utan tenderade att behandla alla kvinnor som en grupp. Danielsson betonade i stället att arbetarklassens män och kvinnor hade gemensamma intressen, något som tydligen för hans del innebar att den kvinnliga rösträtten i sig inte var någon princip att kämpa för. Här fick han stöd av S O Borg.¹⁰³

Också vid Lilljansmötet var det August Palm som förde den kvinnliga rösträtten på tal.

"...socialdemokratin fordrar icke allenast rösträtt för männen, även kvinnorna måste hava denna heliga rättighet. Överklasskvinnan blir nu endast betraktad som en lekdocka och den arbetande kvinnan såsom träkvinna, men i bägge fall betraktas hon såsom mannens slavinna. Detta är för kvinnan ovärdigt. Må hon lära sig inse detta! Kvinnorna, som nu i regel hålla statskyrkans präster i rockskörten eller löpa efter läsarekolportörerna skulle, om de finge rösträtt, bli mera tänkande varelser än de nu är."¹⁰⁴

Den kvinnliga rösträtten berördes inte i de två andra anförandena, som hölls av Hjalmar Branting och J M Engström, socialdemokratiska förbundets ordförande. Det verkar tvärtom som om de talade endast om männens rösträtt. Med hänvisning till rösträttsreformerna i Tyskland och Danmark konstaterade Hjalmar Branting att "...den allmänna rösträtten överallt gått segrande fram. . .", och satte därmed uppenbarligen likhetstecken mellan allmän rösträtt och allmän manlig rösträtt. På liknande sätt talade Engström om hur socialdemokraterna skall sända män ur de egna leden till riksförsamlingen.¹⁰⁵

Den Socialdemokratiska diskussionsskolan, som fungerade fram till hösten 1888, fortsatte dock att betona vikten av att även kvinnorna erhöll rösträtt. Efter ett par möten i början av år 1888 då Bebels arbete diskuterats uttalande man sig för "...alla reformer som äro ägnade att bereda kvinnans fullständiga likställighet med mannen och särskilt för att hon snarast möjligt måste få fulla medborgerliga rättigheter."¹⁰⁶

Vid ett senare tillfälle, då man förde en diskussion över temat huruvida det var lämpligt att kvinnan intog en viktigare plats i samhället, antogs en mer tvetydiga resolution, där man hävdade att

kvinnan, "då hennes förstånd får fritt utvecklas", var intellektuellt jämbördig med mannen och lämplig att besätta viktiga poster i samhället.¹⁰⁷ Visserligen erkänns här principiellt kvinnans intellektuella jämbördighet med mannen, men huruvida man här och nu skulle sträva efter likställighet kunde genom denna formulering göras avhängigt av om man ansåg kvinnan vara förständig nog eller inte. Här fanns en möjlighet till reservation, som saknades i det tidigare uttalandet.

Majoriteten vid det senare mötet ansåg att det var lämpligt att kvinnan skulle utvidga sin verksamhetskrets, vilket kan illustreras av följande uttalande: "...kvinnan var fullt ut lika lämplig som mannen att intaga en viktigare plats inom samhället, ty då hon fick deltaga i arbete, nästan lika med mannen, och företog sysslor mången gång lika tunga som han, då bör hon ej tillbakasättas, vid någon plats."¹⁰⁸

Alla uttalade sig dock inte lika förbehållslöst utan lade till reservationen ovan eller nöjde sig med att tala om ett framtida samhälle. En talare ansåg dock att kvinnan överhuvudtaget var olämplig. "...kvinnan var ej så lämplig som mannen, ity att hennes tid upptogs mer av bestyr om sin klädsel o d bland de mer luxuösa damer, och bland de arbetande var deras tid upptagen av arbete och ekonomiska bestyr..."¹⁰⁹

En annan gjorde skillnad mellan gifta och ogifta kvinnor. "...så länge kvinnan var fri, dvs då hon ej var gift, så länge kunde hon nog vara lämplig att deltaga i viktigare saker, men då hon var gift, då hade hon nog med viktigare bestyr inom sin familj."¹¹⁰

Mot detta riktades följande invändning: "...Skulle kvinnan blott anses fri och lämplig då hon är ogift, och sedan vara en hushållerska och en barnuppfostringsapparat, då kommer det alltid att bli som det var."¹¹¹

Dessa diskussioner visar att idéerna om kvinnans likvärdighet ingalunda var något självklart, som reservationslöst accepterades av de tidiga socialisterna. I ett samtidsperspektiv, var dock de idéer som majoriteten förfäktade ytterligt radikala. Även i de inlägg som mer reservationslöst stödde likställighetstanken finns dock, liksom för övrigt hos Bebel, ett patriarkalt drag i den meningen att mannen utgör normen, vilken kvinnan - när hon kom ut i arbete, in i organisationen eller fick utbildning - skulle kunna närma sig. Här finner vi ingen hög värdering av kvinnliga egenskaper eller kvinnors gärning. Det är tvärtom de negativa epiteten som dominerar: kvinnorna är lättrogna, blåögda, omogna etc. Man tycks ha lätt att glömma att den manliga delen av arbetarklassen långt i från var vunnen för de socialistiska idéerna och därför i lika hög grad förtjänade dylika benämningar.

Kvinnoarbete och familj – konkreta reformkrav

Kvinnoarbetet ökade med nödvändighet. Principiellt och på sikt var detta något positivt, enligt de socialistiska läror som alltmer började vinna insteg i landet. Omedelbart medförde dock kvinnoarbetet olägenheter av olika slag: de arbeten som arbetarkvinnorna hänvisades till var i regel dåligt betalda och fördärvande för hälsan; den kvinnliga konkurrensen på arbetsmarknaden tryckte ned lönerna och hotade att göra männen arbetslösa; kvinnans eventuella barn riskerade att bli helt utan tillsyn den tid som hon arbetade.

Det var denna motsättningsfyllda problematik – där det uppgivna långsiktiga målet kunde komma i konflikt med olika, mer kortsiktiga intressen – som socialdemokraterna ställdes inför och konkret tvingades att ta ställning till. De politiska medel med anknytning till dessa frågor som programmatiskt anvisades var av två slag. Å ena sidan krav på statliga ingripanden – här tänker jag på kraven på barnuppfostringsanstalter samt på en särskild skyddslagstiftning för kvinnoarbetet som fanns i socialdemokratiska föreningens program från 1885. Å andra sidan uppmaningar till kvinnorna att organisera sig, fackligt och politiskt. Det här avsnittet ägnas åt den förra typen av medel, och utgångspunkten är den debatt som fördes bland socialdemokraterna i Stockholm vid 1880-talets mitt.

Vi inleder än en gång med Hjalmar Brantings polemiska artikel mot Strindberg från år 1885. Branting hävdade där att Strindbergs tal om emancipationssträvandena som ett hot mot den mänskliga naturen klingade "...förunderligt likt det vanliga reaktionära, ljusskygga talet om kvinnans 'naturliga' bestämmelse som maka och moder, i hemmets stilla värld, osv."¹² Han framhöll att alla kvinnor inte var eller kunde bli gifta och att alla kvinnor inte heller hade eller skulle komma att få barn.

"...Strindberg... är en fullblodsreaktionär då han kategoriskt hänvisar alla kvinnor till äktenskapet eller åtminstone till barnaföderi. För de många, som av en eller annan orsak under nuvarande förhållanden förbliva ogifta, eller vilka i äktenskapet icke får barn, har han trots sina beklagande ord intet förbarmande. ... Skall kvinnorörelsen stämplas som onaturlig, därför att den tar hänsyn till att det i världen finnes både gifta och ogifta kvinnor, kvinnor med barn och kvinnor utan barn."¹³

När det gällde den gifta kvinnan förordade dock Branting ändå en traditionell arbetsdelning. "Vad åter de gifta kvinnorna beträffar, torde nog för dem i allmänhet gälla vad Mill yttrat och Strindberg citerar, att den lämpligaste arbetsfördelningen i äktenskapet är, att mannen skaffar i huset vad som behöves och hustrun drager försorg om användandet därav."¹⁴

Han modifierade dock sitt påstående genom följande tillägg. "Jag sade i allmänhet; ty denna regel får naturligtvis icke bliva ett band på särskilda anlag hos hustrun, och undantag, betingade av hustruns större förmåga än mannen att underhålla familjen, böra tvärtom allt talrikare förekomma, ju friare kvinnan kan röra sig på arbetets fält."¹¹⁵

Det är sällsynt med ställningstaganden av denna art i 1880-talets utåtriktade socialdemokratiska agitation. Här skall dock ytterligare ett uttalande som pekar i samma riktning anföras. Det är hämtat från en broschyr – den första som uteslutande var riktad till kvinnorna – som socialdemokraterna i Stockholm gav ut år 1887. Broschyren var skriven av K J Gabrielsson och i första hand inriktad på att uppmana kvinnorna att organisera sig. Indirekt berördes också den gifta kvinnans situation då hjälphustrurnas ställning kom på tal. Dessa kvinnor, dvs de "...som av änkestånd eller andra orsaker ..." (är) nödvändigt tvungna att arbeta för andra. "...", uppmanades också de att sammansluta sig för att höja sina löner, men framförallt borde de se till att deras män gick med i fackföreningen, "...på det att de må kunna bringa upp sin daglön så högt, att ni få vara hemma och sköta ert hus. Ni behöva övervaka edert hem med lika stor nödvändighet som de 'fina' fruarna sitt, ja med större, ty ni ha ingen jungfru ni, som hjälper er."¹¹⁶

Organisation och kamp för högre lön. Det var den strategi som anvisades i broschyren. Några krav på statliga ingripanden restes inte. Branting däremot tog i sin artikel upp behovet av en särskild skyddslagstiftning för kvinnoarbetet. En lagstiftning som skulle gälla generellt och därmed kunde komma i motsättning till den principiella målsättning som han anslutit sig till, dvs ett ökat kvinnligt deltagande på arbetsmarknaden.

"I sammanhang härmed vill jag erinra om, att socialisterna, vilkas konsekventa radikalism i kvinnofrågan torde vara höjd över allt tvivel, ... i familjens intresse motsätta sig det överhandtagande långvariga kvinnoarbetet, och fordra lagstiftningens skydd häremot. ... Det är fastmer just den bestående samhällsordningen och moralens pelare, vilka i sina fabriker för dess prisbillighets skull allt mer utsträcka det kvinnliga arbetet, utan att fråga efter att de därigenom i grund förstöra arbetarnes familjeliv."¹¹⁷

Kravet på särskilt skydd för kvinnoarbetet intog dock ingen central plats i 1880-talets socialdemokratiska propaganda. Det fanns med i Stockholms-socialdemokraternas program från 1885, men inte i något av de andra mer kända programmen. Frågan kom dock upp till diskussion i samband med revisionen av Fackliga Centralkommitténs program.¹¹⁸ Programkommittén, vars majoritet var socialdemokrater, hade inte föreslagit något särskilt skydd vare sig för barn- eller kvinnoarbetet. Sigfrid Hansson menar i sin analys av programmen att

detta var en eftergift från socialdemokraternas sida, liknande den man gjort när det gällde rösträtten. "Antagligen har det befunnits vara mindre acceptabelt för den gamla skolan, som man ändå nödgades taga en viss hänsyn till."¹¹⁹ Av Hjalmar Brantings referat av programdiskussionen att döma, verkar det dock som om det, åtminstone när det gällde kvinnoarbetet, inte endast var en tvistefråga mellan den gamla och den nya skolan, i betydelsen mellan liberaler och socialister, utan även mellan olika grupperingar inom socialdemokratin. Då en av socialdemokraterna vid mötet föreslog att programmet skulle uppta inskränkningar av arbetstiden för kvinnor och barn, hade de socialdemokrater som ingick i programkommittén uttalat sig mycket klart mot införandet av särskilda bestämmelser för kvinnoarbetet. Detta förvånade Branting: "mot hr V:s förslag uppträdde egendomligt nog de kommittémedlemmar, som vilja gälla för socialdemokrater, därmed visande, att de föga känner socialismens läror. De ansågo att större inskränkningar i kvinnoarbetet skulle i de flesta fall urståndsätta kvinnan att själv försörja sig och för övrigt endast leda till en ökning av hemarbetet."¹²⁰

Enligt Branting var kravet på särskilt skydd för kvinnoarbetet helt i enlighet med "socialismens läror". I det programförslag han lade fram i Tiden föreslog han följande formulering, som i stort sett överensstämde med den som fanns i Socialdemokratiska föreningens program: "Lagbestämd förkortning av arbetstiden till, att börja med, högst 10 timmar per dag. Än större inskränkning i den dagliga arbetstiden för kvinnor och unga personer, och absolut förbud för barnarbete."¹²¹

Programkommitténs förslag kom dock att bifallas, då "... övriga kommittémedlemmar ansågo att en 10 timmars normalarbetsdag även för kvinnor till en början vore ett mycket gott framsteg."¹²²

Branting motiverade kravet på kortare arbetstid för kvinnor med att de genom detta skulle få mer tid över för att sköta barn och familj. Det var således ett medel att lösa konflikten mellan arbete och moderskap. Barnuppfostringsanstalterna hade samma syfte, men här var det i stället samhället som skulle ta över en del av moderns uppgifter, inte modern som skulle befrias från arbete. Som framhållits tidigare så var det i samband med revisionen av det fackliga programmet som denna punkt först aktualiserades. Branting var mycket kritisk. Punkten var inte genomdiskuterad och han misstänkte att inte heller förslagsstäl-larna var helt klara över dess innebörd. Förebilden verkade vara hämtad från den danska socialdemokratins program, men inte heller där hade man närmare utvecklat och klargjort vad man menat, skriver Branting:

"Det är möjligt, ja vi skola gärna säga troligt att dessa 'Börneopdragelseanstalter' skola kunna vinna en allmän opinion för sig, sedan man närmare fått reda

på varom frågan egentligen är, och vilka skäl som göra dem nödvändiga. Men innan detta skett hava de icke sin plats på partiprogrammet, så vida man ej vill degradera detta till en värdelös papperslapp, fullskriven med klingande, men oförstådda ord.”¹²³

Ingen kritik i sak således, men som framkom i den tidigare citerade artikeln, så intog Branting en klart negativ hållning till en samhällelig fostran av barnen som princip. Han deklarerade att socialisterna inte alls strävade efter att båda föräldrarna skulle arbeta på var sitt håll och lämna barnen på exempelvis en barnkrubba.

Vad avsågs då med detta krav från förslagsställarnas sida? Var det principiella överväganden som låg bakom eller sågs det som en tillfällig lösning i en akut svår situation. När frågan diskuterades vid mötet framhöll Erik Norman, socialdemokrat och medlem av programkommittén, att man menat att dessa anstalter skulle vara till för medellösa barn och inte för barn i allmänhet. Att detta var ett viktigt tillägg, visade sig i den fortsatta debatten, som utmynnade i att förslaget antogs. Socialdemokraterna betygade i diskussionen att man inte avsett några ”socialistiska inrättningar, endast medellösa barn skulle ha tillträde till anstalterna, icke de vilkas föräldrar står sig bra.” Flera av liberalerna framhöll det behjärtansvärda i förslaget när det genom tillägget fått en mindre stötande form, men några ville trots detta avstyrka. Ett av de skäl som angavs var att dessa anstalter skulle underlätta för männen att komma ifrån sitt försörjaransvar. En annan invändning var att frågan inte hörde till fackföreningarnas intressesfär utan till det politiska arbetarpartiets.¹²⁴ Den åtskillnad mellan fackliga och politiska frågor som här förordades kom ju sedermera att i högsta grad känneteckna den socialdemokratiska arbetarrörelsen. En sådan uppsplittring var ur de kvinnliga arbetarnas synvinkel och ur likabehandlingens perspektiv ödesdiger i det att frågorna rörande reproduktionens organisation avfördes från fackföreningarnas intressesfär. Det här fackföreningsprogrammet upptog emellertid såväl ekonomiska som politiska krav och när förslagsställarna klargjort sin avsikt fick kravet ingå bland de politiska fordringarna.

Barnuppfostringsanstalter eller inte var också ett diskussionsämne i Socialdemokratiska diskussionsskolan. Följande resolution antogs där några månader senare. ”Mötet anser att barnuppfostringsanstalter med fackskolor för obemedlade barn är av största nödvändighet under nu varande dåliga ekonomiska förhållanden vari nöden förhindrar arbetarne att uppfostra sina barn till nyttiga samhällsmedlemmar.”¹²⁵

I diskussionen var det framförallt de omedelbara behoven och svårigheterna för arbetarfamiljerna att rätt ta hand om sina barn som dryftats. Man ville ha dessa anstalter nu, så fort som möjligt, som en talare uttryckte det. Någon tveksamhet inför att det faktiskt var en

borgerlig stat som därmed skulle stå för arbetarbarnens fostran framkom inte. Tvärtom framhölls att barnen genom detta skulle uppfostras till "tänkande människor" och "ordentliga medborgare" och våra tankar går osökt till den lassalleska statsidealismen.

Vissa framhöll emellertid att barnuppfostringsanstalter skulle vara en lösning också på sikt. Så deklarerade exempelvis en av talarna att det i en "... socialdemokratisk stat i en framtid skulle vara så att modern fick lämna barnen på uppfostringsanstalt på morgonen och hämta dem om aftonen". Mot detta invände en annan talare att dessa anstalter endast var till för de föräldrar som inte kunde hålla sina barn hemma. Han ansåg att barnen borde få sin första uppfostran i hemmet och att detta skulle gälla även i den socialdemokratiska staten.¹²⁶

De motsättningar i synen på kvinnoarbete och familj som här framträder återkommer tydligare några år senare då bl a Bebels bok var upp till diskussion.¹²⁷ Några hävdade då att kvinnorna i det framtida samhället huvudsakligen skulle ägna sig åt det husliga arbetet och barnen.¹²⁸ Andra anslöt sig till Bebels uppfattning, t ex A H Janhekt, som menade att kvinnan i framtiden inte skulle syssla så mycket med husligt arbete. Även detta skulle då drivas i "statsproduktion".¹²⁹ Kravet på barnuppfostringsanstalter återkommer också, trots att det nu försvunnit från det socialdemokratiska programmet. Bl a framfördes det av den enda kvinnan (Anna Lundgren) som förekom i dessa protokoll.¹³⁰

Låga kvinnolöner med åtföljande prostitution och utomäktenskapliga barn, dubbelarbetande mödrar och vanvårdade barn. Det är den bild vi får av situationen för arbetarklassens kvinnor och barn i den socialdemokratiska pressen och debatten på 1880-talet. De reformer som föreslogs för att komma till rätta med detta var alltså arbetarskyddslagstiftning och barnuppfostringsanstalter för de obemedlade. Förslagen var modesta och intog inte någon framträdande roll i den utåtriktade politiska propagandan. Detta tror jag till en del kan förklaras av en bristande tilltro till praktiskt reformarbete och till en del av en övergripande politiskt prioritering, där organiseringen av lönearbetarna eller kampen för politisk rösträtt var det centrala. Frågor rörande familj, barn och sexualitet sågs som underordnade den övergripande sociala frågan. Detta kom till klart uttryck i Socialdemokraten i samband med att Knut Wicksell år 1886 och 1887 höll ett par uppmärksammade föredrag rörande äktenskap och sedlighet. I det första föredraget som avhandlade prostitutionen föreslog Wicksell tidiga äktenskap samt barnbegränsning som medel att hindra borgerskapets män att sexuellt utnyttja arbetarklassens kvinnor. I det andra förslog han, i Almqvists anda, upprättandet av fonder för att försörja mödrar och barn. Det senare var ett konkret förslag med syfte att på

sikt upphäva äktenskapet som en ekonomisk enhet. Socialdemokraten publicerade båda föredragen och tillfogade i samband med det andra också en egen principiell kommentar.¹³¹ I det negativa, i kritiken av det bestående "tvångsäktenskapet, ... byggt på kvinnans underordnade ställning", var man överens med Wicksell och målsättningen den fria kärleken hade man också gemensam. Men den föreslagna lösningen ansågs genomförbar.

"... det positiva förslag han slutligen framställer - upprättandet av en fond till understöd åt barnaföderskor - synes oss allra minst lika utopiskt, som han möjligen kan betrakta socialismens genomförande och den därmed följande enkla lösningen på frågan - att kostnaderna för barnens uppfostran blir det nya samhällets sak."¹³²

Vad Wicksell enligt Socialdemokraten missade i sina förslag för att upphäva såväl prostitutionen som tvångsäktenskapet var båda dessa företeelsers intima samband med de rådande kapitalistiska egendomsförhållandena.

"Man gifter sig nu inom den härskande klassen för att få 'legitima' barn, som kunna ärva. Men hur går det med arvsförhållandena, om de nuvarande äktenskapsformerna upplösas och modern med sina barn blir den enda konstanta familjegruppen?"¹³³

Den enda naturliga lösningen på äktenskapsfrågan var, enligt Socialdemokraten, i stället den socialistiska. Genom att avskaffa privategendom skulle man också öppna vägen för "fri, äkta kärlek, utan alla bihånsyn och intressen."¹³⁴

Man talar här endast om förhållanden bland de bättre situerade samhällsklasserna. Frågan är om man ansåg att dessa resonemang också ägde tillämplighet på arbetarklassen. Detta ansåg t ex inte Gustaf Steffen i den tidigare citerade artikeln i Framåt. Han framhöll i stället att moralen inom borgarklassen och inom arbetarklassen var två skilda saker.

"Av de båda könen ekonomiska jämlikhet i proletariatet följer med ... nödvändighet, att den proletariska könsmoralen är densamma för båda könen. I det moderna proletariatet upphör den genom civilisationen skapade, tvåsidiga moralen. ... Ut i proletariatet bestämmer kärleken mellan individerna äktenskapets ingående, samt denna kärlek tillsammans med kärleken till avkomman äktenskapets varaktighet."¹³⁵

Fanns det eller fanns det inte en speciell kvinnofråga inom arbetarklassen? Svaret i denna teoretiska artikel, liksom i den utåtriktade propagandan var i huvudsak nekande.¹³⁶ I den Socialdemokratiska diskussionsskolan fanns dock de som under påverkan av Bebel hävdade motsatsen: "Kvinnan är underkuvad och förtryckt på alla områden, vi har att lösa en särskild kvinnofråga, det är vår plikt att med alla medel söka förmå kvinnan att sluta sig till organisationen."¹³⁷

Detta uttalande väckte dock protester: "... att vi har en särskild kvinnofråga att lösa kan jag ej fatta, på samma gång (som) vi kämpa för vår egen frihet, kämpa vi för kvinnans, det bevisar ju vårt program. Kvinnan blir aldrig fri, förän hon ingår i organisationerna, och där tillsammans med oss kämpar för vår gemensamma frigörelse ... kvinnans ställning är ej sämre än vår. . ." ¹³⁸

Innebörden av dess skilda synsätt kan synas något oklar här, eftersom båda talarna anger samma mål, nämligen att få in kvinnan i organisationen. Skillnaden kommer att framgå först när partiet senare börjar bedriva ett mer aktivt konkret reformarbetet, vilket kommer att belysas i kapitlet längre fram.

De diskussionsinlägg från skilda sammanhang och tidpunkter som här har återgivits pekar således i olika riktningar såväl när det gäller de principiella uppfattningarna om kvinnans roll i samhället som när det gäller de föreslagna konkreta åtgärderna. Principiellt gick åsikterna isär alltifrån den, på personlighetsprincipen grundade, att kvinnor och män skulle delta sida vid sida i arbetsliv och övrigt samhällsliv och att såväl hushållsarbete som barnomsorg skulle omhändertas av samhället, till en plädering för en strikt arbetsdelning mellan könen, där kvinnan skötte hem och barn och mannen arbetade utanför hemmet. Den spännvidd i åsikterna som kom till uttryck i diskussionerna i Stockholm kan sannolikt överföras på rörelsen som helhet. Det är dock en rimlig gissning att socialdemokraterna i Stockholm var mer öppna för radikala och systemöverskridande tankegångar i kvinnofrågan. Huvudstaden hade ett öppnare kulturellt klimat och flera av de ledande inom stadens socialdemokratiska rörelse, exempelvis Hjalmar Branting, hade dessutom ett förflutet inom den liberala vänstern, där bl a kvinnofrågan debatterades livligt.

De konkreta reformkraven med anknytning till kvinnoarbete och familj, skyddslagsstiftning och barnuppfostringsanstalter, intog inte någon framträdande roll i den utåtriktade politiska propagandan. Internt var det framförallt den senare punkten som blev föremål för diskussion. Reformen i all ära. Det centrala under dessa arbetarrörelsens genombrottsår var trots allt organisationssträvandena. En slagkraftig arbetarorganisation sågs som en förutsättning för såväl ett framgångsrikt kortsiktigt reformarbete som för den framtida samhällsomvandlingen. Vi skall nu gå över till att granska de försök som gjordes att organisera kvinnorna och även här är syftet tvåfaldigt. Å ena sidan att få fram den mer principiella synen på kvinnornas samhälleliga roll och å den andra att ytterligare få belyst hur man konkret såg på förhållandet kvinnofråga/klassfråga.

Organisation

Gränsen mellan facklig och politisk verksamhet var vid denna tid inte så skarpt uppdragen. De socialdemokratiska föreningarna ägnade en stor del av sin tid åt facklig agitation och som vi sett upptog fackföreningarna även politiska krav i sina program.

Hinke Bergegren deklarerade vid ett offentligt möte på våren 1886 att det som skilde den socialdemokratiska arbetarrörelsen från den liberala var att "...den gamla arbetarrörelsen endast gällt de arbetare, som ha plats och lön, medan socialdemokratien vill utsträcka emancipationsverket även till dem som icke ha plats och lön. Den vill därjämte icke att halva mänskligheten skall sakna rättigheter - nämligen kvinnorna."¹³⁹ Socialdemokratien kom förvisso att skilja sig från den liberala arbetarrörelsen i det att man strävade efter, och på sikt också lyckades med, att organisera den allt större gruppen icke-yrkesutbildade arbetare, som inte hade samma fasta anknytning till arbetsmarknaden som hantverksarbetaren, men det var trots allt arbetaren, definierad som lönearbetare, som man i första hand sökte organisera. När man uppmanade kvinnorna att sammansluta sig var det följaktligen också främst till kvinnan i hennes egenskap av lönearbetare man vände sig. Arbetarna och arbeterskorna inom ett yrke skulle sluta sig samman i fackföreningar och dessa skulle i sin tur bilda ett slagkraftigt socialdemokratiskt parti, som det kom att heta i Socialdemokratiska föreningens program.

Två motiv kan urskiljas bakom försöken att organisera kvinnorna. För det första det generella, gällande såväl män som kvinnor, som gick ut på att förbättra de egna villkoren, kortsiktigt och på lång sikt. För det andra att man genom att organisera kvinnorna skulle komma till rätta med den konkurrens och lönedepressning som man menade att kvinnoarbetet resulterat i.

Det gives blott ett medel att förbättra den kvinnliga, liksom den manliga, arbetarens ställning och det är sammanslutning konstaterar man i Socialdemokraten på våren 1886 och uppmanar alla arbeterskor att sammansluta sig i fackföreningar.¹⁴⁰ Detta var ett led i den fackliga kampanj, huvudsakligen inriktad på icke yrkesutbildade arbetargrupper, som Socialdemokratiska föreningen igångsatt samma år.¹⁴¹ När det gällde kvinnorna inriktade man sig framför allt på att organisera sömmerskorna. Dessa var vid denna tid företrädesvis sysselsatta i mindre ateljéer eller arbetade som hemsömmerskor och utförde sitt arbete mot en mycket låg betalning.¹⁴² En annan kvinnlig yrkesgrupp som man uppmärksammade var tjänarinnorna.¹⁴³ Det rörde sig alltså huvudsakligen om yrkesgrupper som var uteslutande kvinnliga och som arbetade under särskilt dåliga förhållanden. Ingen

konkurrensproblematik var inblandad utan här var det fråga om den mera allmänna strävan att förbättra villkoren för tillbakasatta arbetargrupper. I den tidigare omnämnda broschyren riktad till kvinnorna från år 1887 berördes även detta med konkurrens och lönepress.

"Ni ser hur *männen* allt mer och mer sammansluta sig för att bevaka sina intressen och ni åse det med likgiltighet. Förstån I icke att ni därigenom splittrar männens organisation. Det är svårt för männen att tillkämpa sig större arvode för sin arbetskraft, när kapitalisten kan få den kvinnliga arbetskraften så billigt. Och vad bli följden, när männen kastas ut på gatan och ni tagas in i fabriken? Mödorna och eländet i edra hem bliver allt större och större; det bliver helt omöjligt för familjen att kunna existera."¹⁴⁴

Tonvikten i argumentationen låg dock även här på att man skulle förbättra de egna villkoren. De yrkesgrupper som omnämndes var, i följande ordning: tjänsteflickor, sömmerskor, hjälphustrur och därefter "fabriksarbeterskor, strykerskor, murarhantlangerskor, arbetande kvinnor i alla yrken".

Konkurrensen mellan män och kvinnor aktualiserades i exempelvis tryckeriindustrin och inom vissa delar av textilindustrin under 1880-talet.¹⁴⁵ I Arbetets spalter framkommer vid ett flertal tillfällen att socialdemokraterna känner oro inför det tilltagande kvinnliga fabriksarbetet. Malmö var ju på ett helt annat sätt än Stockholm en industristad. Här fanns en betydande textil- och tobaksindustri som i allt större omfattning sysselsatte kvinnor. Enligt industristatistikens uppgifter mer än tredubblades antalet kvinnliga fabriksarbetare i Malmö under 1880-talet. Den mest markanta ökningen kom mot årtiondets slut. I Arbetet uppmärksammades särskilt utvecklingen vid Malmö Yllefabrik, där man kunde se ett klart samband mellan införandet av ny teknologi och en ökad andel kvinnor. Mellan år 1880 och 1890 mer än fyrdubblades antalet arbeterskor vid denna fabrik (från 132 till 540), medan antalet manliga arbetare höll sig i stort sett konstant. Speciellt påtaglig var ökningen mellan 1888 och 1889. Fabriken brann nämligen ned på våren förstnämnda år och när den återuppbyggdes igen anskaffades de modernaste maskiner från föregångslandet England, vilket ledde till att handvävningen – en i stort sett manlig syssla – nästan helt försvann.¹⁴⁶ Fabriksledningen strävan att ersätta människor med maskiner och män med kvinnor och barn, hade dock redan tidigare uppmärksammats av Axel Danielsson i ett par utredande artiklar i Arbetet.¹⁴⁷ Han förundrade sig över att detta kunnat ske så obemärkt.

"Det storkapitalistiska systemet blev här steg för steg förverkligat och tillämpat utan att så mycket som hotet om en arbetsinställelse störde den ledande viljan i realiserandet av sina planer. Och nu är målet hunnet, en modern mönsterfabrik står där, som drives av maskiner, kvinnor och barn, utan att ett dropa blod

utgjutits, och utan att det ens bland arbetarna själva förspörjes något allmänt missnöje.¹⁴⁸

Genomgående i artiklarna går en antydning om att männen borde ha protesterat. Men här finns en motsägelsefullhet, då utvecklingen samtidigt framställs som en nödvändig följd av de nya kapitalistiska produktionsmetoderna: konkurrensen mellan kapitalister ledde med nödvändighet till storskalighet och införande av arbetsbesparande maskiner, vilket i sin tur ledde till ett ökat kvinnoarbete och skärpt konkurrens på arbetsmarknaden. Först genom socialismen skulle den förödande konkurrensen slutgiltigt kunna upphävas.¹⁴⁹ Själva kärnpunkten i problemet diskuterades inte: om det var brist på arbeten här och nu, vem skulle då ha rätt till dem? När det gäller exemplet Malmö Yllefabrik kan vi notera att det inte rörde sig om någon absolut minskning av antalet manliga arbetare, utan endast om en relativ pga av den massiva nyanställningen av kvinnor. Det var således inte direkt fråga om att männen konkurrerades ut och förlorade sina arbeten. Det var i stället så att nya arbeten skapades, där arbetsgivaren kunde dra nytta av den billigare kvinnliga arbetskraften. Vem skulle stå vid den nya maskinen? Var det mannen i kraft av tradition eller hade också kvinnan denna rätt? Här har vi samma objektivt grundade konflikt, som Andersgaard redogjort för när det gäller typograferna. Den konflikten tar Danielsson i dessa artiklar i Arbetet inte explicit ställning till, men det framgår ändå ganska klart att sympatierna ligger på männens sida. Det är kvinnorna som är inkräktare.

I konkreta ställningstaganden i tidningen kunde man uttala sig mer fördömande om kvinnornas intåg i fabriker och mer direkt ta ställning till förmån för männens rätt till arbete. Så uttryckte t ex Malmö Socialdemokratiska förening sin skepsis inför det tilltagande kvinnoarbetet, då man på ett möte uttalade sin förkastelsedom över "...den hittills försiggångna kvinnoemancipationen som skett i syfte att genom kvinnans inkastande på arbetsmarknaden överflödiggöra den dyrare manliga arbetskraften."¹⁵⁰ Ett annat exempel på avståndstagande finner vi i en artikel under Helsingborgsspalten där de arbetsgivare som vägrade att anställa kvinnor ges följande hyllning: "Arbetsgivare finnes visserligen, som i det längsta neka att använda kvinnor i fabriker och verkstäder. De är nog klarsynta att inse det skeva i denna ordning, som tvingar kvinnan att lämna hemmet för att från fabriken driva mannen ut bland de arbetslösa på gatan, och nog mänskliga att handla därefter."¹⁵¹

Även om en så klart uttryckt önskan om att få bort kvinnorna från arbetsmarknaden, eller åtminstone från fabriker, var ovanlig, så är det uppenbart att trenden mot ökat kvinnligt fabriksarbete vid denna tid upplevdes som stark och oroande. Detta framgår också av ett par

översättningsartiklar, där det kvinnliga fabriksarbetet analyseras och där en fortsatt ökning förutspås. "Kvinnoarbetets framträngande bevisar det manlig arbetets tillbakagång och väcker en önskan om att staten skall reglera och ordna produktionen", stod det att läsa i en av artiklarna.¹⁵² Det var det långsiktiga perspektivet. I den andra artikeln pläderas för organisation som det kortsiktiga medlet att häva konkurrensen och hindra kvinnorna från att utbjuda sin arbetskraft billigare än männen.¹⁵³

På hösten år 1888 fick frågan om konkurrensen mellan män och kvinnor på arbetsmarknaden förnyad aktualitet i Malmö. I samband med återuppbyggnaden av Yllefabriken användes nämligen fabriken väverskor som hantlangare. Detta föranledde protester från Arbetsmannafackföreningens sida och i Arbetet blev anställningspolitiken än en gång utsatt för skarp kritik. "... (det) är ... visst hans mening att öka trevnaden i arbetarnas hem, därigenom att han låter männen stanna hemma för att koka mat och passa barnen, medan kvinnorna sköter hans maskiner. Direktör Schmitz strävar av alla krafter efter att göra all manlig arbetskraft överflödigt och han lyckas alltmera närma sig detta mål."¹⁵⁴

När frågan kom upp till diskussion inom det nybildade Kvinnliga arbetareförbundet riktades kritiken i stället mot kvinnorna. Den fördes fram av de manliga representanterna från Socialdemokratiska föreningen. Vid ett av förbundets första möten angrep föredragshållaren A H Janhekt "... ofoget att kvinnorna deltar i det manliga arbetet. Det var detsamma som att taga brödet ur munnen på många familjer."¹⁵⁵ Någon diskussion finns inte återgiven i protokollet, men mötet beslöt att kalla väverskorna/hantlangerskorna till nästkommande möte. Det var dock endast ett fåtal som skulle infinna sig, vilket enligt Arbetet berodde på att de var förbjudna att bevista socialistmöten.¹⁵⁶ Vid detta tillfälle var det två manliga talare som yttrade sig emot att kvinnorna användes till att laga sten. Den ene yttrade sig i stil med Janhekt och "... ansåg det som ett verkligt ofog att använda kvinnliga hantlangerskor och påpekade att om detta finge fortsätta blev det till slut så att kvinnorna finge gå på arbete och männen stanna hemma."¹⁵⁷ Det andra inlägget av N O Wester var mer konstruktivt ur kvinnorna synpunkt. Wester pläderade för organisation och hävdade att om kvinnorna stått eniga och varit organiserade så hade de inte behövt gå som hantlangerskor utan i likhet med männen fått sin väntepening.¹⁵⁸ Här framkommer således en viktig upplysning i sammanhanget, nämligen att de kvinnliga väverskorna till skillnad från de manliga helt saknade försörjning under återuppbyggnaden. Talaren lägger här skulden på kvinnorna eftersom de inte organiserat sig, men då inte heller de manliga vävarna vid denna tid var

organiserade, borde den rätteligen läggas på fabriksledningen, som på detta sätt favoriserade den manliga delen av arbetarkåren.¹⁵⁹ Sedan hade sannolikt Wester rätt såtillvida att det endast var med organisationens hjälp som kvinnorna skulle kunna uppnå förmånen att få väntepennning. De yrkesutbildade manliga arbetarna hade fabriksledningen intresse av att behålla, medan kvinnorna var mer utbytbara. Sett i detta perspektiv blir kvinnornas handlande mer begripligt. Samtidigt som de återkommande rapporterna om arbetslöshet inom bynngadsfacket förklarar indignationen från detta håll.¹⁶⁰

Kvinnorna anklagades för att ta brödet ur munnen på många familjer. Men var det då endast männen vid fabriken som hade andra än sig själva att försörja? Här byggde man snarare på en schablon än på en verklighetsbild. Om vi går tjugo år tillbaka i tiden hade ju, som nämnts tidigare, en större andel av de kvinnliga än de manliga arbetarna vid Yllefabriken haft försörjaransvar. Hur situation såg ut vid detta senare tillfälle vet vi inte, men en indikation på att många av kvinnorna vid Yllefabriken fortfarande hade en försörjningsbörda får vi några år senare då Arbetet, i samband med en väverskestrejk, noterar att det bland väverskorna "...gives märkligt nog många gifta kvinnor och dessa hoppades hr Schmitz särskilt få behålla för sin långa arbetstid på nära 13 timmar."¹⁶¹

Som vi såg tidigare betonades ständigt att arbetarklassens män och kvinnor hade gemensamma intressen. Det fanns ingen kvinnofråga, skild från klassfrågan. De flesta av dessa uttalanden var för övrigt hämtade just från tidningen Arbetet. Vad den ovanstående konkreta diskussionen om kvinnoarbete, konkurrens och organisation emellertid visar är att män och kvinnor faktiskt kom i motsatsställning som arbetare och att här inte fanns något givet gemensamt intresse. Och när dylika motsättningar uppenbarades tenderade även socialdemokratins företrädare att i första ta ställning för männens rätt till arbete. Några krav på förbud för kvinnor att arbeta i fabriker eller på särskilda skyddslagar för kvinnoarbetet restes emellertid inte. Detta var Axel Danielssons, och därmed i stor utsträckning också Arbetets "revolutionära" period. I de utredande artiklarna om Malmö Yllefabrik framställs den kapitalistiska utvecklingen och därmed också det tilltagande kvinnoarbetet som en nödvändig utveckling och trots de omedelbara skuggsidorna, även som ett principiellt framsteg. På den nya produktionsteknikens grund skulle det socialistiska samhället byggas upp och ordning skapas ur kaos. Utifrån detta perspektiv blev den utomparlamentariska verksamheten, organisationen det centrala.

Trots den starka betoningen av arbetarklassens enhet bildades i Malmö den första kända socialdemokratiska kvinnoföreningen i landet. Socialdemokratiska föreningen stod som inbjudare till det

första mötet där frågan diskuterades.¹⁶² Var det hotet från det framträngande kvinnoarbetet som föranledde detta steg? I vilket fall som helst så hälsades senare den "nya stridskamraten välkommen" och man uttryckte sin förhoppning om "...att kvinnorna skola mangrant sluta sig till den förening, som arbetar, ej för reformer för frigörandet av överklasskvinnor, utan för frigörandet av arbetarklassen från kapitalets ok och därigenom kvinnans frigörelse."¹⁶³ Socialdemokratiska föreningen anordnade i samband med bildandet flera offentliga möten där kvinnans roll i samhälle och arbetarrörelse diskuterades och, som vi såg tidigare, så deltog männen vid förbundets första möten.¹⁶⁴ Ett stridsämne vid det allra första mötet var för övrigt huruvida någon man skulle delta i den grupp som skulle utarbeta förslag till stadgar för förbundet. Av protokollet att döma var det männen som debatterade. Nils Wessel, socialdemokratiska föreningens ordförande, och N O Wester, vilka sedermera kom att leda den anarkistiska falangen inom Malmö-föreningen, pläderade för att kommittén uteslutande skall bestå av kvinnor. Två andra ledande socialdemokrater, Börjesson och Björklund, ansåg däremot att även män skulle ingå. Det senare förslaget antogs.¹⁶⁵

Kvinnliga arbetareförbundet kom i likhet med de socialdemokratiska föreningarna att ha såväl fackliga som politiska ambitioner. Enligt de stadgar som antogs på hösten 1888 hade organisationen följande målsättning:

- "1. att sammansluta alla kvinnor i Malmö med omnejd till ett förbund med syfte att höja deras ställning i socialt, politiskt och ekonomiskt avseende;
2. att genom offentliga möten, föredrag och diskussion arbeta för kvinnans upplysning och bringa henne att kämpa för sin frigörelse;
3. att så småningom upprätta kvinnliga fackföreningar inom de yrken, där sådant låter sig göra;
4. att söka på andra platser få tillstånd kvinnoföreningar och därigenom ett kvinnoförbund över hela Sverige."¹⁶⁶

Man formulerade inget eget politiskt program utan anslöt sig till det socialdemokratiska, vilket här måste ha inneburit det program som antagits vid Sydsvenska arbetarkongressen tidigare under året. Elma Sundqvist (sedermera Danielsson) blev vald till förbundets ordförande. Hon var folkskollärarinna från Falun och tillika Axel Danielssons fästmö. Nu var hon medarbetare på Arbetets redaktion. Tidningens utförliga rapporteringen från Kvinnliga arbetareförbundets möten kan sannolikt skrivas på hennes konto. Förbundet kom också att hålla kontakt med de särskilda kvinnoföreningar, huvudsakligen fackliga, som fanns inom den danska arbetarrörelsen.¹⁶⁷

Vid ett offentligt möte på våren 1889, strax innan den konstituerande partikongressen, höll Elma Sundqvist ett långre anförande där hon

närmare försökte precisera innebörden i arbetarklassens kvinnofråga samt utifrån detta stakade ut kvinnoorganisationens uppgifter. Hennes anförande vittnar om förtrogenhet med den socialistiska idédebatten på området. Hon började med en historisk exposé där hon deklarerade att den första klassmotsättningen var den mellan man och kvinna, ett uttryck som verkar vara direkt hämtat från August Bebel's arbete:

"Kvinnan har sedan urminnes tider varit slavinna i dubbel bemärkelse. Hon har över sig som herre icke blott sin mans herre, utan *mannen själv*, och ofta har träldomen under den senare varit den tyngsta och bittraste. Långt innan männen åtskildes i fientliga klasser, bildade kvinnokönet en hårt arbetande, förtryckt och förnedrad klass och den äldsta klassmotsatsen, som möter oss i historien, var den som existerade mellan man och kvinna."¹⁶⁸

Men med kapitalismen, argumenterade hon vidare, tenderar denna motsättning att försvinna inom arbetarklassen:

"Då de mänskliga samhällena föllo sönder i en arbetande och en icke-arbetande – endast njutande – klass, då kapitalet uppkom och gjorde arbetet till sin slav, försvann så småningom inom lönearbetarnas klass olikheten i levnadsvillkor mellan mannen och kvinnan. Familjebandens upplösning genom de moderna produktionssätten gjorde dem i viss mån likställda, dvs likställda i slaveri och utplundring och hundsvottering. Båda blevo trälar, låt vara att kvinnan fortfarande blev den mest förtryckta och utplundrade."¹⁶⁹

Därför hade arbetarklassens män och kvinnor gemensamma intressen, inte motsatta.

"Det är en sanning, som framför alla andra måste ropas ut till arbetarklassens kvinnor, och det är, att hennes intressen äro de samma som mannens, icke motsatta hans. Men det är just denna sanning kvinnan så sällan inser, och föga har också mannen hittills gjort för att komma henne att inse densamma. Det är därför som man i regel få se kvinnan uppträda på arbetsmarknaden som mannens konkurrent och förrädare."¹⁷⁰

Visserligen var kvinnorna svagare och mer utplundrade än männen, men genom agitation och organisation kunde de bli starka. Bildandet av Kvinnliga arbetareförbundet var ett först steg i den riktningen, anslutningen till det socialdemokratiska programmet ett andra.

"Då vi i Malmö genom bildandet av Kvinnliga arbetareförbundet gävo impulsen till den svenska kvinnans organisation, togo vi ett viktigt steg. I dag taga vi det andra då vi vid denna faninvigningsfest öppet visa, att det var ingenting mindre än den revolutionära socialismen som eldat oss. Vi förklara härmed, att vi förakta alla andra medel till kvinnans befrielse, att vi ej hoppas någon förbättring i vår ställning, förrän våra mäns ställning blivit förbättrad, och att vi därför vill gå med våra män till kamp för den sociala revolutionen och arbetarstatens förverkligande."¹⁷¹

Varken i stadgarna eller i detta anförande framkommer några tvivel

om det berättigande i en speciell kvinnoorganisation, men man motiverar inte heller närmare varför den behövs.

I princip är det förhållningssätt som kommer fram här detsamma som vi tidigare tagit del av i Arbetets spalter. Den skillnad vi kan notera är att Elma Sundqvist så explicit framhåller att en motsättning mellan könen existerat under tidigare historiska perioder och att hon även anför en viss reservation när det gäller förhållandena i samtiden, i det att hon talar om att man och kvinna inom arbetarklassen blivit "i viss mån likställda", samt att männen kritiseras för att ha visat föga intresse för kvinnornas problem. Men bortser vi från detta så är det enheten inom arbetarklassen som betonas. De kvinnor som uppträder som konkurrenter till mannen på arbetsmarknaden blir till och med kallade förrädare.

Sammanfattning

Jag inledde det här kapitlet med att dra upp en skiljelinje i synen på förhållandet mellan kvinnofråga och klassfråga och tyckte mig då kunna urskilja att socialdemokraterna efterhand starkare profilerade sig gentemot den borgerliga kvinnorörelsen och betonade att det inte fanns någon gemensam, klassöverskridande kvinnofråga. Den välvilliga hållningen till de borgerliga kvinnornas frigörelsesträvanden fanns sannolikt endast inom ganska begränsade grupper med anknytning till den litterära vänstern eller den borgerliga stadsradikalismen. Här har jag funnit den hos exempelvis Hjalmar Branting och Fredrik Sterky.

Efterhand betonades allt oftare att det inte fanns någon egentlig kvinnofråga inom arbetarklassen. Detta kunde dock innebära olika saker. Så hävdade t ex Gustaf Steffen att arbetarkvinnans ställning utvecklades mot allt större jämbördighet med mannens och att kvinnofrågan inom arbetarklassens därmed var löst/eller höll på att lösas, detta som en följd av avsaknaden av egendom och ökande kvinnoarbete. I andra mer konkreta framställningar av arbetarklasskvinnans situation framgick det dock tydligt att man ansåg att kvinnan på olika sätt och till följd av att hon var kvinna hade en mer utsatt position – som lågavlönad arbeterska, som dubbelarbetande hustru och mor, som ensamstående mor, som prostituerad. Även då kunde man dock hävda att någon kvinnofråga inte fanns, men då var detta ett uttryck för att man ville markera att det inte fanns motsättningar mellan man och kvinna inom arbetarklassen, utan att arbetarkvinnans underordnade ställning, på samma sätt som arbetarens, var en effekt av klassförtrycket. Utifrån detta senare synsätt kan vi härleda två

frågor. För det första huruvida man verkligen behandlade kvinnorna som jämbördiga inom rörelsen och för det andra huruvida man konkret tog ställning till de specifika problem som drabbade arbetarkvinnorna som kvinnor.

De politiska program som utarbetades av 1880-talets socialdemokratiska föreningar och klubbar var alla mer eller mindre influerade av det tyska Gotha-programmet. Flera av dem avvek emellertid från detta när det gällde frågorna om kvinnoarbetet och den kvinnliga rösträtten. Om vi börjar med rösträtten så visade det sig att de två första av de här behandlade programmen – August Palms program från 1882 och Stockholms Socialdemokratiska förenings program från 1885 – båda uttryckligen krävde kvinnlig rösträtt. Härmed bröt man med det tyska programmet liksom med den uppfattning som var rådande inom den försocialistiska "liberala" arbetarrörelsen under 1880-talets första hälft. De två senare socialistiska programmen utgick däremot från Gothaformuleringen och fordrade rösträtt för alla statsmedlemmar. Detta kan till en del ha varit betingat av att man inte ville stöta sig med de icke-socialistiska fackföreningarna, men kan troligtvis också, liksom i Tyskland, ses som ett uttryck för att det trots allt fanns olika uppfattningar även bland socialdemokraterna. Bl a visades att det fanns olika uppfattningar i denna fråga inom rörelsens ledning, där Axel Danielsson uttryckte sin skepsis inför den kvinnliga rösträtten som dagsaktuellt krav, medan de övriga vid flera tillfällen uttalade sig för. Något principiellt motstånd mot den kvinnliga rösträtten som sådan har jag dock inte stött på i det material jag gått igenom. På denna punkt var den socialdemokratiska rörelsen före sin tid. Inte ens den borgerliga kvinnorörelsen hade ännu ställt denna fordran, utan det var förbehållet socialisterna och vissa radikala liberaler. Praktiskt politiskt menade jag mig dock kunna urskilja en viss benägenhet att skjuta kravet på kvinnlig rösträtt åt sidan, men det var bara en tendens och i den rösträttsresolution som antogs vid Lilljans 1887 krävdes återigen uttryckligen rösträtt för både män och kvinnor, om än formuleringen i övrigt var något oklar.

När det gällde den principiella synen på kvinnors arbete och roll i samhället framkom i den interna diskussionen vitt skilda uppfattningar, alltifrån åsikten att arbetsdelningen mellan könen borde vara strikt till en plädering för total likhet. De kortsiktiga lösningar – enligt några även långsiktiga – på konflikten mellan moderskap och förvärvsarbete som föreslogs var dels kortare arbetstid för kvinnor, vilket motiverades med att kvinnan därigenom bättre skulle kunna fullgöra sina moderliga uppgifter, och dels barnuppfostringsanstalter, som skulle underlätta för den fattiga modern att arbeta och samtidigt sörja för att barnen fick en god vård och fostran. Dessa krav fanns

dock endast i ett av programmen och om vi bortser från de interna debatterna inom Socialdemokratiska diskussionsskolan, lyser en konkret diskussion av kvinnors dubbelarbete med sin frånvaro. Detsamma gäller de övriga "kvinnospecifika" frågorna, t ex om det ekonomiska beroendet inom äktenskapet, de ogifta mödrarnas situation eller prostitutionen. När det gällde dessa frågor, vilka var föremål för livlig diskussion inom borgerligheten, så avvisade socialisterna de konkreta förslag till lösningar som i nymalthusiansk anda framlades av Knut Wicksell, t ex barnbegränsning, tidiga äktenskap och fonder för barnaföderskor. Detta avvisande motiverades med att såväl tvångsäktenskapet som prostitutionen var så intimt sammanbunda med privategendomen och kapitalismen att det var lönlöst att komma med dylika reformförslag. Dessutom framhölls från socialisternas sida att sedlighetsfrågan för arbetarkvinnorna var en brödråga som skulle lösas om kvinnorna genom sammanslutning skulle uppnå bättre ekonomiska villkor.

Bristen på diskussion och konkreta förslag till lösningar på dessa problem tror jag bör ses som en effekt bl a av att man utgick i från att det var genom förändringar i de ekonomiska förhållandena – kort-siktigt och långsiktigt – som andra förhållanden skulle förändras, att den socialdemokratiska rörelsen vid denna tid var en i huvudsak utomparlamentarisk rörelse med bristande tilltro till statlig reformpolitik, samt sist men inte minst att det inte var kvinnor som formulerade politiken.

Den strategi som anvisades kvinnorna var – om man överhuvudtaget var positiv till och intresserad av att få dem med- huvudsakligen densamma som den som anvisades männen, dvs organisation, rösträtt, arbetarskyddslagstiftning. Såväl i Stockholm som i Malmö strävade man efter att få med kvinnorna i organisationerna. Två olika motiv kunde urskiljas bakom dessa strävanden: å ena sidan en allmän önskan om att förbättra kvinnornas villkor och å den andra en strävan att motverka den lönedepressande konkurrens som det kvinnliga fabriksarbetet på vissa håll innebar. När det förelåg ett objektivt konkurrensförhållande mellan manlig och kvinnlig arbetskraft tenderade man från de manliga socialdemokraternas sida att ta ställning till förmån för männens rätt till arbete. Även inom Kvinnliga arbetareförbundet anammade man den "manliga" strategin, som i själva verket utgick från att man och kvinna när de väl kom ut på arbetsmarknaden hade samma förutsättningar. Även här talade man om kvinnorna som förrädare om de accepterade lägre lön än männen, utan att uppmärksamma eller kommentera det faktum att kvinnan genom att kräva lika lön kanske skulle förlora sitt arbete.

4. Kvinnosyn och kvinnopolitik under partiets första decennium

Inledning

Kring 1890 sker, enligt Thönnessen, en avgörande vändning när det gäller arbetarrörelsens syn på kvinnofrågan. Nu läggs i och med Clara Zetkins bidrag den sista byggstenen till den marxistiska teorin om kvinofrigörelse, principen om kvinnlig rösträtt får sitt erkännande och nu tar även organiseringen av kvinnorna fart.

På Andra Internationalens kongress i Paris år 1889 uppmanades de manliga arbetarna att ta med arbeterskorna i sina organisationer samt att verka för lika lön för lika arbete. Liknande uppmaningar återkom vid de efterföljande kongresserna på 1890-talet.¹ Det öppna motståndet mot kvinnors förvärvsarbete som så ofta kom till uttryck under Första Internationalens tid har nu så gott som försvunnit ur protokollet. Då den belgiske socialisten Emil Vandervelde vid kongressen i Brüssel år 1891 hävdade att kvinnans främsta plikt var att stanna i hemmet, möttes detta av starka protester. I stället antogs en resolution, framlagd av de kvinnliga delegaterna, där fullständigt likaberättigande mellan könen slogs fast som rörelsens målsättning.²

Det partiprogram som den tyska socialdemokratin antog vid kongressen i Erfurt 1891 kom, som nämnts, att i likhet med det tidigare Gothaprogrammet fungera mönsterbildande för andra arbetarpartier, även för det svenska. Förutom att man nu erkände principen om kvinnlig rösträtt fordrade man också ett avskaffande av all övrig könsdiskriminerande lagstiftning.³

När det gällde det konkreta förhållningssättet till kvinnoarbetet rådde dock vid 1890-talets början en viss oklarhet. Medan Pariskongressen fordrade en särlagstiftning för kvinnoarbetet saknade Erfurtprogrammet helt sådana krav.

Vid Pariskongressen hade Clara Zetkin, som representerade Berlins arbeterskor, talat emot att man skulle kräva särskilda skyddslagar för kvinnliga arbetare, med undantag för gravida kvinnor och nyblivna mödrar.⁴ Motiven för detta ställningstagande var å ena sidan strikt ekonomiska, där Zetkin i Marx' och Engels' efterföljd talade om

kinnoarbetets nödvändiga ökning som en följd av kapitalismens utbredning.⁵ Å andra sidan principiella. Kvinnorna måste, enligt Zetkin, protestera mot varje försök att begränsa deras rätt till arbete då de visste att "deras sociala och politiska likställighet med männen ytterst var beroende av deras ekonomiska självständighet".⁶ Från att ha varit slav under mannen hade arbetarkvinnan nu, liksom den manlige arbetaren, blivit slav under kapitalägaren.⁷ Likhetsprincipen var utgångspunkten. Samma anda genomsyrade det kortare anförande som hölls av den andra representanten för de tyska arbetarkvinnorna, Emma Ihrer. Hon uppehöll sig dock främst vid den konkurrens på arbetsmarknaden som uppstått i och med det ökade kvinnliga industriarbetet.⁸ Gemensamt för båda kvinnornas inlägg var att de framhöll att det endast var genom organisation, tillsammans med männen, som arbetarkvinnorna skulle kunna föra sin sak – som också var klassens – framåt.

När Clara Zetkin gick emot särslagstiftningssträvandena förde hon inte bara sin egen talan. Vid denna tidpunkt fanns i Tyskland ett artikulerat motstånd från kvinnohåll mot särbehandlingen i arbetarskyddshänseende. Detta var den förhärskande ståndpunkten i den "Verein zu Vertretung der Interessen der Arbeiterinnen", där Emma Ihrer var ordförande.⁹ Richard Evans karakteriserar denna förening som lika mycket feministisk som socialistisk.¹⁰

Kvinnornas motstånd mot särslagstiftningssträvandena kom också till uttryck vid det tyska socialdemokratiska partiet kongress i Halle år 1890. Detta var första gången som kvinnor deltog i en tysk partikongress och de framförde nu en principiell protest mot kravet på särslagstiftning och vände sig dessutom mot Gotha-programmets tal om moraliskt skadligt kvinnoarbete. Den resolution med förslag om generell arbetarskyddslagstiftning som de deltagande kvinnorna lade fram antogs av kongressen.¹¹ Och denna ståndpunkt höll man alltså fast vid i det nya partiprogram som antogs året efter.

Det ligger nära till hands att tolka Erfurtprogrammets avsaknad av krav på särbestämmelser för kvinnoarbetet som en principiell nyorientering sett i relation till partiets tidigare hållning. Ett uttalande av en manlig delegat vid kongressen i Halle visar dock, att vi enbart utifrån frånvaron av krav på särslagstiftning inte kan dra några direkta slutsatser rörande den principiella inställningen till kvinnoarbetet. Här är det snarare den allmänna inställningen till socialt reformarbete som är avgörande.

"Kvinnoarbetet är endast en del av den sociala frågan och kan inte som enskild fråga lösas fristående från denna. Lika litet som det är möjligt för männen att inom det existerande samhället uppnå en mänskligare existens, lika litet är det möjligt för kvinnorna att erhålla de rättigheter, som av naturen tillhör dem."¹²

En annan rimlig förklaring till den nya hållningen kan också ha varit att man inte ville stöta sig med de vid denna tid ganska feministiskt orienterade arbetarkvinnoorganisationerna.

Den syn på kvinnoarbetet och dess framtid som Clara Zetkin framfört vid Pariskongressen tycks dock ha haft en viss förankring bland de ledande socialdemokraterna. Vi finner den t ex hos Karl Kautsky i dennes kommentar till Erfurtprogrammet. Han gav visserligen en mycket mörk bild av den rådanden situationen – med nedbrytande kvinno- och barnarbete, fattigdom och upplösta familjer – men hävdade samtidigt att utvecklingen med nödvändighet och enligt de lagar som den vetenskapliga socialismen frilagt, skulle bana väg för en ny tid, och nya relationer mellan man och kvinna. "Genom sitt arbete i den samhällseliga storindustrin blir kvinnan ekonomiskt likställd med mannen . . . hon blir hans . . . kamrat, befriad (emanciperad) inte endast från slaveriet i hemmet utan också från kapitalet."¹³

Varken i Erfurtprogrammet eller i Kautskys lilla skrift finner vi något konkret förslag till handlingsstrategi när det gällde familjens organisation och barntillsynen, något som i och för sig kan ses som ett uttryck för Kautskys allmänt sett deterministiska synsätt, där den ekonomiska nödvändigheten betonades på bekostnad av den politiska handlingen.

Motståndet mot en särskild skyddslagstiftning för kvinnliga arbetare tycks således ha fått visst gehör inom tysk socialdemokrati. Däremot inte på Andra Internationalens kongresser. Trots kvinnornas uttalade motstånd beslöts på Pariskongressen att fordra förbud för kvinnoarbete i industrigrenar som kunde betraktas som särskilt skadliga för kvinnans fysik samt förbud för kvinnors nattarbete. Märkligt nog krävde man inget särskilt skydd för gravida kvinnor och nyblivna mödrar.¹⁴ Vid Zürichkongressen 1893 kom än mer vittgående krav att ställas, nu dessutom med stöd av många av de deltagande kvinnorna. Frågan var dock fortfarande omstridd och väckte livlig debatt.¹⁵

Oavsett vad som var grunden till att man inom den tyska socialdemokratin vid 1890-talets början inte längre krävde särskilt skydd för kvinnoarbetet – om det var bestämt av taktiska eller principiella hänsyn – så ändrar man hållning under årtiondets lopp. Såväl partiet som dess kvinnorörelse gick efterhand helt in för att få till stånd särskilda skyddslagar för kvinnoarbetet. Inom kvinnorörelsen slog dock denna uppfattning slutgiltigt igenom först 1896.¹⁶

Denna omsvängning och tidiga klugenhet har, om den överhuvudtaget uppmärksammas, tolkats på olika sätt. Vissa ser kvinnornas motstånd mot särslagstiftningen för kvinnoarbetet som i första hand taktiskt betingat och hänvisar då främst till Zetkins agerande. Hon

ändrade nämligen ståndpunkt redan efter ett par år och hävdade att kvinnorna behövde ett särskilt skydd mot kapitalets utplundring. Skälet till hennes tidigare avvisande hållning skulle då vara att det fortfarande fanns ett så starkt motstånd mot kvinnoarbetet överhuvudtaget att det var nödvändigt att framhålla den principiella likheten mellan män och kvinnor.¹⁷ Andra antyder i stället att förklaringen är att söka i att arbetarkvinnorna till en början stod under inflytande av den borgerliga kvinnorörelsen.¹⁸ Enligt min mening är man dock alltför benägen att leta efter enhetliga linjer och sträva efter att kunna urskilja ett för arbetarkvinnorna gemensamt och entydigt intresse och en mot detta intresse svarande politik. Även om såväl taktiska överväganden som påverkan från en borgerlig kvinnorörelse kan ha haft betydelse måste vi ta motsägelserna och kluvenheten på allvar och i stället se detta som uttryck för kvinnofrågans komplexitet, för svårigheten att förena ett klass- och ett kvinnoperspektiv. Debatten om kvinnoarbetet på Internationalens kongresser samt de tyska kvinnornas förändrade argumentation kommer att behandlas mer ingående i avsnittet "Kvinnoarbete och familj". De konkreta ställningstagandena till frågorna om kvinnoorganiseringen och till den kvinnliga rösträtten återkommer vi också till i de tematiska avsnitten.

Den principiella likhetstanke som Clara Zetkin och Karl Kautsky gav uttryck för vid 1890-talets början finner vi också exempel på bland de ledande inom den svenska socialdemokratien vid tiden för partiets bildande. Hjalmar Branting gav, som vi såg i föregående kapitel, redan vid mitten av 1880-talet principen om kvinnlig rösträtt sitt reservationslösa stöd. Inga "tillfälliga opportunitetshänsyn" skulle kunna hindra socialdemokraterna från att driva detta krav. När det gällde inställningen till kvinnoarbetet intog han vid denna tid en mellanståndpunkt mellan polerna likhet – olikhet. Vid ett senare tillfälle kom han dock att uttala sig mer förbehållslöst för likställighetstanken. Det var vid ett offentligt möte anordnat av Utilistiska samfundet i Stockholm år 1889, då han återigen vände sig mot talet om kvinnans "naturliga verksamhetskrets".¹⁹

"Redan nu började kvinnan tränga sig fram på arbetsmarknaden och konkurrera med mannen, men ännu äro åtskilliga banor stängda för henne. I framtiden skola alla banor stå henne öppna, men hon skall då ej längre uppträda som konkurrent till mannen, ty hon skall ha lika hög betalning som han, och utkomst skall finnas för alla. Man skall då ej tala om 'kvinnans naturliga verksamhetskrets', ty hennes naturliga verksamhetskrets skall bli den för vilken hennes naturanlag bäst lämpa sig."²⁰

Vad Branting här menar med "framtiden" framgår dock inte och detta var ju helt avgörande för vilka praktiskt politiska konsekvenser som skulle dras. Enligt tidningsreferaten skall alla talare ha uttalat sig i

linje med Branting, med ett undantag, och det var August Palm. Denne, som ju på 1880-talet vid ett flertal tillfällen framhållit betydelsen av att kvinnorna fick politiska rättigheter, hade när det gällde kvinnoarbetet ett helt annat framtidsideal.

"...hennes framtida uppgift skall bli att vårda hemmet och uppfostra barnen, ... vartill naturen själv tycks ha danat henne. Hon skall ej då behöva att för sin utkomst utföra produktivt arbete, ty hon skall alltid bliva gift, och den som av en eller annan orsak ej blir gift kunde nog få tillräcklig sysselsättning inom hemmet."²¹

Som framkom i föregående kapitel företrädde Fredrik Sterky redan vid sin anslutning till socialdemokratin mycket radikala uppfattningar i kvinnofrågan, något som också Sten Sjöberg framhåller i sin biografi över Sterky.²² Sjöberg kompletterar bilden ytterligare för perioden 1890-1891. Sterky befann sig då i Köpenhamn och upprördes där över den konservatism i kvinnofrågan som han menade sig finna inom den danska socialdemokratin. I en artikel i *Arbejderen*, den socialistiska vänsteroppositionens organ, kritiserade han den determinism som han menade låg i det bland socialdemokrater vanliga påståendet att "kvinnofrågan skulle lösas med socialismen". Genom socialismen kunde kvinnorna nå likaberättigande och bli ekonomiskt oberoende, men det var inget som skedde med nödvändighet, menade Sterky.

"...kvinnofrigörelsens värsta motståndare var de skrymtare som i ord men inte i handling engagerade sig för likställighet mellan könen. De som till följd av feghet, slapphet och bekvämlighet inte gjorde det minsta för att i praktiken omsätta sina predikade ideal. Sådana män var värre motståndare än de öppet konservativa, som åtminstone hade den förtjänsten att man visste var man hade dem."²³

Fredrik Sterky kom i Köpenhamn i nära kontakt med de kvinnliga fackföreningarna och det var då han träffade Anna Jensen (senare Sterky), som han sedermera kom att leva i samvetsäktenskap med. Hon, som då var ordförande för de Kvinnliga Herrskradderiarbetarnas fackförening i Köpenhamn, kom längre fram att bli en av de mest framträdande inom den svenska socialdemokratiska kvinno rörelsen.

Axel Danielsson kunde nog ta åt sig en del av den kritik som Sterky levererat mot socialdemokraterna. Åtminstone under sin första aktiva period inom den socialdemokratiska rörelsen intog han, som vi såg tidigare, en avvisande hållning gentemot kvinnofrigörelseidéerna. PO Zennström framhåller dock att han efterhand ändrade inställning och förlägger omsvängningen till 1880-talets slut. Zennström exemplifierar med såväl litterära noveller som med direkt politiska uttalanden efter denna tidpunkt.²⁴ I en artikel från 1890 som var ett svar på August Strindbergs förnyade attack mot kvinno rörelsen i uppsatsen *Kvinnans underlägsenhet under mannen*, slog Danielsson ett slag för likställig-

hetstanken och riktade ett skarpt angrepp mot familjeinstitutionen:

"Familjens sorgligaste verk består . . . däri, att den gjort kvinnan till familjekvinna. Det skulle kapitalistisk storindustri och socialistisk samhällskritik till för att övertyga enstaka exemplar av hennes släkte om, att familjen är en låg, barbarisk och fördärvlig social inrättning, som mänskligheten har till förutbestämmelse att lämna bakom sig . . . Låt kvinnan komma ut ur familjen, låt man och kvinna bli socialt frigjorda, så får vi se hur pass långt den ene hinner före den andra."²⁵

I novellen "Främlingen" från 1892 målar Danielsson upp ett framtida samhälle där kvinnofrågan är löst: "Att 'lösa kvinnofrågan' bestod i en mycket enkel handling av rättvisa mot kvinnan. Hon tillerkändes samma politiska och medborgerliga rättigheter som mannen, lika rösträtt inom kommunen och staten, rätt till arbete, frihet i val av yrke, och därmed hade det upphört att finnas någon kvinnofråga."²⁶

Könen umgicks nu otvunget med varandra och barnens uppfostran var en uppgift för samhället.

"Högst sällan begagnar sig någon av den självskrivna rätten att uppfostra barnet privat. Man har vant sig vid att betrakta barnuppfostringen som en kommunal angelägenhet, och resultatet har blivit det bästa. Mödrarna finna det numera naturligare att ha sina barn i skickliga händers vård än i hemmet, och systemet hindrar icke modern att fullgöra sina naturliga plikter mot barnet."²⁷

Med 1890-talets ingång hade således de tre, då mest framträdande, ledargestalterna inom svensk socialdemokrati bekant sig till principen om likställighet mellan könen. Genom att studera de konkreta ställningstagandena och debatterna när det gällde kvinnoorganiseringen, den kvinnliga rösträtten samt frågor rörande kvinnoarbete och familj skall vi försök få grepp om hur idéutvecklingen mera konkret gestaltade sig under partiets första årtionde. Den diskussion som kom att föras inom det svenska partiet under 1890-talet kom i flera avseenden att skilja sig från den vi finner på Andra Internationalens kongresser och inom den tyska socialdemokratin. Där var det framför allt frågorna om kvinnoarbetet och då särskilt skyddslagstiftningen som väckte debatt. Inom den svenska socialdemokratin däremot var det frågan om formerna för organiseringen, sättet att få kvinnorna till organisationerna samt rösträtten som kom att dominera den konkreta diskussionen.

Kvinnorganiseringen

Då SAP:s konstituerande kongress hölls på våren 1889 fanns uppskattningsvis ca 3000 organiserade socialdemokrater i landet.²⁸ Fack-

föreningsrörelsen beräknas ha omfattat mellan 14.000 och 15.000 arbetare.²⁹ Till partikongressen hade såväl fackliga som politiska organisationer fått inbjudan. Den fackliga representationen kom att vida överstiga den politiska. Av de ca 70 organisationer som hörsammat inbjudan var ett femtiotal fackföreningar.³⁰ Endast en kvinna – tobaksarbeterskan Alina Jägerstedt – deltog i denna första kongress. Hon representerade Skandinaviska Tobaksarbetareförbundet i Stockholm. Kvinnliga arbetareförbundet hade tillsammans med flera andra Malmö- organisationer sänt en manlig representant.

Skandinaviska Tobaksarbetareförbundet stod bakom den enda motionen som specifikt rörde kvinnan. Man ville att kongressen skulle ta ställning till vad som borde göras för att få kvinnan att i större utsträckning delta i organisationsarbetet. Kongressen svarade med följande uttalande, som knappast var ett svar på frågan utan snarare en principdeklaration.

"Då ju kvinnans intressen äro gemensamma med mannens och då hennes deltagande i arbetarrörelsen skulle i väsentlig mån gagna partiet och till stor del underlätta mannens arbete och kamp mot kapitalet, så uppmanar kongressen varje proletariats kvinna, att icke stå likgiltig, utan med all kraft och energi deltaga i striden och ställa sig solidarisk med mannen. Tillika uttalar kongressen att varje partivän bör, vid alla lämpliga tillfällen, söka intressera kvinnan för vår gemensamma sak och på så sätt indraga henne i partiets leder."³¹

Hur skall vi då tolka ett sådant här uttalande? Sett till vissa fackföreningars överhuvudtaget negativa inställning till kvinnoarbete och kvinnoorganisering var det ju positivt att man erkände behovet av att organisera kvinnorna, men samtidigt tilldelades kvinnorna ganska uppenbart en biroll i sammanhanget. Kvinnan skulle ställa sig solidarisk med mannen, för att gagna partiet och för att underlätta hans kamp mot kapitalet.

Det är troligt att koncentrationen på Stockholm samt på ledningen inom rörelsen i föregående avsnitt innebar en viss övervärdering av radikalismen i kvinnofrågan. Som tidigare framhållits är det rimligt att anta att meningarna i stället var mycket delade och även om vi inte har någon möjlighet att få grepp om "den allmänna meningen" på den konstituerande kongressen tror jag att den var, om inte totalt negativ, så i alla fall ganska indifferent. Det refererade uttalandet ovan stöder en sådan slutsats. Här fanns inte ett aktivt och positivt engagemang utan man böjde sig för nödvändigheten. Detta var också följdriktigt utifrån kongressens sociala sammansättning, där hantverksarbetarorganisationer dominerade helt och där det endast var tobaksarbetarnas organisationer, med undantag för Kvinnliga arbetareförbundet, som organiserade kvinnor i någon större omfattning.

När vikten av att få med kvinnorna i organisationerna väl fått sitt erkännande inom arbetarrörelsen vidtog i regel en diskussion om formerna för denna organisation, dvs om kvinnorna skulle organiseras gemensamt med männen eller inte. Någon total oavhängighet var det dock inte fråga om för de socialistiska kvinnornas del. Här skilde man sig på ett avgörande sätt från den borgerliga kvinnorörelsen. Även om det bildades särskilda socialistiskt kvinno föreningar eller kvinnliga fackföreningar så utgjorde de alltid en del av den samlade arbetarrörelsen. Men inom ramen för detta diskuterades olika grader av självständighet i form av särskilda föreningar, konferenser, kvinnotidningar etc.

Drude Dahlerup har i en uppsats visat att det på denna punkt kom att råda stora skillnader mellan arbetarrörelsen i de olika länderna: allt i från en total frånvaro av särskilda arrangemang för kvinnor, vilket gällde i Danmark mellan 1878 och 1908, till förekomsten av särskilda kvinno förbund, vilket gällde i Norge där ett sådant bildades 1901.³² När det gäller Danmark ser hon denna frånvaro bl a som ett resultat av att parti och fackföreningsrörelse skildes åt redan i slutet av 1870-talet. I de länder där partiet byggde på fackföreningsrörelsen, vilket i högsta grad gällde det svenska partiet, tycks det ha funnits större utrymme för särskilda kvinnoorganisationer.³³

Tre olika målsättningar kan urskiljas bakom den självständiga organiseringen.

- (1) att förbättra rekryteringen av kvinnor till partiet,
- (2) att aktivera och flytta fram kvinnornas position inom partiet,
- (3) att ge kvinnorna möjlighet att diskutera och föra fram kvinno-politiska frågor.

När det gäller de danska förhållandena finner Dahlerup att det första argumentet var det väsentligaste för partiledningen vid de sällsynta tillfällen då den tog ställning för olika typer av separat organisering. Även för kvinnorna var detta argument betydelsefullt, men dessa lade också, till skillnad från ledningen, stor vikt vid argument nummer 2. Det kvinno-politiska argumentet finner hon av naturliga skäl främst hos kvinnorna, men i jämförelse med vad som var fallet i andra länder (hon exemplifierar med Sverige och Tyskland) var det förhållandevis sällsynt i de danska kvinnornas argumentation.³⁴

Även inom det svenska partiet kom frågan om formerna för kvinnoorganisationen att väcka diskussion. Vi skall här inleda med att närmare granska den debatt för och emot särorganisering som fördes på 1890-talet, för att därefter kort beröra den faktiska organisationsutvecklingen.

Den enda kända socialdemokratiska kvinnoorganisationen vid SAP:s bildande var Kvinnliga arbetareförbundet i Malmö. I Stockholm hade man avvisat ett förslag om att bilda en kvinnoklubb år 1887.³⁵ Under 1890 finner vi dock notiser i den socialdemokratiska pressen som vittnar om att man även på andra håll bildade speciella kvinno-föreningar, t ex i Norrköping och Lund, där kvinnliga arbetareförbund bildades på våren 1890. I Norrköping skedde detta i samband med den stora väverskestrejken. I Lund var det handsksömmerskorna som kom att utgöra organisationens bas.³⁶ Ingen av de ovannämnda tidiga kvinnoföreningarna levde vidare någon längre tid utan de verkar alla mer eller mindre ha upphört med sin verksamhet på hösten 1891.³⁷

De konkreta formerna för kvinnoorganiseringen diskuterades inte vid den konstituerande kongressen. Frågan om behovet av separata kvinnoorganisationer kom däremot upp i Norrköping 1891 och då togs ett uttalande emot kvinnlig särorganisering. Att det fanns ett motstånd mot separata kvinnoorganisationer framkom i Arbetets spalter redan på sensommaren år 1890. Det var Saxon, dvs Johan Lindström, som ansåg att det var på tiden att de som, i likhet med honom själv, ansåg "den speciella kvinnoorganisationen olämplig att ej säga skadlig", skulle få ett ord med i laget.³⁸ Han hade för detta syfte låtit översätta en artikel från Arbejderen. I denna artikel, som för övrigt var undertecknad "en kvinna", förnekades att det skulle existera någon egentlig kvinnofråga inom arbetarklassen. Den "kvinnofråga", den eventuella ojämlikhet som fanns, sågs helt och hållet som ett ideologiskt fenomen. "...varför talas det så mycket om kvinnans jämlikhets- ställning, varför pratas det så vitt och brett om kvinnosaken osv? Helt enkelt därför att man är blind. Kvinnan tror om sig själv, att hon är en lägre djurart än mannen, och mannen - ja, han betraktar henne på samma sätt."³⁹

På denna grund kunde man inte bygga en separat kvinnoorganisation, argumenterade artikelförfattaren vidare. Arbetarklassens män och kvinnor hade ett grundläggande gemensamt intresse - omgestaltningen av de ekonomiska förhållandena. "...socialistiskt sett gives icke ett ekonomiskt program för männen och ett för kvinnorna", så varför skulle kvinnorna samlas i särskilda föreningar. Nej, endast i de gemensamma organisationerna skulle fördomarna kunna bekämpas.

"...vi bör sluta oss samman med männen i de socialistiska organisationerna och där känna oss såsom människor med samma krav, samma rättigheter och samma förpliktelser som de. Och under det att vi där icke allenast fordra att vara männens jämbördige, utan också känna oss som sådana, skall männens

fördomsfullhet av sig själv försvinna och allt det myckna talet om kvinnans jämlikhetsställning försvinna.⁴⁰

Denna artikel föranledde en polemik där Kvinnliga arbetareförbundets styrelse och Axel Danielsson tog del. Från Kvinnliga arbetareförbundets sida framhölls att man inte alls avsåg att bygga någon "speciell kvinnorörelse". "Då vi bildade vår förening, gjorde vi det i tanken, att vi därigenom lättare skulle kunna nå kvinnorna och intressera dem för socialismen, inte för någon annan propaganda."⁴¹ Man menade vidare att den som författat artikeln skjutit vid sidan av målet då kvinnorna anklagades för att underskatta sig själva. Kanhända vidlåder detta de danska kvinnoföreningarna, skriver man, "men här i Malmö har vi däremot fått alldeles motsatta beskyllningar. Axel Danielsson t ex begabbar oss lite smått för vårt envisa fasthållande vid jämlikhetskravet, men det förlåta vi honom".⁴² Det senare förnekade Danielsson i en kommentar. Hans kritik hade inte gällt inställningen till jämlikhetskravet utan riktat sig mot att vissa kvinnor inom förbundet intagit en "ultrarevolutionär hållning i taktikfrågan". I övrigt delade han Kvinnliga arbetareförbundets synpunkt att speciella föreningar kunde göra stor nytta, "blott de ej ledas in på någon speciell kvinnofråga. . . . Ännu torde det vara svårare att få kvinnorna in i männens föreningar än att gå med i kvinnoföreningar. Må dessa senare utföra sin mission - vi skola ej motarbeta utan understödja dem."⁴³

Till partikongressen i Norrköping lämnade Kvinnliga arbetareförbundet in en motion där man ställde frågan om det berättigade i separata kvinnoorganisationer. Förbundet hade då gått starkt tillbaka. Det sista protokollförda mötet hölls i slutet av juli 1890, dvs vid samma tid som ovannämnda debatt fördes. Notiser i Arbetet vittnar om att man även därefter fortsatt sin verksamhet, men att mötena varit fåtaligt besökta.⁴⁴ En bidragande orsak till tillbakagången var sannolikt att förbundet drogs in i den interna schismen inom Malmö Socialdemokratiska förening mellan Axel Danielsson och den anarkistiska falang, som under Danielssons fängelsetid blivit alltmer tongivande. Kvinnliga arbetareförbundets ledning tog parti för den anarkistiska riktningen och valde Nils Wessel som sitt kongressombud. Förbundets ordförande Maria Osberg (senare Wessel) tillhörde den grupp som uteslöts ur Socialdemokratiska föreningen på våren 1891.⁴⁵ Som nyss nämnts kritiserade Axel Danielsson redan på sommaren 1890 de ledande inom förbundet för deras ultrarevolutionära hållning. I ett annat sammanhang deklarerade han att han hellre ville slåss med "en legion djävlar än med anarkistfruntimren inom Malmö hank och stör".⁴⁶

De mer generella politiska motsättningarna fanns således även

inom kvinnoorganisationen. På sommaren 1890 fördes inom Kvinnliga arbetareförbundet vid ett tillfälle en diskussion över ämnet "individens ansvarighet". Detta var ett vanligt samtida debattämne där åsikterna skilde sig åt mellan anarkister och de mer partitroga. För de förra var, åtminstone i teorin, så gott som alla medel tillåtna i kampen för att störta den bestående samhällsordningen. Denna linje förfäktades i diskussionen av Maria Osberg, medan Elma Danielsson hävdade att individen måste ta ansvar för sina handlingar.⁴⁷ Då Maria Osberg på försommaren 1890 kom att ersätta Elma Danielsson som ordförande för förbundet kan detta tas som ett tecken på att hennes åsikter vunnit gehör.

När Kvinnliga arbetareförbundets motion kom upp till diskussion vid Norrköpingskongressen visade det sig att det endast var Nils Wessel samt en annan av de ledande inom den anarkistiska oppositionen i partiet, nämligen Hinke Bergegren, som talade för separata kvinnoföreningar. Axel Danielsson hade nu övergivit sin tidigare ståndpunkt och talade emot.⁴⁸ För detta fick han också stöd av kongressen, som antog en resolution där man den deklarerade att en speciell politisk kvinnoorganisation var "onaturlig och oförenlig med socialdemokratins principer". Inom vissa industrier ansåg man dock att det kunde vara nödvändigt med särskilda kvinnliga organisationer.⁴⁹

Redan vid nästkommande kongress, som hölls i Göteborg år 1894, hade det skett en omsvängning i synen på formerna för kvinnoorganiseringen. Då förordade man bildandet av såväl fackliga som politiska kvinnoklubbar, utan några som helst reservationer:

"Kongressen förordar för den viktiga agitationen bland de kvinnliga arbetarna bildande överallt där så ske kan av fackföreningar för kvinnliga arbetare. För att kvinnorna må lära sig att självständigt taga vara på sina egna intressen förordar kongressen bildandet av särskilda kvinnoklubbar på socialdemokratisk grund."⁵⁰

Vid denna kongress, liksom tre år tidigare, deltog inga kvinnor. Det var män som diskuterade och beslutade. Enligt protokollet yttrade sig flera talare för speciella kvinnoföreningar på socialdemokratisk grund, medan andra yrkade avslag med motiveringen att det fanns risk för att sådana föreningar skulle urarta till "kampföreningar mot männen".⁵¹

I praktiken hade emellertid den föregående kongressens beslut redan upphävts då en grupp kvinnor på försommaren 1892 bildat Stockholms allmänna kvinnoklubb, vilken snart anslöt sig till det socialdemokratiska partiet. De som vid kongressen ställde sig tveksamma till separata politiska kvinnoorganisationer tycks ha gjort det bl a på grund av missnöje med kvinnoklubbens agerande. Enligt Dagens Nyheters referat av kongressdiskussionerna hade nämligen

från vissa delegaters sida framförts kritik mot klubben för att den alltför mycket inriktat sig på att motarbeta mannen. Då detta togs upp på ett av kvinnoklubbens möten protesterade emellertid de flesta av de närvarande mot denna anklagelse. Några ansåg dock att man borde ta kritiken som en varning "och ej hädanefter som hittills sysselsätta sig med att i tid och otid klandra mannen".⁵²

Den anarkistiska riktningen hade ett visst stöd inom Kvinnliga arbetareförbundet i Malmö och detta tycks även ha gällt Stockholms allmänna kvinnoklubb under de första åren.⁵³ Hinke Bergegren blev ett slag "den socialistiska feminismens gud", skriver Fredrik Ström i sin biografi över Kata Dalström.⁵⁴ Tobaksarbeterskan Augusta Lock var en av dem inom klubben som ivrigast förespråkade den revolutionära handlingens propaganda.⁵⁵ Huruvida kvinnornas stöd överlag berodde på politisk övertygelse eller främst var ett svar på Hinke Bergegrens, Nils Wessels och andras positiva inställning till olika kvinnokrav kan vara svårt att avgöra. Även om det fanns kvinnor som omfattade den revolutionärt anarkistiska grundsynen så bör man nog inte överbetona de anarkistiska böjelserna bland kvinnorna. Det politiska spektrat var sannolikt lika brett och teoretiskt oklart i kvinnoklubbarna som inom rörelsen som helhet vid denna tid. Om vissa av de tidiga kvinnoklubbarnas medlemmar var mer än tillåtet visionära och feministiska, så kom detta med framgång att bekämpas av Kata Dalström och andra som inte ville betona motsättningarna mellan könen.⁵⁶ Det intressanta i detta sammanhang är snarast det förhållandet att kvinnorna tvingades att söka sig till oppositionella politiska riktningar för att få stöd, dvs att de frågor som kvinnorna upplevde som viktiga inte hade någon självklar plats i den dominerande politiska strategin. Om kvinnorna konsekvent drev jämlikhetskravet kunde det dessutom hända att de, även om de var partilojala, anklagades för att gå någon annans ärende – om det inte var anarkisternas så kunde det vara den borgerliga kvinnorörelsens eller de konservativa riksdagsledamöternas, för att ta några exempel som vi skall återkomma till längre fram.

Vid partikongressen i Stockholm år 1897 deltog tre kvinnor. Dessa var Kata Dalström, som representerade Stockholms allmänna kvinnoklubb, Hedvig Nilsson som företrädde den relativt nystartade Södra kvinnoklubben i Stockholm samt Hilma Lundin från Skandinaviska Tobaksarbetareförbundet, också från Stockholm. Vid detta tillfälle var det Stockholms allmänna kvinnoklubb som ställt frågan om hur agitationsarbetet bland kvinnorna bäst skulle bedrivas. Även nu föranledde frågan diskussion. Utskottet hade föreslagit att man skulle hänvisa till uttalandet från föregående kongress. Kata Dalström protesterade då mot "det oklara talet om egna intressen" som fanns i

detta uttalande och framhöll att det inte inom arbetarklassen existerade någon särskild kvinnofråga. Hon ville att kongressen skulle markera att man önskade kvinnliga fackföreningar endast inom de yrken som enbart sysselsatte kvinnor, men hon betonade samtidigt vikten av att partiet satsade på agitationen bland de kvinnliga arbetarna och ville att man skulle sända ut en kvinnlig agitator. Enligt protokollet instämde en stor del av de manliga och kvinnliga deltagarna med henne. Vissa yrkade dock avslag på förslaget om en kvinnlig agitator med motiveringen att "en ensidig kvinnoagitation (kunde) göra intryck av att det existerade en särskild kvinnofråga".⁵⁷ Diskussionen utmynnade i att Göteborgs-resolutionen antogs med ett tillägg som uppmanade partistyrelsen att "så vitt möjligt" utsända en kvinnlig agitator.⁵⁸

Vid de två första partikongresserna fördes inga diskussionsprotokoll och de som föreligger från de två efterföljande är mycket knapphändiga. Detsamma gäller tidningsreferaten från kongressdiskussionerna. Vi vet därför föga om vilka överväganden som låg till grund för de olika ställningstagandena till problematiken sär- respektive samorganisation för kvinnor. När 1891 års kongress ställde sig avvisande till separata kvinnoorganisationer kan det nog delvis ses som ett uttryck för uppgörelsen med anarkismen, eftersom landets troligtvis enda socialdemokratiska kvinnoorganisation hade ställt sig på anarkisternas sida i konflikten. Men, som vi sett ovan, fanns det hela tiden de som var tveksamma till en separat kvinnoorganisering av mer principiella skäl. Man var rädd för att kvinnoklubbar skulle bli kampföreningar mot männen eller att de skulle ses som ett uttryck för att man erkände existensen av en kvinnofråga. Utifrån den grundläggande ideologin skulle det inte behövas några separata kvinnoorganisationer – männens och kvinnornas intressen var ju gemensamma. Men eftersom kvinnorna inte kom till organisationerna tvingades man ändå efterhand att acceptera särorganiseringen.

Det visar sig t ex att frågan så sent som 1898 var kontroversiell inom den sydsvenska arbetarrörelsen. Vid 1895 års kongress för det södra distriktet hade man överhuvudtaget inte gjort något uttalande i frågan. Axel Danielsson hade då framhållit att det redan fanns alltför många uttalanden och att man fick vänta tills någon framträdande kvinnlig agitator trädde fram.⁵⁹ Vid 1898 års kongress antogs emellertid efter en lång diskussion, där kvinnorna på läktaren anklagande ropat "man stänger dörrarna för oss", ett uttalande till förmån för separata kvinnliga fackliga och politiska organisationer.⁶⁰

Vad ovanstående diskussion visar är att ställningstagandet till formerna för kvinnoorganiseringen säger relativt litet om den principiella inställningen till kvinnofrågan. Kata Dalström var tveksam till

den separata kvinnoorganisationen, åtminstone den fackliga, eftersom hon hävdade likhetsprincipen och troligtvis befarade att den separata organisationen, om den praktiserades generellt, skulle kunna innebära ett åsidosättande av kvinnornas intressen. När det gällde många av männen däremot speglade motståndet mot särorganiseringen antingen ett ointresse för kvinnoorganiseringen överhuvudtaget eller just den ovan påvisade rädslan för att kvinnorna då skulle rikta sin kamp mot männen. Alla kunde sedan, oavsett djupare motiv, hämta stöd i den gängse produktionsinriktade teorin, som inte erkände någon kvinnofråga överhuvudtaget.

På samma sätt fanns olika motiv bakom kravet på särskilda organisationer. Från kvinnornas sida kunde det vara en reaktion mot att deras intressen inte tillgodosågs av de etablerade organisationerna. Eller som Emilie Rathou uttryckte det på Stockholms allmänna kvinnoklubbss konstituerande möte: "Man slår bort kvinnornas anspråk med talet om att ingen kvinnofråga existerar utan att det blott finns en social fråga, vilken är gemensam för både kvinnor och män. Så låter det i teorin, på talarstolen, men i praktiken bliva kvinnorna tillbakasatta."⁶¹ De officiella motiveringarna var dock, från både kvinnors och mäns sida, i regel av praktisk och inte av principiell natur. Av de tre argument som Dahlerup urskilde så var det i det svenska partiet vid denna tid rekryteringsargumentet som var det avgörande.

Facklig kontra politisk organisering

Av de organisationer som anslöt sig till det socialdemokratiska partiet efter den konstituerande kongressen var endast en bråkdel politiska föreningar och denna andel minskade under årtiondets lopp.⁶² Den politiska arbetarorganisationens uppgift var i synnerhet att söka organisera dem som inte kunde samlas i de fackliga organisationerna, och "förnämligast bland dessa arbetsklassens kvinnor", deklarerade man på 1891 års kongress.⁶³ Även när det gällde kvinnorna var det dock främst till lönearbeterskorna som man kom att vända sig. Det var det tilltagande kvinnliga fabriksarbetet som uppfordrade till ökad satsning på agitationen bland kvinnorna framhöll en talare vid 1897 års kongressdebatt om kvinnoagitationen.⁶⁴

Partiet utgick från och byggde under 1890-talet således nästan uteslutande på fackföreningarna. Fackföreningsrörelsen bestod i sin tur under 1890-talets första hälft till övervägande delen av föreningar inom hantverks- och kvalificerade industriarbetaryrken och det var också en klar övervikt för dessa inom det socialdemokratiska partiet.

Mot 1890-talets slut inträdde dock en förändring. Allt fler arbetare inom grov- och fabriksarbetaryrkena började organisera sig, vilket också påverkade sammansättningen inom partiet. Vid sekelskiftet var ca hälften av samtliga till partiet anslutna fackliga organisationer grov- och fabriksarbetarfackföreningar och drygt 60 % av de fackligt anslutna partimedlemmarna tillhörde sådana föreningar.⁶⁵ Så länge fackföreningarna saknade en central samorganisation fungerade partiet som samordnare även för den fackliga verksamheten.

Försöken att organisera kvinnorna rönt föga framgång på 1890-talet. Av de politiska kvinnoklubbarna – som inte var politiska i strikt mening utan som också ägnade sig åt facklig agitation – verkar det endast ha varit Stockholms allmänna kvinnoklubb som haft en kontinuerlig verksamhet under hela 1890-talet. I Malmö gjordes allvarliga ansträngningar att få igång en kvinnoorganisation igen, men utan bestående framgång. Efter Göteborgskongressen, då man beslutat om separata kvinnoorganisationer, kunde man i Arbetet läsa att Kvinnliga arbetareförbundet nybildats och att Axel Danielsson vid det konstituerande mötet talat över ämnet "den verkliga kvinnofrågan".⁶⁶ Ytterligare notiser vittnar om att verksamheten kom i gång, men att den upphörde ganska snart.⁶⁷ Först vid sekelskiftet, genom bildandet av Malmö kvinnliga diskussionsklubb år 1900, fick Kvinnliga arbetareförbundet en efterträdare.

Några exakta uppgifter om hur många kvinnor som var anslutna till parti eller fackföreningar finns inte att tillgå för 1890-talet. Enligt en undersökning av fabriksarbeterskornas situation i Stockholm från 1897 som tillkommit på initiativ av Stockholms allmänna kvinnoklubb, var endast 68 st av de ca 3000 intervjuade arbeterskorna medlemmar i en fackförening.⁶⁸ Av protokollet från Stockholms allmänna kvinnoklubb att döma tilltog dock aktiviteten markant mot slutet av årtiondet. Ett tecken på detta var tillsättandet av "Kommittén för den kvinnliga agitationen", vilken skulle ha till uppgift att stimulera och ansvara för den fackliga verksamheten. Enligt en utredning som företogs av denna kommitté år 1900 fanns då ca 4000 fackligt organiserade kvinnor i landet, en uppgift som dock på grund av ett visst bortfall troligtvis är något i underkant.⁶⁹ Bland de LO-anslutna fanns enligt organisationens egen medlemsstatistik endast ca 1000 kvinnor.⁷⁰ Denna låga siffra berodde till en del på att alla förbund inte anslutit sig till Landsorganisationen, men här fanns sannolikt också brister i statistiken när det gällde könsuppgifterna.

1894 års kongress hade föreslagit bildandet av såväl fackliga som politiska kvinnoklubbar. Rent faktiskt kom dock den långsiktiga utvecklingen av kvinnornas fackliga respektive politiska organisering att gå i olika riktningar. Den politiska delen av kvinnorörelsen

byggdes efter sekelskiftet upp och konsoliderades. Här kom särorganisation att råda. Även på det fackliga området fanns kring och efter sekelskiftet strävanden att bygga upp kvinnliga fackföreningar och även förbund. Här var och förblev dock samorganisation, dvs gemensamma organisationer för män och kvinnor, det helt dominerande.

Formerna för kvinnornas fackliga organisation varierade i olika branscher. Det allra vanligaste var att man sökte få med kvinnorna i de etablerade, manligt dominerade föreningarna. Ofta var detta också kvinnornas egen önskan. Men om inte detta lyckades – pga männens eller kvinnornas ovilja – eller om det rörde sig om mycket avgränsade yrkesgrupper, bildades särskilda kvinnliga fackföreningar.⁷¹ I Stockholm bildades på 1890-talet flera kvinnliga sömmerskeorganisationer.⁷² Ett kvinnligt fackförbund bildades också i slutet av 1890-talet, nämligen Handsksömmerskeförbundet som höll sin konstituerande kongress år 1896. Den första kända kvinnliga fackföreningen var, som tidigare nämnts, en handsksömmerskeförening, bildad i Lund redan 1886. Det är ett intressant men föga undersökt fenomen att handsksömmerskorna, vilka ofta arbetade hemma eller i mindre ateljéer, var så aktiva under arbetarrörelsens tidiga skede.⁷³

Det särskiljande mellan fackligt och politiskt som inleddes i och med LO:s bildande har inom framförallt den marxistiska forskningen tillmåtts stor betydelse i förklaringen av varför arbetarrörelsen utvecklades i reformistisk riktning. Man har i likhet med den dåtida vänsteroppositionen inom socialdemokratin hävdad, att ett nära samarbete mellan arbetarrörelsens fackliga och politiska gren var en förutsättning för ett-fasthållande vid en revolutionär politisk uppfattning. Jag skulle vilja anlägga ett annat perspektiv och i stället hävda att uppdelningen mellan facklig och politisk kamp och rörelse på ett specifikt och kanske än mer genomgripande sätt inverkade på kvinnornas organisering och kvinnopolitikens utformning. Genom denna uppdelning avskars frågor rörande lönearbetet från övriga samhälleliga aktiviteter, däribland från familj, hushållsarbete och barn. Detta innebar att man organisatoriskt och sakligt också splittade upp den verklighet som för kvinnorna var ett helt. Denna uppdelning var redan förberedd på en samhällelig nivå, men nu fördes den också vidare till det politiska planet. Denna problematik får vi anledning till att återkomma till längre fram. Under 1890-talet var facklig och politisk verksamhet sammanvävd inom partiets ram. Detta gällde, som nämnts, även kvinnoklubbarna. Därmed fanns också, åtminstone teoretisk, förutsättningar för att partiet skulle beakta kvinnofrågan i hela dess komplexitet.

SAP, kvinnorna och rösträtten

När man skriver idéhistoria och politisk historia brukar kampen för kvinnlig rösträtt kopplas samman med liberalismen. Detta stämmer dock knappast för svenska förhållanden kring sekelskiftet. 1880-talets arbetarföreningar hade ju inte kämpat för kvinnlig rösträtt och detsamma kom, som vi skall se, att gälla de liberalt dominerade rösträttsföreningar som bildades under 1890-talet. Det verkar också som om den vanliga föreställningen att det bland kvinnoorganisationerna främst var de borgerliga som drev kravet på kvinnlig rösträtt måste nyanseras i ljuset av nya forskningsrön. De tidiga borgerliga kvinnoorganisationerna var många gånger tveksamma inför kravet på politiska rättigheter för kvinnan, vilket också gällde det svenska Fredrika Bremer-förbundet på 1890-talet.⁷⁴ Vidare har man inom forskningen kunnat peka på att det också hos arbetarkvinnorna fanns ett tidigt rösträttsintresse, som kanske inte gav så många rubriker eller väckte så stor uppmärksamhet i samtiden, men som utgjorde ett alternativ mellan en extrem klasslinje och en kvinnolinje. Genom att gå till mer okonventionellt och svårtillgängligt källmaterial – av typ dagböcker, intervjuer, tidningsnotiser etc – har ett par engelska forskare kunnat blottlägga en mycket aktiv rösträttsrörelse bland arbetarkvinnor i England kring sekelskiftet, som hade sin bas bland de organiserade arbeterskorna i de norra textildistrikten. Startskottet för denna rörelse kom i samband med att den borgerliga kvinnorörelsen år 1893 inledde en nationell namninsamling bland kvinnor. Gensvaret från arbeterskorna i Lancashires bomullsfabriker visade sig vara så stort att man vid sekelskiftet genomförde en speciell petition bland dessa, som gav närmare 30.000 namn som resultat. Ur denna rörelse utkristalliserade sig en grupp arbetarkvinnor, av författarna kallade "radical suffragists", som efter sekelskiftet kom att utgöra en aktiv påtryckningsgrupp inom arbetarorganisationernas ram. Det visade sig nämligen efterhand att de manliga arbetarorganisationerna var föga intresserade av att driva kvinnornas rösträttskrav.⁷⁵

De svenska socialdemokraterna hade, som vi såg i föregående avsnitt, redan på 1880-talet i olika sammanhang framhållit den kvinnliga rösträtten både som en viktig princip och som ett dagspolitiskt krav. Höll man då fast vid detta även efter partibildandet? Och hur förhöll sig kvinnorna inom partiet till frågan? Utvecklades bland dessa, visserligen ännu fåtaliga, någon rörelsen motsvarande den i England? Det är dessa frågor som vi skall söka besvara i det här avsnittet.

Programmatiskt var ställningstagandet till den kvinnliga rösträtten något oklart vid 1890-talets början. Fram till 1897, då det första

partiprogrammet antogs, hänvisade man antingen till den konstituerande kongressens principuttalanden eller till den översättning av Gotha-programmet som Socialdemokratiska förbundet i Stockholm tidigare antagit. När det gällde den kvinnliga rösträtten gavs därmed litet olika budskap. Gotha-programmet hade ett oklart formulerat principuttalande och som dagspolitiskt krav fordrade man endast största möjliga utsträckning av rösträtten. Rösträttsresolutionen vid 1889 års kongress byggde däremot på den tidigare omnämnda Lilljans-resolutionen och uppfordrade i stället alla partimedlemmar att vid alla tillfällen arbeta för "allmän, lika och direkt valrätt . . . för alla myndiga och välfrejdade män och kvinnor".⁷⁶ Det verkar rimligt att tillmäta det senare uttalandet störst betydelse. Gotha-programmet hade ju aldrig varit den svenska socialdemokratins, "oaktat Socialdemokratiska föreningen i Stockholm låtit trycka och sprida det", som Axel Danielsson påminde om i samband med att de tyska socialdemokraterna antog sitt nya program i Erfurt 1891. Axel Danielsson välkomnade det nya programmet och framhöll förutom den principiella uppräckningen att även nutidsprogrammet blivit förtydligat och skärpt, bl a i punkten om rösträtten. "Vi har först den stora nyheten rösträtt åt kvinnan, som på kongressen i Gotha 1875 inte kunde genomdrivas. Majoriteten förklarade sig däremot. Nu . . . anses detta självklart av hela partiet och man diskuterar inte ens därom."⁷⁷ ISAP:s partiprogram från 1897 var formuleringen av rösträttskravet snarlik Erfurt-programmets. Man fordrade:

"Allmän, lika och direkt rösträtt vid politiska och kommunala val för alla till myndig ålder hunna medborgare, utan någon av könsskillnaden betingad olikhet."⁷⁸

Utgår vi från programmatiska uttalanden under 1890-talet verkar det således som om inställningen till den kvinnliga rösträtten var ganska klar – man skulle arbeta för allmän rösträtt för både män och kvinnor.

Det var också denna linje som slogs fast vid Andra Internationalens kongress i Zürich 1893. Proletariatet i alla länder där den allmänna rösträtten för män ännu inte var genomförd uppmanades av kongressen att föra fram krav på rösträtt för alla myndiga "utan några skillnader med avseende på ras eller kön".⁷⁹ När man tre år senare ånyo gjorde ett uttalande i rösträttsfrågan saknades dock förtydligandet. Då löd kravet: "allmän rösträtt för alla vuxna".⁸⁰ Denna förändring saknade sannolikt inte betydelse, utan som kan ses som ett uttryck för en begynnande omprioritering och ett åsidosättande av kvinnornas rösträttskrav. Det är dock först efter sekelskiftet som denna omprioritering, vilken vissa partier givit praktiskt politiskt uttryck redan på 1890-talet, väcker diskussion på Internationalens kongresser.

Vid sidan av det egna organisationsbyggandet var det kring rösträttsfrågan som de svenska socialdemokraterna utvecklade mest politisk aktivitet under 1890-talet, vilket var ganska följdriktigt med tanke på den, i jämförelse med många andra länder, begränsade rösträtt som då rådde i Sverige. Resolutionen vid den konstituerande kongressen var dubbel i så måtto att den samtidigt som den framhöll värdet av rösträtten, betonade ett den endast var ett medel samt att den i sig inte skulle kunna förändra samhällsförhållandena i grunden. Det var kombinationen organisation/rösträtt eller utomparlamentarisk/parlamentarisk kamp som gällde. Den interna partidiskussionen kom, om vi bortser från dem som avvisade all parlamentarisk verksamhet överhuvudtaget, i stor utsträckning att gälla var tonvikten skulle läggas. 1890-talet kom att skilja sig från 1880-talet i flera viktiga avseenden. För det första så deltog socialdemokraterna fr o m år 1890 på olika håll i landet i riksdagsvalen, självständigt eller i samarbete med liberaler. Vidare inleddes efterhand ett visst samarbete med de radikala liberalerna i det utomparlamentariska arbetet för rösträtten. Därmed ställdes man på ett helt annat sätt än tidigare inför frågan om man var beredd till politiska kompromisser.

SAP demonstrerar även för kvinnans rösträtt

År 1890 och 1891 anordnade socialdemokraterna på olika håll i landet demonstrationer för allmän rösträtt. I Stockholm behandlades vid båda dessa tillfällen också kvinnornas rösträtt. År 1890 hade man tre talare: Fredrik Sterky, F V Thorsson och Hinke Bergegren. Den sistnämnde talade över ämnet "Kvinnan och den allmänna rösträtten". De tre talarna tillhörde alla vänsterflygeln inom partiet – om än olika schatteringar av densamma. Att socialisterna fordrade allmän rösträtt skedde enligt Fredrik Sterky, "... för det första emedan denna rättighet är principiellt riktig, och för det andra emedan den allmänna rösträtten vore ett utmärkt agitationsmedel. ... Väsentligt undanröjda de sociala missförhållandena kunde den allmänna rösträtten icke. ..."⁸¹ De två andra talarna yttrade sig i samma riktning. Hinke Bergegren var, som väntat, den som uttalade sig mest negativt om den parlamentariska verksamheten – på den humbugen var inget att vinna. Socialdemokraterna blev ofta anklagade för att skynda för fort och detta även när det gällde frågan om kvinnans frigörelse, fortsatte han. Men ingen fråga hade blivit så grundligt förberedd.

"I och med storindustriens raska utveckling ... (hade) kvinnans ställning ... blivit en helt annan. Familjen vore en samlevnadsform som den ekonomiska utvecklingen alltmer undergrävde. Kvinnan kastades in på arbetsmarknaden

och i stället för mannens lagliga påhäng bleve hon alltmer hans konkurrent. Överklasskvinnan trängde in på bättre avlönade arbetsområden, i ämbetsverk, banker osv. men underklasskvinnan vore hänvisad till det uselt betalda arbetet i fabriker och verkstäder. Där vore kampen för tillvaron långt vildare, långt mera förstörande. Ingenting vore då orättvisare än att neka henne de medel, varigenom hon kunde genomföra sin frigörelse.⁸²

Inte heller alla arbetare hade insett betydelsen av att något gjordes för att lösa kvinnan ur hennes betryck men, "såframt man icke ville dra ett femte stånd efter sig, måste fördomen mot kvinnan rotas ut", och agitationen för kvinnlig rösträtt blev ett led i denna strävan. Bergegren bemöter de vanligaste invändningarna mot detta reformkrav. Förutom mot argumenten om kvinnans lägre intellektuella begåvning och bristande intresse för politik vänder han sig också mot dem som av taktiska skäl ville låta kvinnans rösträtt stå tillbaka.⁸³

F V Thorsson, den radikale skomakaren från Ystad, talade över "Arbetarrörelsen i södra Sverige". Han framhöll skillnaden mellan den liberala rösträttsrörelsens och socialdemokraternas syn på rösträtten och tog i detta sammanhang även upp kravet på kvinnlig rösträtt. Den liberala rösträttsrörelsen "...fordrade och fordrar ännu endast utsträckning av rösträtten, men vi fordra fullt ut denna rätt för alla myndiga män och kvinnor."⁸⁴

1891 års 1:a majdemonstration gällde både normalarbetsdag och rösträtt. I Stockholm hade man fyra talarstolar och vid en av dessa var det en kvinna som skulle hålla rösträttstalet. Intresset var kanske mera spänt här än vid de övriga talarstolarna, skrev Socialdemokraten, "ty här skulle en kvinna tolka för först gången å offentligt demonstrationsmöte sitt köns berättigade fordran på att ha ett ord med i samhällets angelägenheter". Talet hölls av Emilie Rathou, vilken senare deltog i bildandet av Stockholms allmänna kvinnoklubb. I likhet med Hinke Bergegren inledde Emilie Rathou med att bemöta de vanligaste argumenten mot kvinnan rösträtt. Hon framhöll att det endast var socialdemokraterna som tagit upp denna fordran. "Den 'moderna kvinnorrörelsen', rörelsen bland överklasskvinnorna vore redan på retur och dödsdömd", hävdade hon vidare. Nu var det proletarietets kvinnor som skulle komma att utgöra drivkraften, men deras rörelse var en del av männens rörelse.

"Kvinnans frigörelse måste ske i samband med mannens, i samband med den moderna arbetarerörelsen. Kvinnorna måste organisera sig liksom männen. I själva verket vore det endast ett parti, som både teoretiskt erkänt kvinnans rätt till politisk och social likställighet och i någon mån praktiskt sökt ge verklighet åt teorin, nämligen det socialdemokratiska arbetarepartiet."⁸⁵

Kvinnans rösträtt tycks således ha tillmätts relativt stor betydelse, i alla fall i Stockholm, under 1890-talets första år.⁸⁶

Vid 1891 års kongress beslutade partiet om att att vidta ytterligare påtryckningsåtgärder, utöver demonstrationer, för att påskynda rösträttsfrågans lösning. Å ena sidan skulle man i samband med 1893 års riksdag arrangera en sk Folkriksdag och å den andra, om inte detta gav något resultat, förbereda en storstrejk.⁸⁷ Man lyckades även få gehör för folkriksdagstanken inom den framväxande, liberalt dominerade, rösträttsrörelsen.⁸⁸ Mellan 1892 och 1896 kom socialdemokraterna i stor utsträckning att driva rösträttsfrågan i samarbete med liberalerna. Innan vi närmare granskar vad detta innebar för socialdemokraternas agerande skall vi undersöka vilken plats den kvinnliga rösträtten hade inom ramen för rösträttsrörelsens strategi.

Rösträttsrörelsen och kvinnorna

Under 1880-talets sista år hade det bildats lokala rösträttsföreningar i olika delar av landet, vilka år 1890 sammanslöt sig till Sveriges allmänna rösträttsförbund.⁸⁹ Dessa föreningar kan delvis ses som liberalernas svar på socialisternas ökade inflytande bland arbetarna. De kom i stor utsträckning att ersätta arbetarföreningsrörelsen, som nu var på tillbakagång, och bli konkurrenter till de framväxande socialdemokratiska organisationerna.⁹⁰ Högerens frammarsch mot slutet av 1880-talet och riksdagens hårdnackade motstånd mot varje rösträttsutvidgning ledde till ett taktiskt-politiskt närmande mellan liberaler och socialdemokrater i rösträttsarbetet. Även om rörelsen kom att vara övervägande liberal, så deltog socialdemokrater i föreningarnas arbete, fr a i storstäderna och i det inledande skedet. De folkriksdagar som anordnades år 1893 och 1896 hade ju tillkommit på socialdemokratiskt initiativ.⁹¹ Torbjörn Vallinder karaktäriserar rösträttsförbundet som " . . . en allmän vänsterorganisation, öppen för såväl liberaler som socialdemokrater, låt vara med en liberal ledning".⁹² De politiska motsättningarna inom rösträttsrörelsen gjorde sig emellertid efterhand alltmer påmind och efter folkriksdagen 1896 kom socialdemokraterna alltmer kom att fjärma sig från rösträttsförbundet. Detta upplöstes år 1900, samma år som Liberala Samlingspartiet bildades, och därefter var det slut på det organisatoriska samarbetet mellan liberaler och socialdemokrater.⁹³

Det fjärde och sista arbetarmötet, som hölls i juni år 1890, accepterade, till skillnad från de tidigare arbetarmötena, uttryckligen principen om kvinnlig rösträtt. Man höll dock fast vid att det var den manliga rösträtten som stod först på den politiska dagordningen.⁹⁴

Rösträttsförbundet formulerade målsättning var allmän rösträtt utan närmare precisering.⁹⁵ Huruvida det tidigare eller vid förbundets

bildande förts någon diskussion angående kravets konkreta innebörd, dvs om även kvinnorna innefattades, framkommer inte i gängse historieskrivning. Ett tecken på att en sådan diskussion förekommit i de lokala rösträttsföreningarna är ett publicerat föredrag med titeln Kvinnans rösträtt, hållet inom Norrköpingskretsen av Östergötlands rösträttsförening år 1888. Här argumenteras för att den kvinnliga rösträtten omedelbart skall tas upp på det dagspolitiska programmet och alla tänkbara argument från motståndarsidan bemöts. De många hänvisningarna till August Bebels arbete skulle kunna tyda på att författaren var socialdemokrat eller i alla fall stod socialdemokratin nära. Läsaren uppmanas dock att komma i håg "att en sanning är och förblir en sanning varifrån den än kommer".⁹⁶ Broschyren var enligt författaren utgiven på "fleres uppmaning" och eventuellt kan den kopplas till de vid denna tid accentuerade motsättningarna mellan liberaler och socialdemokrater inom Östergötlands rösträttsförening, vilka Torbjörn Vallinder påvisat.⁹⁷ Isidor Kjellberg, en av de liberala initiativtagarna till denna den första rösträttsföreningen och redaktör för tidningen Östgöten var, ehuru allmänpolitiskt mycket radikal, en uttalad motståndare till kvinnlig rösträtt. Den linje som Kjellberg förordade inför bildandet av föreningen löd: allmän rösträtt "motsvarande allmän värnplikt och andra allmänna skyldigheter" för alla värnpliktiga och självförsörjande män.⁹⁸

Endast vid två tillfällen diskuterades den kvinnliga rösträtten centralt inom rörelsen. För det första vid folkriksdagen 1893, då kvinnans rätt att delta i folkriksdagsvalen kom upp till debatt, och för det andra vid det allmänna rösträttsmötet i Örebro år 1894, då den politiska målsättningen diskuterades.

Rätt att delta i folkriksdagsvalen hade enligt rösträttsbestämmelserna varje svensk medborgare som fyllt 21 år. I samband med valen till den första folkriksdagen framkom dock att det rädde oenighet inom rörelsen om hur begreppet medborgare skulle tolkas – om det inkluderade kvinnorna eller inte. I Stockholm kom såväl socialdemokrater som liberaler att ta med en kvinna på sina respektive kandidatlistor. På andra håll däremot tilläts inte kvinnor att ens delta i valen, långt mindre vara valbara.⁹⁹ Dessa olika tolkningar av rösträttsbestämmelserna kom att föranleda diskussion vid folkriksdagen. Isidor Kjellberg hävdade i en motion att eftersom kvinnorna enligt hans mening inte innefattades i kravet på allmän rösträtt skulle de heller inte ha rätt att delta i valen.¹⁰⁰ Ytterligare en motion med samma andemening lades fram.¹⁰¹ Folkriksdagen gick emellertid inte på denna linje utan i stället deklarerades att valrätt och valbarhet skulle tillkomma varje till 21 års ålder hunnen man och kvinna.¹⁰²

Den politiska målsättningen – dvs allmän rösträtt utan någon

precisering – blev inte föremål för något motsvarande förtydligande. Ett sådant förslag framlades vid det fjärde rösträttsmötet, som hölls i Örebro år 1894. Det var socialdemokraten och skomakeriarbetaren Pär Axelsson, som ställde frågan om tiden nu inte var inne att börja arbeta för politisk rösträtt även åt kvinnan.¹⁰³ Organisationsutskottet förklarade att det inte ansåg tiden vara mogen för detta, något som dock väckte livlig debatt.¹⁰⁴ Enligt Pär Axelssons memoarer dominerades mötet av "Kjellbergare".¹⁰⁵ Till sist antogs ett kompromissuttalande, formulerat av David Bergström, en av de liberaler inom rösträttsrörelsen som var positiv till att ta upp kravet på kvinnlig rösträtt. I uttalandet deklarerades att: "Mötet ser med intresse svenska kvinnors begynnande arbete för politiska rättigheter, men anser att denna deras strävan bör vinna långt större anslutning inom kvinnornas egna led, innan kravet på kvinnans rösträtt i högre grad än hittills upptages på de organiserade rösträttsföreningarnas aktiva program."¹⁰⁶

Huvudargumentet mot att ta upp kvinnans rösträtt hade varit att lösningen på männens rösträttsfråga därigenom skulle fördröjas. Man hävdade dessutom att inget större intresse visats från kvinnorna själva, framförallt inte på landsbygden. Detta bestreds i sin tur av dem som förespråkade att frågan skulle tas upp.¹⁰⁷

Även bland socialdemokraterna tycks det ha funnits olika uppfattningar i den här frågan. Tidningen Östgöten konstaterade belåtet att "... även helsocialisterna redaktör Danielsson från Malmö och boktryckerifaktorn Österberg, Eskilstuna, uttalade sig mot kvinnans indragande redan nu".¹⁰⁸ Pär Axelsson hävdar att han fick stöd av närvarande socialdemokrater, framförallt från Branting och Danielsson.¹⁰⁹ När det gäller Danielsson talar dock, som vi skall se längre fram, dennes inlägg i den interna partidiskussionen för att Östgötens uppgift är den korrekta. Diskussionen refereras inte alls i Arbetet, och mycket sparsamt i Socialdemokraten jämfört med borgerliga tidningar som Dagens Nyheter och Östgöten, och vi får inga upplysningar om hur socialdemokraterna ställt sig.¹¹⁰ Frågan var sannolikt känslig, framförallt i Stockholm där de socialdemokratiska kvinno-klubbarna höll ögonen på rösträttsrörelsen.

Sammanfattningsvis kan vi konstatera att rösträttsrörelsen var delad när det gällde huruvida man skulle ta upp kravet på kvinnlig rösträtt. Socialdemokrater och liberaler fanns på båda sidor. Diskussionsreferaten vittnar om stora meningsmotsättningar, alltifrån åsikten att kravet omedelbart skulle tas upp på programmet till ett i det närmaste principiellt avståndstagande. Det uttalande som antogs 1894 innebar att man erkände principen, men att man samtidigt markerade sin ovilja att redan nu aktivt verka för den.¹¹¹ De socialdemokratiska

kvinnorna i Stockholm var emellertid inte benägna att omedelbart böja sig för dessa klokhetshänsyn. Som vi skall se så var det dessas förtjänst att socialdemokraterna år 1893 tog med en kvinna bland sina folkriksdagskandidater och även i samband med den andra folkriksdagen 1896 agerade de för att få rösträttsrörelsen att ta upp kvinnans rösträtt på sitt program samt för att få med en kvinna bland kandidaterna till folkriksdagen.

Folkriksdagen 1893

När Stockholms allmänna kvinnoklubb bildades på sommaren år 1892 var förberedelserna inför folkriksdagen i full gång. Mot slutet av året, då namninsamlingen var avslutad och diskussionen om kandidatnomineringen tog vid, beslöt klubben att sammankalla ett offentligt möte angående kvinnorepresentationen. Vissa inom klubben hade varit tveksamma bl a av den anledningen att man trodde att det skulle bli svårt att hitta en både duglig och villig kandidat. Andra hade dock mot detta hävdade att fordringarna inte behövde vara så stora, "... huvudsaken vore att kvinnan vore representerad och därigenom visade sitt intresse i rösträttsfrågan."¹¹² Med 53 röster mot 15 beslutades att mötet, som enbart skulle rikta sig till kvinnor, skulle anordnas. Som kandidater hade föreslagits Emilie Rathou, Augusta Lock och Ellen Key.

Mötet avhölls i början av december. Närmare 700 kvinnor hade infunnit sig. Att här fanns ett intresse var således uppenbart. Vilka alla dessa kvinnor var framgår dock inte vare sig av anteckningarna i Stockholms allmänna kvinnoklubbs protokollsbok eller av tidningsreferaten.¹¹³ Emilie Rathou fick ordet först och hon inledde med att kritisera rösträttsföreningarna för att de i sina cirkulär inte uttryckligen angivit att såväl män som kvinnor hade rätt att teckna sig på folkriksdagslistorna och därmed delta i valen. Att för de närvarande argumentera för att kvinnorna skulle vara med ansåg hon vara onödigt. Hon riktade endast en uppmaning till kvinnorna att "från och med i dag stå upp och deltaga i striden för att erövra medborgerliga rättigheter åt alla och visa att vi ej äro dockor utan tänkande kvinnor, som kämpa livets strider likaväl som mannen." Hon förutspådde att motståndet kunde bli starkt, men därför hade kvinnorna heller ingen tid att förlora. "Kanske är man ej villig att genast ge oss allmän rösträtt, ...vi (kunna åtminstone) fordra att erhålla den successivt som männen", yttrade hon vidare. Denna senare uppfattning hade dock sannolikt ingen större förankring bland socialdemokrater i gemen. De fem ytterligare inläggen i debatten härrörde alla från medlemmar i

Stockholms allmänna kvinnoklubb. "Det är på tiden att . . . (kvinnan) med intresse börjar deltaga i det politiska livet för att vinna den erfarenhet, som fordras och som det så ofta säges att hon saknar", sa t ex Amanda Horney.¹¹⁴ Hon har av Alva Myrdal karaktäriserats som en av de få verkliga rösträttsledarna från arbetarkvinnornas sida.¹¹⁵

Mötet beslutade efter diskussionen enhälligt att föreslå en kvinnlig folkriksdagskandidat. Emilie Rathou, Ellen Key, Augusta Lock, frk Helgarzon samt fru Ekelöf nominerades. Ellen Key avsåg sig dock. Hon ansåg att frågan om en kvinnlig kandidatur inte var tillräckligt utredd samt att det var förhastat att utse en kandidat då folkriksdagens program ännu inte var känt. Hon sade sig dock vara enig i principfrågan – dvs att man skulle fordra rösträtt för såväl man som kvinna. Det blev Emilie Rathou som, med 653 röster mot 28 för Ellen Key, utsågs till mötets kandidat.¹¹⁶

Nästa steg man beslutade om var att inbjuda distriktsstyrelsen för det socialdemokratiska partiet samt rösträttsföreningarnas överstyrelse för att höra deras mening i frågan om en kvinnlig kandidatur. Detta möte hölls redan tre dagar senare och enligt Socialdemokraten hade då ca 500 personer infunnit sig.¹¹⁷ Debatten blev livlig och meningarna var delade. I huvudfrågan deklarerade de socialdemokratiska representanterna att deras parti var villigt att ta med en kvinna på sin kandidatlista – "då detta vore enligt partiets principer", som en talare uttryckte det.¹¹⁸ Man uttalade dock sin förvåning över att en socialdemokratisk kvinnoklubb inte först vänt sig till sitt parti med en fråga som denna.¹¹⁹ David Bergström, som representerade rösträttsrörelsen, var också positiv till en kvinnlig kandidatur, men hade inte befogenhet att uttala sig å rörelsens vägnar. Han försvarade dock att man i inbjudan till teckning för folkriksdagen inte uttryckligen uppmanat kvinnor att deltaga. Detta hade man gjort ur "klokhets-synpunkt" – ett ord som vi ser är återkommande när det gäller kvinnorna.¹²⁰

Ytterligare ett par manliga mötesdeltagare, troligtvis politiskt liberala men inte tillhörande rösträttsrörelsens ledning, gav också kvinnornas yrkande sitt stöd. Den andre representanten från rösträttsrörelsen, John Olsson, som även han deklarerade att han enbart kunde tala för sig själv, var däremot emot. Han sade sig visserligen vara en varm vän av kvinnornas strävanden att ta sina rättigheter i besittning, men ansåg att de ". . . för litet lagt i dagen sina intressen och för litet deltagit i det politiska livet och följaktligen kunna de ännu icke anses mogna."¹²¹

Vid detta möte yppades också motsättningar mellan kvinnorna – inte när det gällde huruvida man skulle kandidera, utan när det gällde vem man skulle välja. Medan de socialdemokratiska kvinnorna, med

ett undantag, förordade Emilie Rathou, så ville de övriga ha Ellen Key. "...överklasskvinnan är i politiskt hänseende lika maktlös som underklasskvinnan", hävdades bl a från liberalt håll. Emilie Rathou ansågs olämplig som representant för kvinnorna då hon stod socialdemokratin för nära. Man borde i stället välja "en intelligent kvinna, som uteslutande arbetade för kvinnofrågans lösning".¹²² Socialdemokraten urskiljer i sitt mötesreferat två grupperingar bland de icke socialdemokratiska kvinnorna – en uppdelning som dock knappast framgår av protokollet – en som menade att kvinnorna borde sluta sig till de liberala och en annan som förordade politisk neutralitet och att kvinnorna själva skulle arbeta för kvinnans rättigheter.¹²³ Socialdemokraterna – såväl män som kvinnor – förordade att den kvinnliga kandidaten skulle ha en nära anknytning till socialdemokratin. Emilie Rathou anklagade de äldre kvinnoorganisationerna för att de inte vågat eller brytt sig om att delta i rösträttsrörelsen och en representant för Stockholms Sömmerskeförbund framhöll att det var detta förbund som först agiterat för kvinnornas anslutning till folkriksdagen, men att de då endast mötts av "hån och spe" från överklassens damer. Arbetarklassens kvinnor skulle gå fram gemensamt med männen inom sin klass, av kvinnorna inom överklassen hade de inget att vänta, det var kontentan i socialdemokraternas uppfattning. Och det var också denna uppfattning som genomsyrade den av August Palm författade resolution, som mötet till sist antog. Resolutionen hade följande lydelse:

"Då folkriksdagen närmast är att anse som en protest från de orepresenterades sida mot den orättvisa samhällets styrande begå, då de neka medborgarrätt åt det stora flertalet, uttalar mötet, att huvudstadens för den allmänna rösträtts införande verkligt och ärligt intresserade bör anse det som en heder att kvinnan blir representerad i folkriksdagen. Men då ingen särskild kvinnofråga gives, utan en enda allt mera omfattande allmänmänsklig fråga, den socialistiska, uttalar mötet som sin åsikt, att den kraftigaste protest mot den bestående samhällsordningen är att välja kvinnor, som hylla den socialistiska världsåskådningen."¹²⁴

Att odelat se socialdemokraternas accepterande av kvinnornas krav som ett uttryck för att man tillmätte den kvinnliga rösträtten samma vikt som den manliga skall vi nog ändå akta oss för. Kvinnorna utövade ju en inte föraktlig press genom att gå ut offentligt med sitt krav – något som man också rönt kritik för. Vidare kunde socialdemokraterna räkna med taktiska vinster av att ställa upp en kvinnlig kandidat, då ett relativt stort antal kvinnor i Stockholm tecknat sig på folkriksdagslistorna och man kunde räkna med att liberalerna inte skulle lämna plats för någon kvinna. I Stockholm var motsättningarna mellan socialdemokrater och liberaler särskilt skarpa och till skillnad från på många andra håll kom man här att gå fram med separata listor.

Nu visade det sig dock senare att även den liberala listan – trots John Olssons negativa inställning – kom att uppta en kvinna, nämligen Ellen Key.¹²⁵

Socialdemokraterna i Sydsverige visade sig ha en annan uppfattning om lämpligheten av att ta med kvinnorna i valet. Axel Danielsson protesterade i en artikel i *Arbetet* mot partikollegernas handlande i Stockholm.

”Beträffande kvinnors uppställande som folkriktdagskandidater måste vi reservera oss mot försöket att i sista minuten indraga kvinnorna i valrörelsen. Det har gjorts alltför litet för denna sak: man har varit av den tysta meningen, att kvinnan tills vidare borde förhålla sig passiv, emedan det nu gäller det närmaste rösträttsmålet: de myndige männens befrielse från det politiska förmynderskapet, och emedan intresset bland kvinnorna själva ännu är alltför svagt. Man skulle förfuska den kvinnliga rösträttsaken genom att dra med sig i valet en liten skara kvinnor från städerna.”¹²⁶

Detta sätt att argumentera, dvs att männens rösträtt kom i första hand och att kvinnorna måste stå tillbaka, kom sedermera att bli det gängse. Det skäl som Danielsson här anger är att det ännu inte uppstått någon rörelse bland kvinnorna. Hjalmar Branting och F V Thorsson kom dock med motinlägg.

Branting inledde sitt inlägg med att gå emot Danielssons faktiska beskrivning. Kvinnorna hade inte alls kommit med i sista minuten och deras deltagande var inte i strid med rösträttsmötets beslut, hävdade han. ”... vi ha kvinnans rösträtt bland våra politiska övergångsfordringar och därmed basta”. Vid en närmare granskning visar det sig dock att även Branting ställde sig bakom uppfattningen att det var männens rösträttsfråga som var den aktuella frågan, medan kvinnorösträtten var nästa stora fråga.¹²⁷ Han hade därmed övergivit den uppfattning han uttryckt 1885, dvs att frågan om rättvisa skulle gå före alla opportunitetshänsyn. Skillnaden mellan Danielsson och Branting i den här debatten gällde närmast synen på själva folkriktdagen. För Danielsson var den ”... en truppkoncentrering av demokratins stridbara krafter i detta ögonblick.” Skulle kvinnorna tas med borde man ha bedrivit en särskild agitation för detta ändamål.¹²⁸ Branting såg i stället folkriktdagen som en ”opinionsyttring för människorätten”, som inte skulle förlora på att en av de 123 representanterna var kvinna.¹²⁹ Tittar vi ånyo på resolutionen ovan ser vi att den också framhåller folkriktdagen som en protestmanifestation och inte som en direkt politisk aktion.

F V Thorsson vände sig emellertid mot att kvinnorösträtten sågs som en andrarangsfråga. Socialdemokratin, och detta parti allra minst, kunde med bibehållen trovärdighet göra avkall på detta krav.

”Varför skulle särskilt vi socialdemokrater första gången den allmänna

rösträtten tillämpas stipulera några särskilda undantagsregler för kvinnan. . . . I fall vi utesluta den ena hälften av den rösträttslösa massan från val, hur skall vi då kunna fordra allmän rösträtt? Detta är för mig obegripligt. Våra motståndare skola med samma rätt neka oss medborgarrätt som vi neka densamma åt en av våra medmänniskor för att hon bär kjolar.¹³⁰

Vidare hävdade Thorsson, i strid med Danielsson, att det fanns "... många kvinnor, som visa större politisk livaktighet än männen, och varför utesluta dessa."¹³¹

Motsättningarna mellan Danielsson och Thorsson i denna fråga framkom också vid Södra distriktets kongress, som hölls i januari 1893. Kvinnans deltagande i val togs då upp som en punkt på dagordningen. Vilhelm Andrén, representant för Ystads Socialdemokratiska förening, hade i en motion fordrat att kongressen skulle uttala sitt ogillande av Axel Danielssons uppträdande mot kvinnans deltagande i folkrikedagsvalet. Thorsson instämde och hävdade att man om man följde Danielssons linje gick vid sidan av partiprogrammet. Thorsson valspråk var: "begära allt, taga vad man kan få." Axel Danielsson höll dock fast vid den uppfattning han framfört i Arbetet. För honom var kravet på allmän rösträtt åt såväl män som kvinnor ett framtidsmål. "Man borde skilja på nutidsfordringar och vårt framtida program," hävdade han och räknade inte längre den kvinnliga rösträtten till nutidsprogrammet. Slutligen antogs enhälligt följande av Axel Danielsson författade resolution.

"Till svar på Socialdemokratiska föreningens i Ystad interpellation rörande kvinnans deltagande i val, hänvisar kongressen till det socialdemokratiska programmet, och förklarar det vara en av det socialdemokratiska partiets huvuduppgifter att organisera och upplysa den arbetande kvinnan, så att hon må bli mogen att göra bruk av de medborgerliga rättigheterna, vilka hon som människa bör åtnjuta."¹³²

Rörelsen bland kvinnorna var ännu inte tillräckligt omfattande hade Axel Danielsson hävdat i artikeln i Arbetet. Här går man ett steg längre och hävdar att kvinnan inte är mogen för rösträtt. Man använde således samma argument gentemot kvinnorna som högerkrafterna i sin tur riktade mot arbetarna, vilket i sanning får betecknas som ett uttryck för en politisk inkonsekvens och för en manlig maktpolitik.

Försök till kvinnosamarbete över klassgränser

De allmänna rösträttsmöten som hölls år 1894 och 1895 betecknas av Torbjörn Vallinder som två av höjdpunkterna för vänstersamverkan i rösträttsrörelsens historia.¹³³ Då beslutades om att man åtminstone skulle utreda möjligheterna av att tillgripa strejken såsom ett medel för att genomdriva en lösning av rösträttsfrågan, en möjlighet som

socialdemokraterna alltsedan 1891 års kongress hållit öppen. För kvinnornas del däremot innebar 1894 års rösträttsmöte ett klart nederlag då man nekat att ta upp den kvinnliga rösträtten på programmet. När Stockholms allmänna kvinnoklubb vid ett möte på hösten år 1894 diskuterade sin ställning till "rösträttsrörelsen och allmän strejk" framhöll inledarinnan och klubbens ordförande Gertrud Månsson att kvinnan inte kunde vänta sig någon direkt nytta av den pågående rösträttsrörelsen, men att dock: "... anspråk på rösträtt för kvinnan redan nu borde framställas och alla tillfällen begagnas att agitera bland kvinnorna för väckande av den opinion ibland dem, som fordras".¹³⁴

Av protokollet framgår att det i den efterföljande diskussionen rådde oenighet om hur man fortsättningsvis skulle agera. Två åsiktsriktningar kan urskiljas. En riktning som ansåg att klubben inte borde engagera sig så mycket i rösträttsfrågan, utan att detta var en uppgift för medelklassens kvinnor, varför man borde sammankalla dessa till ett möte. En annan riktning ansåg att det var olämpligt att klubben agiterade för rösträtten då en speciell kvinnoförening för rösträtt var under bildande, vilket väl innebar att man också ansåg att kvinnoklubbens medlemmar skulle verka inom denna förening. Något beslut om hur man skulle agera fattades inte.¹³⁵

Bertil Björkenlid framhåller i sitt arbete om den kvinnliga rösträttsrörelsen, liksom tidigare Torbjörn Vallinder, att det kring åren 1894 och 1895 fanns strävanden att bilda en kvinnlig rösträttsorganisation i Stockholm.¹³⁶ Denna framstöt för kvinnlig rösträtt var dock inte någon helt ny företeelse, vilket Vallinder hävdar. De socialdemokratiska kvinnorna hade ju, som vi såg i föregående avsnitt, agerat redan i samband med den första folkrikdagen och det verkar som om initiativet även vid detta senare tillfälle i stor utsträckning kom från de socialdemokratiska kvinnorna.

I ett nummer av tidskriften Idun (praktisk veckotidning för kvinnan och hemmet) på hösten 1894 hade Kata Dalström riktat en uppmaning till "de bildade" kvinnorna att engagera sig för sin rösträtt. Hon jämförde med deras engelska medsysstrar och drog slutsatsen att "hittills kunna vi ej tala om någon rösträttsrörelse alls bland de bildade kvinnorna här hemma".¹³⁷ Kata Dalström själv var vid denna tid i färd med att lämna den borgerliga kvinnorörelsen för socialdemokratien, men argumenterade i artikeln ur en ren kvinnosynpunkt.¹³⁸ "Icke för att jag just vill säga, det vore så önskvärt för de frisinna att få en skara damer till valurnorna, ty det är nu en gång så, att kvinnorna i allmänhet äro konservativt anlagda, men av många andra skäl vore det väl, om kvinnor hade rösträtt."¹³⁹

Särskilt viktig skulle den kvinnliga rösträtten vara när det gällde att

förbättra lagstiftningen rörande hemmet, sedligheten och nykterheten, "... allt frågor, som sedan urminnes tider legat kvinnorna långt närmare om hjärtat än männen! Ty dessa frågor äro livsfrågor för kvinnorna och ingripa på det djupaste i hela deras tillvaro." Dessutom, argumenterade hon vidare, var det nu så många kvinnor som uteslutande var hänvisade till sitt eget arbete, att det också var på sin plats att de deltog i arbetet för att skaffa sig inflytande när det gällde de övergripande samhällsfrågorna. Hon avslutade sin artikel med följande uppmaning.

"Jag skulle därför vilja föreslå de svenska kvinnorna, att de följde sina engelska systrars exempel och runt om i landet, var och en i sin mån, arbetade på att väcka intresse för rösträttssaken och framför allt sökte klargöra för de tvekande och rädda bland sina medsystrar, att det långt i från är okvinnligt och dåraktigt att vilja deltaga i stiftandet av lagar, som de själva skola lyda..."¹⁴⁰

I december engagerades Kata Dalström av Stockholms allmänna kvinnoklubb att hålla föredrag om den kvinnliga rösträtten vid ett offentligt möte, dit även "andra intresserade fruntimmer" inbjudits.¹⁴¹ Några månader senare anordnades ytterligare ett offentligt möte där Anna Bugge-Wicksell talade över kvinnornas deltagande i rösträttsarbetet. Huruvida det var Stockholms allmänna kvinnoklubb som stod som arrangör även för det här mötet är dock något oklart.¹⁴² Av tidningsreferaten framgår att såväl socialdemokratiska som borgerliga kvinnor var närvarande och deltog i diskussionerna. Enligt Arbetet var majoriteten av diskussionsdeltagarna emot bildandet av en särskild kvinnlig rösträttsorganisation, något som man verkar ha förknippat med ett accepterande av en dellösning av kvinnornas rösträttsfråga.

"Flertalet ansåg, att underklasskvinnorna i striden för sin rösträtt måste stå sida vid sida med männen, särskilt socialdemokraterna, vilka äro de enda som oförbehållsamt upptagit rösträtt åt kvinnan på sitt program. Men även den meningen gjorde sig gällande, att kvinnorna borde organisera sig särskilt och uppställa som sin första fordran de rättigheter männen nu redan ha."¹⁴³

De socialdemokratiska kvinnorna uttalade sig bestämt emot varje dellösning och fick i detta också stöd av Anna Bugge-Wicksell. En rösträttsreform som gav kvinnorna rösträtt på samma villkor som männen skulle inte komma underklasskvinnan till godo, eftersom flertalet av dessa inte tjänade de 800 kr per år som fordrades.

Det verkar således inte ha funnits några förutsättningar för bildandet av en kvinnoförening på den allmänna rösträtts grund. Det enda man kunde enas om vid detta tillfälle var att ingå till rösträttsrörelsen med en fordran om att den kvinnliga rösträtten skulle tas upp på programmet.¹⁴⁴ Den andra socialdemokratiska kvinnoklubben i Stockholm, Södra Kvinnoklubben, anordnade något senare ett

liknande möte där man beslutade att rikta samma uppmaning till rösträttsföreningarna.¹⁴⁵

På ett internt möte i Stockholms allmänna kvinnoklubb vid ungefär samma tid diskuterades hur man bäst skulle bedriva sin egen rösträttsagitation. Två olika uppfattningar framkom i diskussionen. Den ena, förfäktad av bl a Kata Dalström och Anna Söderberg, gick ut på att man skulle satsa på facklig agitation och bildandet av kvinnliga fackföreningar, vilka sedan i sin tur skulle kunna föra fram kvinnornas krav inom rösträttskommittén (troligtvis partiets). Den andra hävdade att man i stället skulle inrikta sig på att stärka kvinnoklubben och agera via den. Beslutet blev en kompromiss mellan dessa ståndpunkter. Man beslöt att: "...ordna möten då så lämpar sig för att väcka intresse för rösträttsrörelsen, dock utan att lämna ur sikte att de säkraste medlet är att arbeta för bildandet av kvinnliga fackföreningar, vilka på sitt program ha den allmänna rösträtten."¹⁴⁶

Folkriksdagen 1896

Stockholms allmänna kvinnoklubb engagerade sig även i valen till den andra folkriksdagen. Man distribuerade ett flygblad där kvinnorna uppmanades att delta i valförebereelserna för att tillgodose "sina egna intressen" samt föreslog återigen att en kvinnokandidat skulle uppställas.¹⁴⁷ Vid det förra tillfället då klubben var relativt nystartad och anslutningen till SAP av färskt datum, hade man gått en omväg med sitt krav på en kvinnorepresentant och först arrangerat ett allmänt kvinnomöte. Den här gången vände man sig direkt till partiet och föreslog Kata Dalström som kandidat.¹⁴⁸ Till skillnad från förra gången förordade man således en kandidat av uttalat socialdemokratiskt märke. Nu möttes man emellertid inte av samma välvilja som tre år tidigare. På det partimöte som diskuterade kandidatlistan till Folkriksdagen beslutades nämligen att man inte skulle tillmötessgå kvinnornas begäran. De åtta kandidater som utsågs, varav två liberaler, var alla män.¹⁴⁹ Dagen efter partimötet försvarade Hjalmar Branting beslutet i en artikel i Socialdemokraten. "Kvinnokravet framfördes med bra mycket mera entusiasm än bindande logik", hävdade han och fortsatte:

"Partimötet gav härpå det enda svar vi som socialdemokrater rimligtvis kunde ge: vi våga kandidaterna efter vår uppfattning om deras personliga lämplighet i folkriksdagen, utan att alls ta hänsyn till om de är män eller kvinnor... Vi hoppas också att vid närmare eftertanke den mening skall vinna överhand, som förstår att våra kvinnliga partivänner i först rummet äro en länk i den organisationskedja, som vill främja hela underklassens allmänna, gemen-

samma intressen, att de med andra ord böra sätta klassfrågan främst och se kvinnofrågan som en del därav. Eljest riskerar kvinnorörelsen att än en gång återfalla i samma förringar, som den redan lidit så mycket under, att bli en speciell kvinnoagitation riktad icke mot klassamhället utan mot männen.¹⁵⁰

C N Carleson, Socialdemokratens dåvarande redaktör, spädde på ytterligare och deklarerade att han varit emot en kvinnokandidatur redan förra gången och att han lika litet som partiet accepterade "... någon speciell rösträtt eller representationsrätt för kvinnorna."¹⁵¹ Han ansåg att kvinnoklubbens krav smakade av ett oberättigat anspråk på en speciell kvinnorepresentation. Detta var ännu mer oberättigat, menade han, eftersom kvinnornas intresse för rösträtten var i avtagande. Att ta med en kvinna på listan skulle vara en tom manifestation sett såväl i relation till rösträttsfrågans aktuella läge som till kvinnorörelsens omfattning.¹⁵²

Det var Carleson som låg bakom förslaget att man skulle ta ett principbeslut om att ingen kvinna skulle inväljas, vilket dock, som framgår av Brantings artikel, avslogs av partimötet. Kata Dalström nominerades följaktligen, men erhöll endast 84 röster, vilket renderade henne en plats som sjätte suppleant på den socialdemokratiska folkriksdagslistan.¹⁵³

Kvinnorna stod dock fast vid att de ville ha en plats reserverad för en kvinna. Samma dag som Brantings artikel publicerats distribuerade ett flygblad, undertecknat "flera socialistiska kvinnor", där partimötets beslut indignerat bemöttes och där framförallt Brantings och Carlesons handlandande kritiserades. Att flygbladet inte undertecknats av Stockholms allmänna kvinnoklubb kan tyda på att alla inte var beredda till denna hårda kritik, bl a av personlig natur, mot partiledningen.¹⁵⁴ På kvällen skulle socialdemokrater och liberaler ha ett gemensamt möte angående folkriksdagskandidaterna. I kvinnornas flygblad antyds att man om socialdemokraterna inte accepterade den kvinnliga kandidaten, skulle vända sig till liberalerna med sin begäran: "... kan hända det finns hederligare frisinnade än våra partivänner, som erkänner vår kandidat. Inom nykterhetskretsar – där, helt naturligt, en och annan av partimötets kandidater icke kan ha sympatier, är fru Dalström känd genom föredrag etc." Man hoppades dock att arbetarkvinnorna inte skulle drivas från sina "naturliga bundsförvanter" och avslutade med att uppställa följande tre förhoppningar:

"1. att fru Dalström ej låter sig dupera av de falska smekningarna, att förråda sina kvinnliga kamrater genom tillbakaträdande, enl. hr Brantings uppmaning.

2. att den ovilja som enligt vårt partiorgans tjänstemäns mening hos en del oupplysta arbetarkvinnor härskar mot Socialdemokraten, ej måtte hos alla kvinnor i Stockholm utveckla sig till ett ur viss synpunkt berättigat hat mot

densamma såsom en förrädare, då den söker söndertrasa den kvinnliga arbetarerörelse som finns.

3. att icke hr Brantings stora oratoriska talang skall i afton i alla åhörarens bröst kväsa all rättvisa och råttådighet vid behandlingen av Stockholms arbetarekvinnors berättigade naturliga fordringar.¹⁵⁵

Socialdemokratens referat från det åsyftade mötet blev mycket summariskt beträffande frågan om kvinnokandidaturen. Det framgår att Kata Dalström höll fast vid sin kandidatur och liksom de övriga kandidaterna besvarade interpellationerna. Fru Boman från Stockholms allmänna kvinnoklubb hade i ett inlägg menat att kvinnorörelsen fått ett "slag i ansiktet" genom partimötets valresultat, ett påstående som bemöttes av Hjalmar Branting. Hur diskussionerna i övrigt förlöpte framgår inte.¹⁵⁶ Vid ett senare tillfälle publicerades dock "på begäran" Kata Dalströms inlägg på mötet. Hon hade inlett med att rikta kritik även mot liberalerna för att de inte heller hade någon kvinna bland sina folkriktdagskandidater samt för att de hade agerat bakom kulisserna för att inte socialdemokraterna skulle tillmötesgå kvinnornas krav. Vidare kritiserade hon Överstyrelsen för rösträttsrörelsen för att den ännu inte besvarat den förfrågan om att ta upp kvinnans rösträtt på programmet, som kvinnorna för närmare ett år sedan sänt in. Därefter gick hon över till det egna partiet, som ju ändå ställt sig bakom principen om allmän rösträtt för både män och kvinnor och frågade :

"Hur i all rimlighets namn vill partiet fordra att kvinnornas intresse för vår sak skall ej blott bibehållas utan än mer tillväxa, då männen så hänsynslöst vilja skjuta våra intressen åt sidan och alldeles ignorera våra fordringar, om än de äro aldrig så billiga? Ständigt klagas ju över 'kvinnornas brist på intresse för de viktiga livsfrågorna för underklassen' osv. Är denna klagan blott en tom fras eller vilja männen verkligen ha oss till arbetskamrater även på detta verksamhetsfält."¹⁵⁷

Kata Dalströms kritik var dock försiktigare än den som framkom i det ovan nämnda flygbladet. Hon manade kvinnorna till återhållsamhet och vände sig mot dem inom kvinnoklubben som talade om en speciell kvinnofråga. "Ordet 'kvinnofråga' är för mig nästan ett förhatligt ord - men jag vet, att denna min åsikt ej delas av en stor mängd kvinnor och det är till dessa jag ber att få rikta följande ord: Det är med och genom männen vår sak bäres fram till seger!"¹⁵⁸

Hon höll fast vid sin kandidatur, något annat skulle vara ett "förräderi" mot de kvinnor hon representerade. Men om de manliga partimedlemmarna skulle stå fast vid sitt beslut manade hon ändå kvinnorna att finna sig i detta - för denna gång:

"Det är sålunda med dem vi skola gå, ej mot dem - finna de manliga partimedlemmarna det förenligt med rättvisa och klokhet att avböja vår billiga

begäran om en plats i folkriksdagen – nåväl vi kunna ej hindra dem från att gentemot oss bruka sin makt, och av kloketshänsyn få vi böja oss – men skulle det en gång till ske att männen genom dylika okloka, hänsynslösa beslut söka hämma kvinnornas frigöringsarbete, då skall jag ej förorda samma hänsynsfulla uppträdande från kvinnornas sida.¹⁵⁹

Protesterna från kvinnohåll ledde inte till att partiet ändrade sitt beslut. Kvinnorna fick böja sig och något stöd från liberalerna var heller inte att vänta. Varför man från partiets sida nu bedömde läget annorlunda än vid 1893 års riksdag framgår inte av diskussionerna. Även i resolutionen från 1892 hade man visserligen förnekat existensen av en speciell kvinnofråga och ställt klassfrågan främst, men man hade ändå sett det som en hederssak att kvinnorna blev representerade. Detta hade också framhållits av Branting i Arbetet. Där hade dessutom kvinnornas visade intresse för rösträtten samt det faktum att kvinnorösträtten var ett viktig om än inte dagsaktuellt socialdemokratiskt krav setts som två andra viktiga argument för att tillmötesgå kvinnornas begäran. Detta perspektiv har man nu övergivit.

Riksdagsmandat och storstrejksplaner

1896 års folkriksdag ställde sig inte bakom socialdemokraternas förslag om storstrejk som ett medel att öva påtryckning i rösträttsfrågan. Detta ledde till att socialdemokraterna nu alltmer inriktade sig på att agera på egen hand. För kvinnorna hade det, som här framkommit, redan tidigare funnits anledning att avbryta samarbetet eftersom oviljan att ta upp kvinnornas rösträttskrav var så stor. Till den andra folkriksdagen hade Stockholms allmänna kvinnoklubb lämnat in en motion med en anhållan om att rösträttsföreningarna skulle uppmanas att "synnerligen kraftigt" agitera bland kvinnorna samt att utarbeta och sprida en broschyr speciellt riktad till dessa.¹⁶⁰ Anhållan bifölls i så måtto att den grupp som skulle handha upplysningsverksamheten uppmanades att beakta de framlagda synpunkterna, men detta innebar inte att man var mer benägen att ta upp den kvinnliga rösträtten på programmet. Den förfrågan angående detta som kvinnorna insänt till Överstyrelsen besvarades nämligen nekande. Det skedde strax efter att folkriksdagen avslutats, dvs efter över ett år!¹⁶¹

År 1896 valdes Hjalmar Branting in i riksdagen. Detta innebar att socialdemokraterna samtidigt som de alltmer inriktade sig på att genomföra en massiv utomparlamentarisk manifestation – storstrejken – för allmän rösträtt också för första gången fick en parlamentarisk plattform att föra sin talan utifrån. Vi skall i detta avsnitt närmare analysera några dokument från 1890-talets sista år för att se om, och i

så fall på vilket sätt, det nya läget påverkade socialdemokraternas inställning till den kvinnliga rösträtten och till kvinnornas roll i rösträttsarbetet.

Den obenägenhet att agera för kvinnornas rösträtt och att engagera kvinnorna i rösträttsarbetet som även socialdemokraterna inom rösträttsrörelsen efterhand alltmer uppvisade framträdde inte i mer programmatiska skrifter och uttalanden. I Hjalmar Branting broschyr "Rösträtt och arbetarerörelse", som utgavs år 1896, är utgångspunkten den resolution i rösträttsfrågan som antogs vid Andra Internationals kongress i Zürich år 1893. Denna resolution, vilken Branting betecknar som ett uttryck för "den socialdemokratiska arbetarepolitikens triumf över både skenrevolutionära och trångt fackliga åskådningar", uppmanade arbetarpartierna att göra en kraftanstängning för att erövra rösträtt åt alla medborgare, utan hänsyn till ras eller kön.¹⁶² I Hjalmar Brantings broschyr återfinner vi dock den tidigare påvisade glidningen i betydelsen av begreppet allmän rösträtt – när framställningen blir mer konkret tenderar allmän rösträtt att bli detsamma som allmän manlig rösträtt. Så skriver han exempelvis apropå rösträttsreformen i Belgien år 1893 att då antogs ett "förslag om allmän rösträtt, visserligen med en 3-gradig skala, men som dock gav varje belgisk medborgare en andel i styrelsen av hans fädernesland."¹⁶³

År 1897 gav SAP ut en storstrejksbroshyr. Som författare stod Robert Ågren, men den hade diskuterats av partiets VU och delvis omarbetats varför den kan betraktas som en partiskrift.¹⁶⁴ Den trycktes inte i någon massupplaga utan var troligtvis avsedd främst för aktiva parti- och fackföreningsmedlemmar.¹⁶⁵ I broschyren motiveras varför man nu måste ta till storstrejken och vidare drar man upp preliminära riktlinjer för strejkens omfattning samt vilka arbetargrupper som skulle beröras. Hela fyra av skriftens 34 sidor ägnades åt ett avsnitt om "Kvinnorna, arbetarrörelsen och storstrejken", något som får betraktas som mycket anmärkningsvärt i en skrift av så allmän karaktär.¹⁶⁶

Vad hade man då att säga om kvinnorna och rösträttsstrejken? Överhuvudtaget ingenting som kvinnans rösträtt, visar det sig, utan vad vi här finner är i stället en lång klagosång över den svenska arbetarkvinnans efterblivenhet och den fara som detta kunde utgöra vid en storstrejk. Några längre citat kan här vara på sin plats för att illustrera den genomgående klagande och ganska överlägsna grundtonen.

"Det är en sorglig sanning, att de svenska underklasskvinnornas flertal i fråga om allmänbildning och i all synnerhet i fråga om politiskt intresse samt förståelse av vår stora, alla och envar berörande sociala fråga, står hopplöst lågt. – Vi mena med ordet 'bildning' inte det omöjliga, det är inte något examensbegrepp med pianospelning och franska som villkor, utan endast det enkla,

lilla, som var människa i det nittonde århundradet kan veta, borde förstå, borde intressera sig för; detta som rent av är ett villkor, för att komma under begreppet människa.¹⁶⁷

Annat var det med mannen:

"...se på männen, de organiserade arbetarna! Samhället har ej givit dem mera grundläggande bildning, än vad det har givit kvinnorna av deras klass; men då de kommit ut i livet, så ha de ej avsagt sig rätten att tänka och intressera sig, även för annat, än det som ligger inom sfären för deras dagligen återkommande göromål. Mannen läser ej blott, som kvinnan, följetongen i sin tidning och det ytliga pladdret i dess rolighetsavdelning; han läser också och tänker över det allvarliga. Ett föredrag, en diskussion, ett sammanträde, som för mannen är intressant och bildande, blir för kvinnan oftast höjden av tråkighet, fastän ämnet kan vara av absolut samma vikt för båda parterna. - Ack, vi ville ej säga något ont om kvinnan, vi är ej 'kvinnohatare', men sådan är arbetareklassens genomsnittskvinna.¹⁶⁸

Kvinnan var arbetarklassens "konservativa element". Hon intresserade sig inte för något utanför det egna hemmet eller fabriken och det var detta sorgliga faktum som socialdemokraterna ville råda bot på, men man ville inte att detta skulle ske genom den borgerliga kvinnoemancipationen.

"Vi vilja kvinnans emancipation från den traditionella okunnigheten och intresselösheten, samt från slaveri och svältlöner. Men vi vilja icke överklassens gamla emancipation, med kortklippt hår och karlfasoner. Vi mana underklasskvinnorna till strid, icke mot det andra könet, utan mot den andra klassen."¹⁶⁹

Socialdemokraterna ville höja arbetets kvinna till den nivå som arbetets man var på väg att inta. Och detta måste ske snart, inte minst för storstrejkens skull. "Hon måste vara med om den, hon måste upplysas om ändamålet, om varför och därför. Hon får ej, som väninna, maka eller moder, hålla sin man eller son tillbaka, eller som arbetskamrat stanna kvar i fabriken då männen gå ut till strid. . ."¹⁷⁰

Avslutningsvis påpekades att det inte räckte med skrifter och möten. Kvinnofrågan var även en individuell fråga. Till männen riktades följande uppmaning:

"Låt inte din hustru förbli endast en reflektionslös dagsverkerska, som du till sist skäms för att presentera för dina bekanta; lär henne, sätt henne in i de saker som intressera dig, bibringa henne din bildning, ditt vetande och du skall slutligen få en intressant jämlike och kamrat, i stället för en underlägsen varelse av motsatt kön. . . . Uppfostra kvinnan så, att du kan akta, i stället för att förakta henne!"¹⁷¹

Varför var det då så viktigt med kvinnornas stöd? Jo, samtidigt som man så föraktfullt klassar ned den svenska arbetarkvinnan så inser man att hon är en maktfaktor att räkna med.

"Det kvinnliga elementets inflytande, för eller emot en sak, kan knappast överskattas. Detta är ett erkänt faktum allt sedan människosläktets uppkomst. – Det gäller alltså, i fråga om storstrejken, att få kvinnorna med. Ty det är en fara om de äro mot!"¹⁷²

Man behövde således kvinnornas stöd, men var man även beredd att ta upp kvinnornas rösträttskrav? "Vad är allmän rösträtt?" Så inleddes skriften och man svarade: "Jo, det är alla samhällsmedlemmars naturliga och odisputabla rätt, att var i sin mån öva inflytande på det samhälles olika förhållanden i vilket de leva."¹⁷³ På ett annat ställe kan vi läsa följande: "...borttagandet av 800-kronors och andra 'streck' samt givandet av politiska-medborgerliga rättigheter åt alla myndiga män och kvinnor; det är den nu pågående rösträttsrörelsens mål."¹⁷⁴ Storstrejken betecknas som en fredlig folkresning. "En folkresning som nu först fordrar den allmänna rösträtten, hel och oinskränkt, och om ej det hjälper, på våra förfäders maner, helt enkelt – går bort och tager den!"¹⁷⁵ I slutorden ges dock ett annorlunda budskap:

"Vi ha väl nu sagt ungefärligen, vad som för närvarande i korthet kan sägas, om och för politisk storstrejk för allmän rösträtt. Konturerna äro antydda, man må själv fylla ut dem och allvarligen tänka över de viktiga spörsmål som här avhandlats samt ställa frågan: Huru länge skola 900.000 av Sveriges myndiga män (min kurs.) sakna medborgarrätt och hela folket lida alla de ödesdigra följderna därav? – Svaret därpå kan endast bli ett: Tills vi medelst maktmedel framtvinga denna rätt. – Och maktmedlet heter: storstrejk."¹⁷⁶

Här blev alltså återigen allmän rösträtt i praktiken detsamma som allmän rösträtt för män. En liknande glidning i betydelsen av begreppet allmän rösträtt får vi exempel på i samband med 1897 och 1898 års första-maj demonstrationer i Stockholm. I sitt tal vid det förra tillfället beklagade Hjalmar Branting de 3/4 av Sveriges myndiga män som saknade rösträtt och i Socialdemokratens första-maj blad året efter kan vi läsa om "den million myndiga män, hela den närande klassen, som sakna allt politiskt inflytande".¹⁷⁷ Fortfarande var dock ställningstagandena i den utåtriktade propagandan oklara. Så fordrades t ex vid demonstrationen i Malmö år 1897 uttryckligen rösträtt för både män och kvinnor.¹⁷⁸ När Hjalmar Branting höll sitt inlägg i riksdagens rösträttsdebatt år 1899 tog han emellertid klar ställning för att det var de arbetande männens rösträttsfråga som det närmast gällde att lösa.

Inför 1899 års riksdag hade rösträttsrörelsen genomfört en masspetition för allmän rösträtt där man lyckats samla in 363.638 namn. Av undertecknarna var ca 63.000 kvinnor.¹⁷⁹ Trots detta relativt stora kvinnostöd var det ingen av de vid riksdagen framlagda rösträttsmotionerna som innefattade kravet på kvinnlig rösträtt. En grupp liberaler krävde politisk rösträtt enligt de bestämmelser som gällde för

den kommunala rösträtten, dock begränsat till män. En annan grupp, ledd av David Bergström, krävde allmän rösträtt för män från 21 års ålder.¹⁸⁰ Hjalmar Branting lade inte fram någon egen motion utan instämde i den sistnämnda. Alla reformförslag avslogs dock och när det gällde begäran om allmän och lika rösträtt för män dristade sig Konstitutionsutskottet även till att använda frånvaron av ett krav på kvinnlig rösträtt i sin argumentation mot motionen.

"Den av sökandena begärda tillämpning av personlighetsprincipen låter icke förena sig med kvinnans utestängande från politiska rättigheter, och så länge man icke tillerkänner sådana åt henne, ställer man sig på en annan grund än personlighetsprincipen; men intill dess en allmän grund, som följdriktigt kan tillämpas, är funnen, torde rättast vara att företrädesvis taga till ledning den praktiska hänsynen till samhällets bästa. ... då personlighetsprincipens tillämpning å den manliga släktet genom s.k. allmänna val i andra länder ofta visat sig vara förenad med faror för samhällets lugna utveckling, har man vanligen genom större eller mindre begränsningar sökt förekomma dessa faror."¹⁸¹

Mest ihärdigt fördes den allmänna rösträttens, dvs för män, talan av Hjalmar Branting. Han försvarade personlighetsprincipen gentemot utskottet och påminde om att det funnits en tid då man även i Andra Kammaren debatterat huruvida inte den självförsörjande kvinnan skulle erhålla rösträtt enligt rådande bestämmelser. Kravet kunde dock inte ställas ännu, eftersom kvinnorna inte i tillräckligt stor utsträckning uttryckt sin önskan om att erhålla medborgerliga rättigheter. Med Brantings ord:

"Vad som däremot måste krävas, det är att bland de klasser, som skola rycka upp till lika berättigande med andra, skall ha givit sig tillkänna någon allmänna önskan och strävan att komma i åtnjutande av dessa rättigheter. Med hänsyn härtill medger jag gärna, att kvinnornas rösträttsfråga står längst tillbaka eller rättare ligger långt fram i framtiden, ty helt visst har ännu icke bland dem i någon större utsträckning förspors något sådant krav."¹⁸²

Annat var det med arbetarklassens rösträttskrav och här räknades tydligen inte arbetarkvinnorna med:

"Däremot måste man väl erkänna, att detta krav med en styrka och energi, som borde vinna gehör bland de maktägande, rests bland de samhällsklasser, som det nu närmast gäller att få in bland de politiskt rättighetsbesittandes krets."¹⁸³

Socialdemokraterna hade lämnat rösträttsrörelsen på grund av dess vidmakthållande vid den försiktigare linjen, men återhållsamheter när det gällde den kvinnliga rösträtten bar man således med sig. I Hjalmar Brantings riksdagstal försvann de tidigare oklarheterna och han tog uttryckligen ställning för rösträttsrörelsens taktik i frågan om kvinnlig rösträtt. Något officiellt partibeslut kunde han dock inte stödja sig på.

Kvinnoarbete och familj

Som framhölls i inledningen till detta kapitel så var det när det gällde kvinnoarbetet framförallt frågan om skyddslagstiftning som väckte debatt på Andra Internationalens kongresser och inom tysk socialdemokrati på 1890-talet. Vi skall i det här avsnittet undersöka om samma debatt fördes i Sverige samt om samma utveckling kan skönjas – dvs en utveckling mot ett ökat intresse för en särlagstiftning för kvinnoarbetet samt alltmer omfattande krav i denna riktning. Som en bakgrund samt för att illustrera frågans komplexitet inleds avsnittet med en skildring av den debatt angående detta som fördes vid Internationalens kongress i Zürich 1893 samt en genomgång av hur de tyska kvinnornas argumentation i skyddslagstiftningsfrågan förändrades under 90-talet.

Arbeterskeskydd och lika lön

Vid Andra Internationalens kongress i Zürich, då skyddet för arbeterskorna togs upp som en särskild punkt på dagordningen, kom man att ställa betydligt mer långtgående krav än tidigare. I den antagna resolutionens ingress profilerade man sig gentemot den borgerliga kvinnorörelsens abstrakta frihetsbegrepp som, hävdade man, bortsåg från såväl den kapitalistiska utsugningen som från kvinnornas samhälleligt bestämda roll som mödrar.

Följande konkreta fordringar uppställdes:

1. Införande av 8-timmars maximalarbetsdag för kvinnor och en 6-timmars arbetsdag för flickor under 18 år;
2. Sammanhängande ledighet på 36 timmar per vecka;
3. Förbud mot nattarbete;
4. Förbud mot kvinnoarbete i alla hälsovådliga industrier;
5. Förbud för arbete för havande kvinnor två veckor före och fyra veckor efter förlossningen;
6. Anställande av kvinnliga fabriksinspektörer i alla industrier som anställer kvinnor;
7. Tillämpande av dessa lagar inom alla områden som anställer kvinnor – fabriker, verkstäder, butiker, hemindustri och jordbruk.¹⁸³

Louise Kautsky, representant för Wiens arbeterskor, var föredragande i frågan. I hennes motivering kan två huvudargument urskiljas. För det första att kvinnorna behövde ett särskilt skydd därför att de var de mest utsatta på arbetsmarknaden – de hade låg lön och lång arbetstid – och för det andra att kvinnorna var dubbelarbetande och att lagstiftningen behövdes för att möjliggöra för dem att sköta hem och barn. Hon betonade också att kvinnorna inte krävde dessa lagar i sitt eget köns

intresse, utan i hela samhällets. "... kvinnornas långa arbetstid tillsammans med deras låga lön fick till följd en degeneration av hela arbetarklassen ..." Intresset i denna fråga var gemensamt också i den meningen att särslagstiftningen sågs som ett första steg på väg mot en generell arbetarskyddslagstiftning.¹⁸⁴

Den kommission som hade förberett frågan hade dock inte varit helt enig utan två kvinnliga delegater från Belgien hade på principiella grunder röstat mot uttalandet. De menade att problemen i stället kunde lösas genom att kvinnorna fick tillträde till yrkesutbildning och genom upprättande av soppök.¹⁸⁵

"Vi önskar ingen reservrätt för kvinnan", framhöll en av de belgiska kvinnorna i den efterföljande diskussionen och uttryckte särskilt sin tveksamhet inför kravet på kortare arbetstid enbart för kvinnor. Kvinnofrågan var alltför lite studerad och alltför omfångsrik för att kunna behandlas i en dylik resolution, framhöll hon vidare, och avslutade med följande i detta sammanhang troligtvis mycket provokativa uttalande: "Om än socialist, är jag dock av den uppfattningen att kvinnofrågan måste behandlas skild från arbetarfrågan."¹⁸⁶

Detta inlägg bemöttes av Clara Zetkin, som nu ändrat ståndpunkt och i tal och artiklar förespråkade vittgående särbestämmelser för kvinnoarbetet.¹⁸⁷ Hon gisslade "den gamla kvinnoaksståndpunkten", som hon menade kom till uttryck i det belgiska inlägget och framhöll, liksom tidigare, samhörigheten mellan arbetarklassens män och kvinnor.¹⁸⁸

Mot särskilda skyddslagar för kvinnoarbetet talade även en av de österrikiska kvinnliga delegaterna, Adelheid Dworschak (senare Popp), Bernard Shaw från Fabian Society i England samt Frau van Kohl från Holland. Den senare menade att en lagstiftning skulle leda till att kvinnorna trängdes ut från arbetsmarknaden. Representanter för arbeterskeförbundet från England och Irland var också emot resolutionen och föreslog ett nytt uttalande där tonvikten låg på organisation och där man uppmanade arbetarorganisationerna att verka för lika lön för män och kvinnor.¹⁸⁹

Ett stort antal delegater - från Belgien, Spanien, Rumänien, Holland, Italien, Frankrike och England - ville i sin tur till kravet på skyddslagar föga ett uttalande om lika lön. I det förslag till resolution som framlades från detta håll framhölls, liksom i det föregående, konkurrensen mellan män och kvinnor på arbetsmarknaden som huvudmotiv för kravet på lika lön.¹⁹⁰ Detta motiv framfördes också av en italiensk kvinnlig delegat. Om inte lika lön infördes fanns risk för att männen helt konkurrerades ut från arbetsmarknaden samt att kvinnorna skulle tvingas till prostitution för sin försörjning, hävdade hon.¹⁹¹

Louise Kautsky talade emot förslagen om lika lön med motive-
ringen att kravet var ogenomförbart.¹⁹² Detsamma hävdade Clara
Zetkin. Det var inte genom påbud om lika lön som konkurrensen
mellan män och kvinnor skulle kunna hävas utan genom skyddslag-
stiftning. Hennes argumentation var följande: om kvinnorna arbetstid
förkortades så skulle på sikt en generell arbetstidförkortning följa.
Därmed skulle efterfrågan på arbetskraft öka och lönerna på sikt
också höjas.¹⁹³

När man efter detta relativt omfattande meningsutbyte gick till
beslut antogs den ursprungliga resolutionen med acklamation och
efter omröstning togs med stor majoritet också ett uttalande om lika
lön för lika arbete.¹⁹⁴

Som framgår av denna debatt var frågan om det särskild arbeterske-
skyddet således inte alls oomstridd. Diskussionen ger dessutom en god
bild av frågans komplexitet. Även om man angav samma målsättning
– t ex att skydda modern eller att häva konkurrensen på arbetsmark-
naden – kunde man inta rakt motsatta ståndpunkter i den konkreta
frågan. Problemet låg kanske till en del i kravens generella natur, då
effekten av dessa fordringar var helt olika beroende på vilken typ av
arbete och vilka branscher det gällde. Inställningen i frågan säger
heller inte direkt något om den principiella synen på kvinnoarbetet
som sådant. Även om det hos många av de manliga delegaterna
sannolikt fanns kvar ett mer eller mindre starkt motstånd mot det
kvinnliga industriarbetet, så kan vi inte utifrån debatten hävda att det
uteslutande var detta som styrde beslutet. Vad vi möjligen kan urskilja
är att vissa (även kvinnor) av dem som förordade särskild skyddslag-
stiftning för kvinnor och lika lön lade större tonvikt vid det av de
manliga arbetarna upplevda hotet, medan de som var emot i större
utsträckning framhöll kvinnors intressen och behov av arbete. Man
undvek dock att tala om kvinnors "rätt till arbete", då denna princip
uppenbarligen, vilket framgick av resolutionen, förknippades med de
borgerliga kvinnosträvandena.

Likhet/polaritet – mot nya lösningar

Argumentationen för särlagstiftning från de tyska socialdemokratiska
kvinnornas sida var mycket sammansatt. Lagstiftningen var i kvin-
nornas eget intresse, i barnens, klassens, männens. Som bl a Werner
Thönnessen påpekar fanns det hos kvinnorna en benägenhet att hela
tiden försäkra att man inte krävde något i sitt eget intresse, vilket
tydligen inte var legitimt.¹⁹⁵ Det är skyddet för mödrarna och för den
nya generationen som framtonar starkast. Vi skall här, utifrån

exemplet Clara Zetkin, se litet närmare på hur argumentationen bland de ledande kvinnorna inom den tyska socialdemokratien förändrades under 90-talets lopp – från en extrem likhetsideologi till en inriktning på kvinnan speciella egenskaper som mor.

Den ståndpunkt som Clara Zetkin förfäktade mot 1880-talets slut var att det enda skydd för modern som behövdes var en ledighet före och efter förlossning. Uppfattningen att kvinnorna skulle ha någon naturlig fallenhet för att ta hand om och uppfostra barn förkastade hon helt:

"Modern är den 'naturliga' (dvs den genom de naturliga förhållandena mellan henne och barnet därtill bestämda) uppfostrarinnan och vårdarinnan för barnet under dess dperiod ... men ingenting därutöver. Det måste vara samhällets plikt att laga så att modern under den perioden kan få behålla barnet; liksom samhället också har att skaffa barnet de tänkbarast bästa utvecklingsmöjligheter före födelsen."¹⁹⁶

Citatet är hämtat från broschyren "Die Arbeiterinnen und Frauenfrage der Gegenwart". Till skillnad från i talet vid Pariskongressen diskuterar Zetkin här sambandet mellan kvinnoarbetets och familjens utveckling. Hon pekar på familjens ändrade funktion och kvinnans minskade betydelse för barnens fostran. Detta var något som för arbetarklassens vidkommande, under rådande ekonomiska förhållanden, i mångt och mycket innebar en avsaknad av uppfostran, men det pekade enligt Zetkin ändå framåt mot en tid då kvinnan kunde delta på samma villkor som mannen i samhällslivet och då barnen skulle få en god, av samhället ombesörjd uppfostran.

"...förvandlingsprocessen har redan gått så långt, att man icke kan tvivla om utgången. Barnuppfostran måste förläggas och blir förlagd från familjen till samhället; den måste övergå från moderns händer till pedagogernas (barnuppfostrarnas) i ordets vidsträcktaste bemärkelse".¹⁹⁷

Clara Zetkin inte bara hävdade det positiva i att kvinnan kom ut i samhället, utan menade t o m att kvinnan under rådande förhållanden var olämplig för att handha uppfostran.

"Sedan århundraden har hon blivit undertryckt och förslavad, har hon systematiskt hållits i underdånighet ... Kvinnan måste därför nödvändigtvis vara en ofullkomlig och ensidigt utvecklad varelse. Sinsemellan anse männen i själva verket kvinnan som en lägre avart av människosläktet. Och underbart, denna outvecklade varelse, som av sina herrar och mästare erinras om sin underlägsenhet vid varje viktigt tillfälle, vid varje försök att tillkämpa sig en människovärdig ställning, hon skall vara 'utvald' av naturen till att uppfostra det uppväxande släktet."¹⁹⁸

Det vetenskapliga betraktelsesättet genomsyrar hela denna lilla skrift. Barnuppfostran var ett yrke, som alla andra, och fick inte överlämnas till vilken "gås" som helst.

Den principiella likhetstanke som Zetkin här uttrycker lämnar hon snart. Tvärtemot ovanstående betonar hon alltmer kvinnans roll som mor och som hustru.¹⁹⁹ I och med detta blir också "kvinnofrågan" som sådan mer problematisk, samtidigt som den förändrade hållningen just kan ses som ett uttryck för att den faktiskt var mer komplicerad, och inte så lätt att lösa som den citerade broschyren gav sken av. Clara Zetkin övergav dock inte uppfattningen att ekonomiskt oberoende och arbete utanför hemmet var grundbetingelsen för frigörelse. Kvinnan skulle i det framtida samhället vara både en god moder och arbeterska. I det existerande kapitalistiska samhället rådde dock en konstant konflikt mellan arbete och moderskap. Det är utifrån detta delvis principiellt nya perspektiv som Zetkin argumenterar för särskilda skyddslagar för kvinnoarbetet:

"Kvinnan inom proletariatet har nått sin ekonomiska självständighet, men vare sig som människa eller som kvinna eller som hustru har hon möjlighet att helt finna utlopp för sin individualitet. . . . det gäller att upprätta nya hinder mot utsugningen av den proletära kvinnan; det gäller att återge henne och tillförsäkra henne hennes rättigheter som kvinna och som mor. Slutmålet för hennes kamp är inte den fria konkurrensen med mannen utan genomdrivandet av proletariatets politiska herravälde."²⁰⁰

Till detta argument fogade hon också att t ex kortare arbetstid skulle möjliggöra för kvinnan att delta i arbetarklassens politiska kamp. Om organisation tidigare varit det allena rådande, var det nu både organisation och skyddslagstiftning som gällde. Olika sociala reformers betydelse för att möjligheten att få med kvinnorna i organisationerna påtalas ständigt av Zetkin. I argumentationen för skyddslagar förenades således två, åtminstone i samtiden svårförenliga ambitioner, nämligen att å ena sidan göra det möjligt för arbetarkvinnan att uppfylla den modersroll som samhället tillskrivit henne och å den andra att möjliggöra hennes deltagande i de politiska och fackliga organisationerna. Här är det mitt intryck att kvinnornas argumentation generellt sett skilde sig från männens. För de senare var det omsorgen om kvinnan som släktets fostrare som framhölls.

Underliggande hos Zetkin är hela tiden antagandet om kvinnoarbetets nödvändiga ökning, den inte alltför avlägsna revolutionen samt det postulerade gemensamma klassintresset. De konkreta reformerna var ett slags uppehållande verksamhet. Betoningen på modern och skyddslagstiftningen skulle få en annan innebörd inom ramen för en reformistisk politisk strategi.

Under 1890-talets första år kan vi i den socialdemokratiska pressen finna ett flertal artiklar som framhåller såväl det nödvändiga som det principiellt positiva, om än kortsiktigt negativa, i den ökning av kvinnors förvärvsarbete som man tyckte sig se omkring sig. T ex följande som stod att läsa i Socialdemokraten på våren 1890:

"I det kvinnorna intränga i industrien uttränga de männen. Men även från mannens egoistiska ståndpunkt är denna omständighet av föga betydelse i vår tid, då tekniska uppfinningar varje år gör otaliga arbetare brödlösa. Farligt för männen vore möjligen ett stort krig, då kvinnorna med ett slag kunde bemäktiga sig de av de i fält stående männens lämnade arbetsplatser. Kvinnans användning i industrien skall dock slutligen göra dem självständigare och höja deras sociala ställning även i de stora folklagren."²⁰¹

Detta är kvinnoarbetet sett ur arbetsmarknadens synvinkel: nödvändigheten, konkurrensen, frigörelsen.

Vi finner också exempel, om än mer sällsynta, på att barn- och familjeproblematiken tas upp. En artikelserie av signaturen -nn, som publicerades i Socialdemokraten året efter, är mycket illustrativ härvidlag. Ur ett konsekvent likställighetsperspektiv ges konkreta förslag till lösningar på konflikten mellan kvinnors förvärvsarbete och moderskap, en konflikt som i artiklarna framstår som mycket akut:²⁰²

"En mycket stor mängd arbeterskor måste söka sin utkomst utanför hemmet, såsom fabriksarbeterskor, tvätterskor, strykerskor osv. Dessa kvinnor, oftast arbetarehustrur, måste lämna sina hem och barn på morgonen för att släpa dagen lång; och då dessa arbeterskor på aftonen trötta och utsläpade vända hem begynner deras arbete här - ty också här har de plikter att uppfylla. ... Förhållandena är icke stort bättre för hemarbeterskorna. En kvinna, som hela dagen är upptagen t ex vid en surrande symaskin, kan icke med bästa vilja i världen sköta varken hus eller barn som det behövdes."²⁰³

Kvinnornas allt större deltagande i lönearbete - i eller utanför hemmet - var i och för sig inget att beklaga, skriver artikelförfattaren, utan tvärtom positivt: "Det är just genom arbetet de efterhand skola vinna självständighet och ekonomiskt oberoende. Själva utvecklingen hjälper på sitt sätt kvinnorna framåt, i det att industrien städse allt mer och mer tager kvinnlig arbetskraft i sin tjänst och därigenom mycket tydligt hänvisar på kvinnans framtida ställning som arbeterska."²⁰⁴

Felet var i stället att kvinnan trots tilltagande lönearbete hade kvar sina plikter som husmoder och barnens uppfostrarinna. Man begärde mer av proletärkvinnorna än de kunde ge: "... det missgrepp man sålunda gör sig skyldig till går icke allena ut över kvinnorna, i det dessa därigenom hållas nere i dubbelt slaveri, och de utestängas från så gott som all livsnjutning och intellektuell utveckling, utan även över

barnen, därigenom att brist på omsorgsfull uppfostran ofta beröva dem förutsättningarna för deras vidare utveckling.²⁰⁵

Såväl barntillsynen som hushållsarbetet måste ledas in i nya banor. Det är författarens slutsats. För det första borde barnuppfostringsanstalter i samhällets regi upprättas. För det andra borde alltfler hemsysslor flyttas ut till industrin, en utveckling som ju sedan länge pågått. Till sist förordade författaren att även det direkta hushållsarbetet skulle skötas storindustriellt, dvs i någon typ av gemensamhetskök, som termen löd på den tiden. I konsekvens med perspektivet i artiklarna uttalar sig författaren vidare för principen om lika lön för samma arbete.

Ett liknande synsätt återfinner vi i en artikel av Fredrik Sterky i *Lucifer* år 1892. "Varken lunk eller sken", var titeln på Sterkys bidrag och här tar han kvinnoarbetets ökning som illustration till ett mera allmänt resonemang om socialismens nödvändighet. Socialdemokraterna bemödade sig om att försöka få ihop det till synes motsägelsefulla i den socialistiska åskådningen, mellan idén om socialismens ekonomiska nödvändighet å ena sidan och behovet av människornas medvetna agerande å den andra. Detta var, som vi skall se längre fram, särskilt tydligt i argumentationen rörande normalarbetsdagen. Här är ett liknande försök, men tillämpat på kvinnoproblematiken:

"Ett av de bästa bevisen på hur den ekonomiska utvecklingen driver till å ena sidan storindustri, det socialistiska samhällets ena grundsten, och å den andra sidan såsom en nödvändig följd tvingar in människorna i andra förhållanden. . . äro de förhållanden, som redan inom detta samhälle kasta in kvinnorna på arbetsmarknaden. . . Kvinnorna drivas från hemmen. Vilken fasa för kälkborgaren, denne vaktare par preference av 'hemmets' ödmjuka ande, som huttrar efter ljus och frihet där den smyger kring lampan. Ändå har det gått så inom allt fler och fler yrken. . . Kälkborgaren ser det, och han fasar, ty han kan ej förstå att detta kvinnornas lösgörande från hemmen skall bli drivfjädern till en ny utveckling, ett nytt liv. Vem skall då koka vår mat? Vem skall då vårda våra barn? Det är svaren på dessa båda frågor, som skola ge uppslaget till denna utveckling, detta nya liv."²⁰⁶

Men, som framgick av titeln, socialdemokraterna fick inte skena i väg utan måste gå varsamt fram med sina krav och anpassa sig till människornas egna önskningar. När det gällde kvinnopolitiken ställde Fredrik Sterky upp "De samlede kvindeföreningar" i Danmark som exempel.²⁰⁷ Dessa hade ställt krav på skolmat samt på tillsyn för skolbarnen under lediga stunder.²⁰⁸ Först genom verkliga barnavårdanstalter skulle man helt kunna avlägsna problemen. Detta insåg kvinnorna i Danmark, men de undvek att formulera kravet, detta av två skäl: ". . . därför att de på förhand visste att något sådant ej skulle beviljas, men väsentligast därför att kvinnorna i allmänhet, som ej hade så klart för sig vad som föregick med dem själva, först måste

vänjas vid tanken på att något av deras vanliga arbete kunde överflyttas från hemmen på det allmänna.²⁰⁹

Sterky förutspår att ju fler kvinnor som kom ut på arbetsmarknaden, desto mer skulle de komma att kräva åtgärder som gradvis skulle överflytta deras forna plikter, barnuppfostran och hushållssysslor, på samhället, så att de själva skulle kunna arbeta vid männens sida i industrins tjänst. I och med detta skulle en ännu mer genomgripande förändring inträda, en förändring i samlivet mellan man och kvinna. Orsaken till slitningarna mellan man och kvinna låg nämligen, enligt Sterky, förutom i fattigdomen just i kvinnans instängdhet i hemmen. "De gå där inom de trånga skrankorna och krympa bort i arbete och tråkighet."²¹⁰ Här kan nämnas att Fredrik Sterky också vid den Skandinaviska arbetarkongress som hölls 1892 tog till orda i kvinnofrågan. Hänvisande till arbetarkvinnornas dubbla roll som arbeterskor och mödrar förordade han även här att staten skulle ta sig an barnens uppfostran.²¹¹

Det perspektiv som framkommer hos Sterky samt i de tidigare refererade artiklarna överensstämmer med det som framträder hos Clara Zetkin i Tyskland vid 1880-talets slut. Grundtanken var kvinnoarbetet som nödvändigt och som frigörande. Målet var att barntillsyn och hushållssysslor skulle tas över av samhälleliga institutioner och detta var krav som man ställde redan i det existerande samhället. Frågans lösning kunde inte lämnas åt framtiden – även om man inte trodde sig kunna uppnå några större förändringar reformvägen. Men eftersom kvinnoarbetets ökning sågs som en nödvändig följd av kapitalismens inneboende lagar, bör kraven inte ha tett sig som orimliga.

I motsats till Thönnessen, och i enlighet med Dahlerup och andra, tror jag inte att dessa tankar hade något större genomslag inom rörelsen som helhet. De nådde dessutom sannolikt större utbredning i Tyskland än i Sverige. Det väsentliga här är dock att de trots allt fanns även i Sverige och utgjorde ett alternativ i samtiden. Det var inte fråga om idéer utvecklade i ett tomrum, utan de utgjorde ett möjligt svar på de problem som drabbade arbetarfamiljerna och särskilt dess kvinnor, som en följd av kapitalismens utbredning. Att de sedan snarare utgjorde ett påhäng än var en integrerad del av den marxistiska samhällsteorin är en annan sak – en verklighetsanknytning hade de i alla fall. Vi skall i det följande undersöka huruvida den verklighetsuppfattning och den framtidsvison som här kom till uttryck fick något genomslag inom 1890-talet svenska socialdemokrati – i programmatiska uttalanden och i den praktiska politiken – samt om vi även här efterhand finner ett tilltagande intresse för en särlagstiftning för kvinnoarbetet.

När det gäller frågan om lika lön kan vi fatta oss ganska kort. Andra Internationalen hade redan vid sitt bildande ställt sig bakom kravet på lika lön för män och kvinnor, men något motsvarande ställningstagande för denna princip finner vi inte, som Gunnar Qvist påpekat, inom den svenska socialdemokratin förrän efter andra världskriget.²¹² Fredrik Sterky framhöll visserligen i en broschyr som han utarbetat på uppdrag av LO:s första kongress att det socialdemokratiska partiet var det enda parti som ville genomföra lika lön för män och kvinnor, men något officiellt uttalande i denna riktning eller någon debatt på central nivå kunde han inte stödja sig på.²¹³ I enstaka fall kan vi finna principen uttalad, men på partiets kongresser hade den inte debatterats och för övrigt inte heller på den LO-kongress som tagit initiativ till Sterkys broschyr.²¹⁴

Kravet på lika lön, liksom kravet på lagligt skydd för kvinnoarbetet, var tveeggat. När likalöne-principen hävdades kunde detta således ha sin grund i helt motsatta intressen: antingen en strävan att häva konkurrensen från, och kanske helt få bort, kvinnoarbetet eller en önskan om att män och kvinnor skulle kunna arbeta sida vid sida och på samma villkor. Under arbetarrörelsens allra tidigaste skede verkar det ha varit den förra synpunkten som dominerat och först senare blir den andra ståndpunkten central – och då företrädd av kvinnor. Tage Lindbom hävdar i sin undersökning av den tidiga svenska fackföreningsrörelsen att motivet från de manligt dominerade fackföreningarnas sida för kravet på lika lön var defensivt. Detta tog man till, när ansträngningarna att helt få bort kvinnorna misslyckats. De tidiga kvinnliga fackföreningarna saknade också, enligt Lindbom, följdriktigt kravet på lika lön.²¹⁵

Samma år som det socialdemokratiska partiet bildades antogs i den svenska riksdagen den sk yrkesfarelagen. Den var generell och innehöll förutom skyddsbestämmelser av olika slag ett förordnande om statlig yrkesinspektion. Arbetstidsfrågor togs däremot inte upp. Från socialdemokratiskt håll var man mycket missnöjd med förslagets slutliga utformning. Det förklarades vara "... en parodi på skyddslagstiftning, absolut förfuskat...". Vad som framkallade detta missnöje var fr a att inget stadgades om normalarbetsdag. Vidare ansåg man att arbetarna själva skulle ha rätt att tillsätta yrkesinspektörerna.²¹⁶

År 1891 tillsattes den sk Revisionskommittén. Dess huvudsyfte var att föreslå en revision av 1881 års minderårighetsförordning, men den fick också till uppgift att granska besluten som tagits på arbetarskyddskonferensen i Berlin, där också den svenska regeringen varit

representerad.²¹⁷ Liksom barnarbetskommittén uttalade sig denna kommitté mot ett införande av normalarbetsdag.²¹⁸ Den ställde sig emellertid även negativ till att begränsa kvinnornas arbetstid.

"En allmän begränsning av arbetstiden för fullvuxna kvinnliga arbetare har kommittén dock lika litet som i fråga om män ansett behövlig, så mycket mindre som, enligt vad ovan anförda statistiska undersökning giver vid handen, kvinnliga arbetare hos oss ej i särdeles stor utsträckning användas i industriellt arbete, och några klagomål icke heller försports över, att särskilda missförhållanden därvid ägt rum."²¹⁹

Enligt den av kommittén anförda statistiken fanns 20.276 vuxna kvinnliga industriarbetare i landet. Av dessa uppgavs endast ca 500 vara nattarbetande, varför kommittén inte heller ansåg att det förelåg något behov av ett generellt nattarbetsförbud för kvinnor.²²⁰ Dock förordades "i allmänt hygieniskt och sedligt syfte" förbud mot nattarbete för kvinnor i åldern 18 till 21 år.²²¹ Förutom detta föreslogs förbud mot arbete under jord för kvinnor under 21 år samt fyra veckors barnsängsledighet (utan ersättning).²²²

Revisionskommitténs betänkande fick ingen omedelbar effekt. Först år 1900 antogs en lag om minderårigas och kvinnors användande i industriellt arbete, vilken vi återkommer till längre fram. De motioner till förmån för normalarbetsdag som lades fram av stadsliberaler vid riksdagarna 1891 och 1893-95 blev också alla avvisade.²²³ Denna fråga avfördes därefter från riksdagens dagordning och återupptogs inte förrän 1908, då SAP lade sin första motion om 8-timmars arbetsdag.

Vid sidan om rösträttskravet var det normalarbetsdagen som var socialdemokraternas centrala reformkrav på 1890-talet. Det uttalande i arbetarskyddsfrågan som antogs vid den konstituerande kongressen upptog som första krav "maximalarbetsdag om högst 8 timmar". Vidare fordrade man förbud mot att använda barn under 14 år i industriellt arbete, men man ställde inte speciella krav beträffande kvinnoarbetet.²²⁴

SAP följde Pariskongressens uppmaning och anordnade från 1890 1:maj-demonstrationer för 8-timmars dagen. I den resolution som antogs vid demonstrationerna 1890 och 1891 angav man tre skäl för sitt krav. 8-timmars-dagen skulle för det första motverka "den fysiska och intellektuella utartning" som hotade arbetarklassen till följd av den alltför långa arbetstiden, för det andra skulle den leda till minskad arbetslöshet och för det tredje ge arbetaren tid och kraft att ägna sig åt sin intellektuella och moraliska utveckling som "fri människa och medborgare". Normalarbetsdagen skulle dessutom, samtidigt som den tjänade till att förbättra villkoren här och nu, fostra arbetarklassen för dess "höga uppgift att grundlägga en ny samhällsordning".²²⁵

I resolutionen nämndes inget om att kvinnorna skulle vara i särskilt behov av en förkortad arbetstid och heller inget om att detta skulle vara till fördel barnen och familjelivet inom arbetarklassen. Detsamma gällde den broschyr om normalarbetsdagen skriven av Per Eriksson, tidningen Proletärens dåvarande redaktör, som partiet gav ut 1891. De huvudmotiv för arbetstidsförkortningen som anges här är desamma som i den ovan återgivna resolutionen, dvs att man skulle motverka den fysiska och intellektuella utarmningen av arbetarklassen samt att arbetslösheten skulle minskas.²²⁶ Endast i ett sammanhang omnämns kvinnorna och det är i samband med en diskussion av det senare argumentet. Gentemot dem som hävdade att det skulle bli brist på arbetare om normalarbetsdagen infördes, framhöll Per Eriksson, att det förutom fångar, fattighjon och säsongarbetare fanns "en massa kvinnor, som, när de för samma arbete kunde få samma betalning som männen, med glädje skulle strömma till ett arbete med mänsklig arbetstid, i stället för att många av dem nu kastas i prostitutionens armar."²²⁷

Normalarbetsdagens betydelse för kvinnorna som mödrar och för familjelivet hade däremot berörts av de representanter för den liberala rörelsen, som inbjudits att tala vid 1890 års första maj-demonstration. "Huru kan en man som arbetar 15 eller 16 timmar om dagen leva en faders liv för sina barn? Huru kan en kvinna som är borta från sitt hem hela dagen i ända fylla en mors plikter? Husligt liv är en omöjlighet", konstaterade David Bergström i sitt inlägg och satte in kravet på normalarbetsdag i detta perspektiv.²²⁸ Även Fridtjuv Berg, vilken senare i riksdagen kom att motionera om utredning av normalarbetsdagsfrågan, tog speciellt upp kvinnoarbetet och familjen. "I det utpinande industriella arbetet indrages även kvinnorna. Vilken skada barnens uppfostran och vård taga därav, ligger i öppen dag. Om icke modern skonas, bli barnet svagt, förkrumpes hela släktet. Därför måste kvinnornas arbetstid begränsas. Men familjen vilar icke endast på modern, utan även på fadern."²²⁹

Vid 1894 års demonstration i Stockholm talade Ellen Key om "Kvinnan och normalarbetsdagen" och framhöll att denna reform egentligen var viktigare för kvinnorna än för männen. Det fanns två skäl till detta. För det första att kvinnan var "det kommande släktets lärarinna" och för det andra att en mängd extra arbete i och för hemmet alltid föll på hennes lott.²³⁰

För socialdemokraterna verkar det som om det vid denna tid var viktigt att betona att det var en generell lagstiftning som det var fråga om. Man vände sig mot de styrandes tendens att begränsa diskussionen till att enbart gälla barn- och kvinnoarbetet. Detta framkom bl a i en artikel i Socialdemokraten i samband med behandlingen av

Fridtjuv Bergs förnyade motion angående normalarbetsdagen vid 1894 års riksdag. Apropå att ett par av utskottsledamöterna som skäl för avslag bl a anfört en pågående utredning angående normalarbetsdag för kvinnor, skriver tidningen:

"Maximalarbetsdagen för kvinnor täcker en jämförelsevis obetydlig del av det väldiga arbetsfältet. Det är en av frågans underavdelningar ... maximalarbetsdagen för både män och kvinnor är det för ögonblicket viktigaste problemet, på vilket de få krafter som stå vårt land till buds på det socialpolitiska området, borde koncentreras. . ." ²³¹

I de socialdemokratiska inläggen är det överhuvudtaget ganska tyst om kvinnan. Om än inte alltid direkt uttalat, så tycks den arbetare man riktar sig till i regel vara en man. Det gäller t ex i Per Erikssons broschyr. Införandet av förkortad arbetsdag skulle befordra arbetarens andliga hälsa, skriver han och förtydligar:

"... dvs ge *honom* tillfälle att utveckla sina själsgåvor och höja *hans* intelligens. ... Genom arbetstidens inskränkning till 8 timmar dagligen vunnit arbetaren några timmars ledighet, som kunde ägnas åt studier, hemliv eller bildande nöjen, promenader, gymnastik mm." (min kurs.) ²³²

Eftersom det tydligtvis mest är den manlige arbetaren som socialdemokraterna har i åtanke blir det också ofta familjens behov av fadern som tas upp de gånger man diskuterar de negativa konsekvenser som den långa arbetstiden hade för familjelivet. Detta kan illustreras med hjälp av ett par utdrag ur Socialdemokratens första-majnummer år 1894.

"Att familjelivet lider av den långa arbetstiden, behöver väl knappt påpekas. Hur skola barnen kunna få någon glädje eller ledning i ett hem, där fadern nästan aldrig har tid att ägna sig åt annat än förvärvandet av föda, kläder och husrum." ²³³

"Även uppfostran är i det här samhället en klassfråga, en fråga om den enskildes ekonomiska kraft. Därför fordra vi höga löner åt arbetsklassen, för att den må bli i tillfälle att ge sina barn en så god och grundlig boklig uppfostran som möjligt. Och vi fordra normalarbetsdag åt den vuxne arbetaren för att han må få ägna sig mera än nu åt att övervaka och leda sina barns moraliska utveckling till tänkande varelser, till goda medborgare." ²³⁴

Ett klart undantag från denna tendens att enbart rikta sig till och tala om mannen kan dock noteras, nämligen i Kata Dalströms tal vid följande års första-majdemonstration. Hon framhöll, i likhet med Ellen Key året innan, att normalarbetsdagen var av särskild vikt för kvinnan. Det var kvinnornas oavvisliga plikt att fordra kortare arbetsdag ty "de ha ej blott sina egna kroppar att vårda, utan även kommande släktens". ²³⁵ Kata Dalström ställde dock inga explicita krav på särbestämmelser för kvinnoarbetet.

Det var den generella arbetstidsförkortningen som stod i centrum

för socialdemokraterna och tendensen till fokusering enbart på mannen/fadern kan väl delvis ses som en reaktion mot riksdagens ovilja att överhuvudtaget diskutera frågan om att begränsa arbetstiden för den vuxne manliga arbetaren.²³⁶ Även de tyska socialdemokraterna agerade vid 1890-talets början för en gemensam skyddslagstiftning för manliga och kvinnliga arbetare. Erfurtprogrammet nämnde, som vi såg, inget om särlagar för kvinnoarbetet. Och i riksdagen lade partiet, gentemot ett regeringsförslag om begränsning endast av kvinnornas arbetstid, förslag om en gemensam skyddslagstiftning omfattande normalarbetsdag och nattarbetsförbud för vuxna arbetare.²³⁷ Men efterhand ställde det tyska partiet, inklusive dess kvinnorörelse, krav på en vittgående särslagstiftning för kvinnoarbetet. Detta ökade intresse för att lagstifta specifikt för kvinnor har jag inte kunnat finna inom den svenska socialdemokratin under 1890-talet. Zürich-kongressens beslut i den här frågan noterades i partipressens referat, men följdes inte upp praktiskt politiskt.²³⁸ Det partiprogram som antogs vid 1897 års kongress innehöll inga sådana krav och frågan aktualiserades överhuvudtaget inte i förhandlingarna. De motioner rörande arbetarskyddet som lades fram gällde krav om ålderdomsförsäkring samt tillsättande av fabriksinspektörer. Som svar på dessa hänvisades till ett uttalande från den Skandinaviska arbetarkongress som hållits några månader tidigare, där man fordrat att:

"... genom lag påbjudes skyddsåtgärder i arbetet i största möjliga omfång i alla arbetsgrenar. Till främjande av den härför nödiga kontrollen bör av staten anställas ett tillräckligt antal såväl kvinnliga som manliga arbetsinspektörer, vid vilkas tillsättande arbetarorganisationerna bör ha inflytande. Denna arbetsinspektion bör på samma gång ha tillsyn även över hemarbetet, tills detta produktionssätt antingen genom organisationernas ingripande eller genom lag blivit avskaffat. Tillika bör inspektion finnas över arbetares och tjänares bostäder."²³⁹

Här berörs indirekt kvinnoarbetet eftersom hemindustrin huvudsakligen sysselsatte kvinnor. Kravet på hemarbetets och barnarbetets avskaffande hade varit återkommande på de skandinaviska arbetarkongresserna från år 1888. Granskar vi uttalandet från 1897 i dess helhet finner vi dock att det faktiskt också innehöll vissa speciella fordringar när det gällde kvinnoarbetet. För att främja utvecklingen av ett sunt släkte krävde man nämligen: "... lagligt förbud mot kvinnoarbete under en närmare fastställd tid före och efter barnsöbördsperioden. Kvinnoarbete, som är av en för kvinnans fysik skadlig natur, avskaffas, allt arbete av barn under 14 år och nattarbete av såväl kvinnliga som manliga arbetare under 18 år förbjudes."²⁴⁰

Detta är första gången som ett krav på skyddslagar för kvinnoarbetet tas upp på en skandinavisk arbetarkongress. Som synes är dock

kraven mycket modesta jämfört med exempelvis den tyska socialdemokratins, där man föreslagit såväl kortare arbetsdag samt nattarbetsförbud för kvinnliga arbetare.

Det verkar således som om den svenska – och även den övriga skandinaviska – socialdemokratin avvek från den generella trend som under 1890-talet var rådande inom Andra Internationalen när det gällde det konkreta förhållningssättet till kvinnoarbetet. Man koncentrerade sig helt på den generella skyddslagstiftningen och formulerade endast undantagsvis speciella krav för kvinnorna – och när man gjorde det så var kraven av begränsad omfattning. Det är dock inte fråga om något aktivt ställningstagande mot särlagstiftning, av den typ som exempelvis Clara Zetkin formulerade i slutet av 1880-talet, utan det rör sig i stället om en tystnad i källmaterialet. En tystnad i två avseenden – å ena sidan att man inte ställer specifika kvinnokrav och å den andra att kvinnorna är ganska frånvarande i den konkreta argumentationen.

Förklaringen till denna tystnad tror jag huvudsakligen är att söka i två förhållanden. För det första var den svenska socialdemokratin i så stor utsträckning en manlig rörelse, varför man föga uppmärksammade kvinnorna och deras specifika problem. Troligtvis var det också, som framhölls i kapitel 2, en mindre andel gifta kvinnor i den svenska fabriksindustrin än i exempelvis den tyska, vilket också kan förklara varför frågan om särskild skyddslagstiftning för kvinnor inte aktualiserades. För det andra bör förklaringen sökas i taktiska överväganden. Eftersom lagstiftarna visade en tendens att lagstifta enbart för kvinnor och barn blev det viktigt att betona att lagstiftningen skulle gälla alla vuxna. Tystnaden säger då inget om uppfattningen om kvinnoarbetet – vad den säger är dock att man vid denna tidpunkt inte ser lagstiftningen som ett medel att råda bot på kvinnlig konkurrens.

Kvinnoarbete, konkurrens, organisation

I Sverige liksom inom Andra Internationalen och inom den tyska socialdemokratin var konkurrensen från kvinnorna en central fråga när kvinnoarbetet togs upp till behandling. Lika lön sågs som ett medel att råda bot på denna konkurrens, något som också klart uttalades på Internationalens kongress år 1893. Kravet på särlagar för kvinnoarbetet var sannolikt också tidvis motiverat av en sådan önskan – kvinnorna skulle genom detta bli mindre attraktiva som arbetskraft. Som vi såg ovan så diskuterades dock dessa frågor föga inom den svenska socialdemokratin. När kvinnoarbetet aktualiseras i svensk socialdemokratisk debatt på 1890-talet är det i stället fortfarande

organisation som framstår som det främsta medlet såväl när det gäller att råda bot på konkurrensen som när det gäller att förbättra kvinnornas egna villkor. Om vi undantar de tidigare behandlade inläggen från 1890-talet början där författarna (bl a Fredrik Sterky) försöker ta ett samlat grepp om problematiken, industrialisering – kvinnoarbete – familj, så är de senare inläggen mer negativt bestämda och uppmaningarna till kvinnorna att organisera sig ganska anklagande i tonen. Två artiklar i det socialdemokratiska partiets jultidning – Julfacklan – år 1895 markerar ett led i denna utveckling.

Per Eriksson skrev där om äktenskapet i social belysning. Hänvisande till Friedrich Engels pekade han på sambandet mellan äktenskap och ekonomiskt system. Här ges en mörk bild av den rådande situationen. Allt färre människor gifte sig och alltfler skilde sig och eftersom inga barnuppfostringsanstalter fanns så hamnade barnen genom detta i en mycket svår situation.²⁴¹

Det var emellertid inte endast dessa barn som hade det svårt, ty bland de fattigare klasserna för barnen illa även om makarna höll ihop, eftersom båda föräldrarna måste gå ut och arbeta.

”Bland de fattigare klasserna är också äktenskapet som försörjningsanstalt för kvinnan snart en saga blott, ty allt mer och mer dras hon in på alla möjliga arbetsområden utom hemmet, vilket har till följd rent av en kamp mellan man och kvinna, en kamp som i många fall slutar med att mannen dukar under, enär han i fråga om arbetskraftens prisbillighet icke kan tävla med kvinnan. Kvinnans indragande på arbetsmarknaden bättrar dock icke arbetsklassens ställning, utan har motsatt verkan. Arbetslönen nedtryckes för både män och kvinnor ju mer billig arbetskraft – arbetslösa, hungrande män, kvinnor och barn – som strömmar in på arbetsmarknaden. Snart står mannen utom fabriksporten, medan hustrur och barn träla och slita därinnanför.”²⁴²

Den verklighetsbild som här ges överensstämmer med den vi fann hos exempelvis Fredrik Sterky i den tidigare behandlade artikeln i Lucifer, men här målas problemet upp utan att några förslag till konkreta politiska åtgärder, av typ skolmåltider eller eftermiddagshem, ges. En begränsning av kvinnornas arbete framstår dock inte heller som ändamålsenlig. Lösningen förläggs till framtiden. ”Kvinnan måste ju leva, hon ock, och kan ej för den skull utestängas från arbetsmarknaden. Men barnen försummas och vanvårdas, och släktets degeneration blir den oundvikliga följden. Samhället står på huvudet, det blir ingen annan hjälp än att ställa det på fötter.”²⁴³

Kvinnoarbetets ökning och familjens upplösning som ekonomisk enhet var en nödvändig följd av kapitalismens fortskridande utveckling. Kortsiktigt gav detta upphov till nöd och elände, men på lång sikt var det ändå positivt och pekade mot en framtid då man och kvinna skulle vara jämbördiga i kraft av vars och ens ekonomiska oberoende. Detta var en återkommande uppfattning i den socialdemokratiska

propagandan vid 1880-talets slut och 1890-talets början. I Per Eriks-
sons artikel ligger tonvikten vid det förra ledet i argumentationen –
konflikten, nöden, eländet. Det eventuellt frigörande i utvecklingen
har kommit bort. Detsamma gäller en annan artikel i samma tidning,
där signaturen F N-n skrev om "Ett hinder som måste bort". Hindret
var kvinnornas motstånd mot organisation. Även här är kvinnoarbe-
tets ökning utgångspunkten och författaren hävdar, i likhet Per
Eriksson, att också den gifta kvinnan många gånger måste söka sig ut i
lönearbete.

"Så måste kvinnan återigen, nu som hustru, ut på arbetsmarknaden för att på
sitt håll söka bidra till familjens uppehälle, antingen genom utearbete eller
genom hemmets förvandling till verkstad. Vad blir under sådana förhållanden
kvar av det egna hemmets trevnad, och hur går det med de barn, som skola
uppväxa och fostras i ett hem där såväl far som mor måste ägna all sin tid åt
arbete."²⁴⁴

Hela denna fråga var dock, enligt författaren, för vittomfattande för att
han (troligtvis var det en han) skulle kunna behandla den utförligt i det
här sammanhanget. Problemet kvinnoarbete-familj var svårt och
detta är ett första tecken på att man litet ger upp inför dess komplexitet.
Syftet med just den här artikeln var att plädера för kvinnornas
organisering. Kvinnan borde stå vid mannens sida "i kampen för det
gemensamma bästa, klassamhällets avskaffande". Att så icke var fallet
berodde nog till stor del på "de svenska kvinnornas konservatism och
oförmåga att till fulla uppskatta organisationsarbetets betydelse",
skriver författaren och fortsätter: "Kvinnorna synes i detta avseende
sakna den energi och uthållighet, som är nödvändiga villkor för sådant
arbete."²⁴⁵ I stället för att söka förklaringen i kvinnornas utsatta
situation som just påvisats, t ex i dubbelarbetet eller i de låga lönerna,
söks den således i kvinnornas attityder och i deras bristande uthållig-
het!

När det socialdemokratiska partiet år 1899 gick ut med en speciell
broschyr riktad till kvinnorna har barn- och familjeaspekterna helt
tappats bort. Det är Kata Dalström som på drygt fem sidor här söker
övertyga arbetarklassens kvinnor om betydelsen av solidaritet och
organisation. Ironiskt nog är detta ett av de mest entydigt anklagande
inläggen när det gäller kvinnornas roll på arbetsmarknaden.

På partikongressen två år tidigare hade Kata Dalström framhållit att
det inte fanns någon speciell kvinnofråga och denna ståndpunkt
genomlyser också detta inlägg. Liksom Clara Zetkin i skriften "Die
Arbeiterinnen und Frauenfrage im Gegenwart" riktar sig Kata Dal-
ström till de lönearbetande kvinnorna. Det är likhetsprincipen som är
riktmärket. Men medan Clara Zetkin uttryckligen framhöll att kvin-
norna inte kunde lastas för de låga kvinno-lönerna och de eventuellt

negativa effekter dessa hade på det generella löneläget, utan att endast kapitalet bar skulden, så lade Kata Dalström i stor utsträckning skulden på kvinnorna själva.

"Vad manne orsaken nu är, att just kvinnorna i jämförelse med männen, måste nöja sig med en så låg avlöning? Jo det är . . . kvinnornas brist på solidaritets-känsla som är orsaken, måste svaret bli! Det är deras okunnighet om arbetarrörelsens mål och medel som gör att de låta sig nöja med de låga arbetslönerna. . . . Om kvinnorna, samtidigt med männen, hade slutit sig till arbetarorganisationen, vore deras ställning nu helt annorlunda!"²⁴⁶

Kvinnorna måste bli mer solidariska. De måste inse att med deras nya ställning på arbetsmarknaden också följde nya plikter, fortsätter Kata Dalström. De låga kvinnolönerna var till skada inte endast för kvinnorna utan även, och kanske ännu mer, för de manliga arbetarna och arbetarklassen som helhet.

"... det är ej nog med att kvinnorna genom sin likgiltighet för organisationsarbetet skada sig själva – *de nedpressa även arbetslönerna för sina manliga kamrater*, ty dessa nödgas, i de yrken där även kvinnor arbeta, åtnöja sig med låga löner, för att ej riskera att *deras arbete* ersättes med det *ännu billigare* arbete de oorganiserade kvinnorna erbjuda principalerna. Detta är kanske den sorgligaste sidan av saken, ty genom kvinnornas oförstånd, blir ofta hela familjens avlöning nedpressad och männen bli därigenom fientligt stämda mot sina kvinnliga arbetskamrater."²⁴⁷

Så fick det, och kunde det, inte fortgå! Ville kvinnorna tävla med männen på arbetsmarknaden måste de också underkasta sig samma uppoffringar och disciplin som dessa, ty det var ". . . ett förräderi mot hela underklassen, att utföra arbete till underpris och därigenom sätta arbetsgivaren i stånd att pressa ned lönerna ännu mera."²⁴⁸

Detta är samma problematik som diskuterades i Malmö i samband med att kvinnorna i ökad omfattning anställdes inom ylleindustrin, men nu läggs skulden mera uttalat på kvinnorna. Då framstod det som en objektivt grundad, nödvändig utveckling som inte gick att stoppa – någon offensiv kvinnopolitik à la Clara Zetkin hade man den gången inte föreslagit. När Kata Dalström utarbetade sin skrift hade man mer erfarenhet av organisationens betydelse och möjligheterna att påverka utvecklingen. Genom organisation och lika lön skulle kvinnorna i varje fall inte kunna konkurrera ut männen helt.

Kata Dalströms förklaring till varför kvinnorna accepterade lägre löner och varför de inte organiserade sig rör sig helt på attitydernas nivå och dessutom är det endast kvinnornas attityder som tas upp. Här berörs inte med ett ord kvinnornas samhälleliga särställning, konflikten moderskap-förvärvsarbete eller männens många gånger negativa inställning till att ha kvinnor som arbetskamrater. Dessa förhållanden, och särskilt männens ointresse av kvinnoorganiseringen, hade

hon tillmätt stor betydelse i det tidigare omnämnda första maj-talet från år 1895.²⁴⁹ Det finns klara paralleller mellan denna skrift och avsnittet om kvinnorna i den tidigare behandlade storstrejksbroschyren. Även om Kata Dalström inte på samma sätt som Robert Ågren ägnar sig åt att glorifiera mannen och åt att fördjupa sig i beskrivningar av arbetarkvinnornas efterblivenhet, så är sättet att närma sig problematiken ändå densamma.

Äktenskap, barn och hushållsarbete

I reaktionen mot socialismen världen över var inställningen till äktenskap och familj en central angreppspunkt. Socialdemokraterna anklagades för att vilja upplösa familjen, tvångsuppföstra barnen samt göra kvinnorna till gemensam egendom. I flera av de broschyrer jag gått igenom bemöter man just dessa anklagelser. Man hävdar att det inte är socialdemokraterna som bör anklagas i detta avseende. Det var kapitalismen som upplöst familjen, gjort uppfostran till en omöjlighet samt genom prostitutionen satt kvinnogemenskapen i system.²⁵⁰

Målet för socialdemokraterna var något annat, det fria äktenskapet, en förening grundad på fritt val och båda parter ekonomiska oberoende.

"Det ideala äktenskapet skall vara fritt. . . . Det bör kunna ingås mellan två personer utan att stat eller samhälle (att icke nämna kyrkan) blandar sig däri. . . . Kvinnans ekonomiska oberoende är ett huvudvillkor för ett fritt äktenskap. Hon bör icke drivas i äktenskap för mat och kläder."²⁵¹

Detta kunde man dock först uppnå under ett produktionssystem motsatt det existerande, det socialistiska, tillägger författaren till denna översättningsartikel som Arbetet publicerade på våren 1889. Detta var en karaktäristisk inställning till frågan om äktenskap och familj från officiellt socialdemokratiskt håll vid denna tid. I teorin och för framtiden kunde man tänka sig mycket radikala lösningar, men förslag till åtgärder här och nu finner vi föga av. Berodde det på att man i själva verket inte tagit idéerna på allvar eller såg man dem som helt ogenomförbara i det existerande samhället?

Kollektivisering av barnomsorg och hushållsarbete

Endast sporadiskt återkommer de sk barnuppföstringsanstalterna i 1890-talets socialdemokratiska politiska diskussion. Kravet försvann från Socialdemokratiska förbundets program år 1887, men fanns kvar på Socialdemokratens vinjett ända fram till 1907.²⁵² Fredrik Sterky

pekar i LO:s agitationsbroschyr från 1899 på att socialdemokraterna pga av att de haft denna punkt på sitt tidigare program anklagats för att vilja ta barnen från sina mödrar, en anklagelse som han avvisar genom att hänvisa till att samhällets ingripande var en humanitär nödvändighet när föräldrarna inte på ett tillfredsställande sätt kunde ta hand om sina barn. Han vidhåller dock också här sin tidigare framlagda syn på hur kvinnoarbetet och äktenskapet skulle utvecklas i en framtid och talar om behovet av goda barnuppfostringshem.²⁵³ Socialdemokratin är det enda parti, skriver Sterky vidare, som hävdar kvinnans fulla rätt, ja plikt, att i samma grad som mannen delta i det samhälleliga arbetet.

*"Ekonomiskt oberoende är villkoret för verklig frihet. När samhället kommer att bestå av ekonomiskt oberoende män och lika ekonomiskt oberoende kvinnor, kan det aldrig bli tal om 'kvinnogemenskap'. Först bland sådana människor kan det bli fråga om verklig, fri kärlek, obunden av ekonomiska beräkningar och ekonomiskt tvång."*²⁵⁴

Vad kan klubben göra i barnuppfostringsfrågan? Den punkten hade Stockholms allmänna kvinnoklubb satt upp på sin dagordning vid ett möte som hölls sommaren 1894, men frågan hade då uppskjutits.²⁵⁵ Några månader tidigare hade man emellertid haft en diskussion om gemensamma kök, vilken belyser att problemet med svårigheten att förena hem- och utarbete uppmärksammades. Inledaren redogjorde för idéns tillämpning i Amerika. Hon tog fram följande tre argument för inrättandet av gemensamhetskök: för det första skulle arbetaren härigenom få god och närande föda till ett billigt pris, för det andra skulle matlagningsproblemen lösas för de familjer där hustrun tvingades vara borta hela dagen och arbeta och för det tredje skulle minskade hushållsgöromål skapa mer tid för moderns och barnens utveckling. De flesta som deltog i diskussionen instämde, enligt protokollet, i dessa synpunkter. Vissa var dock tveksamma till att man redan i det nuvarande samhället skulle införa gemensamma kök, då man fruktade för ökad konkurrens på arbetsmarknaden.²⁵⁶

Även Arbetet tog in en artikel i detta ämne. Den var hämtad från den danska tidskriften Tilskueren. Argumentationen gick ut på att visa att alla kvinnor skulle ha nytta av en nyordning på detta område, såväl borgarkvinna som arbetarkvinna, såväl husligt intresserad som icke husligt intresserad.

"Det gemensamma hushållssystemet skulle icke blott lätta bördorna för den betungade husmodern, utan överhuvudtaget fördela arbetet i överensstämmelse med de skilda böjelserna. Här skulle var och en finna sig till rätta: de kvinnor, som hålla av barn och ha sinne för uppfostringens konst, skulle finna sitt verkningsfält i barnkammaren och barnträdgården, och de som har intresse för andra sysslor, såsom sömnad och tvätt osv skulle finna bekvämligheter, som gjorde arbetet till ett nöje."²⁵⁷

Särskilt för arbetarklassen skulle det kooperativa hushållssystemet vara en välsignelse. Det skulle kunna bidra till en lösning av såväl kvinnofrågan som tjänstehjonsfrågan, överhuvudtaget den sociala frågan.

"Under dessa förhållanden skulle husligt arbete bli en lika så lönande sysselsättning som vilken som helst annan, och en grundlig utbildning i husliga sysslor skulle aldrig vara spild. Den kvinna, som skulle giftas, behövde icke vara någon huslig förmåga. Hon kunde, om hon så ville, arbeta utom huset liksom sin man. Men av den som åtog sig husligt arbete, skulle man fördra den största möjliga duglighet. . . . Och för arbetarehustrun skulle en förändrad huslig inrättning bli en sann lycka. Hur många kvinnor av den fattigare klassen måste icke både före och efter giftermålet arbeta i fabriken? . . . I det gemensamma hushållet däremot skulle den fattiga arbetarehustrun få bättre livsvillkor och hennes barn helt andra betingelser för att växa upp till lyckliga och nyttiga medlemmar av samhället. Och den väl lönade arbetarens hustru erhöll där sin normalarbetsdag, liksom mannen."²⁵⁸

Kollektivering av barnomsorg och hushållsarbete var således idéer som även nådde den svenska socialdemokratin, men i det material som jag gått igenom är inslagen mycket sporadiska. Inom Stockholms allmänna kvinnoklubb fanns dessutom hos vissa en tveksamhet, grundad i argumentet att arbetsmarknaden inte skulle kunna svälja alla de arbetskrafter som skulle frigöras om man införde kollektiv matlagning. I stället hävdades att en höjning av mannens lön skulle vara mer gagnelig, vilket innebar att kvinnans ekonomiska oberoendet inte tillmättes något eget värde.

Tidiga äktenskap och barnbegränsning

Tidiga äktenskap och barnbegränsning var nymalthusianernas, med Knut Wicksell i spetsen, medel att bekämpa prostitutionen och nöden inom arbetarklassen. Som vi såg i det föregående kapitlet gav socialdemokraterna dessa förslag ett visst stöd samtidigt som man framhöll deras begränsning, eftersom man menade att roten till det onda låg i det ekonomiska systemet. Det var ekonomisk nöd som tvingade kvinnorna att sälja sig och deras betryck skulle inte bli mindre av att färre män ur överklassen, pga av tidiga äktenskap, skulle söka sig till prostituerade. Det verksammaste medlet att bekämpa prostitutionen var genom att arbeterskorna organiserade sig och kämpade för att höja sina löner.

Vid ett tillfälle diskuterades barnbegränsningsfrågan inom Stockholms allmänna kvinnoklubb under 1890-talet. Knut Wicksell hade inbjudits att hålla inledningsanförandet och han bemötte där socialdemokraternas invändningar mot malthusianismen.²⁵⁹

Knut Tengdal, ledamot av det socialdemokratiska distriktets styrel-

se, deltog i mötet och uttalade sin förvåning över att inte fler socialdemokrater yttrat sig offentligt i saken. Han tog själv avstånd från den teoretiska malthusianismen, men inte från den praktiska. Genom en begränsning av barnantalet skulle arbetaren få mera tid att odla och utveckla sin intelligens och därmed bli mer kampduglig. De klubbmedlemmar som tog ställning i debatten var också positiva. Man pekade på att det många gånger fanns en motvilja mot barnbegränsning hos såväl män som kvinnor och ansåg att saken i större utsträckning borde dras inför offentligheten. Mot Knut Tengdals förslag att ingå till distriktsstyrelsen och föreslå utgivande av en skrift i frågan invände dock en talarinna, som själv inte ville yttra sig i sakfrågan, med motiveringen att "klubben ännu vore för svag att bära de förebräelser, som därvid skulle komma den till del". Hon fick tydligenvis stöd för denna uppfattning, ty något sådant beslut fattades inte. I stället fick diskussionen utgöra svar på frågan.

Barnbegränsningsfrågan var oerhört kontroversiell i samhället och av ovanstående diskussion kan vi dra slutsatsen att den var det också inom socialdemokratin. Liksom i många andra spörsmål med anknytning till kvinnofrågan var meningarna delade och skar över könsgränserna. Men i denna fråga, liksom när det gällde frågorna om barn- och hushållsarbetet, så är det frånvaron av diskussion som är det karaktäristiska.

"Ett kvinnans naturliga verksamhetsfält"

Vid 1890-talets mitt, närmare bestämt i januari år 1896 höll Ellen Key sitt berömda föredrag "Missbrukad kvinnokraft", som väckte sådan storm i kvinnorörelsekreter. Ellen Key gick i föredraget till storms mot vad hon menade var övertramp från kvinnorörelsens sida. Denna hade gått för långt i sina jämlikhetssträvanden och förnekat den kvinnliga särarten, en särart som gjorde kvinnan lämpad för helt andra uppgifter i samhället än de som passade den intellektuellt överlägsne och logiskt tänkande mannen. Ellen Key kom senare att använda Fredrika Bremers begrepp "samhällsmoder" för att definiera kvinnans roll i såväl hem om arbetsliv. Det fanns en speciell kvinnlighet som kunde komma samhället till gagn på två sätt: antingen genom kvinnornas uppfostran av barnen i hemmet eller inom särskilda yrkesområden, speciellt lämpade för kvinnor. Man och kvinna var väsensskilda, men kompletterade varandra. Ellen Key tog också ställning till den pågående sedlighetsdebatten, där hon, till skillnad från den borgerliga kvinnorörelsens konservativa ledning, intog en ytterst radikal hållning. Mot det på plikt byggda och ofria äktenskapet ställde hon det hon kallade "den fria kärlekens äkten-

skap". Dessa åsikter ledde till att hon från vissa håll inom kvinnorörelsen anklagades för emancipationsfientlighet, medan andra vände sig mot henne som en förespråkare för osedlighet.²⁶⁰

Ellen Keys föredrag och den diskussion som det gav upphov till verkar inte ha avsatt några omedelbara spår i socialdemokratisk debatt. Arbetet publicerade dock i anslutning till föredraget ett referat, hämtat från G.H.T., som i alla fall inte polemiserade mot författarinns åsikter utan som snarast kan ses som ett försiktigt instämmande. Vissa kunde kanske se det här som ett antiemancipations-föredrag, men det var det nog inte, skriver tidningen. . . "Dess mening kunde väl närmast uttryckas så: Vi ha kvinnofrigörelsen genomförd i åtminstone det väsentliga, vad den ogifta kvinnan vidkommer; låt oss nu begagna den rätt. Och att begagna den rätt är att begagna den i enlighet med kvinnans natur."²⁶¹

Föredraget rörde dock knappast kvinnorna inom de kroppsarbetande klasserna, fortsatte man. Där var den kvinnliga kraften sedan länge "frigjord", men frigörelsen hade i väsentlig grad blivit "till en fångenskap under ett tungt, utsläpande arbete för utkomsten i fabriken, vid nålen osv". Och att röra på det förhållandet skulle vara att röra på hela den sociala frågan.

I en artikel i Julfacklan 1899, dvs samma år som Kata Dalströms broschyr "Till arbetareklassens kvinnor" publicerades, fick dock polaritetstanken sin tillämpning även på arbetarklassen. Kooperativa förbundet har under året hållit sin första kongress och just i den kooperativa rörelsen låg, enligt artikelförfattaren, ett naturligt verksamhetsfält för kvinnan. Det var huvudsakligen de gifta kvinnorna som utgjorde målgruppen för budskapet. Den gifta kvinnan hade, enligt författaren, i allmänhet ingen håg för "de politiska striderna, lönestridernas oro, tvister, arbetslöshet och bitterhet", utan snarare fruktan.

"Hennes naturell ligger mera däråt att inom familjen styra och ställa allt till det bästa. Och att göra det bästa möjliga av vad mannens arbete inbringar. Hon värderar mera ett lyckligt och trevligt hem än allmän rösträtt för kvinnor. Och detta är, noga sett, sunt. Om alla oförvitliga män finge rösträtt, så vore ju därmed de flesta svenska familjer inom alla klasser representerade."²⁶²

Varför rycka ifrån kvinnan det hon mest intresserade sig för, frågade författaren och vände sig mot dylika ansatser i de existerande "snedvridna" kvinnorörelserna. "Rörelser, som hava sin upprinnelse uppåt och missförståtts nedåt." Inom arbetarklassen fanns ingen ojämlikhet mellan man och kvinna, som kunde utgöra en bas för någon kvinnorörelse.

"Inom massan av de svenska familjerna äro man och kvinna likställda. Barnen

växa upp och gå ut att söka sitt bröd. Ynglingen och den unga kvinnan äro även då likställda. Bägge äro hänvisade att arbeta. Bägge äro i de flesta fall på grund av fattigdom i regel avskurna från att söka sig fram till någon högre ställning i samhället. Senare stifta bägge i de flesta fall var sin familj och där äro återigen man och kvinna likställda. Det är under sådana förhållanden icke underligt, att någon allmänare rörelse bland kvinnorna icke uppstått.²⁶³

Vägen till politiken hade för männens del gått via den fackliga frågorna. Detsamma måste gälla kvinnorna. Männens arbete för att höja lönen motsvarades för den gifta kvinnans del av strävan att få hushållsekonomin att gå ihop.

"Den svenska arbetarörelsen ägnar stor uppmärksamhet åt lönernas höjande. Vad som vinnes, tar kvinnan emot såsom en frukt av männens sammanlutning. Om den svenska arbetarörelsen ägnade lika stor uppmärksamhet åt arbetarefamiljernas hushållning skulle kvinnan helt visst bli livligt intresserad."²⁶⁴

Den bild vi i den här artikeln får av den gifta kvinnans och arbetarfamiljens situation är en helt annan än den som presenterades oss fyra år tidigare i samma tidskrift. Då talades om det kvinnliga lönearbetets nödvändighet och familjens undergång framstod som nära förestående. Författaren till den här artikeln hävdar i stället att det dittills inte hade kommit något som på något avgörande sätt ingripit i den gifta kvinnans dagliga liv och bestyr. Dessa olika verklighetsuppfattningar fick sedan motivera helt olika handlingsstrategier. I det förra fallet organisation gemensamt med männen kring samma frågor. I det senare fallet en kvinnlig organisering kring specifika, för kvinnorna särskilt avpassade frågor.

Sammanfattning

Likställighet mellan man och kvinna. Det var en av den socialdemokratiska rörelsens målsättningar. Denna uppfattning finner vi uttryckt hos de ledande samt i olika programmatiska uttalanden inom den svenska socialdemokratin vid 1890-talets början. Man ställde krav på kvinnlig rösträtt, man strävade efter att få kvinnorna med i organisationerna och på sikt skulle män och kvinnor bli jämbördiga på arbetsmarknaden. Men att ansluta sig till principer och måla upp framtidsvisioner var en sak att formulera praktisk politik en annan. Konkret kom man att i olika avseenden frångå den likhetsprincip som utgjorde grunden för de socialistiska teoretikernas syn på kvinnans befrielse. Den benägenhet att skjuta kvinnornas rösträtt åt sidan som kunde skönjas under årtiondets lopp innebar ett förnekande av jämlikhetsprincipen, medan accepterandet av särorganisationer för

kvinnor innebar ett erkännande av kvinnors särställning i olika avseenden. Det tycks framförallt ha varit i frågor med anknytning till kvinnoarbetet som likhetstänkandet (i vissa avseenden) var rikt-märket.

När det gäller rösträtten framkom redan vid årtiondets början att det fanns olika uppfattningar om hur man konkret skulle förhålla sig till detta krav. Det var i första hand kvinnorna själva, närmare bestämt kvinnorna i de socialdemokratiska kvinnoklubbarna i Stockholm, som under 1890-talet aktivt engagerade sig för att kvinnornas rösträttsfråga skulle ges samma prioritet som männens, men i denna strävan fick de också visst manligt stöd, huvudsakligen från de mer radikala inom partiet. Kvinnorna tycks trots politiska motsättningar i övrigt ha stått eniga i den här frågan. Någon omfattande argumentation ägnade man inte tid till, vilket heller inte skulle behövas eftersom kravet var accepterat av partiet. Utifrån de få upplysningar vi har att tillgå kan vi ändå peka på vissa skillnader mellan kvinnornas syn på saken och partiets. Medan man från ledande håll betonade att arbetarklassens män och kvinnor hade gemensamma intressen, så fanns det en tendens hos kvinnorna att trots allt framhäva att de hade speciella intressen att bevaka, vilka inte kunde skötas lika bra av männen. Med detta synsätt blir den kvinnliga rösträtten inte enbart en fråga om formell rättvisa utan en politisk fråga. Vidare framhöll de socialdemokratiska kvinnorna att det också gällde partiets trovärdighet inför kvinnorna. Att i ena stunden kräva deras stöd och solidariska uppträdande och i nästa hindra dem från att kräva sina medborgerliga rättigheter främjade inte arbetarkvinnornas anslutning till det socialdemokratiska partiet. Man såg rösträttsagitationen som ett av medlen att få med kvinnorna i organisationerna.

I den officiella partilinjen däremot kom det faktum att arbetarkvinnorna i stor utsträckning saknade intresse för organisationen och samhällsfrågorna att utgöra huvudargumentet för att skjuta upp frågan. Kvinnorösträtten var för Branting och andra en formell rättvisefråga, som måste stå tillbaka för det som sågs som den omedelbart aktuella politiska målsättningen, nämligen allmän rösträtt för män. Detta var också den tysta meningen inom partiet, hävdade Axel Danielsson. Att frågan inte kom upp till diskussion på partikongresserna samt att de oppositionella rösterna var så få och huvudsakligen begränsade till Stockholm kan ses som en bekräftelse på hans antagande. Å andra sidan bör vi hålla i minnet att socialdemokraternas möjligheter att göra sig gällande inom rösträttsrörelsen överhuvudtaget i stor utsträckning var begränsad till städerna. Bakom den officiella uppfattningen dolde sig sannolikt mycket varierande meningar: alltifrån ett totalt avståndstagande till en ärlig övertygelse

om det taktiskt riktiga i handlandet. Vad betydde då ett taktiskt betingat uppskjutande av en fråga? Skulle den inte tas upp? Svaret tycks delvis ha berott på det politiska sammanhanget. Var det fråga om en allmän opinionsyttring och inte en direkt politisk manifestation var man också mer positiv till att ta upp den kvinnliga rösträtten. För Stockholms del kan vi notera en förskjutning i argumentationen mellan de båda Folkriksdagarna. 1893 sågs kvinnorepresentationen som en hederssak, kvinnorrösträtten som en viktig fråga och kvinnornas egen aktivitet uppmuntrades. Det perspektivet hade gett vika 1896. Nu deklarerades att valet av folkriksdagskandidater gick efter duglighet och inte alls efter kön. Någon speciell kvinnorepresentation ville man inte veta av och kvinnorna varnades för att sätta kvinnofrågorna före klassfrågorna.

Den förändrade rösträttstaktiken mot 1890-talets slut, dvs inriktningen på storstrejken och ett självständigt agerande, ökade inte intresset för den kvinnliga rösträtten. Snarare tvärtom tycks det. Ju mer politiskt aktuell själva rösträttsfrågan blev desto mer benägen blev man att helt skjuta kravet på kvinnlig rösträtt i bakgrunden. Denna uppfattning gav Hjalmar Branting uttryck för i riksdagens rösträttsdebatt 1899, dock utan att något officiellt beslut därom fattats av partiet. Tidigare glidande formuleringar ersattes här av ett klart ställningstagande. Samtidigt blev dock socialdemokraterna genom den ökade satsningen på storstrejken också mer beroende av kvinnornas stöd, vilket i sin tur förklarar varför kvinnorna, trots att man tydligen inte upplever deras rösträtt som särskilt betydelsfull, ses som en viktig målgrupp för agitationen. Denna tvetydighet i budskapet framstod tydligt i partiets rösträttsbroschyr från 1899.

När det gäller synen på kvinnans ställning i arbete och familj har i kapitlet hävdats att det framförallt var till kvinnan som lönearbetare som socialdemokraterna vände sig på 1890-talet. Uppenbarligen hade man den uppfattningen att det kvinnliga lönearbetet ökade markant i omfattning, vilket ju var i enlighet med vad de socialistiska teoretikerna hävdade. Genom organisation skulle de lönearbetande kvinnorna liksom männen förbättra sin ställning.

De familjeupplösande tendenserna som följde med denna utveckling uppmärksammades vid ett flertal tillfällen i press och broschyrer vid 1890-talets början. Bl a Fredrik Sterky anlade här ett perspektiv som i mångt och mycket överensstämde med det som vi fann hos Clara Zetkin och Karl Kautsky kring 1890. Sterky frångick dock det deterministiska synsätt som även i den här frågan fanns inom tysk socialdemokrati och bemötte uppfattningen att kvinnofrigörelsen med nödvändighet skulle följa av den ekonomiska utvecklingen. Han framhöll i stället vikten av arbetarrörelsens pådrivande roll och lade

bl a konkreta förslag till lösningar av barnomsorgsproblemet. Dylika försök till helhetsanalys kombinerade med förslag till konkreta politiska åtgärder var dock ganska sällsynta.

Fredrik Sterkys lösning på konflikten mellan arbete och moderskap var en samhällelig fostran av barnen. Den ståndpunkten hade även Clara Zetkin intagit vid 1880-talets slut. Efterhand ändrade hon dock i viss mån ståndpunkt och ställde sig bakom kraven på särskilda skyddslagar, vilka hon tidigare helt avvisat, bl a med motiveringen att kvinnorna bättre skall kunna fullgöra sina uppgifter som mödrar. Detta blir sedermera också den tyska socialdemokratiska kvinnorrörelsens ståndpunkt. Frågan var dock till en början mycket omdebatterad såväl inom den tyska arbetarrörelsen som på Andra internationals kongresser. Någon motsvarande debatt eller ett motsvarande ökat intresse för en särlagstiftning för kvinnoarbetet har inte kunnat påvisas inom svensk socialdemokrati på 1890-talet. Här är det agitationen för en generell arbetarskyddslagstiftningen – i första hand 8-timmars-dagen – som står i centrum. I denna agitation var det överhuvudtaget mycket tyst om kvinnoarbetet – såväl i betydelsen att inga särskilda krav för kvinnor ställs som att det huvudsakligen tycks vara den manlige arbetaren man talar om. Som två tänkbara samverkande huvudorsaker till detta angavs å ena sidan att den svenska socialdemokratin vid denna tid var en nästan uteslutande manlig rörelse och å den andra att det var av taktiska skäl som man betonade att lagstiftningen skulle gälla alla vuxna, då lagstiftarnas visade en tendens att acceptera en lagstiftning endast för kvinnor och barn. Denna tolkning innebär att vi utifrån tystnaden i den här frågan in kan säga så mycket om vilken inställning man hade till kvinnoarbetet som sådant.

Överhuvudtaget saknas i den svenska debatten en konkret diskussion av hur de påvisade problemen i arbetarfamiljerna skulle lösas, trots att man uppenbarligen var väl medveten om dem. Man beskriver nöden och eländet, men överlåter gärna lösningen till framtiden och socialismen. I stället är det, liksom på 1880-talet, ur arbetsmarknadens synvinkel som kvinnoarbetet konkret betraktas. Det är konkurrensen från kvinnoarbetet som utgör huvudproblemet och detta problem skulle man endast kunna råda bot på genom organisation. I detta sammanhang utgick man från likhetsprincipen, men i en negativ mening, och bortsåg ofta från de speciella problem som de lönearbetande kvinnorna hade som mödrar eller potentiella mödrar och som en del av en diskriminerad grupp i samhället. Frågan om kvinnoorganiseringen blev då endast till en attitydfråga. Kvinnorna skulle uppfostras så att de insåg sina rätta, av partiet identifierade, intressen. Som ett särskilt tydligt exempel på denna reducerande tendens

framhölls Kata Dalströms broschyr "Till kvinnorna" från 1899.

De nya signaler för debatten i kvinnofrågan som aviserades i och med Ellen Keys föredrag "Missbrukad kvinnokraft" - där hon förespråkade idéer som var helt i strid med den likhetstanke som såväl socialister som liberaler anslutit sig till i teorin - tycks, lika litet som den tyska socialdemokratiska kvinnorörelsens ökade betoning av moderskapet och inriktning på skyddslagstiftning, ha väckt någon särskild uppmärksamhet inom socialdemokratien. Vi kan i den utåt-riktade propagandan finna åtskilliga exempel på att de svenska socialdemokraterna i allmänna ordalag anslöt sig till de avancerade idéer, baserade på en likhetsprincip, som de socialistiska teoretikerna utvecklat även i äktenskapsfrågan. Men på denna punkt är frånvaron av konkret diskussion ännu mer påtaglig. Det tycks som om hela denna problematik var för svår - och meningarna dessutom delade - och att man därför helt enkelt undvek den.

Ett tecken på att man inom arbetarrörelsen inte stod främmande för de idéer som Ellen Key förespråkade framkom i en artikel i Julfacklan 1899. Här hävdades, tvärtemot vad som var brukligt, att män och kvinnor inom arbetarklassen hade helt olika verksamhetsfält - för mannen var arbetsmarknaden det huvudsakliga verksamhetsfältet och för kvinnan hemmet. Därmed måste också grunden för deras organisering vara olika. Kvinnan hade inget intresse för den fackliga kampen eller för politiken, däremot skulle man nog kunna väcka hennes intresse för den kooperativa rörelsen, hävdade författaren.

I detta inlägg liksom i broschyren Till kvinnorna saknas det helhetsperspektiv på kvinnofrågan som vi fann hos exempelvis Fredrik Sterky. I det förra fallet riktade man sig enbart till kvinnan som lönearbetare och i det senare till henne som husmoder. Här föregrips en tendens till uppsplittring av kvinnoproblematiken som kom att bli än tydligare efter sekelskiftet.

5. Allmän rösträtt för män och nattarbetsförbud för kvinnor: praktisk kvinnopolitik 1900-1910

Den socialdemokratiska kvinnorörelsen konstitueras

Det var först efter sekelskiftet som en socialdemokratisk kvinnorörelse i egentlig mening växte fram. Då bildades efterhand socialdemokratiska kvinnoklubbar i olika delar av landet och kvinnornas fackliga aktivitet tilltog. År 1907 hade rörelsen fått en så pass stor omfattning att man kunde sammankalla en första socialdemokratisk kvinnokonferens. Från och med 1908 hölls kongress vart tredje år fram till 1920 då det socialdemokratiska kvinnoförbundet bildades. Ett arbetsutskott, fr o m 1908 benämnt verkställande utskott, fungerade som samordnare för klubbarnas verksamhet mellan kongresserna. Under undersökningsperioden inleddes även ett samarbete på distriktsnivå. I februari 1908 bildade nämligen de skånska kvinnoklubbarna distrikt och något senare bildades ett distrikt för Västmanland-Södermanland.

Frågan om förhållandet mellan fackligt och politiskt – sakligt och organisatoriskt – var ständigt återkommande i den tidiga socialdemokratiens interna diskussioner. Under 1890-talet var, som nämnts, dessa områden intimt sammanvävda inom partiets ram, men i och med LO:s bildande blev gränsen mellan dem mer markerad. Samma utveckling kan noteras för kvinnoorganisationernas del.

År 1897 tog Stockholms allmänna kvinnoklubb initiativ till bildandet av Kommittén för den kvinnliga agitationen och därmed inleddes en utveckling där de fackliga frågorna skildes ut från de politiska. Denna kommitté ombildades år 1902 till Kvinnornas fackförbund och efter denna tidpunkt är det ytterst sällan som fackliga spörsmål behandlas på kvinnoklubbens möten. Men vilken var då den politiska kvinnoorganisationens uppgift? Vid ett möte som hölls inom klubben på hösten år 1903 höll Rasmus Hansen, en alltsedan 1880-talet verksam socialdemokrat i Stockholm, ett föredrag om organisationen Barnens kontor i Köpenhamn. Denna organisations syfte var att genom insamlingar, basarer och liknande skaffa kläder åt

fattiga barn. Detta kunde vara en lämplig verksamhet för kvinnoklubben, menade föredragshållaren. Han ansåg t o m att den kunde vara "... den mest lämpliga, alldenstund klubben numera ej behöver taga befattning med fackliga frågor och borde nämnda fråga bli klubbens stora mål."¹ Det var ju ett behjärtansvärt ändamål det gällde och förslaget fick stöd av samtliga talare i den efterföljande debatten. Resultatet blev att man tillsatte en Kommitté för feriebarns beklädnad, vars årliga rapporteringar vittnar om framgång. Men detta välgörenhetsarbete blev trots allt inte kvinnoklubbens huvudsakliga mål, det hade varit en alltför snäv definition av kvinnoorganisationens uppgift. När klubben antog nya stadgar avvisades ett förslag om att verksamheten skulle begränsas till uteslutande humanitära och sociala frågor. I stället fastslogs att föreningens ändamål skulle vara att "... dels tjäna som samlingspunkt för den socialdemokratiska kvinnorörelsen, dels delta i det politiska livet samt söka bibringa kvinnorna insikt om solidaritetens betydelse för underklassens kvinnor."²

Även om kvinnoklubbarnas ansvar för det fackliga arbetet minskade efterhand – här fanns dock sannolikt lokala variationer som vore värda undersökning – så innebar det inte att det fackliga och politiska arbetet åtskildes totalt. Som vi skall se diskuterades behovet av en samordning fortlöpande och vid den socialdemokratiska kvinnokonferensen och de efterföljande kvinnokongresserna var såväl fackliga som politiska organisationer företrädade. Till en början dominerade de fackliga ombuden helt. Efterhand minskade emellertid den fackliga representationen markant och den socialdemokratiska kvinnorörelsen blev mer och mer en rörelse byggd enbart på de politiska kvinnoklubbarna.

På hösten 1904 fanns 20 socialdemokratiska kvinnoklubbar i landet.³ Tre år senare hade antalet stigit till närmare 60.⁴ Några samlade uppgifter om klubbarnas medlemsantal finns inte att tillgå för denna tidiga period och när det gäller antalet kvinnor bland partiets medlemmar har vi endast en uppskattning från 1906 att lita till. Enligt denna skall av partiets då omkring 65.000 medlemmar ca 5000 ha varit kvinnor.⁵ Dessa kvinnor tillhörde dock inte partiets kvinnorörelse i snäv mening, dvs alla var inte medlemmar i någon kvinnoklubb utan kunde också vara anslutna till partiet via en socialdemokratisk förening eller en fackförening.

Ser vi till kvinnornas fackliga organisering, som är bättre registrerad, sker en markant expansion under perioden. År 1900 var endast ca 1000 av LO:s medlemmar kvinnor, fem år senare var de nära 7000 och år 1907 över 16.000. Hur utvecklingen tedde sig mera i detalj framgår av följande sammanställning av LO:s medlemsantal under perioden 1900 till 1912.

Tabell 4. LO:s medlemmar uppdelade på män och kvinnor 1900-1912.

År	Män	Kv	Summa	% kv
1900	42.546	1.029	43.575	2,4
1901	41.187	1.142	42.329	2,7
1902	38.255	1.290	39.545	3,3
1903	45.329	2.491	47.820	5,2
1904	75.713	6.023	81.736	7,4
1905	79.888	6.747	86.635	7,8
1906	132.003	12.392	144.395	8,6
1907	169.343	16.883	186.226	9,1
1908	148.990	13.401	162.391	8,3
1909	99.723	8.356	108.079	7,7
1910	79.461	5.715	85.176	6,7
1911	75.456	4.470	79.926	5,6
1912	81.200	4.322	85.522	5,1

Källa: G Qvist (1974) s 52

Som synes nås en höjdpunkt såväl absolut som relativt år 1907. Den numerära tillbakagång som därefter kan noteras inom arbetarrörelsen som helhet, huvudsakligen till följd av konflikterna på arbetsmarknaden 1908 och 1909, drabbade kvinnorna extra hårt. Först 1918 nådde man över nivån från 1907. Då fanns 23.789 kvinnor inom Landsorganisationen och de utgjorde 10,7 % av medlemskader.⁶

Även om kvinnorrörelsen i förhållande till partiet som helhet var numerärt obetydlig var det uppenbart fråga om en expansionsperiod under åren kring 1905. Anordnandet av den första socialdemokratiska kvinnokonferensen, samt de efterföljande kvinnokongresserna, är ett uttryck för detta. Den tilltagande aktiviteten bland kvinnorna avspeglas också i ett ökat kvinnligt deltagande vid partikongresserna, vilket framgår av följande sammanställning.

Tabell 5. Kvinnliga ombud vid SAP:s kongresser 1889-1911

År	1889	1891	1894	1897	1900	1905	1908	1911
Antal ombud		57	61	97	266	297	319	158
Därav kv.	1	0	0	3	5	8	13	4

Källa: Protokollen från SAP:s kongresser.

Kvinnorna klagade dock över partiets bristande intresse för deras sak och kravet på stöd åt den kvinnliga agitationen, bl a genom att tillsätta en kvinnlig agitator, återkom efter sekelskiftet. Vid partikongressen år 1900 var det framförallt behovet av intensifierad facklig agitation bland kvinnorna som kom upp till diskussion och kongressen nöjde sig då med att uppmana de fackliga organisationerna att på allvar ta itu med problemet med kvinnornas låga organisationsgrad. Bl a föreslog man sänkta kontingenter och bildandet av särskilda agitationskommittéer. Endast i den mån "ekonomiska och andra resurser" medgav skulle partistyrelsen sända ut en kvinnlig agitator och organisatör.⁷ Vid 1905 års kongress var det emellertid uttryckligen den politiska agitationen det gällde. Stockholms allmänna kvinnoklubb krävde nu handling, inte endast välvilliga uttalanden, och fordrade tillsättandet av en av partiet avlönad, helst kvinnlig agitator, som uteslutande skulle ägna sig åt agitationen bland kvinnorna.⁸ Men inte heller nu var kongressen beredd till förpliktigande beslut utan antog ett allmänt hållet uttalande om att "... agitationen bland kvinnorna skall ägnas lika stor uppmärksamhet som annan agitation".⁹ I diskussionen hade värdet av att överhuvudtaget försöka organisera kvinnorna ifrågasatts av en av de manliga delegaterna. Han hade ställt följande yrkande:

"Som erfarenheten visar att den industriarbetande kvinnan svårligen mår att fatta det storslagna i organisationen, ty hon deltar för kort tid i arbetet, bliver i de flesta fall gift och då kallar hemmets plikter henne till annat arbete, varigenom hon således ej kan deltaga i organisationsarbetet - med anledning därav yrkas avslag på en kvinnlig agitator."¹⁰

Detta är det enda klart uttalade avståndstagandet från försöken att organisera kvinnorna, som står att finna i kongressprotokollen från denna tid. Förslaget avslogs visserligen, men slutintrycket blir ändå att intresset för denna sak var ganska ljumt bland kongressdelegaterna i gemen. Först vid 1908 års kongress togs ett beslut om att ge ett mer handfast stöd åt agitationen bland kvinnorna. Tre motioner hade förelegat i frågan.¹¹ Partistyrelsen ville dock, i likhet med tidigare, inte att kongressen skulle fatta något bindande beslut på denna punkt utan föreslog avslag på alla tre motionerna. Man ville i stället att partistyrelsen skulle ges i uppdrag att se till att agitationen bland kvinnorna bedrevs på "... bästa effektiva sätt".¹² Men på denna linje gick således inte kongressen. Flera såväl manliga som kvinnliga delegater talade för att kvinnoagitationen skulle ges ekonomiskt bidrag. Elma Danielsson ansåg att kvinnorna dittills hade behandlats med en smula översitteri. "Förra kongressen uttalade, att vi skulle få lika mycken agitation som männen. Det beslutet har näppeligen realiserats. Något mer kunde ha gjorts både av partiet, av kommunerna och av

fackförbunden." Dessutom, tillade hon, räckte det inte med ekonomiskt stöd utan hon ville "... ock se mera intresse och främst, att funktionärernas kvinnor bleve med i organisationerna."¹³ De 13 kvinnliga delegaterna på kongressen enades under diskussionens gång om ett gemensamt uttalande, där man föreslog ett årligt anslag på 5000 kr som skulle disponeras av Socialdemokratiska kvinnokonferensens arbetsutskott.¹⁴ Förslaget antogs av kongressen. På grund av storstrejkens verkningar kom dock dessa pengar sedermera att frysa inne.¹⁵

Den politiska delen av kvinnorörelsen byggdes således upp och konsoliderades efter sekelskiftet. Här kom särorganisation att råda. Även på det fackliga området fanns strävanden att bygga upp särskilda kvinnliga organisationer. Här var och förblev dock samorganisation, dvs gemensamma organisationer för män och kvinnor, det helt dominerande.

Skälen till att särskilda kvinnliga fackföreningar bildades kunde, som framhölls tidigare, variera. När de kvinnliga bryggeriarbeterskorna i Stockholm strax efter sekelskiftet bildade en egen avdelning hade detta sin omedelbara grund i att de manliga arbetarna inte ville acceptera lika lön för män och kvinnor.¹⁶ Det är troligt att bildandet av Typografiska kvinnoklubben också till en del hade sin grund i att kvinnorna kände att de saknade stöd av de manliga typograferna.¹⁷ I bland var det männen som tog initiativet till särorganisering. Skälen tycks då ha varit dels att man inte lyckats få med kvinnorna i de existerande föreningarna, dels att man på något sätt missgynnades av att kvinnorna var oorganiserade, t ex att de fungerade lönedepresande.¹⁸ Ibland, och det var kanske det vanligaste, betingades särorganiseringen av att en kvinnlig yrkesgrupp de facto utgjorde en särskild grupp på arbetsmarknaden, som inte kunde fångas upp av existerande föreningar. Det var i huvudsak dessa yrkesgrupper som kom att samlas i Kvinnornas Fackförbund. Enligt stadgarna riktade sig detta förbund till såväl hem- som industriarbeterskor, utan någon närmare precisering, men i praktiken kom man framförallt att organisera olika kategorier av sömmerskor.¹⁹

Under 1900-talets första år fanns två rent kvinnliga fackförbund. Handsksömmerskeförbundet och Kvinnornas Fackförbund. Båda upplöstes dock ganska snart. Handsksömmerskeförbundet försvann år 1905 då handsksömmerskor och handskmakare gick samman till Svenska Handskarbatareförbundet. Kvinnornas Fackförbund upplöstes år 1909 och dess avdelningar uppgick då i andra förbund, i första hand Skrädderiarbatareförbundet. I och med detta blev samorganisationsprincipen den gällande på förbunds nivå inom fackföreningsrörelsen.²⁰

Bakgrunden till att Kvinnornas Fackförbund upplöstes var bl a konkurrensen från det större, manligt dominerade Skrädderiarbetareförbundet. Till en början hade detta förbunds avdelningar varit obenägna att ta med kvinnorna i sina organisationer. Framförallt hade detta gällt sömmerskor inom damskrädderiet. Efterhand började emellertid Skrädderiarbetareförbundet att intressera sig även för damskrädderibranschen och år 1904 beslutade man att uppta kappsömmerskorna inom förbundet.²¹ Detta föranledde protester vid Kvinnornas Fackförbunds första kongress, som hölls år 1907.²² Från Skrädderiarbetareförbundets sida brydde man sig emellertid inte om dessa protester. Man beslöt i stället på den egna kongressen, som hölls samma år, att försöka organisera ytterligare grupper inom damskrädderibranschen och att bedriva agitation bland dessa även om de redan tillhörde Kvinnornas Fackförbund. Inför detta tryck kapitulerade kvinnorna. Man ansåg sig inte längre kunna upprätthålla ett eget förbund utan sände skrivelser till LO och till Skrädderiarbetareförbundet där man föreslog sammanslagning. Svaret blev att Svenska Skrädderiarbetareförbundet skulle uppta kvinnoavdelningarna i sin organisation.²³ Detta beslutades slutgiltigt på Kvinnornas Fackförbunds andra och därmed också sista kongress år 1908.²⁴

Det fanns ur kvinnornas perspektiv såväl fördelar som nackdelar med separata kvinnliga fackförbund. Å ena sidan blev dessa förbund nästan med nödvändighet svaga både ekonomiskt och medlemsmässigt. De avskilda yrkesgrupper som man riktade sig till tillhörde ju i regel de sämst ställda på arbetsmarknaden och det rörde sig dessutom vanligen om ganska små yrkesgrupper. Som medlemmar i större och ekonomiskt starkare förbund borde kvinnorna, åtminstone rent teoretiskt, ha större möjligheter att genomdriva sina fackliga krav. Å andra sidan fanns risken att kvinnornas intressen inte skulle beaktas i en större, manligt dominerad organisation och att därför en speciell kvinnoorganisation trots allt var att föredra. Denna grundläggande motsättning framträder mycket klart när det gäller Kvinnornas Fackförbund. Man hade från detta håll inte mycket att sätta emot eller att bjuda i stället, när Skrädderiarbetareförbundet började bedriva sin agitation bland förbundets medlemmar, vilket märktes i sjunkande medlemssiffror.

Tabell 6. Medlemmar i Kvinnornas Fackförbund 1903-1908

1903	1904	1905	1906	1907	1908
275	406	476	1037	995	692

Källa: Sifferuppgifter och grafiska framställningar över LO och de svenska fackförbunden 1888-1912. Sthlm 1915, s 9.

Det hjälpte inte hur mycket man stämplade skraddarnas handlande som osolidariskt. "Motståndaren " var övermäktig. Samtidigt var det inte självklart vad som var bäst för kvinnorna i organisationshänseende, dvs om deras intressen bäst skulle tillgodoses i sär- eller i samorganisationer. Inom styrelsen för Kvinnornas Fackförbund hystes uppenbart farhågor för att kvinnorna skulle komma till korta i männens organisationer. När man till sist tog beslutet om sammanslagning var det därför motvilligt.²⁵ Samma utveckling hälsades emellertid med glädje av Elma Danielsson i en artikel i Arbetet. Nu hade man ett svagt förbund mindre och det var bara bra, menade hon. "Det naturliga och resultatbringande för kvinnorna på arbetsmarknaden är väl, att de i görligaste mån inrangeras bland sina manliga kamrater i deras kraftiga förbund." Hon hade klena förhoppningar till kvinnorörelsen i allmänhet och avslutade med att ifrågasätta också den politiska särorganiseringen.²⁶ Huruvida Elma Danielssons synpunkter vann något gehör vet vi inte. Men som medarbetare i Arbetet kunde hon göra sin stämma hörd, och när det rörde sig om synpunkter liknande dessa togs de gärna in och citerades även i övrig arbetarpress.²⁷

Elma Danielsson, som var en av de drivande krafterna inom Malmö Kvinnliga Diskussionsklubb, var självfallet inte negativ till kvinnoorganisering i sig. När hon i denna liksom i andra frågor kom på kant med kvinnorna i Stockholm måste detta åtminstone till en del ses mot bakgrund av de annorlunda förhållanden som rådde i Skåne och Malmö. Protokollen från Malmö Kvinnliga Diskussionsklubb vittnar överhuvudtaget om större pessimism när det gällde möjligheten att organisera kvinnorna. Uppenbarligen var det svårare att fackligt organisera kvinnorna här, något som troligtvis hade sin grund i att kvinnornas arbetsmarknad liksom arbetarrörelsen hade en annorlunda karaktär. I Malmö fanns gott om kvinnliga fabriksarbetare, men de fanns huvudsakligen i kvinnobranscher med låg facklig organisationsgrad.²⁸ Betydelsen av dessa skillnader för ställningstaganden och diskussioner inom kvinnorörelsen kommer vi att få anledning att återkomma till.

Vad innebar då förlusten av det enda kvinnliga, om än svaga förbundet? En titt på kvinnorepresentationen i LO:s ledande organ visar att perioden då Kvinnornas Fackförbund existerade i flera avseenden utmärker sig. Det gäller tex kvinnorepresentationen vid LO-kongresserna. År 1906 deltog 7 kvinnor, av vilka 6 kom från Kvinnornas Fackförbund. Denna "höga" siffra kom inte att överträffas förrän efter andra världskriget.

Tabell 7. Kvinnliga delegater vid LO-kongresserna 1900-1971

År	1900	1903	1906	1909	1912	1946	1971
Antal ombud	186	159	477	518	157	300	300
Därav kvinnor	2	1	7	1	2	10	38

Källa: G Qvist (1974) s 70.

I LO:s Representantskap har alla förbund rätt att bli representerade. Detta utnyttjades också av Kvinnornas Fackförbund. Mellan 1904 och 1906 var Anna Sterky förbundets ombud och mellan 1907 och 1908 innehade Signe Svensson (senare Vessman) denna roll. När det inte längre fanns något kvinnlig förbund förlorades denna självklara representation och det var först år 1932 som en kvinna återigen fick säte i Representantskapet.²⁹ I Landssekretariatet – LO:s verkställande organ – hade fram till 1980-talet ingen kvinna suttit som representant. Vid 1906 års kongress fanns dock en kvinna med bland de föreslagna kandidaterna, något som därefter inte upprepades förrän 1946.³⁰ Existensen av ett kvinnligt förbund gav uppenbarligen större möjligheter till kvinnligt deltagande i LO:s olika organ. Den direkta möjlighet att påverka arbetarrörelsens politik, som detta innebar, förlorades i stor utsträckning i och med upplösningen av Kvinnornas Fackförbund.

Kvinnornas Fackförbund var inte vilket fackförbund som helst utan en mycket viktig länk i den socialdemokratiska kvinnorörelse som byggdes upp efter sekelskiftet. Även om det rent fackliga arbetet självfallet var det primära, så ägnade man sig också åt de politiska frågorna. Det var tex detta förbund som stod bakom tidningen Morgonbris, som började utges 1904, och när den första landsomfattande socialdemokratiska kvinnokonferensen sammankallades 1907 var det Kvinnornas Fackförbund som tillsammans med Stockholms allmänna kvinnoklubb stod som inbjudare. När förbundet upplöstes övertogs Morgonbris av den Socialdemokratiska kvinnokonferensens arbetsutskott bl a på det villkoret att den blivande redaktionen så mycket som möjligt skulle tillgodose den fackliga agitationen, och man uppmanade de socialdemokratiska kvinnoklubbarna att sänka kontingenten för de fackligt organiserade.³¹ Liksom man tidigare var orolig för att Skrädderiarbetsförbundet inte skulle tillgodose kvinnornas intressen, befarade man nu att de fackliga frågorna skulle bli åsidosatta inom den socialdemokratiska kvinnorörelsen. Man framhöll sambandet mellan politiskt och fackligt arbete och riktade kritik mot vissa av kvinnoklubbarna i detta avseende. Nedan återges delar av det uttalande angående de fackligt organiserade kvinnornas ställning

till de socialdemokratiska kvinnoklubbarna som antogs av Kvinnornas Fackförbunds kongress 1908.

"Vid behandlingen av frågan om lönearbeterskornas ställning till soc. dem. kvinnoklubbarna har påpekats det nära samband som förefinnes mellan den fackliga och den politiska arbetarerörelsen samt nödvändigheten av att upplysningsarbetet bedrivs bland kvinnorna efter såväl politiska som fackliga linjer. Kongressen anser dock, att de soc. dem. kvinnoklubbarna på en del platser i landet ej i så hög grad som önskligt vore söka draga in lönearbeterskorna i den politiska organisationen och att praktiska åtgärder därför böra vidtagas."³²

Till skillnad från när det gällde männen är det troligt, vilket detta uttalande också pekar på, att de fackliga respektive politiska kvinnoklubbarna i stor utsträckning organiserade – eller efterhand kom att organisera – olika kategorier av kvinnor. Att lönearbeterskorna företrädesvis fanns i de fackliga organisationerna och att de politiska kvinnoklubbarna främst bestod av tillfälligt eller icke alls förvärvsarbete kvinnor. Det finns dock inga specialundersökningar för denna tidiga period, utan jag stödjer mig på ett mera allmänt intryck av protokoll och ombudsförteckningar. Av ombudsförteckningarna från den första socialdemokratiska kvinnokonferensen och de efterföljande kvinnokongresserna framgår inte huruvida de politiska kvinnoklubbarnas representanter var yrkesverksamma eller ej. Däremot kan vi via delegaternas titlar – om vi utgår från att titlarna fru/fröken motsvarar gift/ogift – få fram civilståndsfördelningen. När det gäller denna fanns en stor skillnad mellan de politiska och fackliga ombuden såtillvida att majoriteten av de förra var gifta, medan de flesta av de senare var ogifta.

Tabell 8. Civilståndsfördelningen bland ombuden vid de socialdemokratiska kvinnokongresserna 1907-1920.

År	1907	1908	1911	1914	1917	1920
Fackliga ombud	44	23	5	4	6	19
därav g	4	4	-	-	2	11
därav og	33	15	-	-	5	8
ej ang	7	4	5	4	0	0
Politiska ombud	20	39	18	14	17	48
därav g	12	27	-	-	14	40
därav og	8	9	-	-	3	7
ej ang	0	3	18	14	0	0

Källa: Protokollen från de socialdemokratiska kvinnokongresserna.

Om vi antar att de gifta kvinnorna i stor utsträckning inte var förvärvsarbetande eller i alla fall mer tillfälligt uppträdde på arbetsmarknaden innebar det, precis som befarades från Kvinnornas Fackförbunds sida, att lönearbeterskorna efterhand fick färre företrädare på kvinnokongresserna och därmed inom rörelsen som helhet. Vid den första socialdemokratiska kvinnokonferensen dominerade de fackliga ombuden nästan alla var ogifta. Vid 1908 års kongress däremot, var förhållandet mellan fackliga och politiska ombud i stort sett det omvända, vilket också innebar en motsvarande civilståndsförskjutning. Försättningsvis kom, som vi ser, de fackliga representanterna att vara i klar minoritet på kvinnokongresserna och förskjutningen i civilståndsfördelningen består. Vår undersökningsperiod sträcker sig emellertid endast fram till omkring 1910 och fram till dess är den socialdemokratiska kvinnorörelsen ingalunda enbart de gifta kvinnornas rörelse.³³ Även om utvecklingen efter sekelskiftet gick mot en separering av fackligt och politiskt, en process som hade sin motsvarighet på ett generellt arbetarrörelseplan, finner vi dock inom kvinnorörelsen en återkommande strävan att förena de två arbetsfälten. Detta hängde sannolikt samman med vissheten att det var svårt att få med de fackligt aktiva kvinnorna i de politiska klubbarna och att det därför fanns en risk att de förvärvsarbetande kvinnornas intressen skulle osynliggöras och inte politiseras.

Som vi såg ovan betonade Kvinnornas Fackförbund vikten av att samordna den fackliga och politiska verksamheten. Samma strävan finner vi inom Stockholms allmänna kvinnoklubb. Även om de fackliga frågorna försvinner från kvinnoklubbens dagordningar, så var förhållandet mellan den fackliga och politiska organisationen en ständigt återkommande fråga. Särskiltnadsfrågan hade ju debatterats livligt inom partiet allt sedan LO:s bildande. Den sk tvångsanslutningen som då beslutades, upphävdes redan vid LO-kongressen år 1900 och ersattes av kollektivanslutning genom omröstning. Frågan fortsatte dock att engagera. I december år 1904 diskuterades den inom Stockholms allmänna kvinnoklubb. Kata Dalström inledde och efter diskussion antogs ett uttalande mot "särskiljandet av partiet i fackliga och politiska organisationer", vilket var i överensstämmelse med inledarens åsikt.³⁴ Strävan till samordning kom till konkret uttryck i samband med kvinnokonferensen 1907. Det var Stockholms allmänna kvinnoklubb som tog initiativet till konferensen och till en början tänkte man enbart inbjuda politiska kvinnoorganisationer, men man ändrade sig senare och beslutade att såväl fackliga som politiska organisationer skulle inviteras samt att Kvinnornas Fackförbund skulle tillfrågas om att stå som medarrangör.³⁵ Att få till stånd en lokal samordning mellan fackliga och politiska organisationer är också en

ständigt återkommande fråga.³⁶ Man ville upprätta en kvinnornas samorganisation, liknande den som enligt uppgift redan fanns i Göteborg. En sådan organisation skulle kunna vara till stor nytta för kvinnorna "särskilt vid val som till partikongressen då alla organiserade kvinnor i Stockholm kunde gemensamt föra fram kandidater".³⁷ Några bestående resultat i den vägen nåddes inte under undersökningsperioden, men 1912 bildades Socialdemokratiska kvinnors samorganisation med syfte att samordna de socialdemokratiska kvinnornas verksamhet i Stockholm.³⁸

Även i Malmö fördes en diskussion om förhållandet mellan facklig och politisk organisering. Bl a pga av den tidigare påtalade svaga fackliga organiseringen bland kvinnorna hade dock frågan inte samma aktualitet här som i Stockholm, där det fanns flera relativt starka kvinnliga fackliga organisationer.³⁹ Vi skall här inte fördjupa oss i detaljerna rörande de olika samordningssträvandena. Här har jag endast velat peka på att diskussionen fördes samt att den socialdemokratiska kvinnorörelsen under det skede det är fråga om var en rörelse som omfattade olika kategorier av kvinnor med olika intressen.⁴⁰

Det sker alltså vissa avgörande förändringar när det gäller formerna för och omfattningen av kvinnoorganiseringen under 1900-talets första årtionde. I det förra kapitlet framhölls att politisk och facklig verksamhet var intimt sammanvävd under 1890-talet samt att det troligen var de förvärvsarbetande kvinnorna som bar upp de få kvinnoklubbar som då fanns. Vid sekelskiftet inleds en period av separering av de två-sfärerna, en process som hade sin motsvarighet inom arbetarrörelsen som helhet. För partiet och fackföreningsrörelsen generellt sett, där männen intog en dominerande ställning, innebar åtskillnaden att de två arbetsfälten sakligt sett skildes åt. Men de två rörelserna hade ändå i stor utsträckning samma sociala bas, dvs lönearbetande män. För kvinnorörelsen innebar det något annat, eftersom den fackliga respektive politiska delen av kvinnorörelsen av allt att döma organiserade olika kategorier av kvinnor, de förvärvsarbetande i den ena och de icke alls eller tillfälligt förvärvsarbetande i den andra. Den tyngdpunktsförskjutning från fackligt till politiskt, som äger rum under 1900-talets första decennium, kan därför också förväntas innebära en förändring av den socialdemokratiska kvinno-rörelsens ideologiska profil. Det är bl a detta vi skall undersöka i de två nästkommande avsnitten.

Den kvinnliga rösträtten som en riksdagsfråga

Då socialdemokraterna skulle lägga fram en egen rösträttsmotion vid 1902 års riksdag tvingades partiet till ett explicit klargörande när det gällde hur man konkret skulle förhålla sig till den kvinnliga rösträtten. På partikongressen i Malmö år 1900 hade man antagit ett uttalande där man krävde "... allmän och lika rösträtt ... åt alla till myndig ålder hunna medborgare".⁴¹ Vad innebar då begreppet medborgare? Innefattade det också kvinnorna? Detta togs upp på ett VU-möte som hölls i augusti 1901 med anledning av Hjalmar Brantings rösträttsmotion. Den föredragande i frågan framhöll "skarpt" olämpligheten i att nu begära rösträtt även för kvinnorna och efter en kortare diskussion beslutades att den socialdemokratiska motionen skulle följa det sk mankellska rösträttsförslaget om allmän rösträtt för män. Kata Dalström, som blivit invald i partistyrelsen året innan och som aktivt engagerat sig i rösträttsfrågan på 90-talet, hade i diskussionen protesterat mot att man nu ville frångå det tidigare kravet om allmän rösträtt för både män och kvinnor och yrkat på att ordet medborgare skulle bibehållas. Men hon fick inget stöd för sitt yrkande.⁴² På ett senare VU-möte beslutades att i en flygbladsskrift klargöra att socialdemokraterna med allmän rösträtt menade: "Allmän rösträtt för män vid myndig ålder och utan skattestreck".⁴³ Detta höll man fast vid även i 1904, 1905 och 1906 års riksdagssmotioner.

I och med beslutet 1901 hade det socialdemokratiska partiet officiellt tagit ställning för den taktik som bl a Danielsson och senare även Branting företrätt på 90-talet. Detta kom också att vara Liberala Samlingspartiets linje. Kritiska röster fanns emellertid inom båda partierna. Carl Lindhagen, radikal liberal, som i många frågor kom i motsatsställning till sitt parti drev kravet på kvinnlig rösträtt i riksdagen. Inom det socialdemokratiska partiet kom kritik från framförallt det ungsocialistiska hållet mot att partiet inte motionerade i enlighet med sitt program.⁴⁴

I regeringens rösträttsproposition år 1902 nämndes överhuvudtaget ingenting om den kvinnliga rösträtten. Däremot föreslogs att gift man eller man som uppnått 40 års ålder skulle förfoga över två röster, vilket kunde tolkas som en utvidgning av mannens målsmansskap. Detta påtalades av Carl Lindhagen när han nu lade fram sin första motion där han krävde utredning i frågan.⁴⁵ Hans motion avslogs dock och han fick inget stöd vare sig av det liberala partiet eller av det socialdemokratiska. En socialdemokratisk tidning fällde följande syrliga kommentar till Lindhagens motion: "Riksdagen bör inte göras till en varieté. En motion om kvinnans rösträtt i denna stund är en löjlighet. Motionen är skriven under kjolen eller åtminstone i köket."⁴⁶

"I kvinnorösträtten utbildades nu den opinionen att männens rösträttsfråga oavvisligt måste lösas först", skriver Carl Lindhagen i sina memoarer och antyder att detta ställningstagande i någon mening innebar något nytt.⁴⁷ Men som framkom tidigare i den här framställningen så var det knappast något nytt. Även Lindhagen böjde sig för opinionen att kvinnorösträtten inte fick fördröja lösningen av männens rösträttsfråga utan måste behandlas separat. År 1904 och 1905 återkom han med motioner där han pläderade för allmän rösträtt även för kvinnor och krävde utredning, men också dessa motioner avslogs. Han förslag vann emellertid efter hand ökad anslutning i andra kammaren och fick även förespråkare i första. Socialdemokraterna vägrade att skriva under 1904 års motion, men man röstade för den. 1905 års motion skrev man däremot under.⁴⁸ Även från konservativt håll höjdes röster till förmån för kvinnorna vid dessa riksdagar. Men medan Lindhagen och hans anhängare såg kvinnorösträtten som ett "rättfärdighetskrav" skulle den enligt de konservativa anhängarna tjäna som en av de garantier som skulle kopplas till den allmänna rösträtten för att förhindra alltför radikala politiska svängningar. Kvinnorna antogs allmänt ha ett modifierande inflytande på politiken, något som också kom att få betydelse i argumentationen från socialdemokratiskt håll.

I och med den liberala ministärens tillträde år 1905 övergav Lindhagen sin tidigare försiktighet. Han accepterade inte längre att kvinnorösträtten skulle behandlas separat utan motionerade 1906 om ett samtidigt genomförande av allmän och lika rösträtt för män och kvinnor. Socialdemokraterna höll dock fast vid sin tidigare uppfattning. Detsamma gjorde Liberala Samlingspartiet. Att nu ta upp frågan om kvinnlig rösträtt skulle uppskjuta hela reformens lösning på obestämbar tid, hävdade Karl Staaff i motiveringen till regeringens proposition.⁴⁹

Den frisinnaade regeringen fick emellertid även den avgå utan att ha löst rösträttsfrågan. Det blev en högerregering som vid 1907 års riksdag genomdrev den rösträttsreform, vilken slutligen antogs 1909. I fråga om den politiska rösträtten innebar reformen ett genomförande av allmän rösträtt för män, om också med vissa konservativa garantier. Kvinnorna däremot fick vänta ytterligare ett decennium på sin politiska rösträtt.

Vid 1907 års riksdag hade socialdemokraterna för första gången motionerat i enlighet med sitt politiska program och krävt den reella allmänna rösträtten. Efter denna riksdag, när rösträttsförslaget antagits som vilande, tog även Frisinnade Landsföreningen upp kvinnorösträtten på sitt aktionsprogram och året efter motionerade även Liberala Samlingspartiet angående detta.⁵⁰

Om någon annan lösning av denna fråga varit möjlig kan vi inte uttala oss om i efterhand, men jag vill ändå citera Carl Lindhagens, självfallet mycket partiska, utsaga angående detta. Han skriver i sina memoarer: "Hade vänstern haft saken med i sin proposition och fallit på en sådan proposition med ära, hade högerregeringen med visshet ej undgått att medtaga kvinnorna och då hade deras sak redan då varit i ett helt annat läge."⁵¹

Huruvida så skulle bli fallet vet vi alltså inte. Vad vi däremot kan konstatera och vilket också varit syftet att visa med denna korta översikt är att socialdemokraterna under detta inledande skede inte agerade pådrivande när det gällde den kvinnliga rösträtten. Tvärtom var man negativ till att frågan togs upp.

Av de västeuropeiska arbetarpartierna var det inte enbart det svenska som under den här perioden underlät att framföra kravet på kvinnlig rösträtt. De belgiska och österrikiska partierna handlade på liknande sätt och även på andra håll fanns en tendens att skjuta kvinnornas krav i bakgrunden.⁵² Mot detta åsidosättande av kvinnorösträttskravet protesterade som redan tidigare nämnts bl a Clara Zetkin. Enligt henne var kravet på allmän och lika rösträtt för män och kvinnor absolut och inte kompromissbart åt något håll. Man fick inte nöja sig med att enbart kräva allmän rösträtt för män, men man kunde inte heller acceptera en begränsad kvinnlig rösträtt. Denna uppfattning vann efterhand erkännande inom såväl den tyska rörelsen som internationellt. Vid den första internationella socialdemokratiska kvinnokongressen, liksom vid Andra Internationalens sjunde kongress, som båda hölls i Stuttgart år 1907 kritiserades de partier som i sin politik underlätit att föra fram kravet på kvinnlig rösträtt, däribland det svenska, och man gjorde ett uttalande där socialisterna uppmanades att i sina respektive parlament ställa krav på allmän och lika rösträtt för både män och kvinnor. Vidare avvisades allt samarbete med de borgerliga kvinnornas rösträttsrörelse.⁵³ Vid denna tid hade dock, som framgått ovan, en kursändring redan ägt rum inom det svenska partiet. Till följd av såväl yttre som inre påtryckningar hade man beslutat att föra sin rösträttspolitik helt i enlighet med sitt program.

"Hvarför skola kvinnorna vänta?"

Den frågan ställde Frida Steenhoff i en broschyr på hösten år 1905 då oppositionen mot åsidosättandet av kvinnornas rösträtt börjat tillta.⁵⁴ Socialdemokraternas svar på denna fråga hade då genomgått vissa förändringar jämfört med 1902.

Huvudargumentet mot att ta upp kvinnorösträttskravet i 1902 års rösträttsmotion hade varit detsamma som angivits i diskussionerna på 1890-talet, nämligen att intresset bland kvinnorna själva ännu var alltför svagt. Visserligen uttryckte sig någon på det VU-mötet där frågan behandlades mycket kategoriskt och menade att kvinnorna inte borde ha rösträtt förrän männen erhållit densamma, men Branting framhöll att det var viktigt att redan nu understryka kravets principiella riktighet och att skälet till att frågan inte kunde bli aktuell var att kvinnorna ännu inte på allvar, likt männen, tagit sig an den.⁵⁵ Det var också denna motivering som framfördes i riksdagsdebatten. "Vill man ... invända att kvinnorna ... också borde ha rösträtt, så svarar jag härpå obetingat: ja visst böra de det. Men då de hittills hos oss icke i någon nämnvärdare utsträckning visat sig angelägna att erhålla denna sin rätt, saknas en huvudförutsättning för att ännu upptaga kvinnans rösträtt på vår praktiska politiks dagordning."⁵⁶

På VU-mötet förekom också ett annat argument, som delvis hänger samman med det förra, nämligen att ett aktualiserande av kvinnorösträtten skulle kunna fördröja hela rösträttsfrågans lösning: "...ville man vinna ett praktiskt resultat skulle man akta sig för att komma med rent omöjliga saker".⁵⁷

Ett tredje argument, som framfördes i andra sammanhang, var risken för att man genom att ta upp frågan skulle bidra till att en begränsad rösträtt genomfördes som en konservativ garanti.⁵⁸ Denna farhåga kan dock synas ha varit ganska obefogad. Visserligen framlades enstaka konservativa motioner angående kvinnlig rösträtt, men högern som helhet uppvisade ett kompakt motstånd mot införandet av kvinnlig rösträtt.⁵⁹

Av betydelse för socialdemokraternas agerande var sannolikt också insikten om att man i så liten utsträckning nått ut med sin propaganda till kvinnorna. I skilda sammanhang – om än mindre ofta explicit formulerat i anknytning till rösträtten – påtalas nu liksom tidigare kvinnornas "politiska omogenhet". "Dock funnos fakta som man har svårt att lämna ur räkningen. Det är kvinnorna som fylla bönehusen och kvinnorna låta lättare sig fånga av en ögonblicksstämning. Det politiska intresset hos kvinnorna är också för närvarande bra mycket svagare än hos männen."⁶⁰ "... en stor del av vår demokrati (har) i den kvinnliga rösträttens genomförande sett och ser snarare en ny broms på framåtskridandet än en ny hävstång för detsamma. Och i viss mån kan ju denna farhåga även synas vara befogad. Genomsnittskvinnan är i allmänhet mera reaktionär eller retrograd än genomsnittsman-
nen."⁶¹ Exempelen på liknande omdömen kan mångfaldigas. Man var ju medveten om att man inte i någon större utsträckning lyckats få med kvinnorna i organisationerna – skulle då arbetarkvinnorna rösta

socialdemokratiskt om de fick rösträtt? Denna fråga blev viktig för den som lade tonvikt vid rösträttsreformens politiska effekt, mindre viktig för den som lade tonvikten vid det utomparlamentariska arbetet och såg rösträttsagitationen mest som medel för politisk mobilisering. När det belgiska arbetarpartiet 1902 beslutat att inte ta upp kvinnorösträttskravet hade det just skett med motiveringen att ett samtidigt införande av manlig och kvinnlig rösträtt huvudsakligen skulle komma de konservativa och klerikala krafterna till godo. Elma Danielsson gav i en artikel i *Arbetet* sitt stöd åt denna argumentation.⁶²

I socialdemokraternas utåtriktade politiska propaganda var emellertid de två huvudargumenten mot att ta upp kravet på kvinnlig rösträtt för det första att kvinnorna själva inte visat tillräckligt intresse för sin sak (vilket i och för sig kan ses som en variant av omogenhetsargumentet) och för det andra risken för att lösningen av männens rösträttsfråga skulle förhållas.⁶³ I och med att den kvinnliga rösträttsrörelsen växte i styrka och i och med att de socialdemokratiska kvinnorna efterhand alltmer började engagera sig i rösträttsfrågan, förlorade argumentet om kvinnornas passivitet i betydelse. Efterhand blev i stället de taktisk-parlamentariska övervägandena de allt över-skuggande. Detta framgick vid 1905 års kongressdiskussioner då Hinke Bergegren kritiserade socialdemokraternas rösträttstaktik. "Förhåller eller förhindrar kravet på kvinnans rösträtt, den rösträtt, som männen fordra?", frågade Hjalmar Branting i sitt inlägg och han svarade själv: "Säkerligen kommer ofelbart för alla dem, som motarbetar rösträttens utsträckning, ett dylikt krav att bli välkommet som ett ytterligare medel till förhållning. Kvinnorna få ej sin rösträtt förr, om den sammankopplas med männens, men männens rösträtt blir ytterligare förhållad."⁶⁴ Vid ett senare tillfälle tog han ett yrkande om kvinnlig rösträtt från konservativt håll till intäkt för att högern ville använda kvinnorösträtten för att stjäla den liberala regeringen.⁶⁵

Denna förskjutning i argumentationen noterades också av Frida Steenhoff i den tidigare omnämnda broschyren. Hon konstaterade att det inte längre fanns några skäl för kvinnornas uteslutande, men att man på sistone fått en farlig fiende i den sk taktiken. "Man använder inga argument längre mot kvinnans rösträtt, men man skjutsar undan henne av opportunitetsskäl. Människor stirra sig blinda på taktiken, gå ifrån sina principer och bli oemottagliga för resonemang. Taktiken blir det viktigaste av allt, viktigare snart nog än själva målet."⁶⁶

Även om partiledningen i regel inte argumenterade i sak, kan dock själva det faktum att man var villig att kompromissa på denna punkt ses som en värdering av kvinnorna som politisk kraft. För att kunna förorda ett dylikt handlande måste man ha varit av den meningen att arbetarkvinnorna, i sin egenskap av kvinnor, inte omedelbart skulle

tillföra något till politiken som man genom detta förfarande skulle mista. Medan den allmänna rösträtten för män sågs som en politisk fråga, framställdes den kvinnliga rösträtten som en formell rättvisefråga. Här står vi inför det paradoxala förhållandet att antagandena om könens likhet och om mäns och kvinnors gemensamma klassintresse fick motivera att man i sin praktiska politik inte behandlade män och kvinnor lika.

Att bryta igenom denna så gott som heltäckande mur av argument var svårt och det var många gånger under dessa år som kvinnorna fick höra att de genom att arbeta för sina särintressen – i detta fall rösträtten – handlade i strid med arbetarklassens gemensamma intressen. De som krävde att partiet skulle ta upp den kvinnliga rösträtten vid 1906 års riksdag fick också vara beredda att eventuellt ta ansvar för såväl regeringens fall som de klasslagar och arbetarfientliga bestämmelser som sannolikt skulle bli följden, yttrade t ex Branting i en diskussion.⁶⁷ Vidare anklagades förkämparna för kvinnlig rösträtt för att uppträda egoistiskt och illojalt. Eftersom det var männen som gått i bräsch för en rösträttsreform (vilket var en sanning med modifikation) var det också dessa som först skulle skörda frukterna av arbetet, hävdades det t ex i en artikel i *Arbetet*.

"Den kvinnliga rösträttsrörelsens förkämpar, som nu inkasta sin fråga som en sprängkil mot männens gamla livsfråga, tyckas glömma, att denna senare har gamla anor i Sverige. I årtal ha männen arbetat och verkat för sin sak. . . . Först nyligen, när mark väl är bruten, när själva striden om idéerna för länge sedan är avgjord, när det gäller att hösta in frukterna av en lång och mången gång hopplös kamp, komma kvinnorna och vilja *ensamma* skörda frukterna av männens *ensamma* arbete."⁶⁸

Karaktäristiskt för denna och andra artiklar är vidare att man förtiger den opinion inom partiet och bland arbetarkvinnorna som nu börjat framträda och enbart refererar till överklasskvinnorna eller den kvinnliga rösträttsrörelsen. Genom att agera för kvinnlig rösträtt gick man i själva verket motståndarsidans ärenden, hävdade artikelförfattaren, och misstänkliggjorde därmed också den interna opinionen.

De socialdemokratiska kvinnornas dilemma

År 1902 bildades i Stockholm landets första kvinnliga rösträttsförening och två år senare konstituerades Landsföreningen för kvinnans politiska rösträtt – LKPR.⁶⁹ Bland dem som tog initiativet till bildandet av den första föreningen finner vi kvinnor från alla partier, även från det socialdemokratiska. Det var alltså stridiga meningar som skulle sammanjämkas. En grupp inskränkte sig till att kräva rösträtt på

samma villkor som för män, medan en annan, bestående av radikala liberaler och socialdemokrater, krävde allmän rösträtt. Rösträttsrörelsens program blev en kompromiss mellan dessa båda meningar. Man krävde å ena sidan allmän rösträtt (vilket man efter riksdagsbeslutet 1902, som byggde på principen om allmän rösträtt för män, kunde enas om utan att rucka på neutralitetskravet), men man deklarerade samtidigt att man var öppen för en partiell lösning som ett första steg mot en mer omfattande reform.⁷⁰ Genom detta tillägg blev det för de socialdemokratiska kvinnorna svårare att arbeta inom denna rörelse eftersom en dellösning för deras del inte kunde accepteras. Dessutom utgjorde säkert den proklamerade neutraliteten ett hinder för ett helhjärtat deltagande från deras sida, eftersom rösträttsfrågan endast sågs som en del av den större sociala frågan. De socialdemokratiska kvinnor som ansåg rösträtten som viktig hamnade dock i ett dilemma då partiet visade sig inte vilja ta upp den.

Från partiets sida fanns, som nämndes ovan, en allmän skepsis mot den kvinnliga rösträttsrörelsen och i flera sammanhang framfördes uppfattningen att arbetarkvinnorna inte skulle befatta sig med denna av överklasskvinnor dominerade rörelse, utan att de borde arbeta i partiet eller möjligen bilda egna rösträttsföreningar.⁷¹ Apropå en insändare i Morgonbris, som uttryckte en uppfattning i denna riktning, frågade redaktionen i en något ironisk kommentar varför man alltid gjorde klassgränserna skarpare för underklassens kvinnor än för männen. De senare hade ju ofta samarbetat med liberalerna i rösträttsarbetet.⁷² Men frågan var självfallet problematisk även för kvinnornas vidkommande. Kata Dalström riktade i rösträttsagitatio- nen ofta skarp kritik mot den borgerliga kvinnorörelsen och framför- allt mot "de överklasskvinnor som skria högst om sin rösträtt". Bl a anklagade hon dem för att inte utnyttja sin kommunala rösträtt.

"... ha i stort sett dessa överklasskvinnor rört ett finger för att få vårt orättfärdiga fyrkvälde bort, ha de landet runt väckt en rättfärdighetens storm mot arbetslösheten inom sina respektive kommuner, mot ockret på superiet och mot fattigvårdsauktionerna."⁷³

Svaret var nej. Och slutsatsen därmed också att ett samarbete med överklassens kvinnor aldrig skulle gagna arbetarkvinnorna. I en artikel år 1903, som kan karaktäriseras som en uppgörelse med den borgerliga kvinnorörelsen, som den dittills framträtt, noterar emeller- tid Kata Dalström att nya tider randas även inom denna rörelse. Här framläggs en betydligt mer nyanserad bild av rösträttsrörelsen än i de dagspolitiska agitatoriska inläggen. Nya krafter inom överklasskvin- novärlden hade trätt fram, vilka insåg att lösandet av den sociala frågan krävde samarbete med de djupa ledens kvinnor och män. Kata Dalström exemplifierar med sådana namn som Ann Margret Holm-

gren, Emilia Bromée och Anna Lindhagen. Hon pekar på många områden där dessa kvinnor, i sin egenskap av kvinnor, skulle kunna göra betydande samhällseliga insatser och hon är också positiv till det begynnande samarbetet i rösträttsfrågan.⁷⁴

I hur pass stor utsträckning de socialdemokratiska kvinnorna deltog i rösträttsföreningarnas arbete under de första åren är inte utrett. LKPR:s skrivelse till den första socialdemokratiska kvinnokonferensen år 1907 med uppmaning till de socialdemokratiska kvinnorna att nu, när partiet tagit ställning för kvinnlig rösträtt, delta i föreningens arbete, tyder på att det inte skett i särskilt stor omfattning.⁷⁵ Distansten till den borgerliga kvinnorörelsen markerades vid konferensen. Eftersom partiet nu tagit upp kvinnorösträtten på sitt dagspolitiska program ansåg man att onödigt samarbete med de borgerliga kvinnorna borde undvikas. Man slog dock samtidigt fast att det stod varje medlem fritt att delta i rösträttsföreningarnas arbete.⁷⁶ Att det inom den socialdemokratiska kvinnorörelsen fanns ganska delade meningar om värdet av ett samarbete med den kvinnlig rösträttsrörelsen framgår dock av protokollet från kvinnoklubbarna i Malmö och Stockholm liksom av diskussionerna vid de efterföljande kvinnokongresserna.⁷⁷

Hur såg man då på partiets beslut att under den här perioden utelämna den kvinnliga rösträtten i sina riksdagsmotioner? Några av partiets mer framträdande kvinnor gav under hela perioden sitt uttryckliga stöd åt den beslutade politiken. Efter VU-mötets beslut verkar det, av de officiella uttalandena att döma, som om Kata Dalström helt ställde upp på den taktik som då fastlades. Hon framträdde vid flera tillfällen och uppmanade kvinnorna att inte uppträda sönrande.⁷⁸ Enligt Carl Lindhagen var det dock först efter åtskillig tveksamhet som hon anslöt sig till Brantings mening.⁷⁹ När frågan längre fram ställdes på sin spets höll hon fast vid denna linje. Hon framhöll dock, när hon fått kritik från, som hon själv uttryckte det, "ultrafeministiskt håll", att hon vid hundratals möten ändå fört fram kravet på rösträtt åt kvinnorna.⁸⁰ Detta är också något som knappast behöver betvivlas. Här skilde hon sig sannolikt från många manliga talare i samma ämne.

Elma Danielsson stödde också som tidigare framgått den försiktiga politiken. Hon framhöll dock att hon inte helt litade på männen i det här fallet. Eftersom frågan ännu inte var aktuell betydde det heller ingenting "... att våra partistyrelseherrar tills vidare låtsas litet kvinnorösträttsvänlighet för att soulagera oss odrägliga 'mankvinnor' som de fått på halsen för sina synders skull."⁸¹ Även Anna Sterky, en av de drivande bakom den fackliga organiseringen av kvinnorna men också en av initiativtagarna till den första rösträttsföreningen i

Stockholm, accepterade att kvinnorösträtten måste stå tillbaka. Liksom Elma Danielsson röstade hon för denna linje på kongressen 1905 och denna ståndpunkt höll hon även fast vid i de interna diskussioner som senare kom att föras inom Stockholms Allmänna Kvinnoklubb.⁸²

Om detta också var den allmänna meningen bland de socialdemokratiska kvinnorna, är svårare att uttala sig om. Vad vi måste hålla i minnet är att det är först kring och efter sekelskiftet som socialdemokratiska kvinnoklubbar bildas i övriga delar av landet. Det mödosamma organisationsarbetet upptog en stor del av de aktiva socialdemokratiska kvinnornas tid och satte gränser för hur mycket uppmärksamhet de kunde ägna rösträttsfrågan. Det tycks ha varit först vid partikongressen 1905 och därefter som kvinnorna i större omfattning och i organiserade former opponerade sig mot den förda politiken, men liksom på 1890-talet var motståndet huvudsakligen koncentrerat till Stockholm. Den omfattande aktivitet, som nu igångsattes bland de socialdemokratiska kvinnorna i huvudstaden, tyder på att här måste ha funnits ett ganska starkt, men slumrande motstånd. Även den socialdemokratiska kvinnoklubben i Malmö riktade viss kritik mot den socialdemokratiska taktiken i rösträttsfrågan. Vid ett möte på våren 1904 kritiserade Sofia Vestdahl socialdemokraternas bristande engagemang för kvinnans rösträtt och fann det "oförklarligt" att riksdagsmännen inte undertecknat Carl Lindhagens motion.⁸³ Två år senare var det fler som var kritiska och ville stödja den av den kvinnliga rösträttsrörelsen igångsatta namninsamlingen för kvinnlig rösträtt. Ett beslut i den riktningen tycks dock ha stupat på Elma Danielssons motstånd.⁸⁴

Vissa av de ledande socialdemokratiska kvinnorna höll alltså i det längsta fast vid den linje som tidigare beslutats. Vi hade således inte att göra med en enig kvinnoopinion, vilket naturligtvis gjorde motståndet mindre slagkraftigt. Inom parentes kan nämnas att ledande kvinnor inom såväl det belgiska som det österrikiska partiet också öppet försvarade beslutet att inte ta upp kravet på kvinnlig rösträtt, något som också kom att användas som argument i den svenska debatten.⁸⁵

En opposition växer fram

Någon kritik mot den beslutade taktiken i kvinnorösträttsfrågan kom inte till uttryck vare sig vid den rösträttskonferens som hölls i Malmö i slutet av 1901 eller vid den extra partikongress som i april 1902 samlades i Stockholm för besluta i storstrejksfrågan.⁸⁶

Den tidigaste kritik som kunnat beläggas har varit den som kom från det ungsocialistiska hållet, huvudsakligen från Hinke Bergegren.

På de rösträttsmöten som anordnades av socialdemokraterna våren 1902 i samband med den politiskaorstrejken, protesterade han mot att Hjalmar Branting inte tagit med kvinnornas rösträtt i sin riksdagsmotion. Likaså deltog han vid de möten som föregick bildandet av den kvinnliga rösträttsrörelsen och framförde liknande synpunkter.⁸⁷ Samma kritik riktades mot den socialdemokratiska motion som lades vid 1904 års riksdag.⁸⁸

Många såg nog Hinke Bergegrens agerande främst som ett uttryck för opportunism och som ett led i försöken att splittra partiet. "Han säger att parlamentarismen försumpar, gör ledarne till skojare, men då det gäller kvinnans rösträtt, är Hr Bergegren ju en varm vän av riksdagsarbetet och synes tro på dess goda inflytande", yttrade en talare vid 1905 års partikongress.⁸⁹ Men ärligheten Bergegrens engagemang i tiden kvinnofrågor behöver inte ifrågasättas. Att han åtnjöt anseende bland de socialdemokratiska kvinnorna framkommer bl a av att flera i övrigt partitrogna kvinnor röstade mot uteslutningen av honom ur partiet 1908.⁹⁰ Och oavsett vilka bevekelsegrunder som styrde hans handlande kvarstår ändå det faktum att han efter en tid fick stöd av många andra än sina egentliga meningsfränder – såväl män som kvinnor.

Som vi såg ovan framfördes viss kritik inom den kvinnliga diskussionsklubben i Malmö i samband med riksdagsbehandlingen av rösträtten år 1904. I en artikel i Arbetet vid samma tid framförde Värner Rydén en liknande kritik. Han hävdade att det ålåg det socialdemokratiska partiet att i sina motioner följa partiets program och därmed också ta upp kvinnornas rösträttsfråga. Att man sedan i sin praktiska politik nödgades kompromissa var en annan sak – då tvingades man att välja mellan två dåliga alternativ.⁹¹ Denna kritik mot riksdagsgruppen återkom i en ledare några dagar senare.⁹² Även från det socialdemokratiska ungdomsförbundet kom antydningar i denna riktning, om än utifrån andra bevekelsegrunder. I en artikel i Fram år 1904 kommenterades den nyligen hållna Internationella arbetarkongressen i Amsterdam och man återgav den resolution i rösträttsfrågan som där antagits, med motiveringen att den särskilt borde beaktas i Sverige. I resolutionen hade man uppmanat de socialdemokratiska partierna att "... påyrka rösträtt för kvinnorna, samt även vid agitationen med fullt eftertryck framhålla detta krav".⁹³

Det var först vid den partikongress som hölls i februari 1905 som den kvinnliga rösträtten blev föremål för diskussion centralt inom partiet. Hinke Bergegren lade här fram en motion, som fått Stockholms arbetarekommuns stöd, där det krävdes att den socialdemokratiska riksdagsmotionen även skulle innefatta kravet på kvinnlig rösträtt.⁹⁴ Det visade sig att intresset för en snar aktion för kvinnorösträtten var

relativt stort. Vid voteringen röstade 66 delegater för ett uttalande enligt Hinke Bergegrens förslag, medan 96 röstade mot.⁹⁵ Av de sju kvinnliga delegaterna röstade fem för och två – Anna Sterky och Elma Danielsson – mot. Dessutom hade Kata Dalström, som inte deltog i omröstningen, i diskussionen framfört som sin mening att det inte var lämpligt att ta upp kvinnornas rösträttsfråga nu och därmed kanske fördröja rösträtten för männen.⁹⁶

Morgonbris konstaterade att man tvingades acceptera att en gemensam lösning, dvs rösträtt för både män och kvinnor, var omöjlig att uppnå under rådande regim.⁹⁷ Men otåligheten i kvinnoleden hade börjat tillta. Och när den liberala ministären tillträdde mot slutet av året menade många att förutsättningarna nu ändrats så radikalt att man inte kunde hålla fast vid den tidigare bedömningen. Meningarna i taktikfrågan är bland arbetarklassens kvinnor nu ytterst delade, skrev man i Morgonbris.⁹⁸ En kvinnlig agitationskommitté hade bildats inom det socialdemokratiska partiet, som framställt en förfrågan till riksdagsgruppen om denna nu var villig att stödja en motion som innefattade kvinnorna i den allmänna rösträtten.⁹⁹ Riksdagsgruppen höll dock fast vid sin tidigare inställning. Tillmötesgick man kvinnornas krav skulle det vara detsamma som "att med öppna ögon inbjuda första kammaren att med anledning av motion från oss genom beslut om en ny utredning hindra ett positivt resultat i fråga om rösträtten för män".¹⁰⁰ Den kvinnliga agitationskommittén accepterade inte riksdagsgruppens svar utan föreslog att en extra partikongress skulle inkallas för att behandla frågan. Vid en omröstning bland arbetarkommunerna visade det sig dock att majoriteten inte ansåg frågan så viktigt att man ville anordna en extra partikongress.¹⁰¹

Såväl inom som utanför det socialdemokratiska partiet fanns nu en stark rörelse som arbetade för den kvinnliga rösträtten. Offentliga möten arrangerades i Stockholm, pamfletter skrevs och den kvinnliga rösträttsrörelsen initierade en namninsamling, där även de socialdemokratiska kvinnorna deltog.¹⁰² Carl Lindhagens motion vid 1906 års riksdag om ett samtidigt genomförande av den manliga och kvinnliga rösträtten utgjorde en ytterligare press, likaså att denna reform nu genomfördes i Finland.

Omrövningen

Den liberala regeringen lyckades inte lösa rösträttsfrågan och därmed kunde det också synas som om de socialdemokratiska kvinnorna trätt åt sidan förgäves. Besvikelsen var stor och i protokollen från Stockholms allmänna kvinnoklubb framgår det tydligt hur förnedrande

man i själva verket upplevt åsidosättandet. Nu tvivlade man överhuvudtaget på männens vilja att ge kvinnorna rösträtt. Några exempel får illustrera:

"Fru Sterky framhöll . . . att då vi veta att männen i det stora hela ej vill att vi skall ha rösträtt, . . . måste (vi därför) ena oss om en bestämd taktik, skaffa oss respekt och säga i från att nu vilja vi ha rösträtt."¹⁰³

"Fru Anna Pettersson framhöll att de allra flesta socialdemokrater är emot kvinnans rösträtt, endast ett fåtal är direkt för, påpekade att vid A-salsmötet hade Branting sagt att agitationen hade blott gällt männen, vilket han motiverade med att kvinnorna befolka bönhusen. Partipressen hade även varit emot. . ."¹⁰⁴

"Fröken Horney . . . ansåg att förhållandet mellan de olika tänkande varit rent av vidrigt och ansåg att saken borde uppgöras nu."¹⁰⁵

Strax efter att den liberala ministären avgått gick den socialdemokratiska partiledningen ut med ett manifest där man deklarerade att man nu i sin praktiska politik skulle kräva full och hel rösträtt till andra kammaren "i enlighet med det socialdemokratiska programmet" och avskaffande av första kammaren.¹⁰⁶ Innebar det också en omprövning när det gällde den kvinnliga rösträtten? De socialdemokratiska kvinnorna i Stockholm ansåg att det fortfarande rådde oklarhet på denna punkt och lämnade därför in en förfrågan till partiledningen för att få klarhet. Man beslöt dock samtidigt att gå ut självständigt (äntligen skulle man vilja tillägga) och i ett uttalande uppmana riksdagsgruppen att motionera i enlighet med partiprogrammet. För detta uttalande kom man att få stöd från många kvinnoklubbar och även arbetarkommuner.¹⁰⁷

Det visade sig att man inom Stockholms allmänna kvinnoklubb haft rätt i sina farhågor att det för partiledningen inte heller nu var självklart att man skulle kräva kvinnlig rösträtt. Efter diverse turer beslöts dock till sist att man i 1907 års riksdagsmotion skulle kräva allmän rösträtt för både män och kvinnor.¹⁰⁸ Huvudskälet till att lämna kvinnornas rösträtt åsido hade bortfallit, då inget positivt regeringsförslag nu förelåg, stod det att läsa i den socialdemokratiska författningsmotionen. Man pekade också på kvinnornas eget ökade engagemang för rösträtten.¹⁰⁹ Sannolikt var det nog också mer krassa överväganden rörande de interna förhållandena i partiet som låg bakom kursändringen. Det var olustigt att distanseras av en borgerlig demokrat, som någon hade uttryckt det vid partikongressen.¹¹⁰ Risken att kvinnorna skulle gå till ungsocialisterna hade sannolikt också sin betydelse. När Hinke Bergegren fick stöd av Stockholms arbetarekommun för sin motion 1905 så måste också detta ha oroat partiledningen. Partiet präglades vid denna tid av starka meningsmotsättningar och en tilltagande kritik mot ledningens kompromissvillig-

het.¹¹¹ De socialdemokratiska männens grundläggande brist på intresse för frågan om kvinnlig rösträtt framkom ånyo vid 1907 års storstrejkskongress. Att frågan överhuvudtaget aktualiserades var helt kvinnornas egen förtjänst. Något diskussionsutrymme gavs den dock inte, vilket också föranledde en protest från en av de kvinnliga delegaterna med en uppmaning till de närvarande att se till att fler kvinnor blev valda som ombud till nästa kongress. Av de 247 ombuden var nämligen endast 7 st kvinnor, och 6 av dessa representerade Stockholm.¹¹²

Även om vår framställning stannar här, då socialdemokraterna för första gången kräver den reella allmänna rösträtten, så var frågan därmed inte slutdiskuterad. Vid nästkommande riksdag, då högers rösträttsförslag var vilande, tvingades man att åter ta ställning till taktikfrågan. Nu var det dock, för de flesta, inte längre fråga om huruvida man skulle kräva kvinnlig rösträtt eller inte utan i vilket sammanhang man skulle foga in den. Skulle man lägga fram sitt förslag om total författningsrevision igen, även om det var utsiktslöst, eller skulle man inrikta sig på att försöka få igenom ett tilläggsförslag om politisk rösträtt för kvinnan på samma villkor som för män. Man beslutade enligt det förra.¹¹³ Även om det efter antagandet av rösträttsreformen fortfarande höjdes enstaka röster för att ytterligare hinder måste bort för att arbetarkvinnorna i gemen skulle kunna erhålla rösträtt, så kom socialdemokraterna efter denna tidpunkt att kräva politisk rösträtt för kvinnor på samma villkor som för män.¹¹⁴

Vilka "streck" skulle bort först: könsstrecket eller andra streck. Det var detta som frågan gällt. Fram till 1907 gavs de "andra strecken" prioritet. Avslutningsvis skall vi närmare studera vilka argument som fördes fram mot denna linje.

Oppositionens argument

Oppositionens argumentering gick längs tre linjer. För det första ifrågasatte den helt enkelt det taktiskt riktiga i de bedömningar som gjorts. För det andra framförde man en mer allmän kritik av partiets benägenhet till kompromisser och inriktning på kortsiktig parlamentarisk reformpolitik. I det förra fallet accepterades grundpremisen för den förda politiken, nämligen att den kvinnliga rösträtten under vissa speciella förhållanden kunde vara ett kompromissbart krav. I det andra fallet däremot accepterades inte denna premiss. Allmän rösträtt var här alltid lika med allmän rösträtt för män och kvinnor – inga kompromisser fick göras. För det tredje fördes nu även en viss diskussion i själva sakfrågan, delvis i anslutning till de två andra

typerna av argumentation, där man utvecklade varför man ansåg att den kvinnliga rösträtten som sådan var viktig.

När det gäller den tredje punkten måste redan från början sägas i fråga att det inte heller nu fördes någon omfattande principiell diskussion, även om principiella argument är oftare förekommande nu än på 1890-talet. Eftersom partiledningen hävdade att det enbart var på taktiska grunder som frågan fördes åt sidan fanns det ingen anledning att från detta håll argumentera i sak, vilket verkade styrande på debatten.

Två namn som förekommer flitigt i diskussionerna är Hinke Bergegren och Carl Lindhagen. Det var i stor utsträckning dessa som, vid sidan av den kvinnliga rösträttsrörelsen, höll frågan vid liv under 1900-talets första år; den ene revolutionär, den andre realpolitiker med visioner. När det gäller andra inlägg i kvinnorösträttsdebatten inom socialdemokratin är kopplingen till generella politiska meningsskiljaktigheter svårare att göra. Här rör det sig om enstaka inlägg i konkreta situationer som de kommer till uttryck i kongressprotokollen eller i tidnings- och tidskriftsmaterialet. En mer utförlig argumentation finner vi dock i en skrift författad av socialdemokraten Sigurd Dahlbäck, som utgavs av några socialdemokratiska kvinnor i Stockholm apropå riksdagens behandling av rösträttsfrågan.

I diskussionerna vid partikongressen och därefter ifrågasattes några av de taktiska argument mot att ta upp den kvinnliga rösträtten som framförts från partiledning och riksdagsgrupp. Värner Rydén bemötte i kongressdiskussionen argumentet att det fanns en risk för en dellösning av frågan, dvs risken att en begränsad kvinnlig rösträtt skulle införas. Han menade att om det verkligen fanns en sådan risk, vilket han uppenbarligen ansåg, så borde riksdagsmännen av rent taktiska skäl ta upp kravet på kvinnlig rösträtt.¹¹⁵

Sigurd Dahlbäck ifrågasatte i sitt inlägg uppfattningen att den allmänna rösträtten omedelbart skulle vara till fördel för socialdemokratin, och därmed också för en framgångsrik lösning av kvinnornas rösträttsfråga. Ingen visste, enligt Dahlbäck, varhän den allmänna rösträtten skulle leda. Kanske skulle man få en "ännu arbetare- och kulturfientligare andra kammare".¹¹⁶

Dessa exempel illustrerar att partiledningen inte heller i sina parlamentariskt-taktiska överväganden fick stå helt oemotsagd. Efter hand som opinionen för att frågan skulle tas upp växte i styrka blev det ju för övrigt otaktiskt att inte ta upp den !

För t ex Hinke Bergegren var dock de taktiska överväganden ganska ointressanta. De togs visserligen upp till granskning i ett par sammanhang i Brand, men med den garderingen att ett par års väntan mer eller mindre skulle betyda relativt litet om blott därefter "... den fulla,

rena och helt oförfalskade rättvisan blir erkänd."¹¹⁷ Carl Lindhagen var mera av realpolitiker och accepterade åtminstone delvis de partitaktiska hänsynstagandena. När varken liberaler eller socialdemokrater år 1906 ville ta upp den kvinnliga rösträtten menade han dock att det var inställningen i sakfrågan som varit avgörande för partierna. Om den goda viljan funnits skulle de ha utnyttjat det tillfälle som nu givits och utifrån de krav på nationell samling som rests, förordat en hel och odelad rösträttsreform. "Ingenting är farligare för en viktig fråga och kan lättare leda till dess försumpning, än att vid de viktiga avgörandena begrava densamma i tystnad", skriver Lindhagen och fortsätter: "Tvärtom är då allra angelägnast, synes det oss, att påminna om saken och såmedelst söka utverka åtminstone de största möjliga löftena och förbindelser för framtiden."¹¹⁸

Hinke Bergegren var den ende som under hela perioden öppet argumenterade för att den kvinnliga rösträtten skulle inkluderas i kravet på allmän rösträtt. För honom, och för den del av vänsteroppositionen som han representerade, var den politiska mobiliseringen och handlingen allt. På kortsiktig reformpolitik trodde man föga. Man agerade med det omedelbara målet för ögonen och såg sannolikt i kvinnan, på grund av hennes dubbelt förtryckta ställning, en politisk potential av stora mått. "... hon har hjärtesträngar som vibrerar med lidandet. Hon har tro som kan försätta berg... Hon plågas ej av tvivel, böjs ej för hånet och tröttnar ej av mödan", skrev t ex Nils Wessel i en artikel i Brand år 1900.¹¹⁹

I sitt inlägg på partikongressen 1905 kopplade Hinke Bergegren tillbakagången inom den socialdemokratiska kvinnorörelsen till att man försummat kvinnorna i rösträttsagitationen. Männens krav på rösträtt hade uppslukat kvinnornas, men det var man nu tvungen att ändra på. "Vi måste som parti fordra rösträtt även åt kvinnorna... Var ytterst litet intresserad av riksdagsjobbet, men kvinnans rösträtt är en rättvisa, ty vi kunna inte låta henne för sitt köns skull sakna en allmän rätt. Kvinnornas rösträtt skulle väcka de sovande, och det behövs."¹²⁰

För Hinke Bergegren var kravet på kvinnlig rösträtt alltså inte kompromissbart. Även om rösträttsagitationen främst sågs som ett medel till politisk mobilisering, så hade kravet på allmän rösträtt för män och kvinnor formulerats som en av partiets viktigaste övergångsfordringar och detta måste man hålla fast vid. Att partiet övergivit detta krav berodde enligt honom på att kompromisstänkandet tagit överhanden. Liberalerna hade ställt kravet på allmän rösträtt för män - socialdemokraterna hade slutit upp och glömt att partiet inte skulle vara en "svans" åt liberalerna utan ett "föregångsparti" - som... i denna punkt (hade) sin ställning alldeles klar och given."¹²¹

Delvis tycks också den kritik som från annat håll riktades mot

åsidosättandet av den kvinnliga rösträtten vara kopplad till en mer allmän kritik av partiets benägenhet till kompromisser. Så kan inlägget i Fram tolkas.¹²² Detta var också en viktig angreppspunkt i Sigurd Dahlbäcks skrift. Riksdagsgruppen hade stirrat sig blind på det politiska inflytandet, dvs "att få vara med när kompromisserna uppgörs och därigenom inte kunnat förlösa viktiga reformkrav."¹²³ Att det fanns ett samband mellan en reformistisk politisk inställning och benägenheten att göra avkall på kvinnorösträttskravet påvisades i Drude Dahlerups tidigare återopade studie. Vi hade i Tyskland den något paradoxala situationen att de som värnade om det parlamentariska arbetet och en kortsiktig reformpolitik lade mindre vikt vid detta krav, medan delar av vänsteroppositionen aktivt engagerade sig i denna fråga trots, eller kanske tack vare, att man hade föga tilltro till värdet av en rösträttsreform. När det gäller det svenska partiet kan vi dock inte göra någon enkel koppling mellan en växande vänsteropposition och ett ökat intresse den kvinnliga rösträtten. Visserligen kom kritik från såväl det ungsocialistiska hållet som från det socialdemokratiska ungdomsförbundet. Men när det gäller det senare, var det fråga om ett enstaka och ytterst försiktigt formulerat inlägg. Ser vi till omröstningen vid partikongressen 1905, vilken för övrigt inte alls kommenteras i förbundets tidskrift, finner vi att flera av de tongivande röstade med partiledningen.¹²⁴ Uppenbarligen upplevdes denna fråga inte som så viktig att man ville ta strid om den. De olika uppfattningar som framfördes var delvis ett uttryck för generella politiska meningsskiljaktigheter, men ytterst rörde det sig om hur man såg på kvinnofrågan som sådan. Därmed kommer vi över till diskussionen i sakfrågan.

Varför skulle kvinnorna ha rösträtt?

När det socialdemokratiska partiet accepterade principen om kvinnlig rösträtt tycks man ha gjort det ganska oreflekterat och utan diskussion. Det var ett radikalt krav som låg i tiden. Karaktäristiskt för partiledningens argumentation är att den kvinnliga rösträtten ses som en formell rättvisefråga och inte som en klassfråga. I namn av det gemensamma klassintresset fick kvinnorna vänta.

När Clara Zetkin på Internationalens kongresser och inom det egna partiet försökte få socialisterna att hålla fast vid kravet på kvinnlig rösträtt gick hon, som vi såg tidigare, emot just detta synsätt, och hävdade i stället att rösträtten var en social rätt. Ibland, och under en tidigare period, framhöll hon den som en följd av kvinnans ökade samhällsekonomiska betydelse. Senare tillkom argumentet att kvin-

nan förtjänade denna rätt i kraft av sin insats som moder och som hemmets vårdare samt vidare att samhället och det politiska livet hade behov av kvinnan och de speciella erfarenheter hon representerade. Samtidigt som Zetkin vidhöll att arbetarklassens män och kvinnor i grunden hade gemensamma intressen, betonade hon att det fanns en speciell kvinnlig erfarenhet och kvinnofråga, som måste beaktas och tas på allvar när socialisterna gjorde sina politiska överväganden.

De delvis motstridiga argument som Zetkin framförde återfinns vi också i diskussionen inom den svenska socialdemokratin. Å ena sidan motiveras den kvinnliga rösträtten med kvinnornas betydelsefulla roll på arbetsmarknaden och å den andra hävdar man att kvinnan på grund av sin speciella egenart behövs i det politiska livet. Den olikhetsprincip som började skymta i den socialdemokratiska agitationen mot 1890-talet slut får efterhand också genomslag i rösträttspropagandan. Ofta finner vi de båda argumenttyperna sida vid sida.

Som antydde tidigare var det sannolikt i första hand de socialdemokratiska kvinnorna, inte männen, som tog till sig de av Ellen Key formulerade idéerna om kvinnans särskilda väsen och samhälleliga mission. Men även här gällde att de olika argumenten framfördes jämsides. I Morgonbris' spalter finner vi vid sidan av de rena kvinnoaksargumenten såväl Ellen Keys samhällsmoderlighet som Frida Steenhoffs feminism.¹²⁵ En mer samlad diskussion av de socialdemokratiska kvinnornas självuppfattning och syn på "kvinnofrågan" får dock anstå tills vidare.¹²⁶ Här skall bara påpekas att den styvmoderliga behandling som mötte kvinnorna och deras rösträttskrav sannolikt skapade ytterligare jordmån för såväl särartsideologier om feminism.

När Carl Lindhagen först engagerade sig för kvinnornas rösträtt tog han sin huvudsakliga utgångspunkt i liberalismens personlighetsprincip och utvecklingsoptimism. Kvinnans utträde i det sociala livet sågs som en naturlig del av i den samhälleliga utvecklingen. "Den snabba och mångsidiga utvecklingen av mannens samfundsliv rycker . . . ofelbart kvinnan med sig. Kapitalets fikande efter billig arbetskraft inkastar en mängd kvinnor på arbetsmarknaden."¹²⁷ Kvinnorna hade inget annat val än att beträda dessa nya vägar. Erkännandet av kvinnans medborgerliga rättigheter blev i detta perspektiv ett led i en större utvecklingsprocess, inte enbart ett formellt rättvisekrav. Kvinnorösträtten följer logiskt av kvinnornas ökade samhällsekonomiska betydelse. Lindhagen företräder här en uppfattning om kvinnoarbetet som påminner om de tidiga marxisternas. Även i Carl Lindhagens argumentation kan vi efterhand se en förskjutning i riktning mot att betona samhällets behov av de kvinnliga egenskaperna. Detta framhölls t ex i 1904 års motion i ämnet.

"Saknaden av kvinnans inflytande i det offentliga livet blir för var dag alltmer kännbar. Man har härvid icke blott att fästa sig vid vikten av att undanröja eller förekomma de orättvisa lagar, männen ofta stifta för kvinnorna, såsom t ex i de äktenskapliga förhållandena. Framför allt och särskilt i vår tid, då de sociala frågorna trätt i förgrunden, behövs hennes medverkan för lösningen av samhällsproblemen."¹²⁸

Sigurd Dahlbäck argumenterade på liknande sätt i den ovan nämnda skriften. "... kvinnan behövs ej blott inom, utan även utanför hemmet. Hon behövs där först och främst för att utvecklas, därefter och i samma mån för att med sin särskilda art av begåvning göra betydande insatser till ett drägligare samhällstillstånd."¹²⁹ Hinke Bergegrens engagemang i kvinnorösträttsfrågan hade sin grund i en mer allmän kritik av partiets kompromissvillighet; för honom var det därför inte så viktigt att argumentera i sakfrågan. Även han tar dock upp särartsargumentet, men det intar en underordnad plats i hans totala argumentation.¹³⁰

I dessa inlägg, om vi undantar Hinke Bergegrens, försöker man motivera den kvinnliga rösträtten inom ramen för en reformistisk politisk strategi. Anhängarna till den kvinnliga rösträtten försökte anpassa sina argument till kvinnornas faktiska situation och hävdade utifrån detta att de utgjorde en politisk kraft. Mot talet om kvinnornas politiska omogenhet kom idéerna om kvinnornas särart att ställas.

Arbetarskydd för kvinnor: skydd eller diskriminering

På 1890-talet engagerade sig den svenska socialdemokratin, som vi såg i föregående kapitel, inte nämnvärt i frågan om en speciell lagstiftning för kvinnoarbetet. I det egna programmet och på kongresserna ställdes överhuvudtaget inga sådana krav utan det var endast som deltagare i skandinaviska och internationella sammanhang som det svenska partiet blev delaktigt i sådana beslut. Efter sekelskiftet inträder en förändring i partiets hållning i riktning mot ett allt klarare ställningstagande för behovet av särskilda skyddslagar för kvinnliga arbetare. Det är dock först i samband med att lagstiftningen om nattarbetsförbud för kvinnliga industriarbetare aktualiseras som detta blir klart uttalat. I det här avsnittet kommer vi huvudsakligen att uppehålla oss vid diskussionen och agerandet i denna konkreta fråga, där den socialdemokratiska kvinnorörelsen kom att inta en gentemot partiledningen rakt motsatt ståndpunkt.

Som tidigare framhållits gick Andra Internationalen tidigt in för att kräva speciella arbetarskyddsbestämmelser för kvinnor. Frågan var till en början kontroversiell, men efter 1893 års kongress tystnade de kritiska rösterna. Vid de efterföljande kongresserna behandlades dock inte kvinnoarbetet specifikt.

Vid Internationalens kongress i Paris år 1900 betonades att man accepterade ett stegvis genomförande av de krävda arbetarskyddsbestämmelserna, vilket om än det inte utsades öppet också lämnade vägen öppen för införande av särlagar för kvinnoarbetet.¹³¹ Vid denna kongress talade Louise Ziess, från den tyska socialdemokratiska kvinnorörelsen, för behovet av ett särskilt skydd för kvinnorna. För arbetarkvinnornas del kunde man inte tala om någon ekonomisk frihet så länge utsugningen bestod, hävdade hon och framhöll att den senaste tyska partikongressens åsikt att kvinnorna var i större behov av skydd hade fått de socialdemokratiska kvinnornas fulla stöd. Hennes argumentation var, i likhet med den som tidigare kommit från kvinnohåll, sammansatt. Kvinnan skulle skyddas som arbeterska, som kvinna, som moder och vidare skulle skyddslagarna befrämja kvinnornas politiska aktivitet. Möjligen fanns i detta inlägg en viss skillnad jämfört med tidigare i den meningen att kvinnornas ekonomiska oberoende överhuvudtaget inte tillmättes något egenvärde.¹³²

Den faktiska utvecklingen kom också att gå i riktning mot en alltmer omfattande särlagstiftning för kvinnoarbetet. Huruvida det verkligen var fråga om ett reellt skydd kan dock diskuteras, då t ex hemindustrin i regel inte omfattades av lagarna och då kvinnorna vanligen inte fick någon ekonomisk ersättning då ledigheten vid barnsboerd påbjöds. Det internationella regeringssamarbetet på arbetarskyddslagstiftningens område som inletts med Berlinkonferensen år 1890 gav efter hand, om än efter mycket debatterande, också vissa resultat, då man år 1906 kunde enas om den sk Bernkonventionen om förbud för kvinnors nattarbete, vilken kom att undertecknas av alla medlemsstater med undantag för två (dessa var Danmark och Norge). Den fråga som därefter aktualiserades var begränsningen av kvinnors arbetstid. Den kom upp till diskussion vid konferensen i Luzern 1911, men man kunde inte enas om något gemensamt handlande.¹³³

Det har inte varit möjligt att inom ramen för denna undersökning, få fullständig klarhet i besluten och debatterna rörande arbetarskyddet på Internationalens kongresser.¹³⁴ Frågan har inte tillhört de mest prioriterade. Det råder dock ingen tvekan om att man i praktiken accepterade en särlagstiftning, om än det långsiktiga målet var en generell arbetarskyddslagstiftning. Några protester mot detta, utöver

de som framkom vid de allra första kongresserna, har jag inte kunnat notera förrän vid kongressen i Köpenhamn 1910. Den svenske delegaten Carl Lindhagen kritiserade då förslaget till skyddslagstiftningsresolution för att inte beakta nya tankar. Uppenbarligen syftade han på ett tilltagande motstånd mot särlagstiftningssträvandena. Han föreslog att kongressen skulle uttala sig för att nattarbetsförbudet utsträcktes även till männen.¹³⁵ Hans inlägg kom också att beaktas i det omarbetade förslaget, där man hänvisade till tidigare generella fordringar med tillägget att man önskade en lagstiftning som inte gjorde skillnad på kön.¹³⁶ En orsak till denna förändring kan ha varit de protester mot bl a nattarbetsförbudet som hörts, framförallt bland kvinnor, i de olika medlemsländerna. Det är i alla fall uppenbart att det var detta som låg till grund för den svenske delegatens agerande. De svenska socialdemokratiska kvinnorna hade med kraft vänt sig mot den nattarbetsförbudslagstiftning som hade beslutats av riksdagen.

Spridda upplysningar ger vid handen att den särskilda lagstiftningen rörande kvinnoarbetet från och till ifrågasattes och att problemet därmed kom upp till debatt inom arbetarpartierna i de olika länderna, men medan det i Sverige vid ovannämnda tillfälle var fråga om en aktion av den samlade socialdemokratiska kvinnorörelsen, så tycks det vanligaste ha varit ett mer sporadiskt och begränsat motstånd. När man i Danmark år 1901 diskuterade införandet av en ny fabrikslag, med bl a nattarbetsförbud för kvinnor, föranledde detta protester från arbeterskehåll, t ex från de kvinnliga skradderiarbetarnas fackförening.¹³⁷ I Norge där den socialdemokratiska kvinnoorganisationen starkt gick in för speciella skyddslagar för kvinnor, manifesterades också tidvis ett motstånd mot dylika lagar, huvudsakligen från yrkesgrupper som ansåg att de skulle drabbas negativt av dem, t ex bland typograferna då nattarbetsförbudet kom upp till diskussion.¹³⁸ Liknande exempel kan anföras från England och USA.¹³⁹

Inom Tysklands socialdemokratiska kvinnorörelse verkar det av tillgänglig historik att döma som om motståndet mot en särlagstiftning endast var initialt. Av den rapport över den tyska socialdemokratiska kvinnorörelsen som lades fram vid den andra internationella socialdemokratiska kvinnokongressen 1910 framgår att ett särskilt kvinnligt arbetarskydd fortfor att vara en av denna rörelses mest väsentliga frågor. Man hade nu t o m vidgat sina krav ytterligare.¹⁴⁰ Detta står i skarp kontrast till den svenska rapporten, där man utförligt motiverade sitt motstånd mot nattarbetslagen.¹⁴¹ Grunden till denna skillnad skulle kunna ligga i att kvinnorörelsen i de olika länderna hade olika social sammansättning. R J Evans har, som tidigare nämnts, tagit fram

uppgifter som tyder på att den tyska socialdemokratiska kvinnorörelsen vid denna tid till stor del bestod av gifta, icke-förvärvsarbetande kvinnor.¹⁴² En sådan rörelse kan antas ha haft större intresse av att stödja en politik med syfte att knyta kvinnan närmare till familjen än en politik som syftade till likställighet på arbetsmarknaden.¹⁴³ Vid 1910 års internationella socialistiska kvinnokongress visade det sig att förutom den svenska delegationen var också representanterna för de danska socialdemokratiska kvinnorna emot nattarbetsförbudet, något som de svenska noterade med förvåning och tillfredsställelse.¹⁴⁴ I Danmark fanns som nämnts ingen särskild politisk kvinnoorganisation inom socialdemokratin. Däremot fanns ett relativt starkt kvinnligt fackförbund. Kanhända hade detta och det utbredda motståndet mot separat politisk kvinnoorganisering från partiets sida betydelse för de danska kvinnornas ställningstagande. Detta är dock endast tänkbara hypoteser, som kräver ytterligare undersökning.¹⁴⁵ I det följande begränsar vi oss till det svenska fallet för att försöka utröna ställningstaganden och eventuella motsättningar inom parti respektive kvinno-rörelse när det gällde särlagstiftningsfrågan. Men först några ord om den faktiska utvecklingen och debatten i det omgivande samhället.

I Sverige infördes de första särbestämmelserna för kvinnoarbetet år 1900 då riksdagen antog en lag om minderårigas och kvinnors arbete, som ersatte den tidigare minderårighetsförordningen. När det gäller kvinnoarbetet återfinner vi här Revisionskommitténs förslag om fyra veckors barnsängsledighet (utan ersättning) liksom ett förbud mot kvinnors arbete under jord, här utsträckt till att gälla alla kvinnor. Däremot stadgades inget om nattarbetsförbud.¹⁴⁶ När lagförslaget behandlades i riksdagen diskuterades huvudsakligen de föreslagna regleringarna av de minderårigas arbete. Inga förslag väcktes angående en mer vidsträckt lagstiftning för kvinnoarbetet. När Hjalmar Branting talade i riksdagen riktade han kritik mot att lagens skydd av barnen skulle bli mycket ofullständigt, men inte heller han framförde förslag om några ytterligare restriktioner när det gällde kvinnors arbete.¹⁴⁷

Vid denna tid var frågan om särlagstiftning för kvinnoarbetet föremål för livlig diskussion internationellt och ett par inlägg i Fredrika Bremer förbundets tidskrift *Dagny* vittnar om att debatten också börjat nå Sverige. I den ena av artiklarna ges en översikt över det aktuella debattläget. Det framkommer att stor oenighet rådde inom den borgerliga kvinnorörelsen på denna punkt. Enligt artikelförfattarinnan var det vid den nyligen hållna Internationella kvinnokongressen i London fler talarinnor som hade talat för särskilda skyddslagar för kvinnor än som talat emot. I artikeln ges emellertid många exempel på motstånd från arbeterskehåll samt på att lagstiftningen vid

flera tillfällen haft till effekt att kvinnors villkor i realiteten försämrats genom särslagstiftning.¹⁴⁸ Författarinnans egen hållning skulle kunna karaktäriseras som ett försiktigt avståndstagande från den långtgående särslagstiftning som genomförts i andra länder.¹⁴⁹

Den andra artikeln uttrycker ett klarare avståndstagande. Genom att man nu infört vissa, om än begränsade, särbestämmelser för kvinnoarbetet hade man öppnat vägen för en fortsatt icke önskvärd utveckling i denna riktning. "Det är högst tvivelaktigt om det är en tjänst man gör fullvuxna människor genom förbud av något slag, som verkar inskränkande på deras frihet, där denna ej stör andras rätt. . . det är avgjort, att utestängande från arbete för dem, som redan äro sämre ställda i samhället men ha samma skyldigheter, är en orättvisa."¹⁵⁰

Författarinnans farhågor att en ytterligare lagstiftning efterhand skulle aktualiseras besannades, då Yrkesfarekommittén längre fram fick i uppdrag att göra en utredning och ta ställning till Bernkonventionen och ett eventuellt nattarbetsförbud för kvinnor i den svenska industrin. Fredrika Bremer förbundets och Dagnys tidigare något avvaktande hållning till särslagstiftningen förbyttes då i ett klart avståndstagande. Hur man då agerade kommer vi att beröra längre fram. Här skall dock påpekas att den borgerliga kvinnorörelsen i hela dess bredd – inkluderande nykterhets- och religiösa organisationer – inte delade förbundets uppfattning. Ett exempel på att en kvinnoorganisation engagerade sig för en särslagstiftning för kvinnoarbetet är föreningen Vita Bandets strävan att få till stånd ett förbud för det kvinnliga stuveriarbetet, en strävan där den påstådda osedligheten i hamnarna utgjorde huvudargumentet.¹⁵¹ Vita Bandets kampanj fördes samtidigt som debatten om nattarbetsförbudet rasade som värst i riksdag och press.

Under den tidrymd som här är aktuell genomfördes i Sverige ingen mer omfattande arbetarskyddslagstiftning av generell natur. År 1908 motionerade socialdemokraterna om 8 timmars arbetsdag, men utan framgång. En ny yrkesfarelag antogs först 1912 och inte förrän 1918 togs beslutet om 8 timmars lagstadgad arbetsdag.¹⁵² I och med beslutet om nattarbetsförbudet hade man i den svenska lagstiftningen tillmötesgått flera av de krav rörande kvinnoarbetet som framlagts vid de internationella arbetarskydds konferenserna. Någon särskild inskränkning av kvinnornas arbetstid blev dock aldrig akutell i Sverige. Regeringen avstod från att framlägga något sådant förslag i arbetarskyddspropositionen 1912 med hänvisning till den starka kvinnoopinion mot en särslagstiftning som visat sig i diskussionerna om nattarbetsförbudet.¹⁵³ Hjalmar Sellberg anger i sitt arbete om svensk arbetarskyddslagstiftning två skäl till till varför den svenska lagstiftningen kom att inta en särställning i detta hänseende. Å ena sidan

kvinnorna motstånd och å den andra de praktiska svårigheterna med en särslagstiftning.¹⁵⁴

Det senare skälet kan dock knappast ha varit avgörande eftersom det rimligen också gällt andra länder och någon kvinnoopinion att tala om har vi inte förrän i samband med nattarbetsdiskussionerna 1908 och 1909. Det avgörande har förmodligen i stället varit riksdagsmajoritetens obenägenhet att lagstifta om arbetarskydd överhuvudtaget, vilket Sellberg själv ger en god illustration till i sitt arbete. Vidare verkar det inte som om man i Sverige upplevde en så stark och hotande ökning av kvinnoarbetet som t ex i Tyskland, där larmrapport följde på larmrapport. Det är betecknande att man i nattarbetsdiskussionerna i stor utsträckning hänvisar till utländska erfarenheter av nattarbetets vådor för kvinnor när man argumenterar för förbudet.

Organisation eller skyddslagar. "Radikalmedlet" ifrågasatt

Agitation och organisation, det hade varit honnörsorden på 1880- och 1890-talen. Endast därigenom skulle kvinnornas situation inom arbetarklassen i grunden kunna förbättras. Efter sekelskiftet börjar man även inom svensk socialdemokrati att konkret diskutera andra typer av medel för att förbättra kvinnornas och barnens situation här och nu. Större intresse ägnas nu den internationella debatten på området. Under seklets första år uppmärksammas bl a ett par tyska larmrapporter om vådorna för hemmen och barnen av framförallt de gifta kvinnornas fabriksarbete.¹⁵⁵ De konkreta lösningar som föreslogs – skyddslagar och statlig barnomsorg – välkomnade man, men fortfarande betonades att problemen inte kunde lösas i det existerande kapitalistiska samhället.¹⁵⁶

Att man inom arbetarrörelsen själv – eller åtminstone inom vissa delar av denna rörelse – upplevde ett slags brytpunkt under åren kring sekelskiftet framgick då kvinnoorganiseringen kom upp till behandling vid den Skandinaviska arbetarkongress som hölls i Köpenhamn år 1901. Då ställdes de två medlen, organisation å ena sidan och åtgärder av typ skyddslagstiftning å den andra, mot varandra. Initiativet hade kommit från svenskt håll. Det var Malmö arbetarkommun som i en motion ifrågasatte att "radikalmedlet", facklig taktik, var det bästa sättet att förbättra de industriarbetande kvinnornas villkor.¹⁵⁷

"Vilka andra medel än radikalmedlet: den av männen använda fackförenings-taktiken, bör arbetarepartiet uttänka till förbättrande, i *hela släktets intresse*, av den industriarbetande kvinnans arbetsvillkor, då det visar sig, *dels* att hon svårigen mäktar tillgodogöra sig fackföreningstanken, *dels* att andra omständigheter oavslutligt hämma de försök, som hittills gjorts från partiets sida att organisera kvinnorna?"¹⁵⁸

Elma Danielsson talade för motionen vid kongressen. Hon framhöll att man inte längre kunde bortse från de faktiska svårigheter som förelåg och hindrade kvinnoorganiseringen. Orsakerna till detta stod att söka såväl hos männen som hos kvinnorna, men mest hos de senare. Å ena sidan var det emot mannens "härsklystna natur" att ge kvinnan för mycket makt. Å andra sidan var kvinnorna ur stånd att "fasthålla någon uppgift med stark vilja", men det mest avgörande, enligt Elma Danielsson, var att de alltför mycket tänkte på sin sk "naturliga bestämmelse".¹⁵⁹ Svårigheterna hade sin grund i mannens och kvinnans olika naturer och livsuppgifter. "Mannen befann sig för livstiden på arbetsmarknaden, kvinnan i regeln tillfälligt och övergående, alltid med förhoppningar att få komma från arbetsmarknaden och till hemmets verksamhet – en förhoppning, som ju också förverkligades och borde förverkligas."¹⁶⁰ Med detta i beaktande borde man söka också andra vägar för att förbättra de arbetande kvinnornas situation, menade Elma Danielsson. Ett medel som hon föreslog var just en verksam skyddslagstiftning. Andra var utredningar av de arbetande kvinnornas löner, brännmärkning av "systematiska kvinnoutsugare" samt upprättande av en fond för direkt ingripande.¹⁶¹

Frågan väckte livlig diskussion. Resultatet blev dock ändå att det tillsatta utskottets resolutionsförslag, där tonvikten fortsatt lades på agitation och organisation, godkändes. Även i detta uttalande finner vi emellertid en uppmaning till respektive länders centralorganisationer att i den politiska agitationen särskilt verka för att få till stånd en skyddslagstiftning för kvinnor och barn.¹⁶² Elma Danielsson ansåg dock inte att man tillmötesgått hennes synpunkter, utan reserverade sig. Ytterligare fyra delegater röstade mot utskottets resolutionsförslag, däribland Hjalmar Branting.¹⁶³

De två övriga svenska kvinnliga delegaterna vid kongressen, Anna Sterky och Kata Dalström gick däremot emot Malmö-motionen. Då Stockholms allmänna kvinnoklubb ett år tidigare hade diskuterat skyddslagstiftningsfrågan hade dessa haft olika mening när det gällde kvinnornas behov av särskilt skydd. Anna Sterky var helt emot, medan Kata Dalström kunde acceptera viss särslagstiftning.¹⁶⁴ Nu bemötte de emellertid båda Elma Danielssons pessimism och talade för organisation som främsta medel. Organisation var bäst både ur kvinnornas och, vilket Kata Dalström betonade, ur den samlade arbetarrörelsens synvinkel. Några utdrag ur deras inlägg får illustrera deras argument:

"Kvinnorna kunna icke draga sig undan den oavvisliga plikten att organisera sig, när de äro lönarbetare. Kan kvinnan vara lönarbetare, kan hon också uppfylla sin plikt och genom organisationen tillvarata sina intressen . . . Mitt svar på Elma Danielssons fråga blir: Det är endast på ett sätt vi kunna hjälpa den lönarbetande kvinnan: genom att organisera henne. (Anna Sterky)¹⁶⁵

"Arbetar man med allvar för den stora organisationstanken, bör det vara oss likgiltigt, att arbetet gäller man eller kvinna, fackliga eller politiska saker. De oorganiserade kvinnorna är en stor fara för fackföreningarna, ty det behövs inte mycket till, att de kunna bli en reservarme för strejkbryteriet. Männen kämpa ju ständigt för hustru och barn, varför då inte göra detsamma på detta fält." (Kata Dalström)¹⁶⁶

Såväl Arbetet som Socialdemokraten gav motionen och Elma Danielssons inlägg ett positivt bemötande. Socialdemokraten ansåg att det var olyckligt att Elma Danielssons alternativa formulering inte ställts under proposition, eftersom det sannolikt var många som ansåg att hennes kommentarer var av betydelse.¹⁶⁷ I Arbetet skrev man följande:

"Den ena parten, den som talar genom resolutionen, ha vi hört på länge. Dess motiv förstå alla, dess synpunkter äro allmänt uppskattade. Men här kommer nu någonting nytt, här komma tankar, som gå utanför systemet, och innan de förkastas, böra de prövas, innan man kan pröva måste man känna. . . . I en så viktig fråga som den om kvinnornas och genom dem ofödda släktens räddning undan utsugning och degeneration bör man inte skjuta undan någonting, som kan tjäna till sakens belysning."¹⁶⁸

Efter kongressen riktade Anna Sterky kritik mot partipressen - närmast mot Arbetet och Socialdemokraten - för att ha givit en alltför ensidig information från diskussionen. Elma Danielssons synpunkter hade, enligt Anna Sterky, fått alltför stort utrymme och hon kom därför med ett motinlägg där hon mer utförligt utvecklade sin syn på saken. Huvudorsaken till den dåliga organisationen bland kvinnorna var inte männens härsklustnad, kvinnornas brist på vilja eller deras sk naturliga bestämmelse, hävdade Anna Sterky, utan att agitationen inte varit tillräckligt omfattande. Att de arbetande kvinnorna kunde organisera sig, trots fysiska och sociala hinder, visade exempelvis utvecklingen i Danmark, fortsatte hon. Där var en femtedel av industriarbeterskorna redan organiserade, vilket var en betydligt högre andel än i Sverige och "när den sk väsensskillnaden med ty följande svårigheter ej varit något oöverkomligt hinder för de danska kvinnorna, (bör) den . . .ej heller . . . vara det för de svenska". Organisation var och förblev det främsta medlet när det gällde att förbättra kvinnornas situation, det var Anna Sterkys slutsats. För den skull avvisade hon inte andra medel, men de gavs en andrarangsplats i strategin.¹⁶⁹

Härvid slutade debatten för denna gång, men Elma Danielsson skulle återkomma med sin kritik av det som hon menade var en ensidig inriktning på organiseringen. Hennes synpunkter vid detta tillfälle var, liksom i motionen, ganska allmänt formulerade. Vad som avsågs med en verksam skyddslagstiftning får vi knappast veta. På ett ställe talar hon om lagstadgad minimilön, men huruvida hon också

inbegriper arbetstiden och nattarbetet, vilka måste ha varit de mest aktuella områdena för en lagstiftning, framgår inte.

Ovanstående debatt kan ses som en första indikation på en förändring i det socialdemokratiska partiets attityd gentemot kvinnoarbetet och därmed också i synen på en speciell särlagstiftning för kvinnoarbetet. När man tidigare formulerat sin konkreta strategi på detta område hade man huvudsakligen sett frågan ur ett arbetsmarknadsperspektiv. Det var de kvinnliga arbetarnas dåliga villkor samt konkurrens mellan män och kvinnor som utgjorde problemet. Lösningen låg i *agitation och organisation*. Här var det *likhetsprincipen* som styrde. Nu börjar man emellertid alltmer att betrakta kvinnoarbetet ur barnens och familjens synvinkel. Kvinnoarbetets negativa effekter för barnens vård och uppfostran diskuteras och får motivera att ett nytt medel – *skyddslagstiftning* – tillförs strategin. Här börjar således en *olikhetsprincip* att manifesteras. Huruvida det verkligen rörde sig om en förändring av en grundläggande inställningen eller om det snarare var så att problematiken kvinnoarbete/familj av olika skäl först nu kunde aktualiseras konkret politiskt är naturligtvis en väsentlig fråga i detta sammanhang. För tillfället lämnar vi den emellertid åt sidan och koncentrerar oss på frågan om hur man konkret ställde sig till en särlagstiftning samt vad diskussionerna angående detta säger om den mer principiella uppfattningen om kvinnoarbetet.

Nattarbetsförbud för kvinnor: argument i riksdagsdebatten

Det var 1905 års Yrkesfarekommitté som år 1907 fick i uppdrag att bereda frågan om förbud mot kvinnors nattarbete inom industrin. Regeringen lade fram en proposition med förslag om förordning angående detta vid 1908 års riksdag.¹⁷⁰ Denna åtföljdes av motioner av liberalen S H Kvarnzelius samt Carl Lindhagen, vid detta tillfälle "vänstervilde". Kvarnzelius uttryckte sin tveksamhet inför lämpligheten att införa bestämmelser enbart för kvinnor samt krävde beslut om samfällt lag, då det rörde sig om en så viktig fråga. Lindhagen gick helt emot en särlagstiftning för kvinnor samt begärde utredning om behovet av nattarbetsförbud för både män och kvinnor inom industrin.¹⁷¹ Även Yrkesfarekommittén hade ställt sig tveksam till den föreslagna lagen, medan Kommerskollegium, som stått för den statistiska utredningen, var för förbudet.¹⁷² Lagutskottets konservativa majoritet avstyrkte förslaget och utskottets utlåtande antogs i FK utan votering och i AK med 114 röster mot 73.¹⁷³

Förslaget föll således vid första tillfället, men kom att antas vid nästkommande riksdag. Då hade två riksdagsledamöter, lantmanna-

partisten Samuel Clason samt liberalen och yrkesinspektören Torvald Fürst, lämnat in motioner med förslag om förbud, medan Lindhagen återkom med en motion liknande den från året före.¹⁷⁴ Även nu avstyrkte lagutskottet, men efter andrakammarvalet 1908 hade opinionen i riksdagen svängt så att lagen ändå kunde antas. I AK antogs lagen med stor majoritet, 166 var nu för lagstiftning och endast 24 emot. I FK fick däremot lotten fälla utslaget.¹⁷⁵

En stark kvinnoopinion mot den tilltänkta lagen väcktes redan 1907. Till Yrkesfarekommittén insändes skrivelser från Fredrika Bremer förbundet och Socialdemokratiska kvinnokonferensens arbetsutskott samt från Typografiska Kvinnoklubben i Stockholm. Kommittén hade även att ta ställning till protestskrivelser från Allmänna Svenska Boktryckarföreningen samt från Svenska Typografförbundets styrelse.¹⁷⁶ Denna samling skrivelser av så olika ursprung illustrerar frågans komplexitet. Borgerliga och socialdemokratiska kvinnoorganisationer samt vissa representanter för såväl företagare som arbetare kunde här tillfälligt enas. I riksdagen uppstod partipolitisk splittring och vi finner liberaler och konservativa såväl bland förespråkarna som bland motståndarna. Endast socialdemokraterna agerade enigt för förbudet och gick därmed emot kvinnoopinionen i det egna partiet.¹⁷⁷ Av de socialdemokratiska organisationerna var det endast typografförbundet samt sockerbruksarbetarnas organisationer, vilka representerade branscher där kvinnligt nattarbete var vanligt förekommande, som öppet agerade mot ett införande av förbud.¹⁷⁸

Av Kommerskollegii statistiska utredning framgick att det var en relativt liten del av de industriarbetande kvinnorna, ca 2.400, som hade sådant nattarbete att de skulle beröras av lagen.¹⁷⁹ Denna uppgift kom sedan att användas av såväl förespråkare för som motståndare till förbudet. En central punkt i kvinnornas argumentation var att det framför allt var kvinnor i relativt sett välavlönade och kvalificerade yrken, t ex bland typograferna, som skulle drabbas av ett förbud.

Debatten gällde i stor utsträckning konkreta sakförhållanden: drabbades kvinnorna hårdare av nattarbete än männen? Vilka andra försörjningsmöjligheter fanns för kvinnorna om det industriella nattarbetet förbjöds? Vad skulle det innebära om Sverige ställde sig vid sidan om de internationella strävandena på detta område? Men motsättningarna var också uttryck för olika principiella ställningstaganden – allmänt och kvinnopolitiskt. Allmänpolitiskt gällde det inställningen till statliga ingrepp i ekonomin överhuvudtaget. Kvinnopolitiskt gällde det förhållningssättet till kvinnoarbetet samt synen på familjen, något som i sin tur delvis kan ses som ett mer eller mindre explicit uttryck för en övergripande samhällsideologi, där kvinnan och familjen definieras utifrån övergripande mål i fråga om samhällets

uppbyggnad, stabilitet och överlevnad. Kvinnopolitiska mål kunde upphäva allmänpolitiska och vice versa. En konservativ förespråkare för nattarbetsförbud kunde prioritera detta pga att han värnade om den "naturliga" arbetsdelningen mellan könen och tillfälligt överge en i övrigt negativ inställning till statliga ingripanden på arbetsmarknaden, medan en socialliberal förespråkare för vidgat arbetarskydd kunde avvisa lagen därför att den skulle ha en diskriminerande effekt.

Vid de tillfällen då en speciell skyddslagstiftning för kvinnor tidigare aktualiserats var det omsorgen om kvinnan som släktets fostrare som utgjort det främsta motivet. Det är också detta som är det centrala i argumentationen för nattarbetsförbudet. Ett yttrande av finansminister Carl Swartz får illustrera detta:

"Kravet på en lagstiftning av ifrågavarande art grundar sig väsentligen på en av samhällets ursprungligaste och viktigaste uppgifter – omsorgen om släktets fortbestånd och fostran. Enligt naturens ordning beror förverkligandet av denna samhällsuppgift i främsta rummet av kvinnan. På hennes hälsa och kraft och på hennes omvårdnad synes i väsentligt högre grad än på mannens ankomma, huru kommande generationers livsduglighet skall gestalta sig. Staten måste på grund härav anses pliktig tillse, att icke kvinnans arbetsförhållanden utveckla sig på ett sätt, som lägger hinder i vägen för fyllandet av nämnda samhällsuppgift."¹⁸⁰

Lagstiftningen var påkallad även "...i viss mån av hänsyn till de kvinnliga arbetarna själva, till skydd för deras hälsa och arbetsförmåga, samt till arbetarfamiljernas hushållning och hemliv."¹⁸¹

Vissa av de konservativa debattörerna gav uttryckligen sitt stöd åt lagen därför att den skulle vara ett steg på vägen mot att helt få bort kvinnorna, alla eller åtminstone de gifta, från arbetsmarknaden. Så t ex den konservative Hjalmar Palmstierna som yttrade följande i riksdagsdebatten 1908: "Jag tror, att kvinnans, mannens och hela landets lycka mycket mera beror på många och tidiga giftermål än på att kvinnorna kunna komma in i fabriksarbetet. Detta medför ofta för den ogifta kvinnan ett visst välstånd, som hon sedermera icke gärna utbyter mot strävandena i eget hem."¹⁸²

Ett annat exempel, ett yttrande av Carl Emil Hildebrand, återfinner vi i 1909 års riksdagsprotokoll:

"Den lyckligaste utvecklingen vore . . . , om inom storindustriens områden det kunde ordnas så, att med stark arbetsintensitet, med tillgodogörande av arbetarnas individuella anlag utan den utjämning i förslappande riktning, som ofta gör sig gällande, och med användande av moderna lönemetoder, som kunna driva fram ett bättre effektivt arbete, man kunde ställa så, att husfadern mannen förtjänade tillräckligt för hemmets uppehälle, så att hustrun kunde vara hemma och vårda sig om hemmet och fostra barnen."¹⁸³

Detta senare uttalande ger en intressant belysning till den nu så aktuella forskningsdebatten angående drivkrafterna bakom teknolo-

gisk utveckling och taylorism. Ofta hänvisar man till den teknologiska utvecklingen i sig och därav höjda löner som en orsak till att kvinnorna drivs bort från industrin. Kanhända fanns bakom effektivitetssträvanden och taylorism också kvinno- eller familjepolitiska motiv, en strävan att återupprätta arbetsdelningen mellan könen och därmed säkra reproduktionen.

Från de ovan citerade uttalandena kan vi dra en linje bakåt i tiden till Curry Treffenbergs argumentation i riksdagen vid 1800-talets slut. Man värnade om hemmet och det ökade kvinnliga förvärvsarbetet upplevdes som ett hot. Samhällets grundval – familjen – hotades liksom också mannens överhöghet över kvinnan. Vad som dessutom oroad riksdagsmännen var de nattarbetande kvinnornas moral. Detta utvecklas inte mer ingående, utan man hänvisar kort till nattarbetets skadliga verkningar, fysiskt och moraliskt.¹⁸⁴ Att detta var en viktig punkt illustreras desto tydligare i debatterna rörande det kvinnliga stuveriarbetets vara eller icke-vara i anslutning till Norrlandsutredningens betänkande.¹⁸⁵

Omsorgen om kvinnornas hälsa och moral samt värnandet om den kommande generationen var således de sakliga argumenten för en lag. Vidare tillkom att frågan var av internationell natur, vilket av flera talare framhölls som särdeles viktigt. Detta var, som vi skall se, en mycket viktig aspekt i socialdemokraternas argumentation.

Vilka var då argumenten mot nattarbetslagen? En förespråkare för förbudet, Johan Thyrén i FK, gav i riksdagsdebatten följande karaktäristik av dem som var emot lagens antagande:

”De äro, som vi väl veta, två, nämligen dels ett föregivet kvinnovänligt intresse, som uppfattar sig självt som radikalt, och dels ett föregivet nationalekonomiskt intresse, som uppfattar sig som konservativt, samhällsbevarande. I vardagslag äro dessa våra två fiender ingalunda goda vänner, men i detta särskilda fall tyckas Herodes och Pilatus icke allenast ha ingått förbund, utan det torde t o m någon gång inträffa, att Pilatus uppträder en smula maskerad i Herodes' rustning.”¹⁸⁶

Härmed pekar Thyrén på samma svårighet som man ställs inför när man i efterhand skall analysera debatten. I och med att kvinnorna var emot förbudet kunde detta användas som argument av talare som i andra sammanhang inte utmärkte sig som några förespråkare för kvinnoemancipation. Likställighetsargumentet kunde då dölja de verkliga skälen, dvs att man i realiteten värnade främst om industrin och det fria avtalet.

Yrkesfarekommittén hänvisade i sitt utlåtande till båda de av Thyrén identifierade skälen. Å ena sidan emancipationssträvandena. De skrivelser som inkommit till kommittén borde inte lämnas utan beaktande, framhöll man: ”...detta så mycket mera som i våra dagar

allt flera röster höja sig för borttagande av de skrankor, som hittills ställt sig hindrande i vägen för kvinnans strävanden att vinna full likställighet med mannen såväl i det offentliga livet som på arbetsmarknaden.¹⁸⁷

Å andra sidan hänvisade man till industrins intressen. Hänsynen till det kommande släktet och kvinnornas svagare fysik ansågs inte kunna motivera en "... så stor inskränkning i friheten att lämpa arbetstiden efter förhandenvarande behov, som måste bli en följd av konventionens, enligt kommitténs mening, alltför snäva bestämmelser."¹⁸⁸

I Lagutskottets utlåtande 1908 finner vi hela registret av argument från motståndarsidan: det var så få kvinnor som skulle drabbas, de nattarbetande kvinnorna hade relativt höga löner och deras ekonomiska situation skulle därför försämrast om nattarbetet förbjöds, konkurrensen mellan män och kvinnor skulle öka, kvinnorna själva var emot lagen samt slutligen att ett förbud skulle vara oförenligt med industrins behov av nattarbete. Utskottet konstaterade vidare att de kvinnliga industriarbetarnas antal ökat relativt mer än de manligas, vilket sågs som ett uttryck för kvinnornas ökade behov av arbete utanför hemmet och användes som argument mot inskränkande lagar överhuvudtaget.¹⁸⁹ Argumentationen liknar den som kom från kvinnornas håll. Man hänvisar också mycket riktigt till protesterna från dessa, bl a de som kom från arbetserskehåll, vilket föranledde Hjalmar Branting att fälla följande kommentar: "Det gör... på mig... ett något tragikomiskt intryck att se från det hållet den socialdemokratiska kvinnokonferensen åberopad som auktoritet! Jag undrar, vad för betydelse utskottets majoritet skulle ha fäst under andra omständigheter vid ett uttalande av denna konferens..."¹⁹⁰

Att inte alla såg de socialdemokratiska kvinnornas aktioner som ett stöd utan snarare som en belastning framgår av följande uttalande av den utpräglat konservative Carl Nyström:

"Mig synes i denna sak det allra viktigaste inlägget vara det, som kommit från Fredrika Bremer-förbundet. Dessa damer ha stor auktoritet på detta område och hysa utan tvivel ömhet och omsorg även för de kroppsarbetande kvinnornas intressen. ... Vi får vara säkra om, att dessa damer tagit till sina rådgivare såväl medicinska som andra auktoriteter och att de grundligt undersökt förhållandena. Och som deras intresse i kvinnosaken naturligtvis inte kan betvivlas, så synes det avgörande för mig vara, att de uttalat sig mot det föreliggande förslaget, fastän de därvid nödgats att göra samma yrkande som de socialdemokratiska kvinnorna, väl icke för att de voro så synnerligen angelägna om sällskapet, men därför att de voro övertygade av sakens beskaffenhet, och att de därför med dem hava samverkat."¹⁹¹

Vilka av argumenten som var utslagsgivande går inte att sluta sig till av texten enbart, varken i yrkesfarekommitténs eller lagutskottets utlå-

tande. Detsamma gäller flera av inläggen i riksdagsdebatterna. Sannolikt är dock att det för de flesta var omsorgen om industrin och motståndet mot statliga ingrepp som var det primära. Lagutskottet anklagas av flera talare för att inta en manchesterliberal ståndpunkt, som i följande yttrande av Knut Wallenberg:

"Jag är icke intresserad i någon industri, där kvinnor användas till nattarbete, och jag tillhör icke någon kvinnoförening, men jag är absolut anhängare av den personliga friheten . . . Jag vet mycket väl, att, om denna sak beslutes, den naturliga följden blir den, att det genom lag stipuleras, att icke heller mannen skall arbeta om natten . . . Vi hava redan genom lag inskränkt, för att icke säga förbjudit, minderårigas arbete. Nu vill man inskränka kvinnans rätt att arbeta; normalarbetsdagen ligger på bordet till behandling. Den blir allt kortare och kortare, så att familjerna i sin helhet börjar slå dank. Tro herrarne, att det sammanhåller familjen? Tro herrarne, att det sammanhåller samhället?"¹⁹²

Att det troligtvis främst var industrins intressen, och inte kvinnornas, som motståndarna bevakade talar också den ringa uppslutningen bakom Carl Lindhagens motion för. Här blir de allmänpolitiska ställningstagandena tydliga. Socialdemokraterna, liksom ett antal liberaler, gav Lindhagens yrkande sitt stöd, men i övrigt tycks intresset ha varit ringa.¹⁹³

Det var Carl Lindhagen som mest uttalat anlade ett kvinnoperspektiv i sin argumentation. Vid hans sida finner vi medlemmar eller tidigare medlemmar i Liberala samlingspartiet, t ex Edvard Wawrinsky, vilken i likhet med Lindhagen sedermera anslöt sig till socialdemokratin. Theodor Zetterstrand, som lämnade Liberala samlingspartiet 1908, samt Jakob Pettersson som tillhörde vänsterflygeln i detta parti. Det synes som om viss partipolitisk obundenhet var en förutsättning för ett aktivt engagemang i kvinnofrågan. Vi skall här, utifrån i första hand Lindhagens inlägg, kort skissera argumentationen från detta håll.

Lindhagen hade en nära anknytning till den borgerliga kvinnorörelsen. Han utgick i sin argumentation från personlighetsprincipen och framhöll rätten till arbete som en grundläggande mänsklig rättighet.

"Det är en elementär rätt, som tillkommer individen såsom sådan. Här får ej finnas någon skillnad mellan man och kvinna, lika litet som en dylik skillnad såsom princip någonsin skulle tillåtas mellan olika kategorier av män. Redan härutinnan verkar förslaget i sitt framträdande brutalt genom att det utan vidare skär hela kvinnosläktet såsom sådant över en kam."¹⁹⁴

Felet med lagstiftningen var, förutom att den skar alla kvinnor över en kam, att den inte såg till vad som sattes i stället för det man tog bort, menade Lindhagen. Anledningen till att man i lagförslaget inte skilde på gift och ogift kvinna var att de förra då skulle få ett sämre

utgångsläge än de senare i konkurrensen på arbetsmarknaden. Men att kvinnornas konkurrensläge gentemot männen skulle försämrats det brydde man sig inte om. Lindhagen anförde en del statistik för att styrka att kvinnorna var beroende av arbete och egen inkomst. Av denna framgick att de vuxna kvinnorna i alla civilståndskategorier var fler än männen. Mest påtagligt var detta i kategorin änkemän/änkor där männen var 106.000 och kvinnorna hela 223.000.¹⁹⁵

Lindhagen pläderade för likställighet mellan män och kvinnor på arbetsmarknaden. Han erkände dock att industriarbetet hade en skadlig inverkan på hemmen.¹⁹⁶ Även om det låg nära till hands att söka komma till rätta med dessa problem genom att helt och hållet få bort kvinnorna från fabrikerna, så nådde man inte detta mål genom förbud, hävdar Lindhagen vidare. Man kunde inte hejda utvecklingens ström utan fick i stället inrikta sig på att leda den in i nya banor. Han föreslog bl a ett lönesystem som tog hänsyn till försörjningsbörd. Mannen skulle vid ingånget giftermål erhålla högre lön som hustrun skulle uppbära som ersättning för sitt arbete i hemmet.¹⁹⁷

Skyddet av kvinnorna som mödrar skulle således uppnås med andra medel än ett särställande på arbetsmarknaden. För vad skulle vinnas genom lagen?

"Säkerligen ingenting annat än att de, man velat gagna, äventyra i lyckligaste fall att få bibehålla anställningar i yrket med sämre avlöningar. I många fall få de söka sin utkomst bäst de kunna på annat håll, merendels kanske inom den usla hemindustrin, därför att arbetsgivarna nödgas i stället anställa manliga arbetare för att kunna hava till hands arbetskraft, som får användas, när övertidsarbete erfordras. För de kvinnliga arbetarna i allmänhet stängas för framtiden de mest lönande arbetsområdena. Detta är för kvinnorna en stor förlust även därutinnan, att det endast är de bäst situerade arbeterskorna, som få tid och någon penning över till att ägna omtanke åt höjandet av tillvaron för sina sämst lottade medsystrar. Männen skola aldrig lägga in sin själ på detta, därom kan man vara övertygad."¹⁹⁸

Det finns en kvinnofråga också inom arbetarklassen, argumenterar Lindhagen vidare, och han dristar sig t o m att hävda att den i all synnerhet fanns hos arbetarklassen.¹⁹⁹

"Vi veta, hur på alla områden männen se ned på kvinnorna som samhällsmedlemmar, men man möter ofta den iakttagelsen, att detta alldeles särskilt äger rum inom de djupa leden. Man ser ju också, att de arbetande kvinnorna hålla särskilda konferenser, de måste särskilt arbeta för sin rösträtt och de göra särskilda opinionsyttringar såsom i en sådan fråga som denna ... Socialdemokratiska män synas ha mycket svårt att förstå, att även kvinnan är en socius, en kamrat till dem."²⁰⁰

Att de socialdemokratiska kvinnorna gick emot den föreslagna lagen och att de bland liberalerna som också var motståndare till den, därmed kunde säga sig företräda även dessa kvinnors intressen

komplicerade saken för de socialdemokratiska riksdagsmännen. Hade så inte varit fallet kunde de ha nöjt sig med att hänvisa till internationell lagstiftning och till olika utredningar om nattarbetets skadlighet. Nu måste man polemisera, om än indirekt, också mot de sina och bemöta likställighetsargumentet mer utförligt. Socialdemokraterna fick således kämpa på två fronter, å ena sidan mot laissez-faire politiken, vilken kom till uttryck i lagutskottets utlåtande, och å den andra mot dem som argumenterade från en feministisk utgångspunkt.

SAP och nattarbetsförbudet

När nattarbetsförbudet aktualiserades i Sverige under år 1907 var socialdemokraterna ganska oförberedda. När partiledningen väl tog ställning, och det skedde inte förrän fram på våren 1908, hade kvinnorna, såväl inom det egna partiet som de borgerliga inom Fredrika Bremer-förbundet, tagit avstånd från den tilltänkta lagen. Det var de socialdemokratiska kvinnorna som agerade först, vilket motsäger den anklagelse man från partiledningens sida sedan gärna riktade mot dem för att gå i den borgerliga kvinnorörelsens ledband.

Kvinnorna tar ställning

Nattarbetsförbudet behandlades redan vid den socialdemokratiska kvinnokonferensen i början av år 1907. Som inledare till diskussionen om skyddslagstiftningen hade man inbjudit den liberale riksdagsledamoten S H Kvarnzelius, som också ingick i yrkesfarekommittén. Denne såg då ganska positivt på det väntade lagförslaget, men framhöll att man måste gå försiktigt till väga och "...taga nödig hänsyn till kvinnornas egen önskan". De övriga talarna uttalade sig mer eller mindre starkt mot ett förbud. Så t ex de kvinnliga typografernas representant, som också presenterade den skrivelse som Typografiska kvinnoklubben skulle sända till yrkesfarekommittén, samt en representant för sockerbruksarbetarna i Arlöv, vilka båda talade för yrkesgrupper som direkt skulle drabbas av förbudet.²⁰¹ Även frågan om det kvinnliga stuveriarbetet i Norrland aktualiserades i diskussionen, bl a av Hilma Hofstedt från Göteborg som vände sig mot att det alltid var kvinnorna som fick plikta för sedliga missförhållanden. "Det var inte arbetet utan männen som demoraliserade kvinnorna. Arbetet demoraliserade ingen."²⁰²

Konferensen antog ett uttalande där man tog principiellt avstånd från en särbehandling av kvinnor i arbetarskyddshänseende. Man

argumenterade även konkret och hävdade att nattarbetet i sig inte var mer skadligt för kvinnor än för män. Vidare framhölls att de alternativa försörjningsmöjligheter som skulle stå kvinnorna till buds om förbudet infördes skulle innebära ännu sämre arbetsförhållanden än tidigare. Avsnittet om särslagstiftningen i uttalandet, vilket senare i sin helhet sändes till den socialdemokratiska riksdagsgruppen och till yrkesfarekommittén, hade följande lydelse.

"En särskild skyddslagstiftning för kvinnor (utom barnaföderskor) anser konferensen . . . icke gagnelig. Vad nattarbetet beträffar, så är detta visserligen skadligt för både män och kvinnor, men det är ej bevisat att kvinnor lida därav mer än männen. . . Skulle kvinnorna nu utestängas från dessa yrken, så skulle den redan förut hårda konkurrensen inom andra sämre avlönade yrken ytterligare stiga och särskilt bleve detta helt säkert fallet uti hemindustrien, med dess okontrollbara, ofta större delar av natten omfattande arbetstid, dess oftast dåliga arbetsförtjänst och härmed sammanhängande sanitära missförhållanden. Ej heller böra kvinnorna genom lagförbud utestängas från yrken, där de själva önska arbeta."²⁰³

Fredrika Bremer-förbundet agerade först på hösten 1907 då man fick frågan på remiss från yrkesfarekommittén. Deras svar påminde i mångt och mycket om det uttalande som den socialdemokratiska kvinnokonferensen antagit, med den skillnaden att man här lade tonvikten vid rätten till arbete och i mindre utsträckning framhöll det sociala tvånget.²⁰⁴

Någon omedelbar reaktion på de socialdemokratiska kvinnornas agerande från partiledningens sida har jag inte funnit. På sommaren tog dock Arbetet in en liten artikel om vådan av industriellt nattarbete för kvinnor, där man uppmanade motståndarna till lagen – däribland de egna kvinnorna – att läsa och lära.²⁰⁵ När Fredrika Bremer-förbundets remissvar offentliggjordes reagerade man också i Arbetet och kallade inlägget märkligt. Artikeln, som fått titeln "Fredrika Bremer-förbundet förordar den fria konkurrensen", var dock mer refererande än värderande, varför vi fortfarande inte kan tala om något klart ställningstagande.²⁰⁶

I januari 1908 anordnade Centralförbundet för Socialt Arbete i Stockholm ett möte angående nattarbetsförbudet där det visade sig att det även inom denna organisation rådde delade meningar i frågan. Gerda Meyersson, som stod bakom den nyligen hållna hemarbetsutställningen och som också undersökt fabriksarbeterskornas förhållanden, inledde och uttryckte sin tveksamhet inför lagen. G H von Koch däremot kritiserade skarpt motståndarna för att de hindrade det internationella samarbetet på arbetarskyddslagstiftningens område. Anna Lindhagen, närstående men ännu ej medlem i SAP, samt Augusta Helin från Typografiska kvinnoklubben yttrade sig emot lagen och det gjorde också Fritz Lindqvist, från SAP:s distriktsstyrelse.

Den senare relaterade sina erfarenheter från verkstadsarbete och menade att arbeterskorna alltmer började ta arbetet utom hemmet som en "livsvarig sysselsättning" och att det därför skulle vara fel att begränsa kvinnornas arbetsmöjligheter.²⁰⁷

Motsättningar framträder

När tiden för riksdagens behandling av den föreslagna nattarbetslagen närmade sig utlyste den Socialdemokratiska Kvinnokonferensens Arbetsutskott ett offentligt möte i Stockholm. Vid detta möte, vilket pågick till efter midnatt och där över 400 personer deltog, trädde för första gången de djupa meningsmotsättningarna inom partiet när det gällde den här frågan helt i dagen. Det blev en livlig och delvis hätsk debatt. Endast två av debattdeltagarna talade för förbudet. Det var Värner Rydén och Adolf Christiernson, vilka båda tillhörde den socialdemokratiska riksdagsgruppen. De deklarerade att de hade för avsikt att rösta för lagförslaget i riksdagen. Alla de i debatten deltagande kvinnorna uttalade sig emot och fick dessutom stöd av två manliga talare. Dessa var August Björkdahl och Albin Weijdenhaijn, båda från i Bokbinderiarbetareförbundet. Den sistnämnda var tillika partistyrelseledamot. Här liksom i debatten i övrigt ställdes sakuppgift mot sakuppgift. Så hävdade t ex Värner Rydén att tillgänglig statistik pekade på att kvinnorna för mer illa av nattarbetet än männen, medan Alma Sundqvist hävdade att några entydiga slutsatser i den riktningen alls inte kunde dras. Argumenten mot förbudet var ungefär desamma som dem som framlagts vid kvinnokonferensen. En skillnad är dock att man mera i detalj utvecklar vilken typ av skyddslagstiftning man vill ha i stället. En moderskapsförsäkring, reglering av hemindustrin samt tillsättandet av kvinnliga yrkesinspektörer var de centrala kraven. Ett nytt argument från kvinnornas sida var att det skulle vara oriktigt av riksdagsmännen att gå emot kvinnoopinionen. Det skulle vara att behandla kvinnorna som omyndiga barn. Ruth Gustafsson, som höll inledningsföredraget, avslutade med att uttrycka en förhoppning om att männen, så länge kvinnorna inte hade något inflytande dvs rösträtt, inte skulle lägga sig i saken.²⁰⁸ Ett uttalande mot förbudet antogs och här återges dess första hälft, som en illustration till den skarpare tonen jämfört med tidigare.

"... den i riksdagen framlämnade k. propositionen rörande förbud för kvinnor inom vissa yrken att arbeta nattetid är för kvinnorna oantagligt, då det direkt strider mot deras intressen som arbeterskor. Förslagets verkningar... kommer att utesluta kvinnorna från de bäst avlönade yrkena, och skärpa konkurrensen i de sämst betalda yrkena till skada för de självförsörjande arbeterskorna. Därför måste detta förslag betraktas av dem det gäller som ett försök till undantagslag och med bestämdhet tillbakavisas.

Arbetareklassens kvinnor ha aldrig tillfrågats i denna för dem så ytterst viktiga sak och man kan ej begära att dessa, som ännu äro rösträttslösa, skola godkänna en lag som i sig själv ändå är en skenreform när det gäller verkligt skydd för kvinnorna. Skall en reform i fråga om nattarbetets inskränkning ske, måste denna omfatta såväl män som kvinnor.²⁰⁹

Riksdagsgruppen hade dock redan tagit ställning för lagförslaget och denna ståndpunkt höll man fast vid.²¹⁰ Några dagar efter mötet publicerade Socialdemokraten en artikel, hämtad från Arbetet, där förslaget presenterades och motiverades samt där motståndarsidans argument utförligt bemöttes. Påfallande i denna artikel är att motståndet mot nattarbetsförbudslagen nästan uteslutande kopplas till överklasskvinnorna och den borgerliga kvinnorörelsen. Visserligen omtalas de socialdemokratiska kvinnornas motstånd men dessa framställs då som att de har blivit vunna för "överklasskvinnornas sak".²¹¹ Detta föranledde också ett bemötande från det socialdemokratiska kvinnoutskottets sida, där man återgav uttalandet från 1907 års kvinnokonferens – för att bevisa att man självständigt tagit ställning – och protesterade mot anklagelsen för att gå i den borgerliga kvinnorörelsens ledband.

"Det har alltid riktats klander mot kvinnorna inom vår klass att de ej äro vakna och intresserade för de stora samhällsfrågorna. Men då vi nu 'börja vakna' och de för länge sedan vaknade våga kritisera ett förslag som gäller kvinnorna, då beskyllas de utav partiets ledande män för att gå i ledband av överklasskvinnor. Man kan ju inte hjälpa att kvinnor ur olika klasser kunna i vissa frågor ha liknande åsikter. Vi kunde ju då med samma skäl kalla de partivänner, som omfatta regeringens rösträttsförslag med sympati, för regeringsvänliga."²¹²

Några dagar innan nattarbetslagen skulle behandlas i riksdagen framkom att det bland de socialdemokratiska kvinnorna inte rådde total enighet i den här frågan. Det var Elma Danielsson som i en artikel anklagade partiledningen för att alltför sent ha tagit bladet från munnen och därmed inte kunnat korrigera kvinnornas "osocialistiska" ståndpunkt. "Man skulle kunnat vänta", skrev hon, "att någon av våra många ledande män vid första misstanken om kvinnornas halsstarriga hållning i frågan gjort en invändning i stället för att låta dem invaggas i villfarelsen, att de hade rätt".²¹³ Enligt henne var nattarbetslagen i kvinnornas eget, i släktets och i samhällets intresse.

"... i det helas intresse... måste (det alltid) bli några offer... Liksom arbetarna måst låta maskinerna ha sitt segertåg genom världen, fastän det tog brödet ur arbetarnas mun; liksom männen måste tolerera de kvinnliga konkurrenterna på arbetsmarknaden; liksom föräldrar måst bekväma sig att avstå barnens arbetsförtjänst som bidrag till familjens underhåll; liksom man fått finna sig i begränsning av arbetstiden, även om denna begränsning vållat tillfällig minskning i arbetsförtjänsten; och många, många andra inskränkningar i den enskildes frihet – fingo kvinnorna också i sin tur resignera och uppgiva nattarbetet på fabrikerne... Sådan är socialismen."²¹⁴

Elma Danielsson hävdade vidare att förutom henne själv så hade även Kata Dalström haft en från kvinnokonferensen avvikande mening. Detta har jag inte direkt kunnat styrka, men det skulle ju ligga i linje med hennes allmänna inställning till kvinnofrågan och till taktiken såsom den kommit till uttryck i t ex rösträttsfrågan, dvs att kvinnornas särintressen inte tilläts inkräkta på det som definierades som det gemensamma klassintresset.²¹⁵

Anledningen till att partiledningen inte tagit ställning tidigare berodde, enligt Elma Danielsson, troligtvis på att de ledande männen till en början delat kvinnornas ståndpunkt. Ett tecken på detta var att man inte upplyst de uppsvenska kvinnorna om att det vid den disktriktskonferens som de socialdemokratiska kvinnoklubbarna i Skåne hållit i april samma år framkommit olika uppfattningar i frågan.²¹⁶ Denna konferens hade nämligen, efter att Elma Danielsson stött det föreliggande lagförslaget, avstått från att underteckna Stockholmskonferensens resolution rörande skyddslagstiftningen. Men man hade inte heller reserverat sig, vilket hon själv föreslagit. Även i Skåne fanns åtminstone en grupp som var klar motståndare till förbudet och det var de kvinnliga sockerbruksarbetarna.²¹⁷

Hade då Elma Danielsson rätt i sin bedömning att partiledningen till en början också varit emot denna lagstiftning? Det finns tecken som tyder på det. Så hävdar t ex Kvinnokonferensens Arbetsutskott i sin verksamhetsberättelse för 1908, att styrelserna för de fackförbund som sysselsatte kvinnor till övervägande delen varit emot lagen, då de inför riksdagbehandlingen 1908 blivit tillfrågade om sin inställning i frågan.²¹⁸ Här bör för övrigt tilläggas att Albin Weijdenhaijn, som uttalat sig mot lagen vid det stora opinionsmötet i april och som även bibehöll denna uppfattning, tillhörde partistyrelsen och att det följaktligen även inom partiets ledning kom att råda en viss oenighet på denna punkt.

En märklig sak i detta sammanhang är att LO inte alls engagerade sig i nattarbetsförbudsdiskussionen. Att den inte förekommer i kongressprotokollen är kanske inte så konstigt med tanke på att kongresser hölls 1906, då frågan knappast aktualiserats, och 1909, då den redan var avgjord.²¹⁹ Men även i protokollen från Landssekreteriatet och Representantskapet och i årsberättelserna lyser den helt med sin frånvaro.²²⁰ När de kvinnliga bryggeriarbetarna försökte att få till stånd ett uttalande mot lagen vid Bryggeriarbetareförbundets kongress 1908 misslyckades detta och Typografiska förbundets styrelse, som gått emot lagen 1907, ville senare inte heller stödja Typografiska kvinnoklubben i dess försök att förhindra lagens antagande.²²¹ Den relativa tystnaden i frågan från fackligt håll bör nog tolkas som att man här inte var lika övertygad om lagens nytta som inom partiet. Även om

motståndet mot lagen huvudsakligen kom från kvinnorna så fick de tidvis stöd av sina manliga kolleger.²²²

Såväl i Elma Danielssons artikel som i inlägg av representanter för partiets ledning antyds det när det gäller kvinnornas ställningstaganden att det främst var Stockholmskvinnorna som låg bakom motståndet mot lagen. Då bortsåg de emellertid från att den socialdemokratiska kvinnokonferensen faktiskt enhälligt antagit ett uttalande mot lagen och att det vid denna konferens deltog ombud från hela riket. Av de 68 ombuden var det endast 16 som representerade Stockholm. Från Malmö kom 10 och från hela Skåne 19 stycken.²²³

Partiledningen går in för förbud. Frågans vidare öden

Trots den massiva kvinnoopinionen mot regeringspropositionen gav de socialdemokratiska riksdagsmännen propositionen sitt helhjärtade stöd. Argumenten från detta håll kommer att behandlas mer systematiskt längre fram. Först skall vi översiktligt skildra frågans vidare öden inom partiet.

Efter att riksdagen avslagit förslaget och strax före 1908 års partikongress gjorde Socialdemokraten sina läsare uppmärksamma på att splittringen inom partiet i den här frågan behandlats inom tysk socialdemokratisk press. Vanligtvis ägnade sig utländska partipublikationer inte åt ingående skildringar av förhållandena inom vår svenska arbetarrörelse, skrev man. Då skulle något särskilt viktigt ha hänt eller "något så emot all socialdemokratisk teori och praxis stridande som vissa av våra kvinnliga partivänners protest emot lagförslaget angående förbud för kvinnligt nattarbete."²²⁴ Därefter återges en artikel ur de tyska socialdemokratiska fackföreningarnas centralorgan "Correspondenzblatt" som ägnade denna, enligt Socialdemokraten, "feministiska" aktion en amper kritik. I den tyska artikeln stod bl a följande att läsa:

"Nu har det oerhörda skett. . . . De socialdemokratiska kvinnorna ha ställt sig på . . . de borgerliga kvinnoosakskvinnornas längesedan omöjliga och totalt orimliga ståndpunkt. . . . Man tog upp de borgerliga kvinnoosakskvinnornas argument och lade till av egen fatabur, att en sådan förbudsbestämmelse vore ägnad att undantränga kvinnorna ur väl avlönade yrken, som t ex typografernas. För att få en vetenskaplig upprustning av denna småborgerliga åskådning rekvirerades en kvinnlig läkare, som beredde de socialdemokratiska kvinnornas jungfruliga jordmån för den borgerliga kvinnoosakssådden."²²⁵

Den socialdemokratiska kvinnokonferensens arbetsutskott hade där efter fallit riksdagsfraktionen i ryggen, fortsätter man, och igångsatt en aktion som utan tvivel varit mycket välkommen för arbetarskyddets fiender i Sverige. Artikeln slutar med en försäkran om att den svenska

socialdemokratin naturligtvis inget hade att skaffa med "en del kvinnliga medlemmars förirringar: partipressen gjorde självklart energisk front däremot."²²⁶

Irritationen över kvinnornas handlande var således stor. Lagen föll sedan motståndarna åberopat de socialdemokratiska kvinnornas motstånd, yttrade en av riksdagsmännen vid partikongressen och yrkade att man skulle anta ett uttalande till stöd för riksdagsgruppens agerande. För detta fick han också kongressens stöd då den, om än med knapp majoritet, uttalade sig för försöken till internationell samverkan för lagstadgat arbetareskydd samt beklagade att riksdagen avslagit den internationella överenskommelsen om inskränkning i kvinnors nattarbete.²²⁷

Ruth Gustafson, Agda Östlund, Anna Sterky samt Albin Weijdenhajn hade talat emot förbudet på samma grunder som tidigare, medan ytterligare tre representanter för riksdagsgruppen talat för förbud och uttalande.²²⁸

Då de socialdemokratiska kvinnorna höll kongress några månader senare, behandlades inte skyddslagstiftningsfrågan speciellt, men den kom upp i samband med att årsberättelsen föredrogs. Den linje man slagit in på vid konferensen 1907 kritiserades då av Elma Danielsson (Malmö), Signe Andersson (Örebro), Agnes Söderkvist (Västerås), Hanna Nordström (Stockholm) samt Maria Björkman (Landskrona). För ett fasthållande vid den tidigare uppfattningen talade: Emma Eskilsson (Arlöv), Hilma Hofstedt (Gbg), Anna Johansson, Amanda Horney, Ruth Gustafsson och Augusta Helin (de sistnämnda från Stockholm). Något uttalande som ändrade den tidigare linjen antogs inte, vilket väl kan tas som ett tecken på att det tidigare ställningstagandet fortfarande hade god förankring. Det förhållandet att nattarbetsförbudet inte behandlas som särskild punkt på dagordningen berodde antagligen på att man genom riksdagsbeslutet nu trodde att frågan var utagerad.²²⁹

Men frågan var inte utagerad och när den aktualiserades igen vid nästa års riksdag återupptog de socialdemokratiska kvinnorna sin agitation mot förbundet. I en artikel i Morgonbris upprepades de tidigare argumenten. Man var emot lagen därför att "... den skulle komma att öka konkurrensen mellan kvinnorna på den sämre arbetsmarknaden, att den icke på något sätt kan skydda modern i släktets intresse, då den ej kan skydda henne för svält och armod." Man hänvisade även till förhållandena i Danmark och Norge. I Danmark hade beslutet uppskjutits i väntan på utredning och i Norge, som inte deltagit i arbetarskyddskonferenserna, diskuterades ett lagförslag som skulle omfatta både män och kvinnor.²³⁰ I en annan artikel varnades arbetarrörelsen för att den genom att gå emot

kvinnornas önskemål skulle bidra till att skärpa motsättningarna mellan män och kvinnor inom arbetarklassen.

"... det gäller att arbetarerörelsen icke som fiende mottager kvinnan, då hon stundom till synes ganska ovis stiger ut på det ekonomiska eller politiska arbetsfältet. Måtte den inse, att de kvinnliga brotten mot framstegslinjen blott alltför ofta bero på, att kvinnan medvetet eller omedvetet, för en kamp på två fronter. Kvinnans uppvaknandet till fordran på en självständig och självtillräcklig existens är ett faktum, lika väl som arbetareklassens uppvaknande. Genom att gå in på, att för kvinnan frigörelse från det tryck, som mannen, som familjeförhållanden eller ensam lagstiftare, utövar, kan vara minst lika viktigt som hennes frigörelse från arbetsgivarens tryck..."²³¹

Dessa synpunkter fick dock inte de socialdemokratiska riksdagsmännen att ändra uppfattning. Man hade ju för övrigt fått ett uttryckligt stöd för sitt handlande av en majoritet, om än ganska knapp, vid partikongressen. Dagen innan riksdagsbehandlingen klargjordes detta i Socialdemokraten. "Gent emot den tveksamma ställning till denna viktiga skyddsfråga, som man på olika håll intagit, vilja vi endast stryka under, att partiets gamla ståndpunkt är: avskaffande av kvinnornas nattarbete. Speciellt kvinnan gällande humanitära skäl tala allt fortfarande härför."²³²

När lagen väl var beslutad välkomnades den i samma tidning under rubriken "Ett rättat misstag".²³³ Elma Danielsson höll också fast vid sin tidigare uppfattning.²³⁴ I Morgonbris däremot skrev man att det inte alls var fråga om en humanitär reformlagstiftning, som förespråkarna hävdade, utan det hade blivit till en ren maktfråga, som avgjorts utan att man tagit "den ringaste hänsyn till arbeterskornas egen hållning..."²³⁵ Återigen protesterade man emot anklagelsen för att gå i den borgerliga kvinnorörelsens ledband. "När arbetarkvinnorna, råka ha liknande uppfattning i en fråga som borgerliga kvinnor, ha de gjort sig skyldiga till en dödssynd som aldrig kan förlätas, men om våra partivänner i samma fråga gå samman med Jespersson i Dorisberg, professor Thyrén och konsortes och i andra frågor kunna samarbeta med borgerliga män, så är det opportunistisk politik."²³⁶

Kvinnorna vidhöll sin ståndpunkt framöver. De förde, som nämnts tidigare, fram den vid den Internationella socialistiska kvinnokongressen som hölls i Köpenhamn 1910. Vidare tog de initiativ till en utredning av nattarbetsförbudslagens konsekvenser.²³⁷ Och när frågan om en reglering av enbart kvinnors arbetstid aktualiserades 1912 reagerade man på samma sätt som tidigare och anordnade protestmöten och skrev skrivelser.²³⁸

Carl Lindhagen fortsatte, nu inom partiet, att engagera sig i skyddslagstiftningsfrågan. Den hittillsvarande ordningen, där barn och unga personer skyddats först, därefter kvinnor och sist män måste,

enligt Lindhagen, bort och ersättas av ordningen, barn, unga personer och vuxna.²³⁹ Vid 1911 års partikongress föreslog han en ändring av punkten om skyddslagstiftningen liknande den som godtagits av Andra Internationalens kongress året innan. Detta fick han också stöd för. Till denna punkt fogades nu att arbetarskyddslagstiftningen då så kunde ske skulle genomföras "utan skillnad till kön".²⁴⁰ Detta kan väl ses som en reträtt, om än formuleringen var vag och lämnade utrymme för subjektiva bedömningar. Dessutom var redan nattarbetslagen genomförd, med dess förödande effekt för bl a de kvinnliga typograferna.²⁴¹

Nattarbetsförbudslagen och annan särslagstiftning för kvinnoarbetet blev en återkommande diskussionsfråga inom arbetarrörelsen, men en så klar motsatsställning mellan män och kvinnor inom arbetarrörelsen som fanns vid detta första tillfälle skulle knappast upprepas. När frågan om nattarbetsförbudslagen aktualiserades igen vid 20-talets början hade det, liksom tidigare i England, visat sig att lagen kunde vara till fördel inom kvinnodominerade branscher som tex textilindustrin och att man därför från kvinnohåll svårligen helt kunde argumentera för lagens upphävande.²⁴² Problemet var väl närmast, att man drog alla kvinnor över en kam, som Lindhagen hävdade i sitt debattinlägg i riksdagen 1908.

Partiledningens argument

Den föreslagna lagen var varken i arbeterskans, moderns eller barnens intresse. Det hade den företrädesvis av kvinnor bestående oppositionen hävdade. Partiledningen och riksdagsgruppen, samt ett par av de ledande kvinnorna, hade haft motsatt åsikt. Enligt dessa behövdes lagen av hänsyn till kvinnans egen hälsa och kanske framförallt med hänsyn till hennes roll som barnaföderska och uppfostrarinna. Till detta argument fogades också tidvis – och det blev mer framträdande efterhand – synpunkten att det var viktigt att hålla jämna steg med den internationella lagstiftningen på området samt att denna lag var ett steg på vägen mot ett generellt förbud mot industriellt nattarbete.

Debatten kom i mångt och mycket att röra rena sakförhållanden av typ hur många kvinnor som skulle drabbas av förbudet samt i vilken mån kvinnorna verkligen tog större skada av nattarbetet än männen. Här stod uppgift mot uppgift. Visserligen kunde man ganska exakt säga vilka kvinnor som omedelbart skulle påverkas av ett förbud, men när man kom till de mera generella följdverkningarna blev det en bedömningsfråga. När det gällde hälsosynpunkterna fanns uppenbarligen inga entydiga undersökningsresultat utan vad man kom fram till berodde på vilka uppgifter man stödde sig på. Av betydelse var

också huruvida man i sitt resonemang tog in kvinnornas alternativa försörjningsmöjligheter i händelse av ett förbud.

Diskussionen om sakförhållanden i denna mening lämnar jag åt sidan i min fortsatta redogörelse, där jag i stället inriktar mig på synpunkter av mera principiellt natur: synen på arbetsdelningen mellan könen samt på kvinnornas och kvinnofrågornas roll inom rörelsen och i den politiska strategin. Utöver detta tangeras också vissa mer generella spörsmål rörande problematiken ledare/ledda och parlamentariskt/utomparlamentariskt arbete. Den huvudsakliga utgångspunkten för genomgången av ledningens argumentation kommer att vara de socialdemokratiska inläggen i riksdebatterna. Dessa skilde sig inte i sak nämnvärt från de interna debattinläggen men var mer genomarbetade och utförliga och därför mer lämpade för analys.

Vid 1908 års riksdag var det Hjalmar Branting samt Adolf Christiernson, redaktör för Skånska Socialdemokraten, som förde partiets talan i riksdagen. Christiernson hade tidigare arbetat som typograf i Stockholm, men han delade tydligen inte den uppfattning om nattarbetsförbudet som styrelsen för Typografförbundet uttryckt i sin skrivelse till Yrkesfarekommittén. En stor del av sitt inlägg ägnade han åt att försöka bevisa att det var ytterst få kvinnor som skulle drabbas av förbudet. Ett argument som han framförde i detta sammanhang var att den existerande arbetsdelningen mellan män och kvinnor på arbetsmarknaden skulle förhindra att kvinnorna konkurrerades ut.

"I allmänhet förhåller det sig . . . på det sätt, att männens och kvinnornas arbete icke är så beroende av vartannat, att när männen arbeta dygnet runt, kvinnorna också äro tvungna att arbeta dygnets 24 timmar. Saken låter mycket väl arrangera sig så, att kvinnorna endast om dagen utföra sitt arbete, därför att det mången gång är efterarbete, sortering, paketering och distributionsarbete o d, som alls icke behöver utföras under samma tid som männens arbete."²⁴³

Någon önskan om att upphäva denna arbetsdelning hade Christiernson uppenbarligen inte. Det faktum att det var de kvinnor som lyckats komma in på männens områden och därmed också hade en bättre ställning än genomsnittsarbeterskan, som skulle beröras av förbudet, var ju en kärnpunkt i kvinnornas argumentation.

Christiernson uppehöll sig inte närmare vid varför förbudet behövde genomföras, dvs varför kvinnorna hade ett speciellt behov av detta skydd. Vad han däremot framhöll var vikten av att hålla jämna steg med den internationella utvecklingen på området samt att han såg denna lag som ett första steg mot ett generellt nattarbetsförbud. Det var viktigt, framhöll han, att snabbt sätta stopp för nattarbetets ökning, en följd bl a av den ökade användningen av elektricitet. De socialdemokratiska kvinnornas motstånd mot lagen tas inte explicit upp, men i dunkla ordalag antyds att det är begränsat och i realiteten styrt av överklasskvinnor.²⁴⁴

Branting inledde med att betona vikten av att Sverige höll jämna steg med – eller snarare kom i fatt – den internationella utvecklingen på arbetarskyddslagstiftningen område och han anknöt också till undersökningar och debatter i andra länder. Bl a citerade han ur ett brev från den tyske partivännen Mohlkenbuhr, som han tillskrivit med anledning av att "en del av de socialdemokratiska kvinnorna här i landet kommit på tanken att det skulle vara för kvinnornas sak otjänligt att fullfölja den gamla taktiken att kräva skydd mot nattarbete".²⁴⁵ Även Branting uttryckte sig förklenande om de socialdemokratiska kvinnornas förmåga att självständigt bedöma den här frågan och hävdade att det var den borgerliga kvinnorörelsen som till väsentlig del tagit initiativ till oppositionen. För övrigt deklarerade han sin tro på de opartiska (!) experternas omdöme.

"Det får jag uppriktigt bekänna, att jag tvivlar på, och att jag sätter mer värde på att höra sådana forskare på detta socialpolitiska område, vilka genom sin auktoriserade ställning kunna se in i både arbetarnes och arbeterskornas och arbetsgivarnes förhållanden, och på de resultat, till vilka de ha kommit, än jag tillmäter betydelse åt agitationsnumret från dem, vilka icke vilja uti denna skyddslagstiftning se annat än frågan om likställighet mellan könen."²⁴⁶

I övrigt inriktade sig Branting huvudsakligen på att bemöta Carl Lindhagens kvinnosaksargument. Vad han framför allt vände sig mot var det principiella talet om kvinnans rätt till arbete och Lindhagens karaktäristik av kvinnorörelsens agerande i denna fråga som "utbrottet av kvinnoaturens ouppfyllda trängtan efter utveck'ing...".²⁴⁷ Anledningen till att kvinnoarbetet kommit under debatt var, enligt Branting, kapitalets begär efter billig arbetskraft, "... ett begär, som icke blott ha exploaterat den arbetande egendomslöse mannen utan även funnit, att det gavs ett ännu billigare och böjligare samt ur många synpunkter för kapitalismens bruk och behov ännu mer användbart material i proletärkvinnan."²⁴⁸

Med Lindhagens utgångspunkt blev huvudfrågan huruvida ett nattarbetsförbud innebar ett hinder för kvinnan eller inte. Branting däremot såg kvinnoarbetet mer som ett nödvändigt ont och ville därmed också ställa problemet på ett helt annat sätt. Frågan gällde:

"... huruvida det icke i samhällets intresse behövs ett skydd just för den svagaste delen av den exploaterade arbetarklassen, huruvida icke just den del därav, som det genom alla de i detta fall samverkande omständigheterna är svårast att vinna för organisationstanken, fastän den varit mest nedtryckt både i egenskap av kvinna och arbetare ... har de största anspråken på, att ett förtänksamt samhälle verkligen gör något till förbättrande av dess ställning, just i form av en särskild skyddslagstiftning för densamma."²⁴⁹

Vilken påverkan lagstiftningen skulle ha på förhållandet mellan män och kvinnor på arbetsmarknaden ville Branting således egentligen

inte diskutera. Han sammanfattar skillnaden mellan sin egen och Lindhagens ståndpunkt på följande vis:

"... för oss är det centrala i denna fråga, att den är en del av av den stora frågan om de strider, som måste utkämpas mellan de olika klasserna. Vi se det hela ur underklassens synpunkt, där den arbetande kvinnans intresse icke är att skilja från den arbetande mannens. Vi se henne som arbeterska och honom såsom arbetare och att de såsom kamrater böra söka gå framåt till bättre villkor och försöka att göra detta uti harmoni och samverkan och icke söka åstadkomma någon split, därför att måhända den ena av dem får en smula skydd, innan den andra ännu kan få det."²⁵⁰

Mot en könskamp i Frida Steenhoffs tecken stod för socialdemokratin klasskampen, som Socialdemokraten uttryckte det i ett annat sammanhang.²⁵¹ Branting förnekade visserligen inte existensen av en kvinnofråga, icke minst inom arbetarklassen men den spelade en sekundär roll.²⁵²

Kvinnans roll i hemmet som maka och mor, berörs i dessa inlägg inte närmare vare sig av Branting eller Christierson, vilket väl snarast berodde på att det var likställighetsargumenten man ville bemöta. Värnet om familjen framfördes kanske dessutom mer övertygande av andra. I den interna socialdemokratiska diskussionen framkommer dock detta något mera. "Jag tager fasta på fru Gustafssons ord om att modern skall skyddas. Just det har varit min ledstjärna i den sociala kampen, att göra det möjligt för hemmen att få behålla modern", yttrade t ex F V Thorsson vid partikongressen 1908. Motargumentet mot detta från oppositionens sida var av saklig natur. Denna lag skulle varken skydda modern eller barnet. För detta fordrades andra åtgärder t ex moderskapsförsäkring och reglering av hemindustrin.²⁵³

Döljer sig då här några skillnader mellan partiledningens och oppositionens syn på kvinnors arbete och roll i samhälle? En mera allmän karaktäristisk av den socialdemokratiska kvinnorörelsens ideologiska och politiska profil återkommer vi till i ett avsnitt längre fram, och här skall endast framhållas att likställigheten på arbetsmarknaden var en central aspekt i kvinnornas argumentation vid detta tillfälle. Detta finner vi av naturliga skäl knappast hos anhängarna till lagen. Som vi såg ovan accepterade Christierson helt den rådande arbetsdelningen. Vid 1909 års riksdag citerade Hjalmar Branting en holländsk socialdemokratisk kvinna som vänt sig mot den "feministiska ensidigheten". Här saknades såväl likställighetssträvandena som den tidigare socialdemokratiska tron på att det låg en nödvändighet i kvinnoarbetet under kapitalismen.

"I sin dogmatism kunna de (feministerna) icke förmås att erkänna, att de proletariska kvinnorna, om de ej ha industriellt arbete, alldeles icke lida under samma tryck som de borgerliga kvinnorna och att de genom det industriella

arbetet alldeles icke bliva upphöjda i en miljö av ett friare, gladare och mera anderikt arbete ... För kvinnan ur arbetareklassen innebär det industriella arbetet ingenting annat än ett sätt att förtjäna sitt bröd, ingen frigörelse från hennes andliga armod, ingen möjlighet till ett anderikare liv. Det proletariska yrkesarbetet är för kvinnan utan andligt värde, tråkigt, det höjer henne i intet avseende över hemarbetets nivå ... I sitt hemarbete är kvinnan i viss mån dock även en oberoende producent; hon kan reglera sitt arbete som hon finner för gott, hon kan då och då taga sig ett ögonblicks vila från sitt arbete, leka med sina barn osv. Hennes arbete i hemmet kommer dock hennes man och barn till godo ... För henne betyder arbete i fabriker och verkstäder icke ekonomiskt oberoende och andlig frigörelse, utan ett nytt slaveri, obarmhärtigare än det gamla.²⁵⁴

Eftersom siktet var inställt på en generell lagstiftning behövde socialdemokraterna egentligen inte specifikt motivera skyddet av kvinnan, men i fr a Brantings inlägg finner vi en nedtoning av det som tidigare varit nästan ett axiom, nämligen den kvinnoarbetets nödvändiga ökning som antogs följa av kapitalismen. I stället är det kvinnans roll i hemmet och för familjen som framhålls. Här var man i samklang med den borgerliga opinion som också värnade om hemmet om än utifrån litet annorlunda grunder, men effekten praktiskt politiskt och för kvinnan blev ändå densamma.

Sammanfattning

Det var i namn av det gemensamma klassintresset som kvinnorna fick stå åt sidan när det gällde rösträtten och det var även på denna grund som man från ledningens sida argumenterade för nattarbetsförbud för kvinnor. Men medan det i det förra fallet var likhetsprincipen – i betydelsen att kvinnorna som kvinnor inom skulle tillföra något till politiken – som fick motivera särbehandlingen, så var det i det andra fallet föreställningen om kvinnors annorlunda behov och intressen som styrde. Vad som betonades, likheten eller olikheten mellan könen, berodde således helt på sammanhanget.

Det socialdemokratiska partiet hade på 1880-talet intagit en särställning då man tidigt ställde sig bakom kravet på kvinnlig rösträtt. I sin praktiska politik kom partiet emellertid att styras av ”de tillfälliga opportunitetshänsyn”, som Hjalmar Branting då så skarpt avvisat. Under den period som här behandlats kom man i likhet med liberalerna att föra kravet på kvinnlig rösträtt åt sidan. Man agerade inte pådrivande utan politiken präglades av pragmatism. Det var de socialdemokratiska kvinnorna som sett till att kvinnor kom med på folkriksdagslistorna på 1890-talet och det var först efter påtryckningar som partiet i riksdagen motionerade i enlighet med sitt program, även då delvis som ett resultat av socialdemokratiska kvinnors aktioner.

När man beslutade att inte ta med den kvinnliga rösträtten i 1902 års socialdemokratiska rösträttsmotion skedde detta utan större diskussion. Huvudargumenten mot att ta upp kravet var att det saknades en rörelse bland kvinnorna själva samt taktisk-parlamentariska överväganden av olika slag. Till detta kan vidare fogas betänkligheter angående kvinnornas politiska mognad.

Det centrala för det socialdemokratiska partiet var att genomföra en rösträttsreform och för att uppnå detta mål ansåg man sig tvingad att göra vissa eftergifter. Rösträttsagitationens politiskt mobiliserande effekt kom i andra hand. I detta perspektiv kan man se åsidosättandet av den kvinnliga rösträtten som en följd av en reformistiskt inriktad politik. Den vänsteropposition som under denna period alltmer gjorde sig gällande inom partiet engagerade sig inte heller nämnvärt i denna fråga. Den enda som konsekvent hävdade att partiet skulle ta upp den kvinnliga rösträtten var Hinke Bergegren, som såg rösträttsagitationen främst som ett medel att få med arbetarkvinnorna i organisationerna och som lade mindre vikt vid reformen som sådan.

Att det svenska partiet, till skillnad från andra arbetarpartier, under en period *helt* förde den kvinnliga rösträtten åt sidan kan sannolikt förklaras med partiets mer reformistiska inriktning. Man var angelägen om att snabbt genomföra rösträttsreformen och lade sig i sina förslag nära liberalerna. Dessutom befann sig den socialdemokratiska kvinnorrörelsen fortfarande i sitt uppbyggnadsskede och kunde inte utöva samma påtryckning på partiet, som t ex dess tyska motsvarighet.

Men det räcker inte med en allmän hänvisning till reformismen för att förklara det ljumma intresse som socialdemokraterna generellt hyste för den kvinnliga rösträtten. Ytterst var detta bestämt av att man såg den kvinnliga rösträtten som en formell rättvisefråga och inte som en politisk fråga. Teoretiskt utgick man liksom tidigare från en likhetsprincip. Arbetarklassens män och kvinnor hade per definition gemensamma intressen och det var inte i sin egenskap av kvinnor, utan som en del av klassen som arbetarkvinnorna skulle ha rösträtt. Därmed kunde man med hänvisning till taktiska överväganden i den praktiska politiken skjuta frågan åt sidan. I och med detta frångick man emellertid likhetsprincipen, eftersom de argument som man angav i själva verket innebar ett erkännande av mäns och kvinnors olika utgångsläge och av att det fanns en kvinnofråga även inom arbetarklassen. Det huvudargument som fördes fram, dvs att kvinnorna inte visat tillräckligt intresse för frågan, och likaså farhågorna angående arbetarkvinnornas eventuella brist på socialistiska sympatier, hade just sin materiella grund i kvinnornas speciella position i samhället.

När Clara Zetkin argumenterade för den kvinnliga rösträtten var

hennes utgångspunkt att det var lika viktigt att få med kvinnorna i organisationerna som det var att få med männen. Man fick inte kapitulera inför de svårigheter man ställdes inför i denna strävan. Det var just detta som det svenska socialdemokratiska partiet gjorde när man underlät att driva kravet på kvinnlig rösträtt. Därmed bidrog man till att förmedla det strukturella förtrycket av kvinnorna till det politiska livet.

Det var först efter såväl yttre som inre påtryckningar som partiet omprövade sin politik. Oppositionen mot åsidosättandet av frågan var förankrad i olika delar av partiet. Delvis var kritiken i denna fråga ett resultat av en mer allmän kritik mot partiledningens och riksdagsgruppens benägenhet att kompromissa med liberalerna. Men vid sidan av detta var det vissa som också ifrågasatte inställningen till kvinnofrågan som sådan. Man försökte i likhet med Clara Zetkin motivera varför kvinnorna i sin egenskap av kvinnor skulle ha rösträtt. Å ena sidan motiverades den, som hos Carl Lindhagen i hans tidigaste inlägg, med kvinnornas ökade samhällsekonomiska betydelse. Å andra sidan hänvisade man till hennes roll som moder och att samhället hade behov av kvinnorna och de speciella erfarenheter de representerade. Det verkar som om den senare typen av argument efterhand fick ökad betydelse. Argumenten om kvinnans särart vann gehör hos de socialdemokratiska kvinnorna och återkommer också hos Lindhagen. Anhängarna av den kvinnliga rösträtten sökte sig därmed bort från den likhetsprincip som legat till grund för såväl marxismens som liberalismens tidiga kvinnofrigörelseidéer och använde delvis olikhetsargumentet i sina försök att ge kvinnorna en plats inom en reformistisk politisk strategi.

Efter sekelskiftet kan vi skönja en förändring i det socialdemokratiska partiets konkreta förhållningssätt till kvinnoarbetet. Tidigare hade organisation och generell skyddslagstiftning varit de medel som anvisats för att förbättra såväl mäns som kvinnors ställning på arbetsmarknaden. Nu anammar man efterhand den linje som länge varit rådande inom Andra Internationalen och kräver särskilda skyddslagar för kvinnoarbetet, i familjens och den kommande generationens intresse. Men till skillnad från i exempelvis Tyskland fick man som vi såg inte kvinnornas stöd.

Jämförelsen mellan partiledningens och kvinnoopinionens argumentation angående nattarbetsförbudet visade att det framför allt var på två mer principiella punkter som den skilde sig åt; å ena sidan frågan om förhållandet mellan män och kvinnor på arbetsmarknaden och den eventuella konkurrens som där fanns; å andra sidan synen på kvinnornas roll inom rörelsen. Kvinnorna hävdade till skillnad från ledning och riksdagsgrupp att konkurrensen på arbetsmarknaden

måste beaktas och att detta tillsammans med att lagen inte skulle ge modern något reellt skydd utgjorde argument nog för att förkasta lagen. Vidare hävdade man att det var fel av partiet att gå emot kvinnoopinionen eftersom denna saknade ett bredare samhälleligt inflytande. Här gick man emot männens exklusiva rätt att formulera rörelsens politik.

Från ledningens sida hävdades att kvinnorna var förblindade av kvinnoosakssynpunkter. Denna lagstiftning sågs, oavsett ur vilken synvinkel den betraktades – från kvinnornas eller barnens eller allmänpolitisk – som något gott. Kvinnofrågan var sekundär, om den alls erkändes. Med detta som grund åsidosattes kvinnoopinionen. Om detta är kanske ingenting att säga formellt sett, då ju riksdagsmännen från och med 1908 hade kongressens stöd, även om det här är viktigt att tillägga att denna knappast haft något val, då riksdagsgruppen redan var uppbunden genom sitt tidigare agerande. Mer anmärkningsvärt är den genomgående nedsättande behandlingen av kvinnorna. Antingen sökte man förringa opinionen bland arbetarkvinnorna genom att tala om "en del kvinnor" eller om "kvinnorna i Stockholm" eller också var debattinläggen upplagda på sådant sätt att de socialdemokratiska kvinnornas motstånd skymdes eller helt kom bort. Det var överklasskvinnorna som tillgodosåg sina intressen, inget annat. Ibland hävdades uttryckligen, att de socialdemokratiska kvinnorna gick i de borgerligas ledband. Detta upprörde självfallet kvinnorna och det illustrerar bristen på utrymme för kvinnopolitik inom ramen för dåtidens socialdemokratiska klasstrategi.

Vad som framstår som särskilt viktigt i hela denna diskussion är frågans internationella karaktär. Det var troligtvis mycket pinsamt för partiledningen att man inte lyckats uppnå enighet i leden och detta förhindrade med säkerhet en reell diskussion. Kvinnornas motstånd var störande och obehagligt och man försökte dölja det.

Några mer allmänpolitiska meningsmotsättningar, tex i synen på reformarbete överhuvudtaget, har knappast kunnat urskiljas i denna konflikt. Den enda antydning i den vägen jag funnit var Albin Weijdenhaijns hänvisning till att skyddet kunde uppnås genom organisationerna vid det offentliga mötet inför 1908 års riksdagsbehandling, ett uttalande som Värner Rydén tog bestämt avstånd ifrån.

Såväl i rösträttsfrågan som i frågan om särskild skyddslagstiftning för kvinnor visade sig således skarpa meningsmotsättningar mellan män och kvinnor efter sekelskiftet. Men meningsskiljaktigheterna följde inte helt könsgränserna. Kvinnorna fick vissa av männen, huvudsakligen tillhörande partioppositionen, på sin sida, samtidigt som vissa av de ledande kvinnorna gav sitt stöd åt partilinjen. I nästkommande kapitel skall vi inleda med att närmare undersöka om

vi bakom den faktiska utveckling som här skildrats kan urskilja några principiella förändringar i partiets syn på kvinnofrågan och därefter försöka få grepp om den framväxande socialdemokratiska kvinnorörelsens politiska profil.

6. Manliga ideologier och kvinnliga strategier

Den ideologiska tudelningen

Vi har inte ändrat vår inställning när det gäller kvinnoarbete och familj hävdade Hjalmar Branting i en artikel av programmatisk natur i Morgonbris år 1905. Återigen var det anklagelserna mot socialdemokratin för att vara fiende till familjen som utgjorde utgångspunkten. Vi behöver sannerligen inte förneka våra föregångare för att rädda den nutida socialismen hävdade Branting. Han citerar bl a Engels skildringar av arbetarfamiljernas nöd och de omvända könsrollerna i de engelska textilindustri-distrikten och konstaterar att inte ens då – "då det såg allra mörkast ut för proletariatet, då alla reformvägar syntes stängda" – gjorde sig klarsynta socialister skyldiga till att lättvindigt och utan vidare vilja 'avskaffa familjen'." Nej, målsättningen var inte att radera familjen som sådan utan att upprätta nya, icke på ekonomiskt tvång, baserade relationer mellan könen.

"Den positiva sidan av denna kritik syftade till en ny form för samliv mellan man och kvinna, där det hårda demoraliserande egendomsbandet fallit bort med privategendomen själv, och där båda parternas jämlikhet var tryggad genom att båda utförde, var efter sina anlag och förutsättningar, ett samhällsgagneligt arbete."¹

Branting ansluter sig inte uttalat till samma absoluta likhetsprincip som den som fatns hos exempelvis Clara Zetkin vid 1880-talets slut, men föreställningen om att det var det ekonomiska oberoendet som skulle utgöra basen för ett jämlikt förhållande mellan man och kvinna synes han däremot dela. Man kan måhända anmärka att detta ideal inte har så klart utmejslade konturer, fortsatte Branting argumentationen, men detta berodde på att man ännu hade långt dit. Av många tecken att döma – om än inte av alla – skulle "avlösningen" av den borgerliga familjen, liksom av det borgerliga samhället, ske i mindre tvåra former än vad man tidigare tänkt sig. Målet blev därmed att arbeta för en gradvis förändring av de existerande institutionerna.

"Vår uppgift nu som socialister blir då, icke att ropa på familjens avskaffande,

men på dess lösgörande i allt högre grad från den privatekonomiska tvångströja, som nu utgör dess reella fundament. I det strävandet äro alla hjälpare välkomna, likgiltigt vilka syften de själva tro sig tjäna."²

Ekonomiskt oberoende och ett upphävande av arbetsdelningen mellan könen var de mål som de tidiga socialisterna hade satt upp för kvinnopolitiken. Dessa mål höll man inom rörelsen, enligt Branting, fortfarande fast vid, om än med tillägget att man endast kunde uppnå dem gradvis. Här kan vi dra en direkt parallell till den allmänpolitiska utvecklingen, med dess ökade inriktning på successivt reformarbete. Detta försök från Brantings sida att skissera, om än i stora drag, en typ av övergripande familjepolitisk (ej direkt kvinnopolitisk) strategi var ganska unikt. Framför allt är det sällan som frågan om kvinnans ekonomiska beroende, den kärnfråga som han här pekar ut, blir föremål för mer principiell diskussion inom rörelsen.

Försökte man då inom partiet att praktiskt politiskt förverkliga de målsättningar, som Hjalmar Branting skisserat? Nej, knappast. Mycket talar i stället för att man alltmer accepterade såväl den existerande arbetsdelningen mellan könen som det ekonomiska beroendet, två fenomen som inte nödvändigtvis hänger ihop. Det var dock ganska ovanligt med klart uttalade ställningstaganden i denna riktning. I stället är det tystnaden och vagheten som är det betecknande. Troligtvis skulle vi här kunna komma längre med en analys baserad på bilder, symboler och mer litterära texter, något som dock inte varit möjligt inom ramen för den här undersökningen.³ Parallellt med den antydda åsiktsförskjutningen/förtydligandet levde emellertid de ursprungliga socialistiska tankegångarna kvar, om än med vissa modifieringar. I det följande skall jag med exempel från några centrala texter försöka karaktärisera dessa skilda sätt att närma sig – eller kanske snarare undvika att närma sig – frågan om kvinnoarbetet.

Uppfattningen hos de tidiga socialistiska teoretikerna hade varit att kvinnoarbetet med nödvändighet och outhärligt skulle öka samt att detta också på sikt var positivt. De under kapitalismen på många sätt negativa konsekvenserna av denna utveckling skulle under socialismen vändas i sin motsats – ekonomiskt oberoende och frigörelse. När Gustaf Steffen skrev om arbetarklassen och sedligheten år 1889 såg han den framtida frigörelsen redan förberedd inom arbetarklassen. Här fanns visserligen den kapitalistiska exploateringen men makarna var ekonomiskt oberoende av varandra och en ny moral började framträda. Här liksom i de tidiga texterna av Clara Zetkin bleknar de samtida problemen något när de kontrasteras mot, och ses som en förberedelse för, ett framtida ideal.⁴

Då kvinnoarbetet under 1890-talet blev föremål för mer allmän diskussion var det dess negativa följder snarare än dess frigörande

potential som framhölls. Denna tendens förstärks efter sekelskiftet. Bl a kan vi finna den i Gustaf Steffens senare skrifter.⁵ I hans bok "Lönarbetaren och samhället" från år 1900 har perspektivet förändrats i flera avseenden jämfört med artikeln i Framåt tio tidigare. Nu talades mycket om motstridiga tendenser när det gällde välståndsutvecklingen inom arbetarklassen. Kvinnoarbetet representerar här inte något framåtskridande utan i stället framhålls att kvinnoarbetet i regel var ett uttryck för en låg och i bland sjunkande levnadsstandard.⁶ I ett av de tidigare publicerade häften som låg till grund för boken hade framhållits att de gifta kvinnornas lönearbete i ett längre perspektiv var till nackdel för familjens ekonomi. Hustruns arbete tenderade att försämra familjefaderns förmåga att försörja sin familj, skrev Steffen, "genom att försämra mannens hemliv och genom att stundom fresta honom till eftergifter vid tryck på lönen från arbetsgivarens sida."⁷ Den framtida utvecklingen av kvinnoarbete, familj och moral diskuteras överhuvudtaget inte i denna bok. Detsamma gäller ett senare arbete av samme författare från 1905. Visserligen pekar han här på att förhållandena mellan könen håller på att förändras och att kvinnorna alltmer kräver att få ta del i samhällets offentliga angelägenheter – men då är det förändringar i medelklasskvinnornas liv som avses. När det gäller arbetarklassens kvinnor konstaterar författaren, i likhet med tidigare, att allt fler kvinnor drogs in i fabriksindustrin, men nu är det de negativa konsekvenserna av utvecklingen som framhålls: "Den industriella arbetarbefolkningens hemliv, familjeliv, sexuella sedlighet, barnavård, uppfostran till normal fysisk och psykisk duglighet stå på spel genom överhandtagandet av ett oreglerat fabriksindustriellt arbete för kvinnorna."⁸

Jag skall inte fördjupa mig i en analys av just dessa texter, utan de får endast tjäna som exempel på en mer generell perspektivförskjutning i riktning mot att betona kvinnoarbetets negativa konsekvenser. Detta var tydligen också något som stack vissa av de samtida socialdemokraterna i ögonen. "Måhända se . . . Steffen för mycket ut från enbart familjens ståndpunkt", hävdade tex en skribent i Socialdemokraten apropå Steffens skildring av kvinnoarbetet i boken från 1900.⁹ Vad dessa texter också till en del illustrerar är tendensen till osynliggörande av hela problematiken kvinnoarbete-familj, dvs tystnaden. Ett särskilt tydligt exempel på denna senare tendens får vi år 1909 då socialdemokraterna låter översätta Karl Kautskys kommentar till Gotha-programmet från år 1891 och helt enkelt utelämnar avsnittet med rubriken "Hemmets upplösning".¹⁰ Detta innehöll de mer principiella tankegångarna om ekonomiskt oberoende som en förutsättning för frigörelse, som även Hjalmar Branting anslutit sig till i artikeln i Morgonbris 1905, men det innehöll också några allmänna satser om

det han utelämnade, nämligen att kvinnors arbete alltmer skulle komma att förläggas utanför hemmet.¹¹ Detta kan inte tolkas annat än som en sådan markering och ett avståndstagande från en tidigare uppfattning, som Branting förnekade. I denna översättning av Kautskys skrift försvinner överhuvudtaget familjen som objekt för framtida politisk reflexion.

Kvinnoarbetets negativa konsekvenser framhölls också i den motion angående 8 timmars arbetsdag som socialdemokraterna lade fram vid 1908 års riksdag, vilken Hjalmar Branting i riksdagsdebatten om nattarbetsförbudet hänvisat till, när det gällde socialisternas mer principiella uppfattning om kvinnoarbetet och familj. Motionen, vilken var utarbetad av Värner Rydén och som också gavs ut i bokform i en omarbetad och förkortad version, är i flera avseenden intressant, inte minst allmänpolitiskt.¹²

Värner Rydén anknyter i motionen och skriften till ett uttalande som Curry Treffenberg fällt i första kammaren år 1895. "... när familjelivet bli undergrävt, bäva statens grundvalar" hade denne utropat apropå kammarens ovilja att lagstifta om vuxna manliga arbetares arbetstid.¹³ Utan att dra alltför stora växlar på parallellen Treffenberg/Rydén ger hänvisningen en antydning om andan i argumentationen. På ett allmänt plan skiljer sig denna plädering för normalarbetsdagen nämligen i väsentliga avseenden från den av Per Eriksson från 1890-talets början, som tidigare behandlats.¹⁴ Medan den senare mest uppehöll sig vid normalarbetsdagens betydelse för arbetarklassens politiska kamp och möjlighet att ta makten i samhället betonar Värner Rydén bildning, familjeliv och medborgaransvar.

Även om tonvikten hos Rydén, liksom hos Eriksson, ligger vid målsättningen att förbättra arbetarklassens i materiellt och andligt avseende dåliga situation, så ägnar den förre stort utrymme åt att visa att också företagen kunde dra nytta av en förkortad arbetstid. Härigenom skulle tex arbetskonflikter undvikas och maskintekniken stimuleras, vilket skulle göra industrin mer konkurrenskraftig.¹⁵ När det gällde arbetseffektiviteten hänvisas till ett uttalande av varvschefen i Stockholm, som kommit fram till följande:

"Det är ... tydligt, - även om det inte kan med direkta siffror bevisas - att det arbete, som en utvilad arbetare kan prestera under 8 timmar skall till följd av ökad arbetsintensitet visa sig fullt motsvara den under 10 timmar utgjorda arbetsprodukt, som kan lämnas av en tröttad och alltså ej fullt så arbetsför person. Den möjligheten torde ej heller vara utesluten, att genom en skärpt kontroll över arbetet under de 8 timmarna man skall lyckas få in mera fart och intensitet i detsamma."¹⁶

I Värner Rydéns skrift är det inte en utomparlamentarisk och omstörtande politisk kraft som kommer till uttryck utan en social-

demokrati på väg att integreras i det existerande politiska systemet, som diskuterar och kompromissar och ser till det allmännas bästa.

När det gäller uttalanden om familj och kvinnoarbete är dock även denna skrift, trots Brantings ord, ganska knapphändig. Som i så många andra sammanhang påtalas att skulden till upplösningen av familjelivet inom arbetarklassen inte var socialdemokraternas utan kapitalismens. Arbetarrörelsens målsättning var med Rydéns formulering att "*rädda hemmet åt arbetarna* genom att förhindra exploatering av kvinnor och barn och genom att skapa en arbetstid, som lämnar rum för hemliv och familjelycka."¹⁷

Författaren anförde statistik för att visa att industriarbetet var skadligare för kvinnors hälsa än för mäns – det var för övrigt den statistiken som ifrågasattes i diskussionen om nattarbetsförbudet – men anlade inga mer allmänna synpunkter på kvinnoarbetets vara eller icke-vara eller på frågan om likställigheten mellan könen. De få mer principiella uttalanden angående detta som görs pekar dock i riktning mot ett polaritetstänkande, t ex följande passus där olikheten i kvinnliga och manliga egenskaper framhävs: "De äro att beklaga, som i sin barndom nödgas sakna en faders stöd och en moders kärlek. Manlig vilja och kvinnlig innerlighet skola samverka i uppfostran, endast så blir den fullt harmonisk."¹⁸ I ett annat sammanhang framhålles att den teknologiska utvecklingen, stimulerad av den kortare arbetsdagen, skulle bidra till att familjefadern åter ensam skulle kunna försörja sin hustru och sina barn:

"Vid den ofullkomliga maskinen hade familjefaderns arbete kunnat ersättas genom barnets arbete, och kända äro skildringarne, huruledes han irrade omkring arbetslös eller satt hemma och lagade maten och stickade strumpor åt hustru och barn, som arbetade i fabriken. Den fullkomnade maskinen gör ånyo familjefadern till de sinas försörjare och återbördar barnet till skolan, dit det hör. Nu behöver man åter vuxna arbetare, och blott sådana äro användbara, som till följd av bättre levnadssätt äro vuxna maskinernas ökade arbetsförmåga."¹⁹

Här har vi ännu ett exempel på den felsyn som också finns inom forskningen, nämligen att den manliga fabriksarbetarlönen från början var en familjeförsörjarlön. Detta spelar dock mindre roll för vår argumentation, det väsentliga här är i stället å ena sidan revideringen av uppfattningen om kvinnoarbetets nödvändighet och å den andra det accepterande av kvinnans ekonomiska beroende som låg i kravet på en familjeförsörjarlön.

Några mer kategoriska uttalanden från partiledningen sida om att kvinnans plats skulle vara i hemmet har jag knappast funnit i det material som jag gått igenom. Riksdagsmännens argumentation för nattarbetsförbudet hade ju som visades ovan vissa sådana undertoner,

framförallt kanske Hjalmar Brantings inlägg. Att göra det möjligt för hemmen att få behålla modern, det har varit min ledstjärna i den sociala kampen, hade F V Thorsson deklarerat i samma anda vid partikongressen 1908.²⁰ "Hemmets upplösning är en programpunkt som övergivits av alla socialdemokrater, snarare är hemmets bevarande vorden en programpunkt", hävdade Erik Heden, aktiv i ungdomsförbundet, i ett föredrag några år senare, för att ta ytterligare ett exempel.²¹

Samtidigt som man inom partiets ledning börjar uttrycka en tro på och önskan om att det fanns en möjlighet att betvinga kapitalismens lagar åtminstone när det gällde de gifta kvinnornas arbete, fortsatte andra att hävda att kapitalismen med nödvändighet innebar ökat kvinnoarbete. Broschyren "Arbetarkvinnorna och socialismen" av Fredrik Ström från 1907, som tillkommit på initiativ av Socialdemokratiska kvinnokonferensens arbetsutskott, är ett av de mest tydliga uttrycken för detta synsätt. Den upprepar till stora delar de tidiga socialisternas synsätt, men här finns också vissa intressanta försök att anpassa teorin till förändrade förhållanden.

Hos Fredrik Ström återfinner vi tron på det kvinnliga förvärsarbetets nödvändiga ökning och han betonar särskilt att detta också gäller för de gifta kvinnorna: "den kapitalistiska utvecklingen tar ingen hänsyn till vare sig hemmets upprätthållande, barnens vård och uppfostran eller dylikt".²² Men även om det är nöden som driver in kvinnorna i industrin och även om kapitalet ockrar på denna nöd, fortsätter författaren, så öppnar denna utveckling nya och positiva möjligheter:

"Ur kvinnans indrivande i industrin skall följa hennes uppvaknande ur hennes mångtusenåriga sömn, skall följa hennes ekonomiska, sociala och politiska frigörelse, skall följa hennes vinnande för de socialistiska idealen. Om även mot både hennes egen och sin egen vilja skall kapitalismen frigöra kvinnan och ge henne den ställning i samhället, som tillkommer henne såsom människa och medborgarinna. Är således den nutida kvinnans väg tung att vandra, så leder den dock mot ett stort och ljus mål."²³

Orsakerna till det tilltagande kvinnoarbetet låg ursprungligen i kapitalets behov av billig arbetskraft kombinerat med arbetarfamiliernas fattigdom och ekonomiska nöd. Dessa drivkrafter bestod, menade Fredrik Ström. Han försökte dock samtidigt anpassa sin argumentation till det faktum att arbetarna bevisligen genom kamp lyckats förbättra sina villkor och framhöll också vikten av att beakta de kulturella behovens stegring.

"Så driver det bestående samhället även den bäst situerade arbetarkvinnan så småningom in i industrien . . . Även hennes speciella behov stiga ju och driva på. Arbetarkvinnan lär även hon känna de enklaste regler för sin sundhet och

hälsa, hon vill icke längre bebo de sämsta kyffen, hon fordrar för sig och de sina en något så när rimlig bostad, en något omväxlande föda, en ren och vacker dräkt. Som ung arbeterska längtar hon efter ett eget rum . . . Som hustru och mor önskar hon sig en liten pryddlig kammare för egen del, där hon i lugn och ro kan efter slutat arbete vila ut, läsa sin tidning och sin bok, taga emot någon bekant, samtala med de sina, utan att vara omgiven av köksångor eller tobaksrök eller arbetsklädernas utdunstningar.²⁴

Här är samma typ av argumentation som den som framfördes av Per Eriksson i broschyren om normalarbetsdagen. Samtidigt som arbetstiden sänks och levnadsstandarden höjs skapas nya behov och därför avtar inte viljan att förändra samhällsförhållandena. Tvärtom blir arbetarna genom ökad bildning mer målmedvetna och angelägna om att avskaffa löneslaveriet, eftersom "de växande behoven hos det arbetande folket äro en av framåtskridandets starkaste drivkrafter. Men de äro också en av orsakerna till, varför kvinnoarbetet icke kan avtaga, än mindre avskaffas, men väl regleras och skyddas för utsugning och missbruk."²⁵

Vid sidan om nöden och de växande behoven anges till sist kvinnornas längtan efter frigörelse som en ytterligare orsak till kvinnoarbetets fortbestånd. Man fick inte bortse från "kvinnornas växande krav på ekonomisk frihet, på social och politisk jämställdhet med mannen, ett krav som föddes och växte sig starkt då, när hon av nöden tvingas att stå på egna ben, då armodet drev henne in i industriens armar."²⁶

Fredrik Ström tillhörde den del av vänsteroppositionen inom partiet som hade sin bas i det Socialdemokratiska ungdomsförbundet och skriften utgavs också på ungdomsförbundet förlag. Det verkar som om de idéer som här kom till uttryck hade störst förankring inom just ungdomsrörelsen. Vi finner dem såväl i Fram och senare Stormklockan som i Brand, t ex i artiklar av Hjalmar Gustafson, vilken först var ansluten till ungsocialisterna och senare till ungdomsförbundet.²⁷ Denne skrev också artiklar i Morgonbris där han pläderade för likställighet mellan könen och angrepp äktenskapsinstitutionen.²⁸

Någon systematisk studie av material från ungdomsrörelsen har jag inte kunnat göra inom ramen för den här undersökningen. Min bedömning utifrån en översiktlig genomgång tyder dock på att man här var mer trogen klassikerna även i fråga om kvinnosyn och kvinnopolitik, vilket låg i linje med en allmän radikalism. Dessutom fanns det här en större benägenhet än inom moderpartiet att diskutera de mer kontroversiella frågorna, delvis av etisk natur, som rörde de mer personliga förhållandena mellan könen, t ex fria förbindelser och barnbegränsning. Särskilt gällde detta ungsocialisterna. Här fanns ju Hinke Bergegren, som 1910 skulle hålla sitt uppmärksammade föredrag Kärlek utan barn. När det gällde dessa frågor gav de

socialistiska teoretikerna inget självklart svar, utan detta var tvärtom en punkt där meningarna kom att gå starkt i sär såväl internationellt som inom svensk socialdemokrati, inte bara inom partiet utan även inom ungdoms- och kvinnorörelse.

Värner Rydén och Fredrik Ströms skrifter gjorde båda anspråk på teoretisk analys. Båda riktade sig utåt och var därmed en del av rörelsens officiella fasad. Här har de fått beteckna de två olika förhållningssätt till kvinnoarbetet som fanns inom rörelsen. Förutom att deras verklighetsbeskrivningar skiljer sig åt så förhåller de sig också olika till de två mål som Hjalmar Branting satte upp i artikeln från 1905. Dessa mål var å ena sidan ekonomiskt oberoende och å den andra upphävande av en tvingande könsmässig arbetsdelning. I Fredrik Ströms fall löstes båda dessa problem, på klassiskt maner, genom antagandet om en fortsatt nödvändig ökning av kvinnoarbetet. När kvinnan kom ut på arbetsmarknaden blev hon, om än exploaterad av kapitalet, automatiskt ekonomiskt oberoende av mannen. Liksom hos Engels försvinner barn- och omvårdnadsproblemet samt även dess konsekvenser för kvinnornas ställning i arbetslivet. Hos Värner Rydén är det i stället familjen och barnen som utgör utgångspunkten och lösningen på vårdproblemet blir höjningen av männens löner till familjeförsörjarlöner. Även hos den senare finns ett visst mått av determinism i det att han förutsätter att industrin med nödvändighet alltmer kommer att efterfråga manliga arbetare. Här aktualiseras överhuvudtaget inte frågan om kvinnans ekonomiska beroende och underordning. Om vi litet förenklat ger de två synsätt som kommer fram i de två skrifterna status av ideologier, så skulle jag vilja hävda att ingen av dem speglade kvinnornas verkliga situation, eller kanske rättare gav svar på de problem som majoriteten av de samtida kvinnorna de facto upplevde.²⁹ Båda var ensidiga. Fredrik Ströms broschyr led av samma brist som de tidiga socialisternas arbete i det att den utgick från en abstrakt likhetsprincip och därmed glömde barnen och den mänskliga reproduktionen. Det var närmast en ideologi för de kvinnor som kunde uppträda på arbetsmarknaden på samma villkor som mannen – och de var få. När Värner Rydén talade om hemmet och barnen tog han fatt i ett viktigt behov inom arbetarklassen – men hur skulle man lösa problemen för alla de kvinnor som hade försörjaransvar, men som inte kunde dra nytta av höjningen av männens löner. Något svar på detta gav han i alla fall inte här. Karaktäristiskt för båda skrifterna är vidare att några motsättningar eller motsatta intressen bland arbetarkvinnorna eller mellan män och kvinnor inom arbetarklassen inte synliggörs.

Politiken ur kvinnornas perspektiv

Det teoretiska svaret på frågan om kvinnans ekonomiska oberoende hade för de socialistiska teoretikerna varit eget arbete och samhällelig barnomsorg. Den praktiskt politiska lösning på problemet med försörjningen av moder och barn som socialdemokratin kom att befordra var dock den manliga familjeförsörjarlönen. Under denna tidiga period var dock detta, som framkom ovan, fortfarande i stor utsträckning outtalat. Ett annat alternativ som framfördes i samtiden och som i likhet med den socialistiska visionen hade kvinnans ekonomiska oberoende som målsättning, var det krav på ett generellt moderskapsskydd bortkopplat både från kvinnans arbete och från mannens ekonomi, som framfördes inom vissa kvinnorörelsesekretsar. Det sistnämnda alternativet har som Ann Taylor Allen påpekat hittills varit ganska misskänt inom kvinnoforskningen och ofta tolkats som en reaktionär lösning av kvinnofrågan.³⁰ Men om man tolkar kravet på detta sätt så innebär det att man endast ser till dimensionen "kvinnans väsen" och inte till det ekonomiska oberoendet. På den sistnämnda punkten var kravet på generellt moderskapsskydd lika systemöverskridande som det socialistiska alternativet.

Kravet på generellt moderskapsskydd hade tex rest av "Bund der Mutterschutz" i Tyskland, en organisation som bl a Ellen Key varit en av initiativtagarna till.³¹ Förutom av Ellen Key så framfördes i Sverige liknande idéer av Frida Stéenhoff, en annan i samtiden omstridd, men i forskningen föga uppmärksammas skribent.³² Det var Ellen Key och Frida Stéenhoff som i Sverige kom att stå som representanter för mer utvecklade kvinnliga ideologiska alternativ till såväl ett konservativt polaritetstänkande som till det abstrakta likhetstänkandet som, åtminstone teoretiskt, fanns inom såväl den liberala som den socialistiska ideologin. Det fanns stora likheter mellan Ellen Keys och Frida Stéenhoffs synsätt men här fanns också avgörande skiljelinjer, framförallt när det gällde synen på "kvinnans väsen".

Det är framförallt denna dimension av Ellen Keys tankesystem som uppmärksammas inom forskningen. År 1896 höll hon, som nämnts, sitt uppmärksammas föredrag "Missbrukad kvinnokraft", där hon utvecklade sina tankar om kvinnans särart och riktade kritik mot kvinnorörelsen för att ha gått för långt i sina emancipationssträvanden. Men vid sidan av detta framhöll hon även vikten av den sexuella frigörelsen och borttagandet av de tvingande banden inom äktenskapet. Kravet på moderskydd var ett led i denna strävan.³³

Frida Stéenhoff var författare och skrev i i första hand dramer, men hon ägnade sig också en hel del åt att skriva debattskrifter i kvinnofrågan. Hon skrev ofta under pseudonymen Harold Gote.

Kvinnans ekonomiska och sexuella oberoende stod centralt för både Frida Stéenhoff och Ellen Key, men de skilde sig åt när det gällde den mer övergripande synen på kvinnans natur och roll i samhället. I stället för att som Ellen Key ta sin utgångspunkt i och göra en dygd av existerande olikheter mellan könen försökte Frida Stéenhoff utveckla ett alternativ som byggde både på ett positivt särartstänkande och på en likhetsprincip.

Jämlikhetssträvandena blev för Frida Stéenhoff ett medel att uppnå det nya etiska idealet inte en hämsko på samhällsutveckling. I broschyren *Feminismens moral* från 1903 kritiserade hon den härskande moralen (och därmed indirekt också Ellen Key) för att ha sökt vältra över all känslighet på kvinnan och allt förstånd på mannen. "Idealet borde ju vara, att varje människa vore både känslig och intelligent. En hel personlighet."³⁴ I en senare skrift hävdade hon att det var kvinnans arbete utanför hemmet som mest bidragit i till hennes frigörelse.³⁵ En annan väsentlig skillnad mellan dessa två uttolkare av samtidsandan var vidare, som Viktor Larsson påpekade i en artikel i *Arbetet* år 1908, att Ellen Key var mer visionär och teoretisk, Frida Stéenhoff mer engagerad i de dagsaktuella frågorna.³⁶ Hennes uppmärksammade drama "Lejonets unge" från 1897 hade handlat om moralfrågor i äktenskapet, i skriften "Humanitet och barnalstring" från 1903 pläderade hon för barnbegränsning och vid ungefär samma tid engagerade hon sig, som vi såg tidigare, i rösträttsdebatten.

I allt som Frida Stéenhoff skrev fanns en udd riktad mot den manliga övermakten och för kvinnans ekonomiska och erotiska frigörelse. Själv betonade hon dock att den feminismens moral som hon förespråkade inte alls var liktydig med en kvinnornas moral. Feminismen hade nu övergått från att vara en kvinnornas strid mot männen till att bli en strid med männen mot andra kvinnor och män. "Det är icke längre en strid mellan *kön*. Icke heller mellan *klasser*. Det är en strid mellan *själar*."³⁷

Frida Stéenhoffs idéer kom inte att få något genomslag på ett samhälleligt plan. I stället konsoliderades familjen och den gifta kvinnan blev, i takt med lönearbetets utbredning, alltmer ekonomiskt beroende av mannen. Som alla udda, icke omedelbart segerrika, idéströmningar har dessa radikala feministiska tankegångar rönt föga uppmärksamhet inom den etablerade forskningen. Ellen Keys idéer är något mer utforskade och de svarar ju också bättre mot samhällsutvecklingen. Vissa av hennes idéer bör vi kanske tillägga: de som rörde mäns och kvinnors olika natur och uppgift i samhället. Någon generell uppvärdering av kvinnors egenskaper och verksamhet, enligt det keyska schemat, kan vi däremot knappast tala om. Det var främst kvinnorna själva som tog till sig denna del av ideologin. Ideerna om

kvinnans underlägsenhet levde i stället vidare i det mansdominerade samhället, öppet eller dolt. I de rasistiska och auktoritära ideologier som utvecklades vid sekelskiftet framträdde de i extremt renodlad form.³⁸

Inom forskningen har idédebatten inom såväl den borgerliga som den socialdemokratiska kvinnorörelsen kring sekelskiftet beskrivits som en pendling mellan ett likställighetstänkande och ett särartstänkande.³⁹ När det gäller de socialdemokratiska kvinnorna har Yvonne Hirdman i uppsatsen "Den socialistiska hemmafrun" hävdats att det under 1900-talets första årtionde sker en ideologisk förskjutning i riktning mot ett särartstänkande inom rörelsen och då särskilt framhållit Ellen Keys betydelse. Hon sätter en gräns omkring 1908-1909 då hon menar att striden mellan likhets- och särartstänkandet var avgjord och Ellen Key stod som ödiskutabel segrare.⁴⁰ Detta är dock en karaktäristik som jag kommer att sätta frågetecken inför. Även om Ellen Keys idéer om den kvinnliga särarten obestridda var av stor betydelse även för de socialdemokratiska kvinnorna så skymmer denna karaktäristik de mer udda idéer, som förespråkades av exempelvis Frida Stéenhoff, där målsättningen var att upphäva den ideologiska tudelningen. Min empiriska analys av de socialdemokratiska kvinnornas självbild och politiska strategi uppvisar dessutom en så mångfacetterad och många gånger motsägelsefull bild att begreppen likhet och särart överhuvudtaget framstår som alltför trubbiga redskap för en meningsfull analys.

Likhet och särart

Det konsekventa likställighetstänkandet som fanns hos t ex den tidiga Clara Zetkin fick också visst gehör inom den socialdemokratiska kvinnorörelsen. Under år 1900 anordnade t ex Stockholms allmänna kvinnoklubb ett flertal möten där kvinnofrågans mer principiella sida kom upp till diskussion och likhetsprincipen kom till uttryck. Ett av dessa var det tidigare omnämnda mötet angående skyddslagstiftningen, där flera av kvinnorna på principiella grunder uttalade sig mot en särlagstiftning för kvinnoarbetet.⁴¹ Vid ett annat möte pläderade Helene Ugland för att kollektiva barnuppfostringsanstalter skulle lösa de framtida barnomsorgsproblemen och fick även ett visst stöd för detta i diskussionen.⁴² Ett ytterligare tecken på att likställighetsidéerna hade en viss förankring inom den tidiga kvinnorörelsen är att Morgonbris redaktion lät översätta Clara Zetkins skrift "Arbeterskorna och nutidens kvinnofråga" från 1889 och publicerade den som följetong i de första årgångarna.⁴³ I ett av dessa nummer publicerades

vidare en artikel av Gustav Bang om gemensamma kök.⁴⁴ Helene Ugland som fortsätter att hålla fast vid de här idéerna och som också profilerade sig i den sexuella frågan var dessutom en flitig föredrags-hållare landet över.⁴⁵

Likställighetstanken var således väl företrädd i den utåtriktade propagandan, men här fanns också, liksom inom den manligt dominerade delen av rörelsen, en tendens att framhålla kvinnoarbets negativa sidor utan någon koppling till en frigörelse av något slag. I Ellen Keys anda betonades ibland kvinnornas särskilda egenskaper och farorna med en alltför långtgående likställighet.⁴⁶

Ser vi till spaltutrymmet i Morgonbris och till de principiellt hållna artiklarna så var det troligtvis den förra uppfattningen som dominerade. Men detta berodde antagligen på att det var denna som var den teoretiskt godkända och utvecklade och inte på att den hade någon bredare förankring bland arbetarkvinnor i gemen. Arbete på lika villkor och utan bekymmer för barnens vård, var visioner för det nya riket som hade föga med kvinnornas vardagsverklighet att göra. På samma grunder kan man sätta frågetecken för den vanliga uppfattningen att Ellen Keys romantiska kvinnouppfattning, som fick en hyllning redan i Morgonbris första nummer, omedelbart vann gehör bland arbetarkvinnorna. I en tid av dubbelarbete, ekonomisk nöd och överhuvudtaget osäkra villkor måste hennes framtidsvision ha tett sig lika utopisk som den marxistiska. Med detta vill jag varna för att sätta varje yttrande från kvinnornas sida om behovet av att värna moderskapet eller tänka på barnen som ett uttryck för ett särarts – eller polaritetstänkande, då det kanske i stället mycket enkelt kan ses som ett svar på faktiska problem, vilka i sin tur gav upphov till åtgärder som i förlängningen kanske gynnade denna typ av tänkande. Vi får dessutom akta oss för att utgå från dagens definition av arbete. Hemarbete var då något annat än i dag och värderades sannolikt också på annat sätt. Ställdes en gift kvinna inför valet mellan ett hårt, enformigt och slitsamt utearbete och ett tillika hårt men ändå ganska fritt arbete i hemmet valde hon säkert det senare, men problemet var att hon i regel inte ställdes inför detta val. Detta tror jag är en viktig utgångspunkt, dvs verklighetens motsägelserfullhet och begränsningar vilket satte ramar för handlingsutrymme och handlingsalternativ. I analysen av kvinnornas åsikter och handlingar kan vi inte ta vår utgångspunkt i vad vi tycker skulle vara radikalt och frigörande eller i några abstrakta principer och rättigheter, utan vi måste se det i perspektivet av den verklighet dessa kvinnor levde i.

Eftersom de motsatta kvinnointressena fanns representerade inom kvinnorörelsen kom de ideologiska motsägelserna och oklarheterna att synliggöras här på ett annat sätt än inom den manliga delen av

arbetarrörelsen. Motsägelserna uppmärksammas också ibland, men i regel försöker man "lösa" dem genom att, i likhet med partiet som helhet, splittra upp problematiken i stället för att diskutera den i hela dess komplexitet. Man behandlade lönearbetet för sig, den gifta kvinnans ställning för sig, den ensamstående moderns för sig etc. I denna strävan att företräda de motstridiga intressen som fanns inom rörelsen kom man tidvis i konflikt med existerande klass- och könsbarriärer, de senare även inom rörelsen.

Lika lön - familjeförsörjarlön

De första socialdemokratiska kvinnokongressernas behandling av frågor med anknytning till kvinnors lönearbete präglades av likstäl-
lighetstänkandet. Som vi såg tidigare avvisades särbestämmelser för kvinnoarbetet. Vidare anslöt man sig till principen om lika lön samt manade till organisering av hemarbeterskorna.

Samtidigt uttalade man sig vid kongressförhandlingarna 1907 om nyttan och behovet av ekonomiskolor för "utbildandet av praktiska husmödrar inom arbetsklassen. . ." ⁴⁷ Ett uttalande som pekade på en helt annan verklighet än den som synliggjordes i resolutionerna om rätten till arbete, lika lön och organisation.

Principen om lika lön hade nu, från att tidigare huvudsakligen ha varit ett av vapnen i de yrkeslärdas arbetarnas kamp mot kvinnoarbetet, blivit ett av kvinnorna omhuldat krav. Initiativet i den här frågan kom som väntat från kvinnogrupper som själva arbetade i blandade yrken där lönejämförelser blev aktuella. Tobaksarbeterskan Augusta Lock, som arbetade i den enda bransch där lika lön, åtminstone på papperet, var genomförd, tog upp frågan vid 1903 års LO-kongress, dock utan resultat. ⁴⁸ Vid 1909 års kongress aktualiserades den återigen, nu på initiativ av Anna Johansson, ordförande i Bryggeriarbetareförbundets kvinnliga avdelning i Stockholm. Kongressen uttalade sig visserligen vid detta senare tillfälle för principen om lika lön, men ansåg sig inte ha någon befogenhet att ålägga förbunden något i detta avseende. ⁴⁹

Även vid den första socialdemokratiska kvinnokonferensen 1907 var det Anna Johansson och Bryggeriarbetaravdelningen som tog upp likalöns-frågan, hänvisande till det "orätta uti att arbetet betalas efter könen och ej efter dess värde." ⁵⁰ Här fick man stöd av konferensen, vilken antog följande uttalande:

"Allmänt känd är den stora orättvisa, som inom alla yrken är rådande, att arbete ej betalas efter sitt värde, utan alltid tages hänsyn till vilken som utför detsamma. Alla omkostnader i mat, hyra, kläder mm ställa sig i genomsnitt lika dyra för kvinnor som för män. Konferensen uppmanar därför de fackliga

organisationerna att mera än hittills beakta denna rättvisa princip och praktiskt söka genomföra densamma.”⁵¹

Vid kongressen året efter motionerade Göteborgs kvinnoklubb i frågan. Ruth Gustafsson hävdade då att den egentligen hörde hemma i den fackliga rörelsen och att kvinnokongressen fick nöja sig med att energiskt understryka principen. Hon föreslog att man skulle anta samma uttalande som året innan, vilket man också gjorde.⁵² Som framhölls tidigare diskuterades fortlöpande förhållandet mellan fackligt och politiskt arbete inom kvinnoklubbarna och vid kongresserna. Uttalanden liknande det ovanstående vittnar om den särskiltnadsprocess som var på gång. Ser vi till de kvinnoklubbar jag studerat närmare, dvs Stockholms allmänna kvinnoklubb och Malmö kvinnliga diskussionsklubb, så diskuterade man överhuvudtaget inte frågan om lika lön under den här perioden.

Lönefrågan kom också på tal i samband med behandlingen av förhållandena inom hemindustrin. Malmö kvinnliga diskussionsklubb hade år 1907 lämnat in en motion där man ville att konferensen skulle ta ställning till vad som kunde göras för att höja hemindustriarbeterskornas löner till en nivå som motsvarade den självförsörjande kvinnans behov. Som motivering för yrkandet angavs att vissa kvinnor inom hemindustrin – döttrar och hustrur som enbart behövde ”något bidrag till familjen eller till eget behov av lyx och nöjen” – tog arbete till underpris och därmed gjorde förhållandena för de självförsörjande kvinnorna ännu svårare.⁵³ I den efterföljande diskussionen klargjorde Mathilda Persson motionens syfte ytterligare genom att protestera mot att de organiserade arbetarnas hustrur överhuvudtaget tog hemarbete. Hon ansåg ”det vara mannens skyldighet att försörja sin hustru om hans avlönning räckte därtill.”⁵⁴ När frågan diskuterats i Malmöklubben, där flera framfört en likartad uppfattning, hade någon hävdat att man i denna motion kommit åt själva kärnpunkten i frågan om kvinnoarbetet.⁵⁵ Och otvivelaktigt pekade man här på något mycket centralt, då man fokuserade på de varierande levnadsvillkor som rådde för olika grupper av kvinnor inom arbetarklassen vid denna tid och den potentiella motsättning som därmed också fanns mellan gifta, helt eller delvis av män försörjda kvinnor och självförsörjerskor. Denna motsättning påtalades också av en insändarskräbent i Arbetet apropå ett föredrag om likställighet som hållits av Helene Ugland i Malmö.

”Är man på det klara med, att samma lön skall betalas för samma arbete, vare sig det utföres av man eller kvinna, gift eller ogift, försörjare eller icke försörjare, och likaledes har klart för sig lönarbetets järnlag, att arbetslönens höjd står i direkt förhållande till de oundgängligaste levnadsförhållandena, så framstår ... frågan: varav skall då mannen försörja hustru och barn ...?”⁵⁶

Denna kärnfråga togs dock inte upp till diskussion vid konferensen. Den lösning på konflikten som Mathilda Persson antytt i diskussionen, dvs att arbetarkvinnor i välbeställda familjer skulle avstå från att ta hemarbete – en lösning som innebar ett brott mot en av arbetarrörelsens grundprinciper, dvs rätten till arbete – väckte ingen diskussion. Kanhända var det inte så märkligt, då Mathilda Perssons förslag rent praktiskt bör ha tett sig som en rimlig lösning på en motsättning mellan behövande och icke-behövande. Någon slutgiltig lösning på det generella problemet lika lön/familjeförsörjarlön kunde det dock inte vara. För även om de bättre ställda gifta arbeterskorna försvann från arbetsmarknaden skulle stora olikheter i försörjningsbörda kvarstå bland dem som var kvar – mellan gifta och ogifta, mellan ensamstående med respektive utan barn och mellan dem som hade stora och dem som hade små familjer.

Styrelsen för kvinnornas fackförbund hade också lämnat in en motion angående förhållandena inom hemindustrin. I denna låg betoningen mer på de allmänt sett dåliga arbetsvillkoren inom denna industri och på behovet av organisation. Man påvisade att det fanns ett motstånd mot organisering från såväl kvinnornas egen som från männens sida och man föreslog följande, till de senare riktade, uttalande, vilket också antogs av konferensen:

"Ingen organiserad arbetare får, om han vill anses solidarisk i klasskampen, tolerera att hans hustru eller övriga kvinnliga anförvanter, såvida de äro lönarbetare, står utanför sin organisation."⁵⁷

Härigenom doldes återigen den motsättning som i någon mån kommit fram i Malmö-motionen. Genom att behandla lönearbetet för sig och frågor rörande äktenskap och barn för sig slapp man att explicit ta ställning till den grundläggande konflikt som fanns mellan likalöneprincipen och den faktiska verklighet, där den manliga familjelönen för vissa arbetare var helt eller i alla fall delvis genomförd. Frågan om lönearbeterskorna kan behandlas för sig, "medan de gifta kvinnorna genom sina män ju i alla fall hade fördelar av fackföreningsrörelsen. . .", som Anna Sterky uttryckte det vid ett tillfälle.⁵⁸ Detta lyckades man dock inte alltid med och då blottlades de grundläggande intresse motsättningar som fanns inom rörelsen.

Ser vi till diskussionen angående nattarbetsförbudet så finner vi att kvinnornas strävan att hålla frågorna åtskilda stupade på att de av lagens anhängare anklagades för att vara ensidigt feministiska och inte ta hänsyn till behovet av ett skydd för mor och barn. I det första uttalandet från kvinnorna år 1907 betraktades problemet helt ur arbetsmarknadens synvinkel – lagen hotade lönearbeterskornas intressen och skulle ytterligare skärpa konkurrensen på arbetsmark-

naden. I nästa större uttalande på våren 1908 tvingades man också motivera varför en särslagstiftning för kvinnoarbetet inte skulle skydda modern och vilka åtgärder man skulle kunna fordra i stället. Här kom då frågan om moderskapsförsäkring och skyddet av hemindustrin in.⁵⁹

Moderskap, försörjning, frigörelse

I den klassiska marxistiska konceptionen av kvinnoarbete och familj kunde knappast ett krav på moderskapsförsäkring, annat än i mycket begränsad mening, innefattas. Det var som Clara Zetkin skrev i sina tidiga artiklar endast under själva diperioden som barnet behövde modern, för övrigt skulle samhället ombesörja barnuppfostran. Den kollektiva barnuppfostran hade sporadiskt kommit på tal inom den svenska socialdemokratien på 1880- och 1890-talen. I och med att Morgonbris nu översatte och publicerade Clara Zetkins broschyr aktualiserades frågan igen. Vid ett av de offentliga möten som Stockholms allmänna kvinnoklubb anordnade i början på seklet hade man, som nämnts, diskuterat framtida kollektiv barnuppfostran. Helene Ugland, som höll inledningsanförandet, hävdade att den privata barnuppfostringens saga nu var all. På grund av kvinnors ökade lönarbete måste man ställa sig in på att lämna sina barn till kollektiva inrättningar. Hon fick stöd för denna uppfattning av bl a Anna Sterky. Kvinnoarbetets ökning samt samhällets intresse av den kommande generationens sunda utveckling var de huvudargument som framfördes för denna uppfattning. Endast Helene Ugland själv gjorde en direkt koppling till ett kvinnofrigörelseperspektiv. Allt eftersom utveckling och kultur stiger så stiger också kvinnans anspråk på livet, hävdade hon. Kvinnan vill då ej längre vara "mannens lydigt tjänarinna utan en fri människa som kan följa sin egen vilja".⁶⁰

Något generellt krav på samhällelig barnomsorg kom dock inte att resas av den socialdemokratiska kvinnorörelsen och inför den kritik som sådana förslag i regel väckte retirerade man snabbt. En manlig reaktion på kvinnornas krav på barnuppfostringsanstalter publicerades t ex i Morgonbris år 1905. Artikelförfattaren, signaturen "Holger", hade vid ett av Stockholms allmänna kvinnoklubbns möten framkastat tanken att hemmen kanske skulle kunna fungera ändå och raljerade kring reaktionen:

"Det var en djärv synpunkt, det hade ingen tänkt på. Ja visst, ja. Hemmet ja. Det var verkligen något att fundera på tyckte de barnlösa kvinnorna, men alla de som hade barn såg med varm blick på mig. De voro tacksamma mot mig, som något talat för hemmet, trots att jag var socialist och allt sånt där."⁶¹

Uppfostra barnen i hemmen – det kan de mammor göra som har en man vars inkomster räcker till, skrev redaktionen i en kommentar, men det var inte för dessa barn som de föreslagna barnhemmen var tänkta, utan för dem, "vars mamma får stå i fabriken dagen i ända och med oro och sorg jämt får tänka på småttingarna hemma, som äro överlämnade åt sig själva och slumpen. Vi tro fortfarande att dessa barn skola må bättre i ett barnhem där de fång skötsel än i ett 'hem' där modern är borta och de sålunda ingen skötsel få."⁶² Här blev den kollektiva barnomsorgen en nödlösning och inte något som man förordade av principiella skäl. En liknande uppfattning hävdade Amanda Horney vid ett möte i Stockholms allmänna kvinnoklubb vid samma tid.⁶³

Men, om nu inte ett avskaffande av familjen som uppfostringscentrum var att förorda hur skulle då försörjningsfrågan för den hemmavarande kvinnan och för barnen, kunna lösas?

Frågan om kvinnans ekonomiska oberoende hade i den socialistiska ideologin fått sin lösning genom antagandet om ett kontinuerligt ökande kvinnoarbete. Någon beredskap att svara på ovanstående fråga, som aktualiserades när utvecklingen av familjen inte följde i de spår man antagit, hade man inte. Hjalmar Branting hade visserligen talat om ett gradvis upphävande av de tvingande ekonomiska banden inom äktenskapet, men hade inte kommit med några förslag på konkreta politiska åtgärder. När Edvard Wawrinsky lade fram en motion om moderskapsförsäkring vid 1908 års riksdag stöddes den av de socialdemokratiska riksdagsmännen. Men detta förslag var i själva verket av mycket begränsad omfattning. Det gällde enbart industriarbeterskor och ersättningen skulle endast utbetalas veckorna före och efter förlossningen. Även om denna moderskapsförsäkring i och för sig naturligtvis var en mycket angelägen reform, med tanke på att arbetarskyddslagen från år 1900 förbjöd kvinnor att arbeta under denna tid, så syftade den inte till att lösa den mer allmänna frågan om kvinnans och barnens utsatthet till följd av det ekonomiska beroendet av mannen. När det gällde detta var det av naturliga skäl i första hand kvinnor – inom och utanför den socialdemokratiska rörelsen – som kom att engagera sig.

I Sverige var det, som nämnts, Ellen Key och Frida Stéenhoff som vid sekelskiftet stod för de mer utvecklades kvinnliga ideologiska alternativen, kvinnliga i den meningen att det tog fatt i de frågor och problem – rörande dubbelarbetet och den sexuella frigörelsen – som de etablerade ideologierna dolde. De ställde sig båda bakom de inledningsvis omnämnda strävandena för att skapa ekonomiskt oberoende och trygghet för mor och barn, men deras syn på kvinnans natur och roll i samhället skilde sig ändå i grunden åt. Medan Ellen

Key framhöll väsensskillnaden mellan och kvinna och menade att kvinnans liv var vigd för moderskapet, försökte Frida Stéenhoff formulera ett alternativ som gav kvinnan rätt till både barn och arbete.

Både Ellen Keys idéer om "samhällsmodern" och Frida Stéenhoffs "feminism" kom att vara av betydelse för de socialdemokratiska kvinnorna, men här närmade man sig frågorna praktiskt och konkret – de mer principiella diskussionerna lyser i stort sett med sin frånvaro.⁶⁴ Ett viktigt krav som framfördes vid de första kvinnokongresserna var alla kvinnors rätt till moderskap, ett krav som till en del också innebar ett angrepp på det ekonomiska beroendet. Vidare diskuterade man huruvida kvinnan skulle ha rätt att använda barnbegränsning som ett medel för att förbättra sin och de sinas situation samt för att själv få större kontroll över sitt liv.

Moderskap och äktenskap

Redan vid 1905 års partikongress lämnade Malmö arbetarkommun, på initiativ av kvinnliga diskussionsklubben, in en motion där man ställde frågan om vilka åtgärder som kunde vidtas till förmån för ogifta, övergivna, utblottade barnaföderskor. Elma Danielsson talade för motionen och fick i debatten stöd av andra kvinnor. Såväl Elma Danielsson som Anna Sterky hävdade att den man som övergav en gravid kvinna var att likna vid strejkbrytaren som förräder sina kamrater. Man sökte således politisera även förhållandet mellan könen. Motionen fick även stöd från manligt håll. F V Thorsson deklarerade att han var villig att frambära varje förslag som syftade till att förbättra dessa kvinnors ställning, men tillade samtidigt att det också gällde för männen att reformera sig själva. Efter diskussionen, som var ganska kort, hänsköts frågan till partistyrelsen och riksdagsgruppen för utredning och förslag till eventuella åtgärder.⁶⁵

Vid 1907 års socialdemokratiska kvinnokonferens förelåg inte mindre än fyra motioner angående förbättringar av den ogifta/ensamstående moderns ställning. Motionerna var insända av kvinnoklubbarna i Malmö, Eskilstuna och Grängesberg. Tre av dem gällde den ogifta modern, medan det i den fjärde, som kom från Eskilstuna kvinnoklubb, talades om alla mödrar "som äro utan ekonomiskt eller manligt stöd".⁶⁶ Dr Alma Sundquist höll inledningsanförandet och föreslog omfattande åtgärder i rättsligt, ekonomiskt och barnomsorgshänseende för att underlätta dessa mödrars situation.⁶⁷

Vad det här ytterst gällde var att möjliggöra moderskap utanför äktenskapet. Två olika tendenser löper genom diskussionen. Den ena gällde förslag om åtgärder för att få barnafadern att ta sitt ansvar,

ekonomiskt och moraliskt. Den andra var inriktad på behovet av statliga ingripanden. Den resolution som konferensen kom att anta innefattade båda dessa typer av åtgärder. Bland de förra kan nämnas krav på att även modern skulle få rätt att avlägga ed i faderskapsmål samt att mannen skulle åläggas skyldighet att bidra till kvinnans underhåll under tiden närmast före och efter förlossningen. Vidare ville man avskaffa den bestämmelse som sade att barnet skulle uppfostras i moderns levnadsställning och krävde att staten skulle fastslå uppfostringsbidrag i förhållande till båda parternas inkomster. När det gällde direkta statliga åtgärder ville man att modern, i de fall fadern inte fullgjorde sina skyldigheter, skulle kunna erhålla underhåll av allmänna medel (ej fattigvård). Vidare föreslogs upprättande av hem för ogifta mödrar i förening med barnkrubbor, samt barnkrubbor i offentlig regi i industricentra.⁶⁸

I diskussionen riktades också viss kritik mot äktenskapsinstitutionen, en kritik som inte blir synlig i resolutionen. Det var Ruth Gustafson som pläderade för det "fria äktenskapet", vilket skulle möjliggöras om de utomäktenskapliga barnen fick en laglig rätt gentemot fadern. På denna punkt opponerade sig emellertid Kata Dalström, som inte ansåg det fria äktenskapet vara allena saliggörande utan menade att man i stället borde arbeta för att göra det lättare att få skilsmässa. Hon vände sig dessutom mot att var och en som satte barn till världen skulle ha rätt till statens underhåll. Här fanns risk för att de samvetsömma och betänksamma skulle få bekosta de samvetslösa och obetänksamma barn.⁶⁹ Nu gällde ju inte diskussionen alla mödrar utan endast dem som saknade manligt och ekonomiskt stöd, som Ruth Gustafson också påpekade, men detta lilla meningsutbyte visar hur känslig hela den här frågan var. När man i ett annat uttalande fordrade ett upphävande av mannens målsmansskap inleddes uttalandet med en försäkran om att man gjorde det "utan att giva något på hand åt en ensidig kvinnosaksrörelse".⁷⁰

"Kvinnosaksrörelsen" var emellertid knappast intresserad av att upplösa äktenskapet. Här var nog egentligen de socialdemokratiska kvinnorna – eller i alla fall vissa grupper bland dem – mer radikala, då kravet på allas rätt till moderskap måste betraktas som ett för den tiden mycket radikalt krav.⁷¹

Samvetsäktenskapet vill vi ha, inte fri kärlek, stod det att läsa i en artikel i Morgonbris år 1908. Huvudskälet till att man borde ingå samvetsäktenskap var att man därigenom skulle undgå de förnedrande äktenskapslagarna, som ställde den gifta kvinnan under mannens förmynderskap.⁷² Hur pass förankrad den här uppfattningen var bland partiets medlemmar och i vilken utsträckning man sökte leva efter den är svårt att säga. Exempel på samvetsäktenskap finns, såväl

bland "vanliga" partimedlemmar som bland de ledande.⁷³ Det är troligt att kvinnorna pga av sin mer utsatta ställning var mer tveksamma. Här fanns nog sannolikt också bra mycket av konventionalism kvar, inte minst bland kvinnorna. Det framgår bla vid läsningen av protokollen från mötena i Malmö kvinnliga diskussionsklubb där man betydligt livligare än i systerklubben i Stockholm diskuterade moralfrågor av olika slag och där kvinnornas egna fördömanden av sina "fallna" systrar ständigt kommer på tal och kritiserar.⁷⁴

Legala äktenskap eller samvetsäktenskap var en sak. Kvarstod så frågan om äktenskap och moderskap överhuvudtaget skulle vara sammanbundna. De socialdemokratiska kvinnorna gick som vi såg en bit på vägen och föreslog olika åtgärder som skulle möjliggöra allas moderskap – oavsett ekonomiska villkor och civilstånd. Så långt som till att helt vilja upphäva bandet gick man dock inte. Att under nuvarande förhållanden ha helt oreglerade förhållanden var omöjligt, hävdades i artikeln om samvetsäktenskap. För kvinnornas och barnens skull fordrades vissa ekonomiska garantier av fadern.⁷⁵ I detta samhälle måste vi män svara för faderskapet hade FV Thorsson i samma anda hävdat vid 1905 års partikongress.⁷⁶ Här och nu blev det, som i den socialdemokratiska politiken överhuvudtaget, fråga om en kompromiss.

De samtida strävandena att göra mödrar och barn helt ekonomiskt oberoende av fadern uppmärksammades i Morgonbris i ett par artiklar år 1909 och 1910 där signaturen N.K presenterade organisationen "Bund für Mutterschutz" och pläderade för dess bärande idéer.⁷⁷ Författaren inledde med att kritisera det aktuella förslaget om moderskapsförsäkring, vilket tidigare ingående presenterats i tidskriften, och hävdade att denna reform, eftersom den endast gällde ekonomisk ersättning under barnsängsvilan, var otillräcklig såväl med tanke på kvinnans frigörelse som på barnens trygghet. På samma sätt som i den ursprungliga socialistiska uppfattningen ses det ekonomiska oberoendet som grunden för en kvinnofrigörelse, men det var inte nödvändigtvis genom annat arbete (än det med barnen) som detta skulle uppnås, utan genom det allmännas försorg. Vad man konkret önskade var en generell moderskapsförsäkring, som inte var bunden till vare sig yrke eller samhällsklass, som skulle gälla såväl gift som ogift samt utgå till dess att barnet kunde försörja sig självt.

"Först när moderskapet ej längre är bundet vid äktenskapet kunna vi säga att kvinnan uppnått ett självständigt människovärde, då är hon ej som nu, antingen slav under sitt arbete eller under mannen."⁷⁸

Detta var ett för den socialdemokratiska kvinnorörelsen – där man i

regel var så försiktig i sina anklagelser mot männen – mycket extremt inlägg. Förslagen till ett nära samarbete över klassgränser gör det troligt att författaren/författarinnan inte själv var socialdemokrat.

Men anklagelserna mot mannen/mansväldet finns latent även hos de socialdemokratiska kvinnorna, liksom strävan efter oberoende. Anklagelserna mot männen framkommer särskilt tydligt i diskussionerna om den ensamstående modern. I det fall en man övergav en kvinna ur sin egen klass kunde man ju inte hänvisa vare sig till klassförtrycket eller till taktiken. När kvinnorna vid 1905 års kongress jämställde dessa män med strejkbrytare och kallade dem förrädare var det heller ingen som opponerade sig. Det var dock en ömtålig fråga, så ömtålig att den, enligt Anna Sterky, fick somliga män att se skamsna ut.⁷⁹ Frågan aktualiseras igen år 1910 i en motion till den andra Internationella socialdemokratiska kvinnokongressen. Det var den socialdemokratiska kvinnoklubben i Norrköping som låg bakom motionen, vilken var betydligt skarpare formulerad än den som Malmö arbetarekommun lagt fram vid partiets kongress 1905. I den hade man frågat vilka humanitetsåtgärder som kunde vidtagas till de ogifta mödrarnas skydd. Här krävde man att arbetarpartierna skulle uttala sin solidaritet med kvinnorna genom att, "... stämpla alla män, som övergivit de kvinnor till vilkas barn de äro fäder, som simpla förrädare och vädja till alla manliga organisationer att iakttaga detta."⁸⁰ Det skulle dock visa sig att man här gått för långt. Motionen kom inte ens upp till behandling vid kongressen och i en artikel i Socialdemokraten avfärdade den som ett "missfoster".⁸¹

I diskussionerna ångående den ogifta moderns ställning aktualiserades på ett helt annat sätt än i de diskussionerna om rösträtten och nattarbetsförbudet det direkta förhållandet mellan man och kvinna, men det fanns alltså ett starkt motstånd mot att politisera detta förhållande. Detta framkom även vid 1911 års svenska partikongress då Malmö arbetarekommun i en motion fäste uppmärksamheten på relationerna mellan män och kvinnor på arbetsplatserna. Motionen, som riktade en maning till de manliga arbetarna att behandla sina kvinnliga arbetskamrater med mer aktning, avfärdades som orättvis och ogrundad. Följande utlåtande, formulerat av partistyrelsen, blev kongressens svar:

"Motionären riktar i förestående motion en synnerligen kränkande anmärkning, emot en stor arbetaregrupp, med det kategoriska påståendet, att uppfattningen om det påtalade förhållandet 'är tämligen allmän'. På så lösliga grunder kan styrelsen icke föreslå kongressen att rikta någon admonition mot de manlige arbetarna."⁸²

Barnbegränsning

En annan i samhället kontroversiell fråga som väckte livlig debatt bland de socialdemokratiska kvinnorna var den om barnbegränsning. Liksom när det gällde de ogifta mödrarnas situation kom initiativet även i denna fråga i stor utsträckning från Skåne. Senare togs den upp i Norrköping.

Redan i januari 1906 satte Malmö kvinnliga diskussionsklubb upp frågan om barnbegränsning som en punkt på dagordningen. Rubriken var "Humanitet och barnalstring", vilket visar att man inspirerats av Frida Stéenoffs broschyr. Alla i diskussionen yttrade sig positivt och man beslöt att uttrycka sitt principiella instämmande i den uppfattning som kom till uttryck i broschyren samt att offentliggöra denna sin uppfattning i Arbetet.⁸³ Vid den Skånska kvinnokonferensen två år senare togs frågan upp igen och även här var man positiv.

"Tills samhället hunnit den utveckling, att det finner med sitt eget intresse förenligt garantera sina blivande medborgares underhåll och fostran till goda och nyttiga människor, ha fattiga föräldrar både rättighet och skyldighet att söka avpassa barnantalet efter *försörjningsförmågan* genom att med vetenskapsens tillhjälp göra befruktningen beroende av sin *vilja* i stället för av *slumpen*."⁸⁴

I Morgonbris rapporteras att ett liknande uttalande tagits av den kvinnokonferens för Västmanland-Södermanland som anordnades strax efter.⁸⁵ Spontant synes man således på många håll ha reagerat positivt och tagit till sig idéerna om barnbegränsning. När frågan kom upp till diskussion vid 1908 års kvinnokongress framkom det emellertid att det rådde mycket delade meningar inom rörelsen och debatten blev följaktligen också livlig. Norrköpings kvinnoklubb hade lämnat in en motion där man önskade att kongressen skulle anta den Skånska kvinnokonferensens uttalande samt att man skulle utge en broschyr i ämnet som gav "kvinnan kunskaper om hur hon kunde göra havandeskapet beroende av sin vilja."⁸⁶

Liksom året innan, när det gällt de ensamstående mödrarna, var det dr Alma Sundqvist som höll inledningsanförandet. Hon betonade nu på ett helt annat sätt än året innan moderskapet som kvinnans särskilda kall och avrådde från att göra agitationen för preventivmedel till en huvudsak i rörelsens verksamhet.

"Ser vi könsdriften från biologisk synpunkt, så måste vi ju se dess intima samband med fortplantningen. Alstrandet av nya liv är det mål naturen satt för densamma. Det är särskilt farligt för kvinnorna att helt och hållet uppgå synen på detta sammanhang. Kvinnan har ju i moderskapet sitt alldeles speciella område. Där kan hon göra sin stora insats i framtidens gestaltning och som alla stora uppgifter återverkar denna om den tas på allvar, utvecklande och förädlade på hennes eget väsen. På det hela taget är moderskapets betydelse för kvinnan oomtvistligt. . . . den mest givande ståndpunkten består i att samla

sig kring kravet på goda uppväxtvillkor för barnen, oavsett föräldrarnas ekonomiska ställning, aktning, erkännande samt stöd åt varje kvinna som fyller sina modersplikter, hon må vara gift eller ogift, rik eller fattig.⁸⁷

Barnbegränsning ställdes här i motsatsställning till rätten till moderskap. Så gjorde också Kata Dalström då hon, som alltid vaksam mot "feministiska övertramp", framhöll:

"... att man icke borde göra den sexuella frågan till det centrala i arbetarrörelsen, såsom fallet har varit med Frida Stéenhoff och fru Ugland-Andersson, enär en mängd andra spörsmål äro av oerhört mycket större betydelse. Vi böra i stället genom lagar om modersskydd söka trygga mödrarnas, de giftas som ogiftas, ställning. Moderskapet utvecklar och förädlar kvinnan, därför bör det ej betraktas som något ont eller som en skam."⁸⁸

Detta motsatsförhållande mellan barnbegränsning och moderskapets värde kom också att prägla den efterföljande debatten, där de som förespråkade motionen indirekt anklagades för att inte tillräckligt uppskatta moderskapet. Det var huvudsakligen Stockholmsdelegater som talade mot motionen, t ex Anna Sterky och Ruth Gustafsson, som båda var medlemmar av AU. För motionen talade en blandad skara, däribland Helene Ugland-Andersson och Elma Danielsson, från Norrköping respektive Malmö, samt delegater från Göteborg, Gävle, Sundsvall och Kiruna.

Eftersom meningarna var så delade tillsattes ett utskott för att utarbeta ett uttalande. Detta kom att gå helt i linje med de åsikter som framförts i Alma Sundqvists inledningsanförande. Det inleddes med krav på moderskapsförsäkring och på att mödrarna skulle få undervisning i barnavård. Därefter uppmanades kvinnoorganisationerna i allmänna ordalag att verka för att sprida upplysning om de sexuella frågorna, eventuellt genom utgivandet av en broschyr.⁸⁹ Något direkt uttalande i barnbegränsningsfrågan gjordes således inte, vilket också föranledde en reservation, undertecknad av 23 delegater, där man protesterade mot att uttalandet fristående från motionen inte gjorde klart vad frågan egentligen gällde, nämligen "upplysning om förebyggande av för täta havandeskap".⁹⁰

Om frågan om barnbegränsning var kontroversiell bland kvinnorna, så verkar den nästan ha varit tabubelagd inom den manliga delen av arbetarrörelsen, i alla fall om vi ser till partiet. Inom ungdomsrörelsen var det annorlunda. Framförallt var det ungsocialisterna som agerade i detta sammanhang, men även inom det socialdemokratiska ungdomsförbundet diskuterade man frågan och ställde sig positiv till upplysning.⁹¹ Frågan om barnbegränsning var liksom äktenskapsfrågan dubbel och rörde både försörjning och oberoende. I kvinnornas diskussion låg tonvikten på den förra aspekten, en iakttagelse som Ida Blom också gjort för norsk kvinnodebatt.⁹² När Hinke Bergegren

höll sitt berömda föredrag om behovet av barnbegränsning inom arbetarklassen fick det titeln *Kärlek utan barn*, en titel som rönt kritik i en artikel i *Morgonbris* därför att den lett tankarna i fel riktning och fått till följd en snedvridning av debatten.⁹³

Kvinnosyn och kvinnopolitik - en slutkommentar

När vi studerade den socialdemokratiska rörelsens officiella, huvudsakligen manliga, fasad kunde vi grovt urskilja två principiellt åtskilda synsätt när det gäller kvinnans roll i samhällslivet och i arbetet; det ena med sin utgångspunkt i lönearbetet och idén om könens likhet och det andra i moderskapet och baserat på en olikhetsprincip. Ingen av dessa ideologier speglade i själva verket den faktiska situation som majoriteten av arbetarkvinnorna levde i kring sekelskiftet. De flesta gifta kvinnor var dubbelarbetande och många, ogifta mödrar och änkor, hade eget försörjaransvar för barn och även andra anhöriga. Otillräckligheten i de formulerade synsätten framträder tydligt, när kvinnorna själva försöker definiera sin situation, vilket de i allt större utsträckning gör efter sekelskiftet. Vi finner då båda synsätten representerade i materialet, trots att de i själva verket byggde på helt motstridiga förutsättningar och antaganden. Vidare visar det sig, och det är kanske det mest intressanta, att kvinnorna i stor utsträckning inriktade sig på att formulera konkreta svar på de problem som drabbade den stora grupp kvinnor som skymdes i de manliga texterna och definitionerna, dvs de kvinnor som både var förvärvsarbetande och mödrar. Kvinnorna anammade i regel inte den extrema likhetsideologin genom att kräva äktenskapets avskaffande, men de accepterade inte heller kvinnornas totala ekonomiska beroende av mannen utan försökte i sin praktiska politik att politisera de frågor som skymdes undan genom en uppdelningen i två ideologiska synsätt.

I inledningen till föregående avsnitt skisserades tre alternativa konkreta förslag till hur försörjningen för mor och barn skulle lösas, lösningar som hade olika innebörd med avseende på synen på "kvinnans väsen" och när det gällde inställningen till det ekonomiska beroendet. För det första de tidiga socialistiska teoretikernas lösning, som innebar en kombination av eget arbete och samhällelig barnomsorg. För det andra höjningen av männens löner till familjeförsörjarlöner, vilken kom att bli den lösning som de socialdemokratiska partierna i sin praktik i huvudsak skulle komma prioritera. För det tredje förslagen från kvinnohåll om ett generellt moderskapsskydd.

Den socialdemokratiska kvinnorörelsen kom i sin praktiska politik

att inta en slags mellanståndpunkt mellan de tre ovannämnda alternativen. Detta framkom tydligt i den resolution rörande "Samhällelig försorg om moder och barn" som antogs av den internationella socialistiska kvinnokonferensen i Köpenhamn 1910. Där förordades särskild skyddslagstiftning för kvinnliga arbetare. Vidare ställdes krav på understöd för havande-, barnsängs- och digivande kvinnor – detta stöd skulle dock endast betalas till de kvinnor som var lönearbetande eller till dem som hade en familjeinkomst som understeg en viss summa. Slutligen krävdes inrättande av en samhällelig barnomsorg omfattande såväl tiden före som efter skolpliktens inträdande.⁹⁴

Mot det ursprungliga, av den tyska delegationen utarbetade förslaget till uttalandet hade dock representanterna från den svenska rörelsen på två punkter anmält avvikande mening. Den ena punkten gällde ett krav på upprättande av distugor i anslutning till fabriker. De svenska delegaterna ansåg förslaget vara: "...onaturligt, vidrigt, dyrt och opraktiskt. Det vore att för mycket ge arbetsgivarna rätt att exploatera modern. ... Det riktiga är att arbeta för att kvinnan som mor har rätt att vårda sitt barn i ett ordnat hem under humana förhållanden, utan umbäranden och under samhällets försorg och under lagar, som tvinga även mannen till ansvar mot barnen."⁹⁵

För denna kritik fick man gehör och kravet ströks. Den andra invändningen gällde särslagstiftningen mot kvinnoarbetet. De svenska kvinnorna framförde sin kritik mot lagstiftningen om nattarbetsförbud och understödde de danska delegaternas förslag till uttalande emot "stiftandet av undantagslagar för självförsörjande kvinnor på arbetsmarknaden".⁹⁶ Här fick man emellertid inte konferensens stöd. Det fick man, som nämnts, inte heller då man i motionen angående försumliga fäder gjorde ett försök att politisera förhållandet mellan man och kvinna. Det sistnämnda förslaget, som ju närmast kan karaktäriseras som feministiskt, blev bryskt avvisat. Clara Zetkin kallade motionen antisocialistisk och den kom inte ens upp till behandling.⁹⁷

Det synbarligen motsägelsefulla i de socialdemokratiska kvinnornas agerande vid den internationella kvinnokonferensen 1910 liksom i debatterna och ställningstagandena inom den svenska rörelsen var inte ett tecken på en allmän ideologisk oklarhet eller vaghet utan bör i stället ses som ett uttryck för att rörelsen inom sig rymde inbördes delvis motsatta intressen samt att kvinnosituationen som sådan innefattade motstridiga behov. Även när vi riktar blicken mot enskilda personers ställningstaganden finner vi en till synes motsägelsefull bild, där antaganden om likhet mellan könen står sida vid sida med såväl ett särartstänkande som mer feministiska tankegångar.

Den enda som i den svenska diskussionen förordade en uppfattning som någorlunda överensstämde med den som dominerade i den tyska socialdemokratin var Kata Dalström – hon accepterade skyddslagstiftning, var emot preventivmedel och ansåg klassfrågan primär framför könsfrågan. I sin inställning till rösträtten avvek hon däremot, då hon gav sitt stöd åt den uppskjutande politiken, en ståndpunkt som i och för sig kunde motiveras ur strikt klasskampssynpunkt, om man hävdade att arbetarklassens män och kvinnor per definition hade gemensamma intressen och/eller att de kvinnliga särintressen som ändå fanns måste underordnas klassintresset. Clara Zetkin hade som vi såg olika argument för sin ståndpunkt. För henne var det framför allt agitationseffekten som framstod som central.

I övrigt löpte meningarna litet kors och tvärs om man får uttrycka sig så. Elma Danielsson stödde rösträttspolitikern och nattarbetsförbudet och hävdade här att kvinnorna måste underordna sig klassintressena. När det däremot gällde de sexuella frågorna var hon skarp i sina anklagelser mot männen och ibland även mot kvinnorna. Såväl när det gäller nattarbetsförbudet som engagemanget i de senare frågorna tror jag att det, om än rent personliga omständigheter naturligtvis också kan ha spelat in, bör sättas i relation till de tidigare i framställningen påvisade särdragen i kvinnoarbetets och kvinnorörelsens utveckling i Skåne, som ju Elma Danielsson representerade. Kvinnoorganiseringen gick trögt, hemindustrin tycks ha varit omfattande och de kvinnliga fabriksarbetarna var i stor utsträckning samlade i speciella kvinnoindustrier. Med undantag för sockerbruksarbetarna kändes nog inte nattarbetsförbudet då som något direkt hot och därmed inte heller som en betydelsefull fråga, medan däremot problemen för de ogifta mödrarna och de utsläpade hustrurna av debatten att döma verkar ha upplevts som mycket mer angelägna.

En tredje konstellationen av ståndpunktstaganden representeras av Anna Sterky. Hon var en av de drivande bakom motståndet mot nattarbetsförbudslagen och engagerade sig för den kvinnliga rösträtten, men intog en hållning liknande Kata Dalströms när det gällde barnbegränsningsfrågan. Hennes engagemang mot nattarbetsförbudet kan sannolikt härledas ur hennes intensiva fackliga engagemang samt att hon verkade i Stockholm med livaktiga kvinnliga fackliga organisationer, där vissa medlemmar dessutom tillhörde de yrkesskickligas kår. Det var ju dessa som tog initiativ till motståndet mot nattarbetsförbudet. Ställningstagandet till frågan om barnbegränsning kan vara lite svårare att få grepp om. Det rörde sig om en djupt etisk och ännu mycket kontroversiell fråga. Möjligen hade de stabila familjeförhållandena i Stockholm efter sekelskiftet sin betydelse. Kanhända var det också av taktiska skäl som Anna Sterky och andra

Stockholms-kvinnor föredrog att gå försiktigt fram. Man befann sig ju redan på kollisionskurs med partiet vad beträffade nattarbetsförbudet och ville kanske inte ytterligare förvärra situationen.

Ett fjärde ståndpunktstagande finner vi hos Anna Johansson (Visborg), medlem av Stockholms allmänna kvinnoklubb men med sin huvudsakliga verksamhet förlagd till det fackliga området, närmare bestämt till Bryggeriarbetsförbundets kvinnliga avdelning i Stockholm. Hon intog vad som i efterhand skulle kunna kallas en mer feministisk ståndpunkt. Hon var, enligt Gunhild Höglund som skrivit hennes biografi, starkt influerad av Frida Stéenoffs idéer på olika områden, vilket också märks i hennes konkreta ställningstaganden. Hon agerade tidigt för kvinnlig rösträtt, var emot nattarbetsförbudet samt var den ena av två Stockholmsombud som gav sitt stöd åt Norrköpingsmotionen vid 1908 års kvinnokongress.

Komplexiteten i debatten inom den socialdemokratiska kvinnorrörelsen liksom de till en del, åtminstone synbarligen, motsägelsefulla enskilda ställningstagandena ger, enligt min mening, ingen egentlig empirisk grund för att vi skall kunna hävda en ökad dominans inom rörelsen för särartsidéer à la Ellen Key, framför allt inte om syftet är att ge en karaktäristik av rörelsen som helhet och dess konkreta politik.

Det är en sak att mödrarnas och barnens problem alltmer aktualiseras; men detta bör enligt min mening snarast ses som ett uttryck för att man överhuvudtaget börjar föra en kvinnopolitik i egentlig mening, dvs att man tar itu med de konkreta problem som de socialistiska teoretikerna tidigare angett att revolutionen skulle lösa. Ett uttalande om behovet av att värna moderskapet innebar inte med nödvändighet en plädering för ett särartstänkande. Möjligtvis kan tesen om utbredningen av ett särartstänkande bekräftas, om den begränsas till att gälla ett mindre skikt bland de socialdemokratiska kvinnorna. R J Evans har ju, som nämnts tidigare, för den tyska socialdemokratiska kvinnorrörelsens vidkommande hävdad att den företrädesvis bars upp av icke-förvärvsarbetande arbetarhustrur, gifta med det överskikt bland arbetarklassens män som utgjorde socialdemokratins kärna. Men detta tycks inte i någon större utsträckning ha gällt den svenska socialdemokratiska kvinnorrörelsen under den tid det här är fråga om.

Vad en forskare i analysen tar fasta på är självfallet beroende av vetenskapliga och kanske även kvinnopolitiska prioriteringar. Min utgångspunkt har varit att det är viktigt att försöka integrera den idé- och organisationshistoriska analysen med den socialhistoriska för att fånga en helhet och därmed också betingelser för förändring. Med denna utgångspunkt blir det centrala inte om den socialdemokratiska rörelsen tar till sig Ellen Keys idéer eller inte, utan det faktum att vi i de diskussioner som fördes i de socialdemokratiska kvinnoklubbarna och

på kvinnokonferenserna under 1900-talets första årtionde på ett mycket påtagligt sätt finner de olika intressen företrädade som på ett mer teoretiskt och allmänt plan skisserades i avhandlingens inledande kapitel.

När man inom den socialdemokratiska kvinnorörelsen sökte företräda de olika delvis motsatta intressen som fanns inom rörelsen, kom man tidvis i konflikt med existerande könsbarriärer som fanns inom arbetarrörelsen. Att peka ut de senare – patriarkatet, mansväldet, kvinnoförtrycket eller vad man vill kalla det – räcker inte för att skapa förståelse för varför det blev som det blev. Vi måste betrakta kvinnorna som subjekt, som agerar utifrån en bestämd och i många avseenden motsägelsefull verklighet, inte som offer för manligt godtycke eller manipulerbara redskap för en Ellen Key eller en Clara Zetkin.

I vilken mening kan vi då karaktärisera arbetarrörelsen som en patriarkal rörelse. Om vi nu överhuvudtaget skall använda oss termen patriarkat i analysen tror jag inte att det är själva accepterandet av en arbetsdelning mellan könen – dvs accepterandet av ett hemmafrusystem – som vi bör fästa oss vid. Det ursprungliga socialistiska synsättet var, enligt min mening, lika patriarkalt i det att man bara såg till en del av kvinnornas liv. Som åtskillig forskning visat, innebär kvinnors ökade möjligheter till att uteslutande arbeta hemma inte automatiskt att de blev maktlösa. Tvärtom, kvinnorna hade ofta en nyckelposition i det viktiga sociala nätverk som arbetarkvarteret utgjorde, medan de däremot i regel intog en underordnad ställning i arbetslivet. Jag anser i stället att termen patriarkalisk bör reserveras för att beteckna själva rörelsens karaktär – dess organisationsform och dess ideologi. Eftersom den utgick från männen och lönetarbetet och eftersom kvinnorna på grund av sin dubbla ställning som både mödrar och arbeterskor var en svagare part i organisationshänseende, kunde rörelsen inte fånga in kvinnornas specifika intressen. De manliga arbetarna fick i kraft av sin, i relation till arbetarkvinnorna, starkare position makt att ganska självsvåldigt formulera rörelsens ideologi och praktiska politik. Så tolkad, kom arbetarrörelsens patriarkala karaktär till uttryck, när man underlät att föra fram kravet på kvinnlig rösträtt, när man gick emot kvinnoopinionen i nattarbetsförbudsfrågan och framförallt kanske i avsaknaden av diskussion i de frågor som för kvinnorna själva var så centrala, frågorna om barnbegränsning, om ogifta mödrars ställning, om prostitutionen eller om behandlingen av kvinnorna på arbetsplatserna. När kvinnorna försökte få partiet att stämpla den man som övergav en gravid kvinna som strejkbrytare eller när man föreslog ett uttalande mot råheten på arbetsplatserna, togs de antingen inte på allvar eller blev bryskt avvisade. Vad som var riktig politik var redan bestämt och dit hörde inte frågor om relationerna mellan könen.

Svaret på den inledningsvis ställda frågan om kvinnorna fick vara med att formulera rörelsen strategi i kvinnopolitiken måste därför i huvudsak bli nekande. Visserligen tog det lång tid innan organiseringen av kvinnorna kom i gång, men trots att de hade en expanderande rörelse att relatera till, när de ställde krav på att partiet skulle ompröva sin rösträttspolitik och rösta mot nattarbetsförbudet, blev de avvisade.

Nu kan man invända och med den samtida arbetarrörelsens egna argument hävda att kompromisserna i rösträtsfrågan liksom frånvaron av krav på åtgärder som skulle kunna underlätta självförsörjerskornas och de ensamstående mödrarnas situation hade sin grund i att arbetarrörelsen i sin tur var maktlös, och därför måste föra en kompromisspolitik. Arbetarrörelsens handlingsutrymme var förvisso begränsat och det kan vara svårt att bedöma om en annan politik haft förutsättningar att bli lyckosam. Att prioriteringarna var manliga och att arbetarrörelsen i stor utsträckning inte lyckades fånga upp de frågor som kvinnorna själva upplevde som de viktiga är dock uppenbart. Men det väsentliga resultatet av min studie är att det fanns kvinnliga alternativ, ideologiskt och konkret politiskt. Och dessa alternativ som av dåtidens realpolitiker, manliga och en del kvinnliga, avfärdades som utopiska lever trots motgångar vidare än i dag.

Noter

Kapitel 1

1. Citatet fanns inte i den första upplagan av boken, men i de efterföljande texter A Bebel (1903) s 342.

2. Se text *The Economics of Women and Work* (1980) för en diskussion av såväl modern nationalekonomisk som marxistisk ekonomisk teoris förmåga att förklara kvinnans ställning i det ekonomiska systemet. För den svenska diskussionen se exempelvis *Arbetsdelningen mellan könen: Rapport från en forskningskonferens*. (1982) där motsvarande diskussion förs, mera konkret och av svenska forskare, samt *Jämställdhetsperspektiv i forskningen* (1980), där fyra större svenska forskningsprojekt presenteras och blir föremål för granskning ur ett kvinnoperspektiv, eller jämställdhetsperspektiv, som är den officiellt erkända termen i Sverige. Se vidare *Vetenskap, patriarkat och makt. Rapport från kvinnouniversitet* (1983) och *Makt och kön* (1985). Det sistnämnda en rapport från ett seminarium anordnat av JÄMFO.

3. Se J W Scott (1983). Det funktionalistiska och moderniseringsteoretiska synsättet kommer text till uttryck i arbetet *Women, Work and Family* (1978) som J W Scott författat tillsammans med L A Tilly.

4. J W Scott (1983).

5. A a, s 146f.

6. A a, s 156.

7. E Fox Genovese (1983) s 10.

8. M Barrett (1982) s 37. Se även J Esseveld (1981).

9. För en diskussion och kritik av den ekonomistiska tolkningen av marxismen se text G-S Jones (1976).

10. J Mitchell (1972) s 89ff.

11. För en översikt över den västerländska marxismens utveckling se text P

Anderson (1984) och S-E Liedman (1981). Se vidare E P Thompson (1980) - uppsatsen *The Poverty of Theory: or an Orrey of Errors* (1978) - för en välutvecklad kritik av den strukturalistiska ansatsen inom marxismen.

12. R Williams (1980) s 71.

13. Ibid.

14. För en presentation och ett försök till vidareutveckling av några ansatser i denna riktning se J Esseveld (1986).

15. G. Therborn (1981) s 47.

16. P Anderson (1984) s 240.

17. På 60- och 70-talen lades mycken möda på att bevisa att de gängse marxistiska begreppen var tillämplbara och hade förklaringsvärde också i en analys av kvinnoförtryck och kvinnors särställning i samhället. Framför allt gällde det då den ekonomiska teorin. Vissa författare försökte utveckla teorin om den kapitalistiska produktionens behov av en 'reservarmé' inom arbetskraften (se text R Milkman, 1976 och I Bruegel, 1979), medan andra sökte analysera hemarbetet med begrepp hämtade ur analysen av produktionen (se text W Secombe, 1974 och Dalla Costa/ S James, 1972). För en översikt och kritisk diskussion av den sk hemarbetsdebatten, som den sista ansatsen gav upphov till, se text M Molyneux (1979), T Fee (1977) och E Kaluzynska (1980). Dagens diskussion präglas av ett mera genomtänkt och djupgående ifrågasättande av etablerade begrepp. För att få en mer heltäckande bild av hur debatten utvecklats se de två antologierna *Feminism and Materialism* (1978) och *Capitalist Patriarchy and the Case for Socialist Feminism* (1978), samt M Barrett (1982), V Beechy (1979) och A Jonasdottir (1984). I den sistnämnda behandlas även nordisk forskning och debatt.

18. Den sk "dual-system theory" som

utvecklats av marxistiska feminister i USA utgör ett exempel på den förra kategorin. Här talar man om en patriarkal social struktur vid sidan om och på nivå med klasstrukturen. Inlägg för och emot detta synsätt finns i *Women and Revolution* (1981). Den inledande artikeln, som är en plädering för detta synsätt, är skriven av Heidi Hartmann. Mot tvåsystemteorin talar i boken exempelvis Iris Young. Hon tar sin utgångspunkt i den unge Marx' arbeten och menar, att man genom att utgå från arbetsdelningsbegreppet, och inte klassbegreppet, skulle kunna utveckla en teori innefattande såväl köns- som klassförhållandena. För en svensk diskussion med utgångspunkt från Hartmanns artikel se antologin *Feminism och marxism*. (1986).

19. Detta var som vi såg tidigare Juliet Mitchells ståndpunkt. Här kan vi också placera t ex Michèle Barrett.

20. F Engels (1969) s 8.

21. För en mer utförlig diskussion av dessa skilda utgångspunkter se A Göransson (1983) 222ff och s och A Johnasdottir (1984) s 110ff.

22. Se not 18.

23. För den förra ståndpunkten se W Secombe (1974) och för den senare Ch Delphy (1977).

24. Angående "dual-system-approach" se not 19.

25. Se t ex S Firestone (1970) och K Millet (1971). Radikalfeminism betecknar den strömning som utgår från antagandet om ett generellt system av manlig dominans/makt, eventuellt benämnt patriarkat, med en egen dynamik skild från övriga maktförhållanden i samhället. Även Christine Delphy kan räknas till denna kategori, fast hon definierar patriarkatet annorlunda.

26. I *Toward an Anthropology of Women* (1975) s 157-210. För en allmän diskussion av teoriutvecklingen inom den feministiska antropologin se S Reynolds-Whyte (1979).

27. M-L Janssen-Jurreit (1979) har utvecklat en teori om patriarkatet, där hon utgår från "fortplantningsbetingelsernas historiska gestaltning" (s 350). Hon framhåller att fortplantningen har en dubbel funktion i det mänskliga sam-

hället, en ekonomisk och en meningskapande, och lägger själv tonvikten vid den förra. På en individuell nivå gäller det för männen att skapa ett ekonomiskt fördrag med den yngre generationen, vilket skapar ett behov hos männen att kontrollera kvinnorna. Häri ser hon om jag har förstått saken rätt, om den ursprungliga grunden till kvinnoförtrycket. Förutom detta framhåller hon att en reglering av reproduktionen är en förutsättning för allt samhälleligt liv. Samhällets behov av en befolkningspolitik har också framhållits av t ex E Fox-Genovese (1983). Det mer existentiella synsättet finner vi hos exempelvis M O'Brien (1981) och A Al-Hibri (1981). De ser männens psykologiska underläge, ett underläge grundat i mannens brist på naturlig anknytning till barnen, som en grund för strävan efter kontroll.

28. S Reynolds-Whyte (1979) s 28.

29. För en diskussion av detta se t ex M M Mackintosh (1979). Hon presenterar problemet utifrån en antropologisk utgångspunkt och ger exempel på hur denna typ av arbete - 'domestic labour' - inom antropologin tenderar att glömmas bort helt eller klassificeras som icke-arbete och fritid. För en diskussion av hur detta arbete förändrats historiskt se t ex Tilly/Scott (1978).

30. Se t ex Ph Ariès (1960) för en diskussion av hur barnens situation och synen på barnen förändrats historiskt. Han hävdar att barndomen är något som uppstått med det borgerliga samhället. För en liknande tolkning när det gäller kärleken se E Shorter (1977). För en annan uppfattning när det gäller hur relationen barn-föräldrar förändrats se L Polloch (1983).

31. För en ingående diskussion av detta se K Waerness (1983).

32. U Prokop (1981) s 31ff.

33. För en kort översikt över utvecklingen inom den norska kvinnoforskningen se A Jonasdottir (1984) s 94ff.

34. För en ingående diskussion av detta se M Barrett (1982) s 192ff.

35. Som G Qvist (1978, s 110) påpekat ägnar H Tingsten i *Den svenska socialdemokratins idéutveckling* sammanlagt ca en sida av totalt 800 åt "kvinnofrågan". Samma ointresse visar J Lindgren

(1927), G Gunnarson (1965), S Hentilä (1979) samt B Simonson (1985) för att endast ta några exempel från såväl äldre som nyare forskning på området. H Nordström (1938) och T Lindbom (1938) skiljer sig från många andra framställningar i det att kvinnoproblematiken i alla fall aktualiseras. Nordström diskuterar de tidiga kvinnoorganisationerna medan Lindbom behandlar kvinnornas ställning inom fackföreningsrörelsen. Frågorna diskuteras dock separat och relateras inte direkt till partiets allmänna ideologiska och organisatoriska utveckling.

36. För en genomgång av olika teorier rörande arbetarrörelsens politiska utveckling se t ex G Olofsson (1979), Ekdahl/Hjelm (1978), L Björlin (1977), P Nyström (1941), K Åmark (1984).

37. G Olofsson (1979) s 13ff, 24ff.

38. A a s 60-67.

39. A a, s 65.

40. G Olofsson (1979) s 90.

41. A a s 184.

42. A a s 185.

43. I Johansson (1982) s 9ff. W Korpi (1978).

44. Se t ex J Cederqvist (1980) och L Ekdahl (1982).

45. Se S Hentilä (1974, 1979). För en kritisk diskussion av hans teser, se B Gustafsson (1980).

46. R Liljeström (1980).

47. G Olofsson (1979) s 117.

48. A a s 117ff.

49. A a s 104f.

50. Ofta kvarstår dock kvinnors särställning eller särbehandlingen av kvinnor oförklarad, eå t ex hos S Hentilä (1979) s 167ff och B Simonsson (1985) s 127ff; 149ff. De behandlar båda ingående SAP:s rösträttspolitik kring sekelskiftet och noterar att kravet på kvinnlig rösträtt åsidosattes, men några förklaringar till detta -utöver partiets egna - försöker de inte ge.

51. Se t ex J Cederqvist (1980) s 122. Mot Eric Hobsbawm, som är känd för sin strävan att relatera analysen av arbetarrörelsen till klassens praxis, har riktats en liknande kritik, dvs att han behandlar familjen och kvinnorollen som given. Se S Alexander m fl (1979.) Utgångspunkten för kritiken var en artikel av Eric Hobsbawm från året innan. I

Johansson (1982) som till skillnad från de flesta andra forskare ingående diskuterar orsakerna till skillnader mellan män och kvinnor när det gäller ställningen på arbetsmarknaden och i organisationshänseende berör inte alls vilka kvinnor som arbetade i fabriker, deras civilstånd och eventuella barn. (För en kritik av detta slag se P Thullberg (1983) s 471f.)

52. För litteraturreferenser se not 18.

53. Se not 19.

54. H Hartmann (1986) s 21.

55. A a, s 23.

56. A a, s 29f.

57. H Hartmann (1981) s 7f.

58. H Hartmann (1986) s 37f.

59. H Hartmann (1981) s 14.

60. A a, s 13.

61. Hartmann (1981) s 20f, (1986) s 36f.

62. Se även t ex P Laslett (1965), M Anderson (1971).

63. Tilly/Scott (1978) s 204, 213f.

64. J Humphries (1980) s 140.

65. Ibid.

66. A a, s 148.

67. A a, s 162.

68. J Humphries (1980) s 150, 154.

69. A a, s 157. Citerat från *Class and Conflict in Nineteenth Century England: 1815 - 1850* (ed P Hollis, 1973).

70. A a, s 158.

71. A a, s 157f. Se även J Humphries (1981).

72. J Humphries (1977) s 150.

73. I den artikel från 1981 som hänvisades till ovan har Humphries modifierat sin ståndpunkt något.

74. För en liknande kritik se B Siim (1982). G Lindgren (1982) har i en artikel försökt applicera Hartmanns modell på den svenska utvecklingen. Modellens otillräcklighet framträder dock då hon går över till att diskutera kvinnans roll, då hon lämnar Hartman och i stället anknuter till Prohops resonemang.

75. Se även C Carlsson m fl (1983).

76. För kritiska synpunkter på Humphries ansats se t ex M McIntosh (1979) s 159 och A John (1981).

77. G Qvist (1978) s 210.

78. I Johansson (1982) s 104.

79. För en kritik av detta slag se E Zaretsky (1982) s 217.

Kapitel 2

1. Se t ex H Pleijel (1951); B Gustafsson (1956) s 24ff.

2. K Widerberg (1980) s 29ff.

3. Se *Forskning och framsteg* 1977: nr 5-6, ett temanummer om familjen där då aktuell forskning presenteras samt *Den utsatta familjen* (1983), en samling uppsatser från det familjehistoriska projektet vid Historiska institutionen i Uppsala. Se vidare Hellspong/Löfgren (1977) s 227ff; O Löfgren (1977); E Österberg (1980) D Gaunt (1983); B Hanssen (Rig 1976:2).

4. Utvecklingen var potentiell i två avseenden. För det första var det inte alla kvinnor som tvingades att arbeta utanför hemmet, och för det andra kan det ha funnits alternativa omsorgsmöjligheter för barnen.

5. Hellspong/Löfgren (1981) s 271 f; O Löfgren (1977) s 17f.

6. O Löfgren *Forskning och framsteg* 1977:5-6 s 26.

7. G Qvist (1960), (1978) s 162ff.

8. Se t ex K Hausen (1981) för en inträngande analys av denna ideologiska förändring.

9. För en diskussion av den borgerliga idédebatten i kvinnofrågan mot 1800-talets slut se R Ambjörnsson (1974) (1979); B Losman (1980); En bred internationell översikt över den borgerliga kvinnofrågans och kvinnorörelsens historia ges i Evans (1979:1).

10. Att kvinnoarbetet under den tidiga kapitalismen inte var något egentligt brott med tidigare framhålles i den kvinnohistoriska forskningen. Kvinnorna i de breda lagren hade deltagit i den arbetsgemenskap som hushållet utgjorde i bondesamhället och om det varit av behovet påkallat hade de även arbetat utanför det egna hushållets ram. Den skillnad som inträdde var att det nu i större utsträckning blev fråga om lönearbete, dvs att arbetet förändrade form, något som i och för sig var i andra avseenden betydelsefullt. Se t ex A Clark (1919); I Pinchbeck (1981, 1930); Tilly/Scott (1978).

11. Se S Vogt (1983) för en kortfattad översikt och ett försök att systematisera den historiska forskningen om kvinno-

arbetets utveckling. För motsvarande när det gäller den social- och familjehistoriska forskningen se M Anderson (1980).

12. Angående behovet av alternativa förklaringsmodeller se t ex de tidigare omnämnda artiklarna av J W Scott (1983) och E Fox-Genovese (1983). Se vidare S O Rose (1986) och J Ehmer (1982).

13. På 1760-talet, då manufakturindustrin stod på sin höjdpunkt, sysselsatte den ca 20.000 personer. I de mindre städerna utgjorde manufakturarbetarna bara några få procent och i Stockholm mellan 13 och 15%. Se P Nyström (1955) s 141.

14. Angående proletariseringen se Ch Winberg (1975) s 17.

15. Historisk statistik I (1955) Tab A 3, s 3 samt A 14, s 21.

16. Se t ex T Gårdlund (1942) s 161ff.

17. Historisk statistik I (1955) Tab A 21, s 29.

18. T Gårdlund (1942) s 297.

19. Angående civilståndsförskjutningen se Historisk statistik I, Tab A 20, s 28. Begreppen västeuropeiskt och östeuropeiskt äktenskapsmönster myntades av J Hajnal i uppsatsen *European Marriage Patterns in Perspective* (1965). Det förra utmärks av relativt hög giftermålsålder samt låg giftermålsfrekvens och det senare av motsatsen. Skillnader i familjetyper noterades också. Den mindre familjen, kärnfamiljen var karaktäristisk för det förra mönstret, medan storfamiljer av olika slag var vanliga i länder med östeuropeiskt giftermålsmönster. För en genomgång av nyare forskning på detta område se M Anderson (1980) s 17ff. Angående den svenska utvecklingen se S Carlsson (1977) s 9ff; A-S Källemark (1977-78); B Ankarloo (1983); Norman/Rogers (1985).

20. G Qvist (1960) s 115ff; A-S Källemark (1977-78) s 23.

21. G Qvist (1960) s 337f. Se även B Ankarloo (1983) s 286.

22. Historisk statistik I. Tab B 2, s 38-44. Det finns även andra sätt att mäta den utomäktenskapliga nativitetens omfattning och även med dessa kvarstår ökningen. Andelen utomäkten-

skapligt födda på 1000 av medelfolkmängden ökade från 0,85 under perioden 1751/1760 till 3,28 under perioden 1901/1910. Andelen barnaföderskor med utomäktenskapligt födda barn ökade från 10,5% av det totala antalet barnaföderskor 1871/1880 till 12,8% 1901/1910. Sett i relation till det totala antalet ogifta kvinnor var dock tendensen mer oklar och pendlade mellan 37 och 41% under den senare perioden. (Historisk statistik I Tab B 11, s 54 samt B 9, s 52.)

23. För en diskussion av de olika förklaringar till detta som lagts fram i internationell och svensk forskning se M Anderson (1980) s 21f, 54ff och A-S Källemark (1978). Se vidare J Frykman (1977) samt M Matovic (1984) för den specifikt svenska utvecklingen.

24. M Matovic (1984) s 75.

25. G Qvist (1960) s 119.

26. Historisk statistik I, Tab B 3, s 48.

27. A-S Källemark (1978) s 92ff; M Matovic (1984) s 141ff, 244ff.

28. Se t ex Ch Winberg (1975) samt D Gaunt (1976) som båda visar på skillnader i mönster för familjebildning beroende på socioekonomiska och näringsekologiska variationer.

29. S Carlsson (1979) s 109ff.

30. Ibid s 113.

31. G Qvist (1960) s 273ff, (1978) s 97; S Carlsson (1977) s 10.

32. B Ankarloo (1984) s 284.

33. B Sandin (1986). För kritiken av Qvist se särskilt s 230ff.

34. H Lindstedt (1921) s 169.

35. K Stadin (1980) s 307ff. g t landet bygger på promemoria av C A Psilander (1750): Handlingar rörande fabriker, S-U, RA.

36. P Nyström (1955) s 144, 392 not 7. Se även H Lindstedt (1921) s 164ff; E Heckscher (1949) s 628ff; G Qvist (1960) s 319ff.

37. H Lindstedt (1921) s 171.

38. E Heckscher (1963) s 212f; H Lindstedt (1921) s 167ff.

39. P Nyström (1955) s 138f.

40. H Lindstedt (1921) s 173.

41. G Qvist (1960) s 322.

42. G Qvist (1960) s 324.

43. H Lindstedt (1921) s 173.

44. Se t ex L Jörberg (1961) s 367ff; I

Hammarström (1970) s 368; U Gustafsson (1976) s 61ff; I Johansson (1982) s 71ff; L Ekdahl (1983) s 20ff.

45. En del branscher, t ex bagerier och boktryckerier, redovisades länge av tradition som hantverk. År 1892 togs följande fabriker med i statistiken: brännvinsbrännerier, charkuterifabriker, destilleringsverk, krutbruk, punschbrännerier samt en del järnbruk. År 1896 blir framställningen mer systematiserad samtidigt som antalet branscher utökas med bl a sågverk, trähyvlerier, mjöl- och grynkvagnar, boktryckerier, mejerier, bagerier, statliga varv mm. Det är också först 1896 som gruvindustrin som helhet redovisas i statistiken över fabriker och manufakturer. I tabellen är dock uppgifterna för bergshandlingen, vilka före 1896 redovisades separat (BISOS: Serice C), medtagna.

46. Lars Ekdahl (1983) visar i sin studie över den grafiska industrin i Stockholm att kvinnorna fram till 1896 är underrepresenterade i primärmaterialet till Kommerskollegii statistik. Under denna period var visserligen den grafiska industrin, trots en betydande fabriksdrift, klassificerad som hantverk, men detta ger oss ändå anledning att också närma oss industristatistikens uppgifter rörande kvinnliga arbetare med en viss reservation. Författaren pläderar för ett utnyttjande av företagets mantalsuppgifter som ett korregeringsinstrument. Se s 26ff.

47. U Gustafson (1976) s 235.

48. C Carlsson (1979).

49. L Jörberg (1981) s 5f.

50. Svensk hemindustri, Del I, s 52.

51. G Qvist (1974) tab 2 s 34 och tab 4 s 38.

52. När inget annat anges bygger framställningen på den tryckta industristatistiken, dvs BISOS: Serie D.

53. Se t ex Tilly/Scott (1978) s 63-88.

54. C Carlsson (1979).

55. U Gustafson (1976) s 73.

56. A a, s 68.

57. A a, s 90.

58. P Nyström (1955) s 144, 185f; G Qvist (1960) s 327ff.

59. Se L Jörbergs sammanställning av statistiken (1981) s 19ff.

60. När det gäller utvecklingen inom

den grafiska industrin se L Ekdahl (1983) s 66ff. Utvecklingen inom tobaks- och tändsticksindustrierna behandlas av L Olsson (1980). Angående den sistnämnda se även B Berglund (1982).

61. Se uppsatsen "Historiska perspektiv på arbetsdelning och underordning av kvinnor" i Karlsson/Wikander (1985), s 31f.

62. För en konkret diskussion av olika mekanismer bakom könssegregeringen inom en fabrik se U Wikander (1984)

63. Angående löneutvecklingen för de kvinnliga fabriksarbeterskorna se t ex J Leffler (1896) 28ff, G Meyersson (1909) s 12ff. För en jämförelse mellan mäns och kvinnors löner inom livsmedels- och textilindustri se G. Bagge m fl (1933) s 196 och 220.

64. G Qvist (1978) s 200ff; Kyle (1979) s 51ff.

65. F Engels (1983) s 141.

66. R Dasey (1981) s 222; R J Evans (1981) s 259f.

67. Anita Göransson (Umeå Universitet) arbetar med en avhandling om "Arbetsfördelning, teknik och kön i svenska fabriker 1830-90", där bl a detta problem behandlas. Vid Ekonomisk-historiska institutionen i Stockholm har man startat ett projekt om det kvinnliga fabriksarbetet under den industriella genombrottsfasen, lett av professor Ingrid Hammarström, där man bygger på de arbetsstatistiska undersökningarna, vilka innehåller uppgifter om arbetarnas ålder, civilstånd och hemmavarande barn.

68. S L Theorell (1843) s 81ff.

69. G Qvist (1978) s 137.

70. Undersökningen, som ännu inte är publicerad, bygger på företagets - Malmö Yllefabriks - mantalsuppgifter samt på uppgifter ur husförhörslängderna.

71. Arbetsstatistik II. (1899) s 201, 237; M Marcus (1911) s 212.

72. A a, s 201, 237. Så var t ex andelen mödrar med hemmavarande barn bland tobaksarbeterskorna i Stockholm 29%, i Malmö 31% och i Göteborg hela 33%.

73. Arbetsstatistik I (1899) s XXVI, LXIII. Tab 12 s 24f och tab 34 s 74.

74. Enligt folkräkningen för 1910 -

den första då yrke och civilstånd kombineras - var endast 3% av de kvinnliga yrkesutövarna gifta. Till detta bör för det första fogas att jordbrukarhustrurna märkligt nog inte räknades som yrkesarbetande samt vidare att endast yrkesarbete som bedrevs på heltid räknades som arbete. Det blev således endast de gifta kvinnor som kunde arbeta på samma villkor som männen som registrerades. Vad vi får är samhällets norm för vad som är arbete inte en bild av de gifta kvinnornas faktiska arbete.

75. Svensk hemindustri, Del I (1917) s 68.

76. Tilly/Scott (1978), s 196ff.

77. Se t ex R Boman (1980).

78. För en diskussion av detta se t ex H Land (1980) och M Hoel (1983) s 139ff.

79. Married Women's Work (1983) s 15; J Ehmer (1981).

80. B Gustafson (1965); G Bagge m fl (1933). Bland samtida undersökningar kan nämnas O Dalkvist (1899-1919); K Key Öberg (1896); G af Geijerstam (1894). Den sistnämnda studien illustrerar väl den här behandlade problematiken i det att den jämför förhållandena för familjer där mannen är anställd i metallindustrin med dem där mannen arbetar i textilindustrin. Det är två extremfall vi får. I det förra fallet rör det sig om relativt välbeställda familjer, medan många i den andra kategorin levde i fattigdom och nöd.

81. Norberg/Åkerman (1973) s 97f; B Ankarloo (1983) s 285

82. För en argumentation i denna riktning se Y Hirdman (1983) s 13ff.

83. För en kritik av detta synsätt se T Judt (1979); R Dasey (1981) s 221f.

84. Se t ex R Dasey (1981); en undersökning av beklädnadsindustrins utveckling i Berlin och Hamburg som på ett utmärkt sätt illustrerar detta antagande.

85. För en diskussion av skiljelinjerna och förändringarna i synen på arbetarskyddslagstiftningen se Hj Sellberg (1950) samt A-L Seip (1981).

86. O F Hallin (1976) s 163.

87. Betänkanade ang sågverksarbetarnas förhållanden (1880) s 33.

88. J Linck (1884) s 7.

89. Ibid.

90. Ibid.
91. Se HJ Sellberg (1950) s 13f; G H G Fredholm (1890) s 87ff.
92. Angående sÄrlagstiftningen fÖr kvinnoarbetet se HJ Sellberg (1950) s 171-185; L WahlstrÖm (1933) s 277-288.
93. HJ Sellberg (1950) s 120ff.
94. Se t ex LiljestrÖm/DahlstrÖm (1981) s 145ff; Y Hirdman (1983) 120ff. Se Även Frykman/ LÖfgren (1979) fÖr en analys av den framvÄxande borgerliga kulturen.
95. M Marcus (1907) s 25.
96. Se t ex Liddington/Norris (1978) s 51ff, och fÖr ett svenskt exempel G Qvist (1960) s 327.
97. H Hartmann (1981) s 14.
98. FÖr den fÖrra stÄndpunkten se t ex E Roberts (1984) och fÖr den senare L Oren (1974).
99. R J Evans (1981) s 279.
100. FÖr en intressant historisk analys av de utopiska socialisters idÄer och fÖrsök att omsÄtta dem i sitt dagliga liv se B Taylor (1984). Se Även D Dahlerup (1973) fÖr en mer ingÄende idÄanalys.
101. F Engels (1983) s 139.
102. A a, s 140f.
103. A a, s 141, 142.
104. A a, s 142.
105. Kvinnans stÄllning hade endast berÖrts sporadiskt i Marx' fÖrfattarskap. Engels framhÄller dock i fÖrordet till *Familjens, privategendomens och statens ursprung* att han i stor utstrÄckning bygger pÄ dennes idÄer och de gemensamma diskussioner de haft.
106. F Engels (1969) s 70.
107. A a, s 94.
108. A a, s 67, 95.
109. A a, s 81f.
110. A a, s 92f. Den patriarkaliska familjen var en ÖvergÄngsform mellan pÄrningsÄktenskapet och monogamin.
111. Se t ex K Gough (1975), K Sachs (1975) och A J Lane (1976).
112. F Engels (1969) s 8.
113. W ThÖnnessen (1958) s 35f; D. Dahlerup (1973), s 251f.
114. F Engels (1969) s 8.
115. FÖr en mer utfÖrlig diskussion angÄende detta se D Dahlerup (1973) s 235ff.
116. F Engels (1969) s 94.
117. Marx/Engels (1964) s 40.
118. Citerat i H Draper (1971) s 52.
119. F Engels (1969) s 206f.
120. K Marx Kapitalet bd I (1981) s 427f.
121. F Engels (1969) s 90.
122. F Engels (1983) s 282.
123. A a, s 302ff.
124. Arvidsson & Berntsson (1980) s 76ff.
125. Citerat i S O Hansson (1976) s 33.
126. W ThÖnnessen (1958) s 15-36.
127. A a, s 36-68. Se sÄrskilt s 36-41.
128. AngÄende Fischers inlÄgg se a a, s 88-96 och fÖr de mer allmÄnna resonemangen om sambandet mellan reformism/revisionism och kvinnosyn se s 67f. Fischers inlÄgg frÄn 1905 finns Återgivet i antologin *Kvinnan och revolutionen* (1972), dock anges fel fÖrnamn - Erwin i stÄllet fÖr Edmund.
129. W ThÖnnessen (1958) s 65, 61.
130. FÖr ett likartat synsÄtt se G Brandt m fl (1974) samt G BÖlke. Det finns naturligtvis mÄngder av framstÄllningar och tolkningar av marxisternas/socialisternas syn pÄ kvinnofrÄgan. Det gemensamma fÖr de kritiska inlÄgg jag valt ut Är att de bygger pÄ omfattande empirisk forskning samt att de sÖker etablera samband mellan verklighet, teori och praktisk politik.
131. Se Även R J Evans (1979) s 94, 312-314; H Niggemann (1981) s 39, 46.
132. D Dahlerup (1973) s 307-314.
133. A a, s 311f.
134. A a, s 192f, 269f.
135. UtgÄvorna 2.- 8. hade titeln *Kvinnan i forntiden, nutiden och framtiden*. Därefter (1891) Återgick man till den ursprungliga titeln.
136. D Dahlerup (1973) s 195f, 312.
137. A Bebel (1903) s 5.
138. D Dahlerup (1973) s 225f, 309.
139. A a, s 227.
140. Se samlingsverket C Zetkin *Ausgewählte Reden und Schriften I-III* (1956-1960).
141. D Dahlerup (1973) s 269ff. AngÄende Clara Zetkins idÄer se Även K Honeycutt (1976). Se vidare lÄngre fram.
142. A a, s 216.
143. A a, s 289f, 309, 313.
144. A a, s 289-291. Se Även H Niggemann (1981) s 150f.

145. H Niggemann (1981) s 290.
 146. D Dahlerup (1973) s 289ff, 313.
 147. S O Hansson (1976) s 26f.
 148. Huruvida han tidigare varit mer revolutionärt orienterad är omdiskuterat inom forskningen. Se D Dahlerup (1973) s 227f.
 149. R J Evans (1979:2) s 314f.
 150. R Ambjörnsson (1974) s 120.
 151. B Ragnerstam (1986) har nyligen gått emot den vanliga föreställningen att 1880-talets socialistiska arbetarrörelse betecknar något helt nytt, ett genombrott, och framhåller i stället att det går att spåra en såväl facklig tradition som en medveten politisk kamptradition bland arbetare långt tillbaka i tiden. Se även R Karlbom (1967) och B Blomkvist (1979). Den förstnämnda har dock i ett nyare arbete (1985) framhållit att det i everige, till skillnad från i exempelvis Tyskland, inte fanns några personella kopplingar mellan 1880-talets socialdemokratiska rörelse och de olika socialistiska grupperingar som var verksamma på 1840- och 1850-talen, se s 173.
 152. För en utförlig skildring av detta tidiga skede i den socialdemokratiska rörelsens utveckling se J Lindgren (1927, 1934).
 153. För en allmän historik över den tidiga fackföreningsrörelsens utveckling se T Lindbom (1938) samt S Hansson (1926). För en översikt över nyare forskning se K Åmark (1985). Den liberala arbetarföreningsrörelsens utveckling behandlas i Pålman/Sjölin (1944).
 154. För en diskussion av Palms politiska profil och av Lassalle-inflytandet se J Lindgren (1927) s 82, 128f; Y Palmgren (1975) s 67ff; I Sundvik (1981) s 118.
 155. För en skildring av denna schism se I Sundvik (1981); J Lindgren (1927) s 204ff; F Sjöberg (1973) s 37f.
 156. I Sundvik (1981) s 43f; Tiden 7/12 och 11/12 1885, 4/1 1886.
 157. Om de diskussioner angående detta som fördes vid den konstituerande partikongressen se t ex H Nordström (1938) s 111f. I litteraturen har dessa meningsskiljaktigheter givits skilda tolkningar, såväl när det gäller deras principiella innebörd som när det gäller huruvida de återspeglade djupgående brytningar inom rörelsen som helhet.

Medan t ex Hilding Nordström och John Lindgren hävdar att rörelsen från början hade en reformistisk karaktär, så har Herbert Tingsten i stället framhållit den revolutionära retoriken och menat att SAP vid sitt bildande var ett revolutionärt parti. Som framkommer längre fram i texten så har dessa tolkningar i termer av klara ställningstaganden och distinkta brott rönt kritik inom nyare forskning.

158. Angående detta se J Brauthal (1961) I s 206ff och G Lichtheim (1972) s 226-240. Se även H Nordström (1938) s 123ff, som försöker dra vissa direkta paralleller mellan svensk och internationell arbetarrörelse när det gäller meningsskiljaktigheterna inom ledningen.
 159. P O Zennström (1967) s 50.

160. S Sjöberg (1973) s 26f.

161. För en ingående skildring av 1880-talets programutveckling se R Lindström (1926); J Lindgren (1927) s 289-319.

162. 1897 års partiprogram finns återgivet i *Från Palm till Palme* s 144f. Angående tolkningen av programmet se H Tingsten (1967) s, S Hentilä (1979) s 121f, B Simonsson (1985) s 29). För en redogörelse över de programdiskussioner som fördes fram till 1897 se H Nordström (1938) s 111-145, 275f, 377-398.

163. J Lindgren (1934) s 66ff; A Uhlen (1944) s 189, 164. Se t ex H Nordström (1938) s 322ff; P O Zennström (1967) s 168ff.

165. P O Zennström (1967) s 182

166. H Nordström (1938) s 433; S Sjöberg (1973) s 197ff.

167. Se H Tingsten del 2, se t ex s 39ff. Samma synsätt återfinns vi i stor utsträckning också hos t ex H Nordström och J Lindgren.

168. Se t ex Ekdahl/Hjelm (1978).

169. S Hentilä (1979) s 155.

170. B Simonsson (1985) 216ff

171. B Simonsson (1985) s 10ff.

172. Hans egen tes är att partiet hade socialismen som målsättning och att omvandlingen skulle ske när den allmänna rösträtten genomförts och partiet uppnått majoritet i riksdagen. Det var det sista ledet i denna kedja som inte höll. När partiet på 1920-talet framförde socialiseringskravet svek väljarna, vilket

fick till följd att man tonade ned detta krav.

173. Angående partiets valdeltagande under 1890-talet se H Nordström (1938) 752ff, 812ff; R Karl bom (1985) s 87-103.

174. T Lindbom s 123, 219ff. Se även R Karl bom (1985) s 9, 30f.

175. För en historik över 1890-talets rösträttsrörelse se T Vallinder (1962).

176. Beslutet togs vid SAP:s partikon-gress år 1897, sedan rösträttsmötet året innan avvisat storstrejkstanken.

177. R Edenman (1946) s 7.

178. Strävan att neutralisera fackfö-re-ningsrörelsen och att inte politisera de fackliga frågorna brukar ses som ett tecken på reformism. Se t ex S Hentilä s 258f.

179. J Lindhagen I (1972) s 61.

Kapitel 3

1. Det finns ingen anledning att i detta sammanhang närmare behandla dis-kussionerna inom Första Internationa-len. Här skall endast nämnas att den politiska motsättning, mellan anhäng-arna till Proudhon å ena sidan och till Marx å den andra, som länge domine-rade inom organisationen, också berör-de kvinnofrågan. Prodhon brukar hän-föras till de utopiska socialisternas ska-ra, men till skillnad från de flesta av dessa - t ex Fourier och Saint-Simon - var han negativ till kvinnofrigörelse-idéerna. Proudhons synsätt hade inled-ningsvis stark förankring bland delega-terna vid Internationals kongresser. Efterhand sker dock en förändring och vid kongressen i London 1871 uppma-nar man till bildande av kvinnliga med-lemorganisationer. Kravet på kvinnlig rösträtt restes dock aldrig av Första Internationalen och det med Marx' och Engels' goda minne. Angående detta se D Dahlerup (1973) s 121ff, 175ff; W Thönnessen (1958) s 20ff; S O Hansson (1976) s 25.

2. W Thönnessen (1958) s 15ff. Thön-nessens försök att se en direkt koppling mellan allmänpolitiska och kvinnopo-litiska ställningstaganden har, som nämnts tidigare, kritiserats i nyare

forskning. Bl a har man påpekat att man utifrån de fåtaliga uttalandena av Las-salle knappast kan uttala sig om hans inställning till kvinnoarbete och kvin-nofrigörelse. (Se H Niggemann (1981) s 39ff och D Dahlerup (1973) s 181f.) Kanhända var det snarare så att det fanns en allmän och känslomässigt be-tingad negativ inställning inom arbe-tarrörelsen oavsett politiskt inriktning och att det som skilde t ex Lassalle-anhängarna från Marx-anhängarna var synen på kapitalismen och dess utveck-ling, där de senare i viss mening var mer realistiska och insåg att kvinnoarbetet inte gick att stoppa.

3. W Thönnessen (1958) s 27f; D Dah-lerup (1973) s 184; H Niggemann (1981) s 42.

4. W Thönnessen a a s 30ff; H Nig-gemann a a, s 44f; D Dahlerup a a, s 187ff.

5. Erfurtprogrammet behandlas när-mare i nästa kapitel.

6. W Thönnessen (1958) s 38.

7. Ibid.

8. D Dahlerup (1973) s 286; W Thön-nessen s 40.

9. K Marx (1975) s 36.

10. Se *Socialdemokratiska föreningen i Stockholm*. Medlemsförteckning (1964) s 3ff; Endast en kvinna har påträffats vid genomgången av protokollen från den socialdemokratiska diskussions-skola som startades år 1885.

11. Se t ex T Lindbom 1938) s 147; J Cederqvist (1980) s 63f.

12. Pählman/Sjölin (1944) s 265; J Lindgren (1927) s 39ff.

13. För en redogörelse över arbetar-mötena se Pählman/Sjölin (1944) s 258ff.

14. S Hansson (1926) s 410.

15. Programmet återges i Redogörelse för tredje svenska arbetaremötet... 1886 s 27; se även J Lindgren (1927) s 341f och Från Palm till Palme (1972) s 187f.

16. Det är dock ganska svårt att få grepp om vad man ansåg i den här frågan eftersom forskningen i regel upp-repar samtidens oklara formuleringar, utan att söka klargöra om man med allmän rösträtt menat allmän rösträtt för både män och kvinnor eller enbart för män - Se t ex T Vallinder (1962)

s 12ff och Pahlman/Sjölin (1944) s 172ff – men mycket tyder på att det i regel var det sistnämnda som avsågs. Se vidare den längre fram i texten återgivna diskussionen angående den kvinnliga rösträtten vid det andra arbetarmötet.

17. S Hansson (1926) s 410.

18. Redogörelse för tredje svenska arbetaremötet ... 1886 s 27; J Lindgren (1927) s 341-342; Från Palm till Palme (1972) s 187f.

19. S Hansson (1926) s 410.

20. Hj Sellberg (1950) s 46ff, B Hedvall (1978); L Olsson (1980) s 140f.

21. TU FK 1875 4: 5.

22. Barnarbetskommitténs betänkande s 87.

23. Hj Sellberg (1950) s 59f.

24. Redogörelse för andra svenska arbetaremötet ... 1882 s 58f. 25. A a, s 49.

26. A a, s 43.

27. A a, s 49.

28. Ibid.

29. Inom arbetarföreningsrörelsen förändrades formuleringen av rösträttskravet vid de två efterföljande arbetarmötena. I det program som antogs 1886 krävdes "...lika rösträtt vid alla politiska och kommunala val åt alla välfredade samhällsmedlemmar" (se *Redogörelse för tredje svenska arbetaremötet* ... 1886 s 35), en förändring som troligen var ett resultat av socialisternas påverkan. Om detta krav tolkas som att man krävde rösträtt för både män och kvinnor, vilket inte var självklart (se vidare avsnittet om programutvecklingen) så innebar beslutet vid det nästkommande och sista arbetarmötet att man retirerade såväl när det gällde den kvinnliga rösträtten som de allmänna rösträttsvillkoren. Visserligen ställde man sig 1890 uttryckligen bakom principen om kvinnlig rösträtt, men den omedelbara politiska målsättning som man satte upp var "...politisk rösträtt för varje till myndig ålder kommen man i huvudsaklig överensstämmelse med kapten Mankells motion vid 1890 års riksdag." (se *Redogörelse för fjärde svenska arbetaremötet* ... 1890 s 12.)

30. *Redogörelse för andra svenska arbetaremötet* ... s 28.

31. A a, s 29.

32. A a, s 29f.

33. A a, s 27f.

34. I Andersgaard (1977) s 22ff.

35. För exempel på de yrkeskickliga arbetarnas motstånd mot kvinnoarbetet se t ex S Lewenhak (1977) s 61; H Hartmann (1981) s 19f; Emerik/Siim (1976) s 41ff.

36. T Lindbom (1938) s 330ff; L Ekdahl (1983) s 67ff; T Nerman (1939) s 44.

37. Se t ex T Lindbom (1934) s 16ff; Arbetsstatistik II s 75ff, s 131ff; C Carlsson (1979); Lindbohm/Kuhm (1940) s 42ff.

38. Citerat i T Lindbom (1938) s 335.

39. A a, s 140ff.

40. J Cederqvist (1980) s 116; H Flood (1939) s 10.

41. I Johansson (1982) s 126.

42. Y Gyllin/ A Lindskog (1949) s 17.

43. Malmö väveri- och spinneriarbetsfackförening, protokoll 13/6 1889.

44. Som exempel på större strejker bland kvinnor kan nämnas väverskestrejken i Norrköping på våren 1890, som omfattade 500-600 arbeterskor, och en strejk bland 500 tändsticksarbetare i Jönköping vid samma tid, där initiativet tagit av 150 kvinnliga iläggerskor. (Se I Johansson (1982) s 43f; Arb 11/4, 12/4 1890 och B Berglund (1982) s 365f; Arb 21/5 1890). Jane Cederqvist (1980) visar i sin undersökning av strejker i Stockholm på en ökad strejkbenägenhet bland kvinnor mot 1880-talets slut, men hon påvisar samtidigt att den är betydligt lägre än männens (s 116ff). Här krävs ytterligare lokala, och framförallt kanske mer kvalitativt inriktade, undersökningar innan mer generella bedömningar kan göras.

45. Magistratens i Malmö femårsberättelse 1886-1891.

46. T Lindbom (1938) s 147.

47. P Gustavsson m fl (1979) s 78.

48. W Liebknecht (1905) s 40.

49. W Liebknecht (1887) s 34.

50. A a, s 37f.

51. Soc.dem. 17/9 1886 "Den heliga familjen".

52. Ibid.

53. Tiden 21/9 1885.

54. Ibid.

55. Hj Branting (1885) s 310.

56. A a, s 308.

57. A a, s 310.

58. A a, s 322.
59. Se t ex Soc. dem. 27/4 1887, där ett möte i Socialdemokratiska föreningen angående kvinnans ställning refereras.
60. Arb. 4/12 1888 "Ett 'inlägg' i kvinnofrågan" av D-n.
61. Ang detta se P O Zennström (1967) s 100ff.
62. Arb. 17/7 1888.
63. T Liversage (1980) s 90f; B Broch/ L Hojgaard (1978) s 53.
64. Kvindelig Fremskridtsforening hade bildats genom en utbrytning ur Dansk Kvindesamfund. Den senare stod för den "moderata feminism" som präglade den borgerliga kvinnorörelsens tidiga skede då man nöjde sig med att ställa krav på vidgade ekonomiska rättigheter. Här rörde det sig om samma meningsbrytningar som mellan tidskrifterna Dagny och Framåt i Sverige vid samma tid. Se R J Evans (1979:1) s 45ff för en allmän karaktäristik av den tidiga kvinnorörelsens ideologiska utveckling. När det gäller motsättningarna inom 1880-talets svenska kvinnorörelse se P Nyström (1962); R Ambjörnsson (1974) s 102ff; G Qvist (1978) s 221ff.
65. Arb. 9/10 1888.
66. G Steffen (1888), s 238.
67. Soc. dem. 18/6 1887.
68. K Beckholmen (1950) s 353. Enligt R Lindström (1926) s 443 var detta ett av de mer Lassalle-präglade av de svenska 80-tals programmen.
69. C M Heurlin (1886) s 11.
70. T Liversage (1980) s 83. Vad hon bygger denna slutsats på framgår dock inte.
71. A a, s 68.
72. A a, s 74ff; 81ff. Se även D Dahlerup (1980) s 444f.
73. R Lindström (1926) s 436.
74. E Holmqvist (1980) s 176f.
75. Angående Socialdemokratiska diskussionsskolan se S Sjöberg (1973) och P Gustavsson m fl (1979).
76. R Lindström (1926) s 437.
77. För en ingående diskussion av programmet se R Lindström (1926) s 440f och J Lindgren (1927) s 296. Programmet, som antogs i februari 1885, finns återgivet i sin ursprungliga form hos J Lindgren s 343f, medan R Lindström återger det med de ändringar som företogs senare under året. (Den senare versionen finns även i *Från Palm till Palme* (1972) s 139f).
78. J Lindgren (1927) s 300f.
79. A a, s 344.
80. J Lindgren a a, s 296f hävdar, gentemot R Lindström, att August Palm inte kan ha varit programmets författare, då denna vid den aktuella tidpunkten befann sig i Malmö.
81. Ur Dagens krönika (1885) s 329f.
82. J Lindgren (1927) s 344.
83. Ibid.
84. Då Gothaprogrammet reviderades vid det tyska partiets kongress i Wyden 1880 genomfördes förändringar både när det gällde punkten om folkundervisningen och punkten om kvinnoarbetet. När det gäller den första punkten överensstämmer den med det svenska programmets. Kraven på särbestämmelser för kvinnoarbetet har dock nu helt försvunnit från det tyska programmet. Se vidare nästa avsnitt.
85. J Lindgren (1927) s 175.
86. Tiden 7/12 1885.
87. W Liebknecht (1888) s 4.
88. A a, s 8.
89. A a, s 10.
90. J Lindgren (1927) s 397.
91. Soc. dem 16/7 1887.
92. Programmet återges i R Lindström (1926) s 447f och i *Från Palm till Palme* (1972) s 142f. Se R Lindström s 448 och P O Zennström (1967) s 83 för två olika tolkningar av programmets tendens.
93. Se *Första Sydsvenska Arbetarekongressens förhandlingar*, samt Arbetets referat av denna och nästkommande kongress 14/1 1888 samt 18/6 1889.
94. Arb. 18/6 1889.
95. HJ Branting (1885) s 312.
96. För en samtida genomgång av argumenten mot kvinnlig rösträtt se S Löwkrantz (1888). Se vidare ex. vis G Petrini (1914) s 3ff för en översikt över riksdagsdebatten.
97. HJ Branting (1885) s 312.
98. A a, s 312f.
99. Soc. dem. disk. skolan, protokoll 7/1 1886.
100. S Hansson (1926) s 415. J Lindgren (1927) s 170ff och T Lindbom (1938) s 101ff, som båda ingående diskuterar programrevisionen tar ingen

notis om dessa skillnader i formuleringen av rösträttskravet.

101. Tiden 7/12 1885.
102. Soc. dem. 27/4 1887.
103. Ibid.
104. Soc. dem. 16/7 1887.
105. Ibid.
106. Soc. dem. disk. skolan, protokoll 26/2 1888.
107. Soc. dem. disk. skolan, protokoll 25/3 1888.
108. Ibid.
109. Ibid.
110. Ibid.
111. Ibid.
112. Hj Branting (1885) s 316.
113. A a, s 315f.
114. A a, s 316.
115. Ibid.
116. K Gabrielsson (1887) s 3
117. Hj Branting (1885) s 316f.
118. När Soc. dem. disk. skolan behandlade punkten om normalarbetsdagen berördes överhuvudtaget inte den del som hade specifikt med kvinnorna att göra, se protokoll 19/3 1886.
119. S Hansson (1926) s 416.
120. Tiden 11/12 1885.
121. Tiden 7/12 1885.
122. Ibid.
123. Ibid.
124. Tiden 4/1 1886.
125. Soc. dem. disk. skolan, protokoll 11/3 1886.
126. Ibid.
127. Soc. dem. disk. skolan, protokoll 15/1, 26/2, 25/3, 8/4 1888. Se även avsnittet om rösträtten tidigare i kapitlet.
128. A a, 15/1 1888.
129. A a, 26/2 1888. Se även 8/4 1888.
130. A a, 26/2 1888.
131. Soc. dem. 24/12 1886; 16/2 1887.
132. Soc. dem 16/2 1887.
133. Ibid.
134. Man vände sig också mot att Wicksell ville frånta fader alla skyldigheter. Fadern borde ha såväl rättigheter som skyldigheter i förhållande till sitt barn.
135. G Steffen (1888) s 237, 238.
136. Steffen framhöll visserligen att det fanns många övergångsformer mellan bourgeoisie- och proletarier-moral, men utvecklingen gick obönhörligt, till följd av den klassmotsatsernas skärp-

ning som skulle leda till att bourgeoisien gick under som klass, mot den senares seger.

137. Soc. dem. disk. skolan, protokoll 26/2 1888.
138. Ibid.
139. Soc. dem. 19/3 1886 - "Arbetrörrelsen och dess ledning", referat av ett offentligt möte.
140. Soc. dem. 2/4 1886 - "Fackföreningar för kvinnliga arbetare".
141. T Lindbom (1938) s 126f.
142. Soc. dem. 5/2, 19/3 1886.
143. Soc. dem. 26/2 1886.
144. K Gabrielsson (1887) s 2.
145. L Ekdahl (1983) s 66f; I Johansson (1982) s 110ff.
146. C Carlsson (1979).
147. Arb. 19/11, 26/11 1887.
148. Arb. 19/11 1887.
149. Se även uppföljningsartikeln "Kapitalistiska aktiebolag och socialistisk kooperation" i Arb. 8/12 1887.
150. Arb. 24/9 1887.
151. Arb. 4/2 1888.
152. Arb. 28/8 1888 - "Kvinnofrågan i Schweiz" från danska Socialdemokraten.
153. Arb. 6/10 1888 - "Fackföreningar bland kvinnor" från Berliner Volkstribune.
154. Arb. 30/10 1888.
155. Kv. arb. förb., protokoll 29/10 1888.
156. Arb. 3/11 1888.
157. Uttalande av Öhman enligt Kv. Arb. förb., Protokoll 2/11 1888.
158. Ibid.
159. Den första kända organisationen bland textilarbetare i Malmö är den tidigare omnämnda fackföreningen för väveri- och spinneriarbetare som bildades i maj 1889. Se Gyllin /Lindskog (1949) s 17.
160. Se tex Arb. 10/4 1888.
161. Arb. 8/4 1893. Angående arbetarpressens obenägenhet att se att också kvinnor ofta hade ett eget försörjarsvar se B Johansson (1983).
162. Y Tidman (1891) s 53.
163. Arb. 18/10 1888.
164. Arb. 9/10; 1/11 1888.
165. Kv. arb. förb. protokoll 28/9 1888.
166. Kvinnliga arbetarförbundets stadgar 1888.

167. År 1883 bildades i Danmark en fackförening för kvinnliga herrskräddare, år 1885 ett kvinnligt arbetarförbund, vilket till en början främst bestod av tvätterskor och städerskor och år 1886 en fackförening för kvinnliga vävare. Se T Liversage (1980) s 99ff och B Broch (1977) s 94f. Att det fanns kontakter mellan de danska kvinnliga fackföreningarna och Kvinnliga arbetarförbundet i Malmö framkommer på sommaren 1889 då representanter för de förra kom på besök till Malmö – se Kvinnliga arbetarförbundets protokoll 30/5, 8/7 och Arb 23/7 1889.

168. Arb. 19/3 1889.

169. Ibid.

170. Ibid.

171. Ibid.

Kapitel 4

1. Andra Int. kongress 1889 s 122; 1891 s 32f; 1893 s 40; 1896 s 47.

2. Andra Int. kongress 1891 s 32. Resolutionen antogs nästan enhälligt, endast tre röster emot. Se även W Thönnessen (1958) s 44.

3. Erfurtprogrammet återges i K Kautsky (1892) s 256ff.

4. Andra Int. kongress 1889 s 84. Talet finns även återgivet i Clara Zetkin *Ausgewählte...* bd 5 s 3-11 samt översatt till svenska (dock med vissa brister i översättningen) i *Kvinnan och revolutionen* (1972) s 149-155.

5. Andra Int. kongress 1889 s 83.

6. A a. s 84.

7. A a. s 82.

8. A a. s 88.

9. Se R Evans (1979: 1) s 199; H Niggemann (1981) s 134; C Zetkin (1959) s 143.

10. R Evans (1979:1) s 199.

11. G Bölke s 28.

12. W Thönnessen (1958) s 42.

13. K Kautsky (1892) s 146.

14. Andra Int. kongress 1889 s 122.

15. Andra Int. kongress 1893 s 36 – 40. Se vidare avsnittet "Arbeterskeskydd och lika lön" längre fram i kapitlet.

16. H Niggemann (1981) 136f.

17. D Dahlerup (1973) s 286; H Niggemann (1981) s 135f.

18. Det är t ex den bedömning som Clara Zetkin i efterhand gör i sin historik över den tyska kvinnorrörelsen. Se C Zetkin (1971) s 143.

19. Utilistiska samfundet var en fristänkarorganisation ledd av Viktor Lennstrand. Den bildades år 1888 i Stockholm och hade som huvudsyfte att bekämpa den kristna världsåskådningen. Inledningsvis fanns ett nära samröre mellan denna organisation och den socialdemokratiska rörelsen. Efter några år upphörde dock samarbetet. Se J Lindgren (1927) s 250ff.

20. DN 12/11 1889; Arb. 14/11 1889.

21. Ibid.

22. S Sjöberg (1973) s 32.

23. A a. s 77.

24. Se P O Zennström s 95ff, 121.

25. Arb. 20/5 1890.

26. A Danielsson (1892) s 14. Novellen finns även i Axel Danielsson. *Politiska skrifter i urval* (1983).

27. Ibid.

28. H Nordström (1938) s 178. För en källkritisk diskussion av möjligheten att få tillförlitliga uppgifter angående SAP:s medlemsantal se R Karlbom (1985) s 10ff.

29. T Lindbom (1938) s 148.

30. A a. s 123.

31. SAP:s kongress 1889 s 27.

32. D Dahlerup (1980) s 447ff.

33. A a. s 464.

34. A a. s 467f.

35. H Nordström (1938) s 451.

36. Angående bildandet av Kvinnliga arbetareförbundet i Lund se Arb. 1/4 1890 och H Truedsson (1958) s 83f. Kvinnliga arbetareförbundet i Norrköping bildades i samband med den stora väverskestrejken på våren 1890. Se Arb. 19/5 samt H Nordström (1938) s 451 och I Johansson (1983) s 126f. Spridda upplysningar tyder på att kvinnoorganisationer bildades även på andra håll. Den 27/8 1890 finner vi i Arbetet en notis om att ett kvinnligt arbetareförbund bildats i Färlöf och den 22/8 ett i Bjärlöf. H Nordström a a s 453 uppger att en kvinnlig arbetarorganisation även funnits i Örebro vid 1890-talets början.

37. Enligt en uppgift i Arbetet 19/10 1891 hade Malmö kvinnliga arbetareförbund uppgätt i Socialistiska förbun-

det. Detsamma gällde förbundet i Norrköping, se I Johansson (1983) s 127. Arbetet rapporterar om möten i Lunda-organisationen den 16/7, 28/7 och 15/10 1890 samt den 26/2 och 13/10 1891. Vid det sistnämnda tillfället uppges dock att organisationen försvagats betydligt då handsksömmerskorna lämnat densamma. Förbundet tycks därefter ha fört en tynande tillvaro under hela 1890-talet, angående detta se H Truedsson (1958) s 83.

38. Arb. 22/7 1890.
39. Ibid.
40. Ibid.
41. Arb. 31/7 1890.
42. Ibid
43. Ibid
44. Se Arb. 11/9, 17/10 1890 samt 17/1, 27/1 och 19/10 1891.
45. Se tex A Uhlen (1944) s 189 och Y Tidman (1981) s 49.
46. P O Zennström (1967) s 302; A Myrdal (1944) s 344.
47. Kvinnl. arb.förbundets protokoll 29/7 1890.
48. Soc.dem. 22/5, Arb. 23/5 1891.
49. SAP:s kongress 1891 s 16.
50. SAP:s kongress 1894 s 15.
51. Ibid
52. SAK:s protokoll 2/4 1894.
53. Det är troligt att detta också gällt kvinnoförbundet i Norrköping. Enligt tidningsuppgifter fanns i alla fall även inom denna organisation starka meningsmotsättningar. Se I Johansson (1983) s 127.

54. F Ström (1930) s 151. Detta framgår dock endast undantagsvis i klubbens protokoll.

55. Se SAK:s protokoll 6/8 1894, 18/5 1896 samt F Ström (1930) s 151f.

56. F Ström (1930) s 149ff.

57. SAP:s kongress 1897 s 32.

58. Ibid

59. Södra distriktets kongress 1895, punkten "Kvinnan och arbetarrörelsen"; Arb 12-13/2 1895.

60. Södra distriktets kongress 1898, punkten "Hvad kan arbetarepartiet göra för att få kvinnan med i organisationen; Arb. 12/4 1898.

61. Soc.dem. 13/6 1892.

62. År 1895 var endast 10 % av de till partiet anslutna organisationerna poli-

tiska föreningar, T Lindbom (1938) s 219ff. Se även R Karlhom (1985) s 27f.

63. SAP:s kongress 1891 s 15.

64. SAP:s kongress 1897 s 32.

65. T Lindbom (1938) s 160f, 220.

66. Arb. 17/4, 23/4 1894.

67. Arb. 26/4, 9/5, 8/6, 7/8, 13/11 1894.

Se även H Nordström (1938) s 450f.

68. Av dessa var 39 tobaks-, 15 bokbinderi- och 10 bryggeriarbeterskor och 7 var typografer samt 3 sömmerskor. J Leffler (1897) s 74.

69. H Flood (1939) s 36.

70. G Qvist (1974) s 52.

71. T Lindbom (1938) s 330-335.

72. T Lindbom (1938) s 331.

73. För en kort historik över Handsksömmerskeförbundet se S W Lantz (1947) s 64ff.

74. Se R J Evans (1979:1) s 45ff för en allmän diskussion. När det gäller den svenska kvinnorörelsen se tex U Boethius (1969) s 29f, B Björkenlid (1982) s 54ff.

75. Se Liddington /Norris (1978) och J Liddington (1979).

76. SAP:s kongress 1889 s 22. H Nordström (1938) s 120 återger uttalandet i dess helhet.

77. Arbetet 28/7 1891. Artikelns finns även i Axel Danielsson. *Politiska skrifter i urval* (1983) s 262f.

78. SAP:s kongress 1897 s 45; *Från Palm till Palme* (1972) s 145.

79. Andra Int. kongress 1893 s 52.

80. Andra Int. kongress 1896 s 17.

81. Soc.dem. 14/7 1890.

82. Ibid.

83. Ibid.

84. Ibid.

85. Soc.dem. 4/5 1891.

86. Här kan nämnas att Emilie Rathou två år senare talade över ämnet "Kvinnans rösträtt" vid första majdemonstrationen i Linköping (Soc.dem 3/5; 4/5 1893), vilket tyder på att intresset inte var begränsat till Stockholm.

87. SAP:s kongress 1891 s 22.

88. H Nordström (1938) s 774ff.

89. T Vallinder (1962) s 33f.

90. A a, s 36f.

91. A a, s 54.

92. A a, s 39.

93. A a, s 214.

94. Se kapitel 3 not 29.

95. T Vallinder (1962) s 34.
96. S Löwkrantz (1888).
97. T Vallinder (1962) s 30, 38.
98. A a, s 27.
99. Enligt en uppgift i Arbetet den 17/12 1892 hade rösträttsföreningen i Lund inte tillåtit kvinnors deltagande och Isidor Kjellberg uttalade sig mot kvinnors deltagande i en artikel i Östgöten den 16/7 1892. Fullständiga uppgifter om antalet kvinnliga deltagare i valet saknas. De uppgifter som Vallinder tagit fram tyder dock på att de utgjorde en minoritet. I Stockholm där det kvinnliga deltagandet sannolikt var större än på de flesta andra håll var, enligt en uppgift i Arbetet 29/12 1892, 4.500 av de totalt 28.400 undertecknarna kvinnor. Se T Vallinder (1962) s 76, 300 not 30.
100. *Tryckta handlingar vid 1893 års folkriksdag* s 14-15.
101. A a, s 17-18.
102. *Första folkriksdagens beslut ... 1893* s 8, T Vallinder (1962) s 104.
103. *Fjärde allmänna svenska rösträttsmötets beslut ... 1894* s 9.
104. T Vallinder (1962) s 123f.
105. P Axelsson (1919) s 65.
106. *Fjärde allmänna svenska rösträttsmötets beslut ... 1894* s 9.
107. Se Östgöten 20/8 1894.
108. Ibid
109. P Axelsson (1919) s 65.
110. Se referat i resp. tidningar den 20/8 1894.
111. Östgöten 20/8 1894.
112. SAK protokoll 21/11 1892.
113. SAK protokoll 2/12 1892, Soc.-dem. 3/12 och Arb. 5/12 1892.
114. SAK protokoll 2/12 1892.
115. A Myrdal (1944) s 354.
116. SAK protokoll 2/12 1892.
117. Soc.dem. 6/12 1892.
118. SAK protokoll 5/12 1892.
119. Soc.dem. 7/12 12 1892.
120. SAK protokoll 5/12 1892.
121. Ibid.
122. Ibid. Av de socialdemokratiska kvinnorna var det Amanda Horney som gentemot de övriga hävdade att Ellen Key hade lika stora sympatier bland arbetarrörelsens kvinnor som Emilie Rathou.
123. Soc.dem. 7/12 1892.
124. SAK protokoll 5/12 1892; Soc.-dem. 6/12 1892.
125. T Vallinder (1962) s 91.
126. Arb. 6/12 1892.
127. Arb. 29/12 1892.
128. Ibid.
129. Ibid.
130. Arb. 17/12 1892.
131. Ibid.
132. Arb. 11/1 1893.
133. T Vallinder (1962) s 115, 126, 141.
134. SAK protokoll 17/9 1894.
135. Ibid.
136. T Vallinder (1962) s 134, B Björkenlid (1982) s 58f.
137. Idun nr 31 1894.
138. Kata Dalström blev medlem av Stockholms Allmänna Kvinnoklubb i början av december 1894. Se R Berggren (1985) s 47. Angående hennes förhållande till den borgerliga kvinnorörelsen se F Ström (1930) s 188ff.
139. Idun nr 31 1894.
140. Ibid.
141. SAK protokoll 17/12 1894.
142. Enligt Arbetet 15/2 stod Stockholms allmänna kvinnoklubb som arrangör, medan Dagens Nyheter 12/2 uppger Stockholms allmänna kvinnoförening som initiativtagare. T Vallinder (1962) s 134 stöder sig på DN:s uppgift.
143. Arb. 15/2 1895.
144. Ibid.
145. DN 3/4 1895, T Vallinder (1962) s 134.
146. SAK protokoll 18/2 1895.
147. Flygbladet finns bevarat i SAK:s arkiv.
148. Arb. 4/12 1895.
149. Se T Vallinder (1962) s 169. Denne omnämner dock inte diskussionen rörande kvinnokandidaturen.
150. Soc.dem. 17/12 1895.
151. Soc.dem. 28/12 1895.
152. Ibid.
153. H Clayhills (1973) s 11.
154. Flygbladet finns i SAK:s arkiv.
155. Ibid.
156. Soc.dem. 19/12 1895.
157. Soc.dem. 27/12 1895.
158. Ibid.
159. Ibid.
160. *Andra folkriksdagens beslut ... 1896* s 35.
161. SAK protokoll 1/6 1896.

162. Hj Branting (1896) s 3-4. Skriften ingår i *Tal och skrifter* del III.

163. A a, s 23.

164. B Simonsson (1985) s 109.

165. Den tryckets i 200 ex och kostade 20 öre, det vanliga priset för en broschyr var 10 öre. Se Simonsson s 111 samt not 133 s 231.

166. B Simonsson visar t ex att av de 53 broschyrer han gått igenom med avseende på partiets framtidsvision endast 5 berörde kvinnans ställning. Se s 53.

167. R Ågren (1899) s 26.

168. A a, s 27.

169. A a, s 28.

170. Ibid.

171. A a, s 29.

172. A a, s 26.

173. A a, s 1.

174. A a, s 4.

175. A a, s 7.

176. A a, s 32.

177. Soc.dem 3/5 1897; 1/5 1898.

178. Soc.dem. 5/5 1897.

179. T Vallinder (1962) s 202.

180. AK 1899 motion no 224 och 226.

181. 1899 KU 14:4. Uttalandet hade fällts av Louis de Geer år 1879.

182. AK 1899 34: 19.

183. Ibid.

184. Andra Int. kongress 1893 s 37.

185. Ibid

186. Ibid

187. A a, s 38.

188. D Dahlerup (1973) s 288.

189. Andra Int. kongress 1893 s 39.

190. A a, s 38f.

191. A a, s 39f.

192. A a, s 40.

193. A a, s 39.

194. A a, s 40.

195. W Thönnessen (1958) s 47.

196. Citatet är hämtat ur broschyren *Arbeiterinnen und Frauenfrage der Gegenwart*, som översattes och publicerades i de svenska socialdemokratiska kvinnornas tidning *Morgonbris* under 1905 och 1906. För detta uttalande se *Morgonbris* 1906:3.

197. *Morgonbris* 1906: 2.

198. *Morgonbris* 1906: 3.

199. Enligt D Dahlerup (1973) s 300ff, gäller detta allt som Clara Zetkin publicerade efter talet vid Pariskongressen

och den ovan citerade broschyren.

200. Hämtat ur Clara Zetkins tal vid det tyska partiets kongress i Gotha år 1896, översatt i *Kvinnan och revolutionen* s 172. För originalversionen se Zetkin *Augewählte* ... bd I s 95-111.

201. Soc.dem. 12/4 1890.

202. Se artiklarna "Till kvinnorna!" den 18/3 och 1/5 samt "Proletärkvinnan som hem- och industrislavinna" den 26/8 i *Socialdemokraten* 1891. Jag har inte kunnat identifiera signaturen, men artiklarna har något av programmatisk karaktär över sig. Detta gäller särskilt de två första. Den ena slutar med en uppmaning till kvinnorna att läsa *Socialdemokraten* samt se till att tidningen fanns i deras hem. Den andra med en uppmaning till kamp för kortare arbetsdag som ett första steg att förbättra arbetarkvinnornas situation.

203. Soc.dem. 26/8 1891.

204. Ibid.

205. Ibid.

206. F Sterky (1891) s 21, 24f.

207. En organisation bestående av kvinnliga fackföreningar samt radikala kvinnoorganisationer (i första hand Kvindelig Fremskridtsforening /KF). Se B Broch/ L Hojgaard (1978) s 53; T Liversage (1980) s 92. Angående KF se kapitel 3 not 64.

208. F Sterky (1891) s 25.

209. A a, s 25f.

210. A a, s 26.

211. Arb. 22/8 1892.

212. G Qvist (1974) s 96.

213. F Sterky (1900) s 14.

214. För uttalanden av denna art se t ex följande artiklar: H Dervold i Arb. 23/1 1890; Per Eriksson i Arbetet 22/8 1890; sign. -nn i Soc.dem 18/3 1891.

215. T Lindbom (1938) s 335; G Qvist (1974) s 95.

216. Hj Sellberg (1950) s 98.

217. A a, s 127.

218. Revisionskommitténs betänkande 1892, s 178.

219. A a, s 179.

220. A a, s 239, 299.

221. A a, s 186.

222. A a, s 187.

223. Hj Sellberg (1950) s 113, 226.

224. SAP protokoll 1889 23f; H Nordström (1938) s 141.

225. P Eriksson (1891) s IVf. Återges även i Magnusson (1920) s 392.

226. P Eriksson (1891) s 3ff. Samma argument återfinnes i skriften "Socialismens katekes" av K Gabrielsson (1897) s 8. Enligt Hj Sellberg (1950) s 107 not 4, rådde dock viss oenighet när det gällde det senare argumentet. Se även S Sjöberg (1973) s 72ff.

227. P Eriksson (1891) s 35.

228. Soc.dem 2/5 1890.

229. Ibid.

230. Soc.dem. 4/5 1894.

231. Soc.dem 20/4 1894.

232. P Eriksson (1891) s 9.

233. "Normalarbetsdagens betydelse för sedlighet och bildning" av sign. A-n, Soc.dem. 1/5 1894.

234. "Hvarför normalarbetsdag åt de vuxne" av sign. T, Soc.dem 1/5 1894.

235. Soc.dem. 2/5 1895.

236. För att helt kunna styrka denna tolkning fordras dock mer omfattande och systematiska studier av partiets utåtriktade agitation än vad som varit möjligt inom ramen för den här undersökningen. Här bygger jag, huvudsakligen på en genomgång av Socialdemokratens första-majnummer samt av referaten av talen rörande normalarbetsdagen.

237. Soc.dem. 21/5 1890.

238. Soc.dem. 17/8 1893.

239. SAP kongress 1897 s 24.

240. Skand. arb.kongress 1897 s 18.

241. Julfacklan 1895 s 9, "Äktenskapet i social belysning"

242. Ibid.

243. Ibid.

244. Julfacklan 1895 s 4, "Ett hinder som måste bort".

245. Ibid.

246. K Dalström (1899) s 4.

247. A a, s 5.

248. Ibid.

249. Soc.dem 2/5 1895.

250. Set ex K Gabrielsson (1897) s 17f; F Sterky (1900) s 13f; W Liebknecht "Kvinnan och hemmet" i Socialdemokraten 28/8 1894.

251. Arbetet 23/4 1889.

252. R Lindström (1926) s 445.

253. F Sterky (1900) 16f.

254. A a, s 14. Se även referatet av Fredrik Sterkys första maj-tal i Göteborg 1897, Soc.dem 5/5 1897, där vikten

av kvinnans ekonomiska oberoende av mannen framhölls.

255. SAK protokoll 4/6 1894

256. SAK protokoll 5/3 1894

257. Arb. 4/1 1893

258. Ibid.

259. SAK protokoll 16/10 1893.

260. Angående Ellen Key se R Ambjörnsson (1974) och B Losman (1980) s 7ff.

261. Arb. 14/1 1896

262. "Ett kvinnans naturliga verksamhetsfält" av sign. A.R. i Julfacklan 1899, s 12.

263. A a, s 13.

264. Ibid.

Kapitel 5

1. SAK protokoll 2/11 1903.

2. SAK protokoll 6/3 1905.

3. Morgonbris 1904:01.

4. Morgonbris 1907:05.

5. S Dahlbäck (1906) s 18, Morgonbris 1906:1. Uppskattningen byggde på parti-styrelsens beräkningar. När det gäller antalet kvinnliga partimedlemmar i Stockholm se *Stockholms arbetarekommuns minnesskrift* (1925) s 17, där antalet år 1906 uppges till 2.399.

6. G Qvist (1974) s 52.

7. Södertälje Juteväveri-*arb.fackförening* hade i en motion påtalat den bristfälliga organiseringen av kvinnorna inom textilindustrin och föreslagit att partiet skulle anställa en kvinnlig agitator och organisatör under två månaders tid. Efter några kortare anföranden antogs det av utskottet framlagda förslaget till uttalande. I detta hänvisades till den tidigare omtalade undersökningen rörande kvinnors fackliga organisering som utförts av Kommittén för den kvinnliga agitationen i Stockholm. Se SAP:s kongress 1900 s 46f.

8. Motionen hade även antagits av *Stockholms arbetarekommun*. Se SAP:s kongress 1905 s 80-81.

9. A a, s 192f.

10. A a, s 192.

11. En motion från Eskilstuna *arbetarekommun* om anställandet av en eller flera agitatorer. En från Malmö

Kvinnliga Diskussionsklubb, som bl a framhöll behovet av fler kvinnliga partifunktionärer, fr a kvinnliga journalister. En tredje från Halmstads arbetarekommun om ett anslag på 1000 kr för upplysnings- och agitationsarbete bland arbetarklassens kvinnor. Se SAP:s kongress 1908 s 50ff.

12. SAP:s kongress 1908 s 60.

13. A a, s 56.

14. A a, s 16.

15. H Flood (1939) s 30.

16. Angående bakgrunden till bildandet av den kvinnliga avdelningen se B Stenmark (1951) s 13ff och G Höglund (1951) s 48f. De manliga arbetarnas motstånd mot lika löne-principen framgår dock inte i T Lindbom (1937), se s 80ff.

17. Detta framgår inte av tillgänglig historik, utan antagandet grundas på att det bland typograferna så länge funnits ett öppet motstånd mot kvinnornas intåg i yrket. Angående bildandet av Typografiska kvinnoklubben se N Wessel (1926) s 414 och E Johansson (1939) s 10.

18. Bryggeriarbetarfackföreningen i Stockholm tog under 1890-talet initiativ till en särskild kvinnoorganisation, men då opponerade sig kvinnorna. Se B Stenmark (1951) s 13f; T Lindbom (1937) s 48f. Även inom Bageriarbetarförbundet sökte de manligt dominerade organisationerna få till stånd kvinnliga föreningar bl a för att häva den konkurrens som man upplevde från kvinnoarbetet. Se K Norlander (1984) s 29f.

19. H Flood (1939) s 35, 37.

20. Angående Handskömmerskeförbundet se S W Lantz (1945) s 64ff.

21. T Nerman (1939) s 86, 149f.

22. Kvinnornas Fackförbunds kongress 1907 s 15f, 22f. Se även rapporterna i Morgonbris 1907:1 och i Arbetet 30/1 1907. Kongressens uttalande återges även i T Nerman (1939) s 151.

23. T Nerman (1939) s 155.

24. Kvinnornas Fackförbunds protokoll 12/4 1908; *Berättelse över kvinnornas Fackförbunds verksamhet* ... s 6ff; Protokoll hållet vid Kvinnornas Fackförbunds andra kongress ... 1908, s 13.

25. En särskilt problematisk grupp var tex skrädderiets hjälparbeterskor. I uttalandet på kongressen 1907 hade man pekat på Kvinnornas Fackför-

bunds betydelse för denna grupp. "som ju ej gärna kunna stå i samma förening som sina arbetsgivare", se Protokoll förddt vid Kvinnornas Fackförbunds första kongress ... 1907 s 16.

26. Arb. 28/11 1908.

27. I Morgonbris 1909:1 beklagade man Elma Danielssons uttalande om den politiska kvinnorörelsens framtid just med hänvisning till att en del partiorgan fört fram hennes ord som 'en maning' till sina läsare och därigenom bidragit till att göra arbetet för kvinno-klubbarna ännu svårare.

28. Detta är dock ännu föga undersökt. Jag bygger här på de iakttagelser jag kunnat göra i samband med en mer övergripande studie av det kvinnliga industriarbetet i Malmö, C Carlsson (1979). Angående det kvinnliga industriarbetets utveckling se även O Bjurling (1985) s 179 och angående fackföreningsrörelsens utveckling i Malmö se A Uhlen (1949). Inom ramen för det arbetarhistoriska seminariet vid historiska institutionen, Lunds Universitet, pågår för närvarande flera projekt rörande arbetarklassens och arbetarrörelsens utveckling i Malmö.

29. G Qvist (1974) s 74.

30. A a, s 71.

31. Kvinnornas fackförbund kongress 1908 s 14.

32. Ibid.

33. I senare medlemsinventeringar, som utförts långt efter det att Socialdemokratiska kvinnoförbundet bildats, framstod den socialdemokratiska kvinnorrörelsen i stor utsträckning som ett husmodersförbund - den överväldigande majoriteten var gifta och uppgav sig som icke förvärvsarbetande. Se Framåt i SSKF (1956) s 22ff. Se även Y Hirdman (1983).

34. SAK:s protokoll 5/12 1904.

35. A a, 3/10 1905; 30/2, 5/3 1906.

36. A a, 27/12 1906; 20/1, 2/3 1908; 4/1 1909; 20/2 1911.

37. A a, 20/1 1908.

38. H Flood (1929) s 70. G Höglund (1951) s 97f.

39. Varken Typografiska Kvinno-klubben eller den kvinnliga bryggeriarbetararbetarfackföreningen i Stockholm, vilka båda var av stor betydelse

inom den socialdemokratiska kvinnorörelsen i huvudstaden, hade någon motsvarighet i Malmö. Här fanns dock en Kvinnlig kappsömmerskefackförening som tillhörde Kvinnornas fackförbund. Malmö kvinnliga diskussionsklubb protesterade vid upprepade tillfällen mot att de manliga organisationerna underlät att agitera bland och försöka organisera kvinnorna. I stället hänvisade de sina kvinnliga arbetskamrater till kvinnoklubben. I denna situation blev det för kvinnorna viktigt att framhålla betydelsen av att skilja de fackliga och politiska organisationerna åt, vilket dock inte innebar att man inte ville ha fackligt aktiva kvinnor i den politiska klubben. Se t ex Malmö kvinnliga diskussionsklubbs protokoll 12/4, 24/4 1907 samt artikeln "Kvinnliga diskussionsklubbens ide" av Elma Danielsson i Arb. 13/4 1907.

40. För detta skulle fordras omfattande undersökningar på lokalnivå, t ex av hur kvinnorna agerade inom ramen för de arbetarkommuner som bildades efter sekelskiftet.

41. SAP:s kongress 1900 s 58; Uttalande finns även i G Gunnarson (1962) s 161.

42. PS VU-protokoll 13/8 1908.

43. A a 29/10 1901.

44. Angående riksdagens behandling av den kvinnliga rösträtten se t ex G Petrini (1914), L Wahlström (1933) s 92ff, Lindhagen (1938) s 186ff, *Kvinnors röst och rätt* (1969) samt G Kyhle (1984).

45. G Petrini (1914) s 8.

46. Citerat i C Lindhagen (1938) s 191. Se även Kvinnors röst och rätt (1969) s 10.

47. C Lindhagen (1938) s 189.

48. Ibid s 202.

49. G Petrini (1914) s 20.

50. A a, s 29f.

51. C Lindhagen (1938) s 198.

52. D Dahlerup (1973) s 292ff; Lid-dington/Norris (1978) s 231ff; R J Evans (1979:1) s 208f

53. Se Andra. Int. kongress 1907 s 259ff, 329ff. Angående den internationella socialistiska kvinnokongressen se referat i Morgonbris 1907:4. Se vidare D Dahlerup (1973) s 289ff och R J Evans

(1979:1) s 297f.

54. Ursprungligen ett föredrag hållet i Stockholm i november 1905.

55. PS VU-protokoll 13/8 1901.

56. Arb.10/4 1902.

57. PS VU-protokoll 13/8 1901

58. Se t ex Arb. 15/3 1902 samt inlägg av Hjalmar Branting vid det offentliga möte angående den kvinnliga rösträtten som SAK anordnade i december 1905, se SAK protokoll (exakt datum framgår inte).

59. Angående högerns argumentation se G Kyhle (1983).

60. Uttalande av Branting enl. tidningsreferat, återgivet i Lindhagen (1938) s 196. Se även Fr Ström (1940) s 307 och SAK protokoll 3/9 1906.

61. Artikel av Viktor Larsson i Fram 1907:1.

62. Arb. 15/3 1902.

63. G Kyle (1983) delar in argumenten från motståndarsidan i tre kategorier: könspolitiska, samhällsideologiska och taktiska. Jag har själv inte funnit det ändamålsenligt att försöka göra någon exakt uppdelning av detta slag då argumenten går i varandra. Den socialdemokratiska ledningens argument faller enligt GK inom den sistnämnda gruppen. Vad jag förstår så är emellertid också GK:s slutsats att uppdelningen är av formell natur.

64. SAP:s Kongress 1905, Protokoll s 146.

65. Enl. mötesreferat i Morgonbris 1906:1.

66. F Steenhoff (1905) s 13.

67. Morgonbris 1906:1.

68. Arb. 25/4 1905. Artikeln hämtad ur Söderhamnskuriren. Se även artikel av K Dalström i Arb. 9/12 1905.

69. För en allmän historik över den kvinnliga rösträttsrörelsen i Sverige se L Wahlström (1933) s 57ff och B Björkenlid (1982).

70. L Wahlström (1933) s 67.

71. För en plädering för det sistnämnda se artikel av P A Hansson i Fram 1905:1.

72. Morgonbris 1905:1.

73. Arb. 9/12 1905.

74. K Dalström (1903).

75. L Wahlström (1933) s 73.

76. Arb. 1/2 1907. H Flood (1939) s 59.

77. Se M:ö Kv.disk.klubb 8/10 1903, 11/5 1904; SAK 3/4 1905; Soc.dem kvinnokongressen 1908 s 56f; 1911 s 21ff. Se även H Flood (1939) s 58ff.

78. Se SAK protokoll 4/10 1901; Soc.dem 14/4, 25.4 1902; Arb. 9/12 1905.

79. Lindhagen (1938) s 190.

80. Arb. 9/12 1905.

81. Arb. 15/3 1902.

82. SAP:s Kongress 1905 s 148. SAK protokoll 4/12 1905, 30/1 1906.

83. M:ö Kv. disk.klubb 11/5 1904.

84. A a, 21/4, 8/2 1906.

85. Se Arb. 15/3 1902, 6/4 1906.

86. PS, Protokoll från rösträttskonferensen 21/8 1901; Storstrejskongressen 1902. Se även Arb. 21/8, 22/8 1902 och 11/4, 13/4 1902.

87. Soc.dem. 18/2, 14/4 1902; Arb. 19/4 1902.

88. Brand 1904:6.

89. SAP kongress 1905, protokoll s 147.

90. *Kvinnors röst och rätt* (1969) s 30f.

91. Arb. 12/11 1904.

92. Arb. 16/11 1904.

93. Se artikel av P A Hansson i Fram 1904:9.

94. SAP:s kongress 1905, s 145.

95. A a s 148f.

96. A a s 147.

97. Morgonbris 1905:1.

98. A a 1906:1.

99. A a 1906:1; Flood s 57f.

100. Riksdagsgruppens uttalande återges i Arb. 6/3 1906.

101. Morgonbris 1906:3; H Flood (1939) s 58.

102. Se G Höglund (1951) s 84-87; C Lindhagen II s 195; Morgonbris 1906:2.

103. SAK protokoll 20/8 1906.

104. SAK protokoll 3/9 1906.

105. Ibid.

106. B Simonsson (1985) s 152.

107. SAK protokoll 3/9 1906; Arb. 10/9 1906; Morgonbris 1906:3.

108. B Simonsson (1985) s 153.

109. Arb. 14/3 1907.

110. SAP:s kongress 1905 s 147.

111. Se t ex B Schiller (1967) s 138ff och S Hentilä (1979) s 177ff.

112. SAP:s extra partikongress 1907, s 166, 188f, 199, 207.

113. Ang. diskussionen inför 1908 års riksdag se G Höglund (1951) s 92f, H

Flood (1939) s 60.

114. Ang. rösträttsfrågans fortsatta behandling se H Flood (1939) s 64ff, G Höglund (1951) s 93ff, L Wahlström (1933) s 117ff och Kvinnors röst och rätt (1969) s 11ff.

115. SAP:s kongress 1905, s 147.

116. A a, s 146.

117. Artikel av Hjalmar Gustafson i Brand 1906:10.

118. C Lindhagen (1938) s 159.

119. Brand 1899:9.

120. SAP:s kongress 1905 s 146f.

121. Brand 1906:1.

122. Se not 93 ovan.

123. S Dahlbäck (1906) s 25f.

124. SAP:s kongress 1905, s 148f.

125. Se t ex artiklar av A M Holmgren och Ellen Key i nr 1 1904 och Harold Gotes "Feministiskt kåseri om kvinnans rösträtt" i nr 2 1905.

126. Se avsnittet "Politiken ur kvinnornas perspektiv"

127. "Kvinnofrågan i social belysning", Ord och Bild 1896, i C Lindhagen (555) s 6.

128. C Lindhagen (I) s 17f.

129. S Dahlbäck (1906) s 20.

130. Se t ex Soc.dem. 4/4 1902.

131. Andra Int. kongress 1900 s 12.

132. A a, s 13.

133. Om arbetarskyddslagstiftningens utveckling efter sekelskiftet se t ex L Wahlström (1933) s 277ff; Hj Sellberg (1950) s 171ff.

134. Formuleringarna är många gånger är oklara och det har inte alltid varit möjligt att få tag på fullständiga protokoll.

135. Andra Int. kongress 1910 s 111f.

136. A a, s 56.

137. B Broch (1977) s 156ff.

138. Se bidragen av I Andersgaard och G Hageman i *Kvinner selv* (1977).

139. Se t ex Liddington /Norris (1978) s 239; A Kessler-Harris (1982) s 194.

140. Berichte an die Zweite Internationale Konferenz Sozialistischen Frauen ... 1910 s 1f.

141. A a, s 50f.

142. R J Evans (1979: 2)

143. Nu behöver i och för sig inte lagstiftning ha bedömts på detta sätt av alla. Bedömningen var beroende av hur man såg på kvinnoarbetets och socialis-

mens framtid, jfr Zetkin.

144. Se rapporten från den internationella kvinnokongressen i Morgonbris 1910: 10. Enligt referatet hade en av de danska delegaterna, fru Bang, haft en annan uppfattning.

145. Dessa och liknande frågor belyses i ett nordiskt jämförande projekt angående arbetarskyddslagstiftningen för kvinnor. Den svenska delen handhas av Ulla Wikander, Ek hist inst. Uppsala.

146. Hj Sellberg (1950) s 129.

147. Debatten återges i Arb. 7/5 1900. Se även Hj Sellberg (1950) s 130ff.

148. Maria Cederschiöld i Dagny 1900:8 s 178ff.

149. A a, s 181.

150. Hilda Sachs i Dagny 1900:9-10 s 216.

151. A Björklund (1977) s 49-65.

152. Hj Sellberg (1950) s 185ff, 225ff.

153. A a, s 192f.

154. A a, s 129f.

155. Se Arb. 30/4, 11/10 1901, 6/8 1902; Soc. dem 8/10 1901.

156. Arb. 10/11 1901.

157. Initiativet till motionen togs av Malmö Kvinnliga Diskussionsklubb. Se protokoll 27/6 1901.

158. *Program for den skandinaviske arbejderkongress* ... 1901, s 7.

159. Arb. 24/8 1901.

160. Arb. 27/8 1901.

161. Ibid.

162. *Beretning for Den 6. Skandinaviske arbejderkongress* ... 1901, s 25f.

163. Arb. 27/8 1901.

164. SAK protokoll 22/3 1900.

165. Arb. 24/8 1901.

166. Ibid.

167. Se Soc. dem. 4/9, 9/9 1901.

168. Arb. 11/9 1901.

169. Ibid.

170. Prop 156 1908.

171. Motion i AK 1908 no 310 (Kvarnzelius) och no 333 (Lindhagen), LU 76: 24, 25.

172. Prop 156 1908, Bihang s 11.

173. FK 1908 60: 65; AK 1908 71: 33. Hj Sellberg s 174.

174. Motion i FK 1909 no 34 (S Clason), Motion i AK 1909 no 64 (T Fürst) och no 202 (C Lindhagen), LU 43: 1ff, 6ff.

175. AK 1909 42: 88, FK 1909 28: 56. Hj Sellberg s 174f.

176. *Förslag till lag* ... (1907) s 2; Skrivelserna finns i konseljakt no 35, Finsandep. 1908.

177. Enligt Lindhagens motion 1909 röstade 3 av socialdemokraterna emot förbudet året innan. Hj Sellberg, som utrett detta, framhåller som möjlig orsak att förslaget vid det första tillfället hade karaktär av förordning och inte av lag.

178. Sockerindustriarbetarnas samorganisation samt Svenska grov- och fabriksarbetareförbundets avdelning i Arlov sände inför riksdagbehandlingen 1909 in skrivelser där de instämde i Lindhagens motion. Se LU 1909 43: 27.

179. Med nattarbete avsågs arbete mellan kl 10 em och 5 fm. Vidare stadgades att kvinnorna skulle ha minst 11 timmars sammanhängande nattvila samt att lagen endast skulle gälla företag med mer än 10 anställda. Den statistiska utredningen visade att det fanns ca 48.000 kvinnliga industriarbetare i denna typ av företag. Se *Förslag till lag* ... (1907) s 32.

180. LU 1908 76: 10.

181. Ibid s 11.

182. FK 1908 60: 59.

183. FK 1909 28: 42

184. Hj Palmstierna FK 1908 60: 59; S Clason FK 1909 28: 34.

185. A Björklund (1977) s 49ff.

186. AK 1909 42: 55.

187. *Förslag till lag* ... (1907) s 2.

188. A a s 2f.

189. LU 1908 76: 27f.

190. AK 1908 72: 19.

191. FK 1908 60: 60f.

192. FK 1909 28: 54.

193. Lindhagens förslag avlogs utan votering i FK vid båda riksdagarna (FK 1908 60, FK 1909 28). Ett förslag i AK 1908 om att ställa Lindhagens yrkande som kontraposition vid voteringen angående Lagutskottets utlåtande avlogs med 106 röster mot 79. (AK 1908 72: 33) 1909 avlogs hans yrkande om utredningen av behovet av ett generellt nattarbetsförbud med 109 mot 69 röster i AK. (AK 1909 42: 90.

194. Reservation LU 1908 76: 32f.

195. AK 1909 42: 71.

196. Reservation LU 1908 76: 35.

197. Ibid. Detta förslag stred dock mot principerna om lika lön samt kvinnans fullständiga likställighet med mannen, vilket också Hjalmar Branting påpekade i riksdagsdebatten. Se AK 1908 72:21. 198. A a s 34.

199. Se även C Lindhagen (1910).

200. AK 1908 72:31f.

201. Soc.dem.kvinnokonferensen 1907, s 34ff; Arb 1/2 07.

202. A a, s 36.

203. Soc.dem.kvinnokonferensen 1907, s 39ff; Arb. 4/2 07

204. Se Yrkesfarekommitténs arkiv, inkomna skrivelser.

205. Arb. 23/7 07.

206. Arb. 22/11 07.

207. Soc.dem. 25/1 08.

208. Se mötesreferat i Soc.dem. 29/4 08, samt ett tillrättsläggande av Ruth Gustafsson i samma tidning den 1/5.

209. Soc.dem. 29/4 08, enligt H Flood (1939) s 101.

210. Enligt Hj Sellberg (1950) s 181 diskuterades frågan i riksdagsgruppen vid två tillfällen före 1908 års riksdagsbehandling – den 25/1 och den 4/5 – och vid ett tillfälle hade en riksdagsman stött Lindhagens förslag och en annan förordat neutralitet.

211. Soc.dem. 1/5 08, bygger på artiklar i Arb. 14/4 och 15/4.

212. Soc.dem. 4/5 08, Arb. 5/5 08.

213. Soc.dem. 20/5 08, Arb 18/5 08.

214. Ibid.

215. Som nämnts tidigare hade Kata Dalström vid ett möte i Stockholms allmänna kvinnoklubb förordat viss skyddslagstiftning för kvinnoarbetet. Se SAK:s protokoll 22/3 1900.

216. Denna oenighet omnämns tex inte i Arbetets referat från kongressen den 24/2 och 25/2 1908. Den berörs dock kort i en artikel av Helen Ugland-Andersson något senare, den 2/3.

217. Det var kvinnoklubben i Arlöv som tagit upp frågan och föreslagit att man skulle ansluta sig till den socialdemokratiska kvinnokonferensens uttalande från året innan. Se *Protokoll öfver Första Skånska Socialdemokratiska kvinnokonferensens förhandlingar* ... 1908, s 14f. Se även referatet från konferensen i Morgonbris 1908: 2.

218. *Redogörelse för Socialdemokratis-*

ka Kvinnokonferensens Arbetsutskotts verksamhet ... (1908) s 11.

219. Vid LO:s kongress 1906 togs ett uttalande om behovet av ett generellt nattarbetsförbud, se G Qvist (1974) s

220. G Qvist a a, s 97.

221. K Norlander (1983) s 40; E Johansson (1939) s 98ff.

222. Sockerbruksarbetarnas samorganisation samt Grov- och fabriksarbetareförbundets avdelning i Arlöv sände som nämnts in en skrivelse till 1909 års riksdag där de gav sitt stöd åt Lindhagens motion (se not 178 ovan). Även inom Typografiska förbundet styrelse fanns de som var motståndare till lagen, t ex Nils Wessel. (Se E Johansson (1939) s 99f). Det material som yrkesfarekommittén samlande in från representanter för arbetarna och deras fackliga organisationer angående deras inställning till nattarbetslagen är tyvärr inte bevarat i kommitténs arkiv. Inställningen till lagen berörs inte heller i Betänkandet (1912). I redogörelsen framkommer dock att vissa arbetarrepresentanter – fr a från den tunga industrin, som gruv- och sågverksindustri – har en allmänt negativ inställning till kvinnoarbetet. Men nedslagen är alltför få för att några slutsatser skall kunna dras.

223. Räkna vi med de kommitterade från Stockholms allmänna kvinnoklubb och från Kvinnornas Fackförbund blir andelen representanter från Stockholm något större, men överstiger ändå inte en tredjedel. Se Soc.dem.kvinnokonferensen 1907, s 7ff.

224. Soc.dem. 2/6 1908.

225. Ibid.

226. Ibid.

227. SAP kongress 1908, s 241.

228. A a s 239f.

229. Soc.dem.kvinnokongressen 1908, s 10f.

230. Morgonbris 1909:3.

231. Morgonbris 1909: 4. Artikeln som tidigare publicerats i Tiden 1909: 3, var skriven av Signe Garling-Palmaer och behandlade företrädesvis de kvinnliga typografernas situation i Frankrike, där den manliga delen av fackföreningrörelsen uppenbarligen använde skyddslagstiftningen som ett medel för att få bort kvinnorna från yrket.

232. Soc.dem. 19/4 1909.
233. Soc.dem. 21/4 1909.
234. Se Arb. 9/7 1909 och Morgonbris 1909: 10.
235. Morgonbris 1909: 5.
236. Morgonbris 1909:5, sign. Vesta.
237. Den socialdemokratiska kvinnokonferensens VU skickade år 1911 en skrivelse angående utredning till Landssekreteriatet, som i sin tur förde önskemålet vidare till Kommerskollegium, se *Rapport från VU* (1914) s 4. Kommerskollegium genomförde en undersökning redan samma år, vars huvudresultat senare presenterades i Sociala meddelanden 1912.
238. Se t ex E Johansson (1939) s 105ff, *Rapport från VU* (1914) s 3f.
239. Soc.dem.kvinnokongressen 1911, s 25.
240. SAP:s kongress 1911, s 83.
241. Ang. detta se t ex E Johansson (1939) s 102ff. Vid Ek. hist. inst., Uppsala, arbetar Lynn Karlsson med ett projekt om nattarbetslagens konsekvenser för kvinnornas ställning på arbetsmarknaden.
242. Angående den vidare utvecklingen av frågan om särslagstiftning för kvinnoarbetet se t ex L Wahlström (1933) s 283ff; G Höglund (1951) s 166ff, K Norlander (1983) s 41ff.
243. AK 1908 72:10.
244. AK 1908 72:9.
245. AK 1908 72:23.
246. AK 1908 72:25f.
247. Se Lindhagens reservation 1908 LU 76:31.
248. AK 1908 72:20.
249. AK 1908 72:20.
250. Ak 1908 72:26.
251. Soc.dem. 21/4 1909.
252. AK 1908 72:32. Se även artikel av Branting i Soc.dem 20/5 1908.
253. SAP:s kongress 1908 s 239-241.
254. AK 1909 42:81f. Branting uttalade sig i detta sammanhang även positivt om den begränsning av kvinnors arbetstid som beslutats i Tyskland.

Kapitel 6

1. Morgonbris 1905: 1.
2. Ibid.
3. För en sådan analys se t ex E Hobsbawm (1978). Hobsbawm har dock kritiserats för att han tar den verklighetsbild som kan analyseras fram ur bl a bildmaterialet för given, som en direkt spegling av verkligheten, se S Alexander m fl (1979). För en analys av bilders budskap till kvinnor se I Millbourn (1982), där material från Kooperativa förbundet blir föremål för undersökning ur denna synvinkel.
4. G Steffen (1888). Se närmare härom i kapitel 3.
5. Enligt Å Lilliestam (1960) övergav G Steffen snart det extremt positivistiska och marxistiska synsätt som kom till uttryck i artikeln, se s 33f.
6. G Steffen (1900) s 37.
7. G Steffen (1899) s 552.
8. G Steffen *Sociala studier* I (1905) s 57.
9. S.d. 22/2 1900. Artikelns var skriven av sign. O.D-st, förmodligen Otto Dahlqvist.
10. På svenska fick skriften titeln *Socialismens grundläror*. Den svenska utgåvan var, som framhålles i förordet, en förkortning och bearbetning av originalet. Förutom det här avsnittet saknas i innehållsförteckningen ytterligare tre avsnitt, men till skillnad från det om familjen så har dessa inarbetats i andra avsnitt.
11. K Kautsky (1892) s 145-147.
12. Mot. 1908 AK no 245, V Rydén (1908).
13. V Rydén (1908) s 70.
14. P Eriksson (1891). Se kapitel 4, avsnittet "Lika lön och skyddslagstiftning".
15. V Rydén (1908) s 123f, 104f.
16. A a, s 101f.
17. A a, s 73.
18. A a, s 68.
19. A a, s 105.
20. SAP:s Kongress 1908, s 240.
21. Arbetet 24/11 1908. Se även E Hedén (1908) s 15f.
22. F Ström (1909) s 11, 12.
23. A a, s 12.

24. A a, s 13f.
25. A a, s 15.
26. Ibid.
27. Se t e x Hjalmar Gustafson, Fram 1906: 2.
28. Morgonbris 1904: 1.
29. Marit Hoel (1983), vilken i sin tur bygger på resonemang hos Anne Lise Seip (1981), använder begreppen "försörjarsolidaritet" och "arbetsarsolidaritet" för att beteckna två olika konkurrerande synsätt inom den tidiga arbetarrörelsen. De var konkurrerande så tillvida att de svarade mot olika behov inom arbetarklassen. De innebar olika saker för synen på kvinnoarbetet. I det förra fallet inriktar man sig på familjen och behovet av en högre lön för mannen för att han skall kunna försörja icke-arbetande medlemmar av familjen. I det senare är utgångspunkten behovet av solidaritet inom arbetarkollektivet, där organiseringen av kvinnorna och i bland även lika lön blir viktiga krav. Se s 139ff. Se även B Possing (1981) s 111ff för en diskussion av arbetarrörelsens politik i relation till arbetarkvinnors faktiska situation och behov.
30. A Taylor Allen (1985) s 437f.
31. Organisationen presenteras i Morgonbris 1909: 11 och 1910: 1. Se vidare A Taylor Allen (1985).
32. Angående Ellen Key se R Ambjörnsson (1972) och B Losman (1980) s 7ff, och angående Frida Stéenhoff se B Zades biografi (1935).
33. Angående hennes syn på äktenskapet se se föredraget "Kvinnopsykologi och kvinnlig logik" i E Key (1986) där kritiken som "Missbrukad kvinnokraft" utlöst bemöts. Se vidare E Key (1909) s 124ff.
34. F Stéenhoff (1903) s 15.
35. F Stéenhoff (1908) s 26.
36. Arb. 2/6 1908.
37. F Stéenhoff (1903) s 6.
38. En representant för dessa kvinnofientliga tankeströmningar var österrikaren Otto Weininger. Se B Losman (1980) s 12ff.
39. Se R Ambjörnsson (1974) samt bidragen av R Liljeström, Ann-Marie Berggren och Yvonne Hirdman i antologin *Vetenskap, patriarkat och makt* (1983).
40. Y Hirdman (1983) s 20f.
41. SAK protokoll 22/3 1900.
42. SAK protokoll 3/12 1900
43. Morgonbris 1905 nr 2, 3, 4 och 1906 nr 2, 3, 4
44. Morgonbris 1906: 4.
45. Se t e x arb. 16/2 och 21/2 1901 samt 2/3 1908.
46. Se t e x artikeln "Kvinnan och den socialistiska rörelsen" i Morgonbris 1909: 7, där det enbart är kvinnoarbetets negativa effekter som framhålls.
47. Soc.dem. kvinnokonferensen 1907 s 31.
48. G Qvist (1974) s 97f. När det gäller Tobaksindustrin och likalöneprincipen är det dock viktigt att påpeka att dess genomförande i praktiken begränsades av en långt gående arbetsdelning mellan män och kvinnor, där de senare helt dominerade i de okvalificerade yrkeskategorierna. Se Arbetsstatistik II (1899) s 78, 194ff och K Norlander s 34ff
49. G Qvist (1974) s 98. Kvinnornas konkreta krav vid LO-kongressen hade begränsats till att gälla att förbunden skulle åläggas att begära lika löneförhöjning för män och kvinnor. Året innan hade man vid Bryggeriarbetsareförbundets kongress ställt krav på lika betalning för lika arbete, vilket dock endast resulterat i ett uttalande om att avdelningarna skulle uppmärksammas och ta hänsyn till kvinnornas avlöningsförhållanden. K Norlander (1984) s 32f.
50. Soc.dem. kvinnokonferensen 1907 s 17.
51. A a, s 19.
52. Soc.dem. kvinnokongressen 1908 s 41.
53. Motioner och förslag till Socialdemokratiska kvinnokonferensen ... 1907, s 7f.
54. Soc.dem.kvinnokonferensen 1907 s 18.
55. M:ö. kv. disk.klubb 8/11 1906.
56. Arb. 19/3 1907.
57. Soc.dem. kvinnokonferensen 1907 s 19.
58. Arb. 18/5 1903.
59. Soc.dem.kvinnokonferensen 1907 s 39; Soc.dem. 29/4 1908. Se f ö avsnittet "SAP och nattarbetsförbudet".
60. SAK protokoll 3/12 1900.
61. Morgonbris 1905:1.

62. Ibid.
63. SAK protokoll 18/11 1907.
64. Ellen Key och Frida Stéenhoff hade båda en viss om än lös anknytning till arbetarrörelsen och blev ofta anlitade som föredragshållare. Ellen Key startade dessutom och drev de skolorna, bildningscirklar för arbeterskor, i Stockholm på 1890-talet. Se H Flood (1939) s 31f. Angående Frida Stéenhoffs anknytning till de socialdemokratiska kvinnorna se B Zade (1935) s 121, 134f och G Höglund (1951) s 30, 79f, 131.
65. SAP Kongress 1905 s 133f.
66. Soc.dem. kvinnokonferensen 1907 s 20f.
67. A a, s 21.
68. A a, s 24f.
69. A a, s 21f.
70. A a, s 32.
71. Den borgerliga kvinnorörelsen är föga undersökt på denna punkt. Lydia Wahlström tar t ex inte upp den särskilt. För en viss diskussion se R Frangeur m fl (1974).
72. Morgonbris 1908:1 s 1.
73. Så levde t ex Fredrik och Anna Sterky i ett samvetsäktenskap. Detsamma gällde Axel och Elma Danielsson fram till 1897. Det är dock tveksamt om det var de principiella skälen som var de avgörande i de här fallen. Axel Danielssons utsvävningar satte hans relation till Elma Danielssons på hårda prov och ledde bl a till att hon lämnade Malmö år 1892 och reste till USA. Hon kom sedan inte tillbaka förrän 1896. När det gällde Anna och Fredrik Sterky blev ett giftermål aldrig aktuellt eftersom Fredrik Sterkys tidigare hustru inte beviljade honom skilsmässa. När det gäller förhållandet bland partimedlemmar i gemmen finns en del äktenskapskontrakt bevarade och notiser i pressen som vittnar om att man ibland ingick äktenskap utan myndigheters inblandning och i stället använde Knut och Anna Wicksells äktenskapskontrakt som förebild.
74. Se t ex protokoll från den 14/2 1901 och 11/11 1904.
75. Morgonbris 1908: 1 s 1f.
76. SAP:s kongress 1905 s 134.
77. Morgonbris 1909: 11 och 1910: 1.
78. Morgonbris 1909: 10.
79. SAP kongress 1905, protokoll s 134.
80. Morgonbris 1910: 8.
81. Morgonbris 1910: 10. Se även Y Hirdman (1983) s 24ff.
82. SAP:s kongress 1911 s 204. Ett ytterligare, mer modest förslag i denna riktning, framfördes också vid denna kongress. Det var ett förslag om försäljning av en blomma där inkomsten skulle gå till ogifta mödrar i "våra respektive kommuner". Ett förslag som avvisades med hänvisning till att det var tveksamt om arbetarepartiet som politiskt parti skulle ställa sig i spetsen för ett sådant företag. Frågan skall i stället bäst lösas genom riksdags- och kommunbeslut.
83. M:ö Kv.disk.klubb 11/1 1906.
84. Protokoll öfver Första Skånska Socialdemokratiska Kvinnokonferensens förhandlingar . . . 1908 s 12. Se även Morgonbris 1908:2. I Arbetets referat från konferensen den 25/2 är uttalandet inte återgivet.
85. Morgonbris 1908:4 s 5.
86. Soc.dem.kvinnokongressen 1908 s 47-48.
87. A a, s 51.
88. A a, s 54.
89. A a, s 75.
90. A a, s 76.
91. Denna slutsats bygger på en översiktlig genomgång av förbundens tidskrifter och kongressprotokoll.
92. Se I Blom (1980). För en kortfattad presentation av hennes resultat se artikel i Historisk Tidskrift 1908: 3.
93. Morgonbris 1910: 6.
94. Ibid.
95. Ibid.
96. Se not 81.

Referenser

A. Otryckt material

Arbetarrörelsens Arkiv Stockholm

1. *Kvinnornas fackförbunds arkiv*
Styrelseprotokoll (1905-1909)
Årsberättelser 1902, 1903
2. *Socialdemokratiska partistyrelsens arkiv*
Partistyrelsens protokoll
Verkställande utskottets protokoll
3. *Stockholms allmänna kvinnoklubbs arkiv*
Mötesprotokoll (1892-1910)
Styrelseprotokoll (1892-1910)
Utgående skrivelser
Utgående cirkulär
4. *Malmö textilarbetarefackförenings arkiv*
Wäfveri- och Spinneriarbetarefackföreningens i Malmö protokoll (1889-1891)

Arbetarrörelsens arkiv i Malmö

1. *Malmö Socialdemokratiska kvinnoklubbs arkiv*
Malmö kvinnliga arbetareförbund
Mötesprotokoll 1888-1890
Styrelseprotokoll 1888-1890
Stadgar
Malmö kvinnliga diskussionsklubb
Protokoll 1900-1910

Riksarkivet Stockholm

1. *Finansdepartementet*
Konseljakt 35, 1908
2. *Yrkesfarekommittén* (1905)

Lunds Landsarkiv

1. *Magistratens i Malmö femårsberättelse* 1886-1890

B. Tryckt material

Officiellt tryck

- Arbetsstatistik I. Undersökning af bagerierna i Sverige*, Stockholm 1899.
- Arbetsstatistik II. Undersökning af tobaksindustrien i Sverige*, Stockholm 1899.
- Betänkande afgifvet den 9 dec 1909 af den af Kungl. Maj:t den 20 januari 1905 tillsatta kommittén för revision af lagarna ang skydd mot yrkesfara och angående minderårigas och kvinnors användande till arbete i industriella yrken mm + Bihang*, (Yrkesfarekommitténs betänkande.), Stockholm 1909.
- Betänkande afgifvet den 11 mars 1892 af kommittén för revision af förordningen af den 11 nov 1881 angående minderårigas användande vid fabrik, handverk eller annan handtering*, (Revisionskommitténs betänkande), Stockholm 1892.
- Betänkande angående gift kvinnas förvärvsarbete*, SOU 1938:47
- Betänkande angående minderåriges antagande och användande i fabrik, handverk eller annan handtering*, (Barnarbetskommitténs betänkande), Stockholm 1877.
- Betänkande angående åtgärder till förbättrande af de vid sågverken i trakten af Sundsvall anställda arbetarnes ställning afgifvet af den för sådant ändamål af Sägverksegarne nedsatta Komité*, (Betänkande angående sågverksarbetarnas förhållanden), Sundsvall 1880.
- BiSOS: Serie D. *Fabriker och handverk 1863-1910*.
- Förslag till lag angående förbud mot kvinnors användande till arbete nattetid i vissa industriella företag afgifvet av den af Kungl. Maj:t den 20 januari 1905 tillsatta kommitté för revision af lagen angående skydd mot yrkesfara den 10 maj 1889 mm, Stockholm 1907.
- Historisk statistik för Sverige. I. *Befolkning, 1720-1950*, Stockholm 1955.
- Riksdagens protokoll med bihang
- Sociala meddelanden. *tg. af K. Kommerskollegii Afdelning för Arbetsstatistik. Årg 1912*.
- S O S Socialstatistik: *Svensk hemindustri. Del I. Utredningens huvudresultat*, Stockholm 1917.

Samtida skrifter, broschyrer, protokoll, redogörelser etc.

- Andra folkriksdagens beslut af den 15-21 maj 1896*, Stockholm 1896.
- Andra socialdemokratiska partikongressen, Norrköping 17-20 maj 1891, Malmö 1896 (SAP:s kongress 1891)*.
- Beretning for Den 6. Skandinaviske arbejderkongress i Kobenhavn den 22, 23 og 24 august 1901, Aarhus 1901*
- Berichte an die zweite Internationale Konferenz sozialistischer Frauen zu Kopenhagen am 26. und 27. August 1910*.
- Berättelse öfver Kvinnornas Fackförbunds verksamhet från 1 januari 1908 till 15 november 1908*, Stockholm 1908.
- Berättelse öfver Verkställande Utskottets verksamhet fr o m aug. 1908 t o m mars 1911*.
- Socialdemokratiska kvinnokongressens Verkställande Utskott. 1911.
- Bebel, August, *Kvinnan i forntiden, nutiden och framtiden*, Stockholm 1903.
- Branting, Hjalmar, *Rösträtt och arbetarerörelse*, Stockholm 1896.
- Branting, Hjalmar, "Strindberg och qvinnofrågan" i *Ur dagens krönika*

- Branting, Hjalmar, *Tal och skrifter*, (red Z Höglund), Stockholm 1926-1927.
- Clayhills, Harriet, *Kata Dalström i agitationen. Ett texturval*, Stockholm 1973.
- Danielsson, Axel, *Främlingen. Ett besök i det nya samhället*, Stockholm 1907 (1892).
- Axel Danielsson, *Politiska skrifter i urval*, Lund 1983 (1907).
- Dahlbäck, Sigurd, *Allmän rösträtt för män och kvinnor enligt hr Lindhagens förslag. Arbetarpartiet och kvinnorna*, Stockholm 1906.
- Dalström, Kata, *Till arbetareklassens kvinnor!*, Malmö 1899.
- Dalström, Kata, "Överklasskvinnorna och deras verksamhetsområden, sedda genom socialdemokratisk synvinkel" i *Lucifer* 1903:1.
- Engels, Friedrich, *Den arbetande klassens läge i England*, Göteborg 1983 (1845).
- Engels, Friedrich, *Familjens, privategendomens och statens ursprung*, Stockholm 1969 (1884).
- Erikson, Pehr, *Åtta-timmars-dagen*. Stockholm 1891.
- Fjärde allmänna svenska rösträttsmötets beslut. (Af den 16-18 augusti 1894), Stockholm 1895.
- Från Palm till Palme. Stockholm 1972.
- Förhandlingarna vid Skånska kvinnoklubbarnas distriktskonferens i Eslöv, Påskdagen den 11 april 1909, Malmö 1909.
- Förhandlingarna vid Sverges Första socialdemokratiska kvinnokongress i Stockholm ... den 2-6 augusti 1908, Stockholm 1908.
- Förhandlingarna vid Sverges socialdemokratiska arbetarepartis sjunde ordinarie kongress i Stockholm 28 maj 5 juni 1908, Stockholm 1908 (SAP:s kongress 1908).
- Förhandlingarna vid Sveriges socialdemokratiska arbetarepartis sjätte kongress i Stockholm 17-25 februari 1905, Stockholm 1905 (SAP:s kongress 1905).
- Förhandlingarna vid Sverges socialdemokratiska arbetarepartis åttonde ordinarie kongress i Stockholm den 9-16 april 1911, Stockholm 1911 (SAP:s kongress 1911).
- Första folkrikisdagens beslut af den 13-19 mars 1893, Uppsala 1896.
- Första Sydsvenska arbetarekongressens förhandlingar. Malmö 1888.
- Gabrielsson, Karl (Karolus), *Till arbetets kvinnor!*, Stockholm 1887.
- Gabrielsson, K J, *Socialistisk katekes*, Stockholm 1897.
- Garling-Palmér, Signe, "Kvinnorna inom typografyrket i Paris" i *Tiden* 1909:3.
- Hallin, O F, "Om barns, yngre personers och kvinnors arbete i fabriker" i *Hygiea*. 1876:3.
- Hedén, Erik, *Den socialistiska framtidsstaten enligt socialisternas egen framställning*. Linköping 1907.
- Heurlin, C M, *Socialismens katekes af Martin*. Göteborg 1886.
- Internationaler Sozialisten-Kongress zu Kopenhagen vom 28 august bis 3 september 1910, Berlin 1910.
- Internationaler Sozialisten-Kongress zu Paris 1900, Berlin 1900.
- Kautsky, Karl, *Das Erfurter Programm in seinem grundsätzlichen Theil*, Stuttgart 1892.
- Kautsky, Karl, *Socialismens grundläror. Bearbetning efter Erfurterprogrammet*, Jönköping 1909.
- Key, Ellen, *Kvinnorörelsen*, Stockholm 1909.
- Key, Ellen, *Missbrukad kvinnokraft och kvinnopsykologi*, Stockholm 1896.
- Kvinnan och revolutionen. *Texter om 200 års kamp för kvinnlig frigörelse*, Folke Schimanski (red), Lund 1972.
- Lieb knecht, Wilhelm, *Socialdemokratien och dess syften*, Stockholm 1888.
- Lieb knecht, Wilhelm, *Angrepp och försvar*, Göteborg 1905 (1886)

Lindhagen, Carl, "Kätterier" i *Tiden*, 1910.

Löwkrantz, S (sign -r, -z.), *Kvinnans rösträtt*. Föredrag hållet inom Norrköpingskretsen av Östergötlands Rösträttsförening, Norrköping 1888.

Linch, Josef, "Det qvinliga arbetet" i *Meddelanden från svenska slöjdföreningen*, nr 11, Stockholm 1884.

Lindhagen, Carl, *Drömmar och stridslinjer I-III*. Stockholm 1906-1910.

Motioner och förslag till Socialdemokratiska kvinnokonferensen i Stockholm den 27, 28, 29 januari 1907, Stockholm 1907.

Protokoll des Internationalen Sozialistischen Arbeiterkongresse in der Tonhalle Zürich vom 6 bis 12 August 1893, Zurich 1894.

Protokoll des Internationalen Arbeiter-Congresse zu Paris. Abgehalten vom 14 bis 20 juli 1889, Nürnberg 1890.

Program for den Skandinaviske arbejderkongress i Kobenhavn den 22-24 august 1901, Kobenhavn 1901.

Protokoll förda vid Sverges andra socialdemokratiska kvinnokongress i Stockholm ... den 16 och 17 april 1911, Stockholm 1911.

Protokoll förda vid Sverges femte socialdemokratiska kvinnokongress i Stockholm ... den 16, 17 och 18 februari 1920, Stockholm 1920.

Protokoll förda vid Sverges fjärde socialdemokratiska kvinnokongress i Stockholm ... den 25 och 26 februari 1917, Stockholm 1917.

Protokoll förda vid Sverges tredje socialdemokratiska kvinnokongress i Stockholm ... den 29-30 november 1914, Stockholm 1915.

Protokoll fört vid Kvinnornas Fackförbunds första kongress den 25-26 jan. 1907, Stockholm 1907.

"Protokoll fört vid Socialdemokratiska arbetarepartiets extra kongress, med början den 24 april 1907 i Stockholm" i Sigurd Klockare, *Mullrande åska. Kampen för allmän och lika rösträtt*, Arbetarrörelsens Årsbok 1982 (SAP:s extra kongress 1907).

Protokoll hållet vid Kvinnornas Fackförbunds andra kongress i Stockholm ... den 22-23 november 1908, Stockholm 1909.

Protokoll öfver förhandlingarne vid Svenska socialdemokratiens tredje partikongress i Göteborg den 23, 24, 25, 26 mars 1894, Malmö 1895 (SAP:s kongress 1894).

Protokoll öfver förhandlingarne vid Sverges Socialdemokratiska Arbetarepartis Fjerde kongress i Stockholm den 22, 23 och 24 juli 1897, Stockholm 1898 (SAP:s kongress 1897).

Protokoll öfver Första Skånska Socialdemokratiska Kvinnokonferensens förhandlingar i Malmö den 23 februari 1908, Malmö 1908.

Protokoll över Sveriges första socialdemokratiska kvinnokonferens den 27, 28, 29 januari 1907 i ... Stockholm, Stockholm 1907.

Rapport från V.U. (Socialdemokratiska kvinnokongressen) 1911-1914.

Redogörelse för andra svenska arbetaremötet i Norrköping den 10-13 juli 1882, Stockholm 1882.

Redogörelse för Femte Allmänna Skandinaviska Arbetarekongressen i Stockholm den 19, 20 och 21 juli 1897, Stockholm 1897 (Skandinaviska arbetarkongressen 1897)

Redogörelse för fjärde svenska arbetarmötet i Stockholm den 26,28 juni 1890, Stockholm 1892.

Redogörelse för tredje svenska arbetaremötet i Örebro den 28-30 juni 1886, Örebro 1886.

Redogörelse för Socialdemokratiska Kvinnokonferensens Arbetsutskotts verksamhet från 1 febr. 1907 till 30 juli 1908, Stockholm 1908.

Redogörelse öfver Sverges Socialdemokratiska Arbetarepartis Femte kongress i Malmö 1900, Stockholm 1900 (SAP:s kongress 1900).

- Rydén, Värner, *8 timmars arbetsdag*, Stockholm 1908.
- Stéenhoff, Frida, *Feminismens moral*, Stockholm 1903.
- Stéenhoff, Frida (Harold Gote), *Humanitet och barnalstring*, Stockholm 1905.
- Stéenhoff, Frida, *Hvarför skolla kvinnorna vänta?*, Stockholm 1905.
- Stéenhoff, Frida, *Några ord om protesterna och grundlinjerna i mitt författarskap*, Sundsvall 1908.
- Steffen, Gustaf, "Kvinnofrågan och sedlighet" i *Framåt* N:o 21-24, December 1888.
- Steffen, Gustaf, *Lönarbetaren och samhället. Studier öfver sociala utvecklingstendenser med särskilt afseende på engelska förhållanden under det senaste halfseket*, Stockholm 1900.
- Steffen, Gustaf, *Sociala studier. Försök till belysning av nutidens samhällsutveckling*, del I, Stockholm 1905.
- Steffen, Gustaf, "Studier öfver lönsystemets historia i England. Skrifter utgifna av Lorénska Stiftelsen n:o 16:3, Stockholm 1899.
- Sterky, Fredrik, *Socialismen - Arbetareklassens befriare!*, Stockholm 1900.
- Sterky, Fredrik, "Hvarken lunk eller sken" i *Lucifer. Arbetarekalender 1892*, Stockholm 1891.
- Ström, Fredrik, *Arbetarkvinnorna och socialismen*, Stockholm 1909 (1907).
- "Storstrejkkongressen. Protokoll 10-13 april 1902" i Sigurd Klockare, *Mullrande åska. Kampen för allmän och lika rösträtt. Arbetarrörelsens Årsbok 1982* (SAP:s extra kongress 1902).
- Sveriges Socialdemokratiska Arbetarepartis konstituerande kongress i Stockholm den 19-22 april 1889, Stockholm 1890 (SAP:s kongress 1889).
- Tryckta handlingar vid 1893 års folkrikssdag, Stockholm 1893.
- Verhandlungen und Beschlüsse des Internationalen Arbeiterkongresses zu Brüssel*, (16-22 August 1891), Berlin 1893.
- Verhandlungen und Beschlüsse des Internationalen Sozialistischen Arbeiter- und Gewerkschaftskongresses zu London vom 27 Juli bis 1 August 1896*, Berlin 1896.
- Zetkin, Clara (1896), "Nur mit der proletarischen Frau wird der Sozialismus siegen"! (Tal vid det tyska socialdemokratiska partiets kongress i Gotha 1896), i *Ausgewählte*... I, s 95-111 (Finns översatt till svenska i *Kvinnan och revolutionen* s 156-169)
- Zetkin, Clara (1889), "Für die Befreiung der Frau!" (Tal vid den internationella arbetarkongressen i Paris 1889), i *Ausgewählte*... I s 3-11 (Finns översatt till svenska i *Kvinnan och revolutionen*).
- Zetkin, Clara, *Arbeiterinnen- und Frauenfrage der Gegenwart*, Berlin 1889. (Finns översatt till svenska i *Morgonbris* 1905 nr 2-4, 1906 nr 1-4).
- Zetkin, Clara, *Ausgewählte Reden und Schriften*. I-III, Berlin 1957-1960.
- Ågren, Robert, *Politiskorstrejck för allmän rösträtt. Några ord till Sverges arbetare och övriga rösträttslösa*, Stockholm 1898.

Tidningar och tidskrifter

Arbetet
Brand
Dagny
Fram
Idun
Julfacklan
Lucifer
Morgonbris

C.Litteratur

- Alexander, Sally/Davin, Anna/Hostettler, Eve: "Labouring Women: a Reply to Eric Hobsbawm", *History Workshop* 1979:8.
- Al-Hibri Azizah, "Capitalism is an Advanced Stage of Patriarchy: but Marxism is not Feminism", i Sargent (red) *Women and Revolution*, Pluto Press 1981.
- Ambjörnsson, Ronny, *Familjeporträtt. Essäer om familjen, Kvinnan, barnet och kärleken i historien*, Stockholm 1979.
- Ambjörnsson, Ronny, *Samhällsmodern*, Göteborg 1974.
- Andersgaard, Ingrid, "Settersker og typografer – splittelse mellom menn og kvinner, i Blom/Hageman (red) *Kvinner selv*, Oslo 1977.
- Anderson, Michael, *Approaches to the History of the Western Family 1500-1914*, Macmillan Press LTD, London 1980.
- Anderson, Michael, *Family Structure in Nineteenth Century Lancashire*, Cambridge 1971.
- Anderson, Perry, *Om den västerländska marxismen*, Lund 1984.
- Ankarloo, Bengt, "Sekler av kvinnoliv. 18 svenska kvinnokohorter och deras livscykel förlopp" i *Scandia* 1983:2.
- Arbetsdelningen mellan könen. Rapport från en forskningskonferens, Gunilla Fürst-Mellström (red), Stockholm 1982.
- Ariès, Philippe, *Centuries of Childhood*, New York 1965.
- Arvidsson, Håkan/Berntson, Lennart, *Makten, socialismen och demokratin*, Lund 1980.
- Axelsson, Pär, *Vid 50 år. Minnen och hågkomster från norr och söder*, Hälsingborg 1919.
- Bagge, Gösta/Lundberg, Erik/Svennilson, Ingvar, "Wages in Sweden" i *Stockholm Economic Studies* no 3a, Stockholm 1933.
- Barrett, Michèle, *Kvinnoförtryck. En marxistisk och feministisk analys*, Lund 1982.
- Beckholmen, Kuno, *Socialdemokratin i Göteborg 1882-1892*, Göteborg 1950.
- Beechy, Veronica, "On Patriarchy" i *Feminist Review*, 1979:3.
- Berglund, Bengt, *Industriarbetarklassens formering. Arbete och teknisk förändring vid tre svenska fabriker under 1800-talet*, Göteborg 1982.
- Berggren, Rut, "Kata Dalströms vision av det framtida socialistiska samhället" i *I framtidens tjänst*, Stockholm 1986.
- Billing, Peter, *Människovärdet vi fordra tillbaka. Minnesskrift utgiven av Skånes socialdemokratisk partidistrikt 1905-1985*, Malmö 1985.
- Bjurling, Oscar, "Stad i utveckling, i *Malmö stadshistoria: Fjärde delen* (1870-1914), Malmö 1985.
- Björkenlid, Bertil, *Kvinnokrav i manssamhälle. Röstträttskvinnorna och deras metoder som opinionsbildare och påtryckargrupp i Sverige 1902-21*, Uppsala 1982.
- Björklund, Anders, *Splivredjantor och andra arbeterskor vid de norrländska lastageplatserna*, Stockholm 1977.
- Björling, Lars, "Politik och historia. Kring den socialdemokratiska historiedokumentationen, i *Meddelande från Arbetarrörelsen Arkiv och Bibliotek*, 1977:2-3.

- Blom, Ida, *Barnebegrensning – synd eller sund fornuft?*, Bergen 1980.
- Blom, Ida, "The Struggle for Women's Suffrage in Norway, 1885-1913" i *Scandinavian Journal of History* 5 1980:1.
- Blom, Ida, "Å få barn – skjebne eller valg? Motiver for barnebegrensning blant kvinner i Kristiania fra århundreskiftet till den annen verdenskrig i *Historisk tidskrift*, 1980:3.
- Blomkvist, Bo, *International i miniatyr. Studier i skånsk arbetarrörelse före 1880 och dess internationella kontakter*, Lund 1979.
- Boethius, Ulf, *Strindberg och kvinnofrågan till och med Giftas I*, Stockholm 1969.
- Boman, Ruth, "Den marxistiska myten om kvinnoarbetet i *Kvinnovetenskaplig tidskrift* 1980:1.
- Boman, Rut, *Kvinnor i facklig och politisk kamp 1880-1920*. Lund 1979.
- Brandt, Gisela/Kootz, Johanna/Steppke, Gisela, *Om kvindespørgsmålet under kapitalismen*, Nordiske Sommeruniversitet 1974.
- Braunthal, Julius, *Geschichte der Internationale. Bd I*, Hannover 1961.
- Broch, Birte, *Kvindearbejde og kvindeorganisering. Kvinder i konfektionsindustrien 1890-1914*, København 1977.
- Broch, Birte/Højgaard, Lis, "Mellem arbejderbevaegelse og kvindebevaegelse. Nogle sider af den nyere historieskrivningen om kvindearbejdet i industrien og den kvindelige fagbevaegelse 1870-1920 i *Historievidenskab* 1978:16.
- Bruegel, Irene, "Women as a Reserve Army of Labour: A Note on Recent British Experience" i *Feminist Review* 1979:3.
- Bäckström, Knut, *Arbetarrörelsen i Sverige. Del 1-2*, Stockholm 1971.
- Bölke, Bundula, *Kvindeemancipationsteoriens udvikling fra Karl Marx til rådsbevaegelsen*, Forlaget Modtrykks serie II (u å).
- Capitalist Patriarchy and the Case for Socialist Feminism*, Zillah Eisenstein (red), Monthly Review Press, New York 1978.
- Carlsson, Christina, "Socialdemokratin och den kvinnliga rösträtten", *Arkiv* nr 23-24 1982.
- Carlsson, Christina, *Kvinnor i den tidiga svenska industrin. 1860-1910*, stencil Lund 1979. -
- Carlsson, Christina/Esseveld, Joke/Goodman, Sara/Widerberg, Karin, "Om patriarkat: en kritisk granskning i *Kvinnovetenskaplig tidskrift* 1983:1.
- Carlsson, Sten, *Fröknar, mamseller, jungfrur och pigor. Ogifta kvinnor i det svenska ståndssamhället*, Uppsala 1977.
- Cederqvist, Jane, *Arbetare i strejk. Studier rörande arbetarnas politiska mobilisering under industrialismens genombrott. Stockholm 1850-1909*, Stockholm 1980.
- Clark, Alice, *Working Life of Women in the Seventeenth Century*, London 1919.
- Dahlerup, Drude, *Socialisme og kvindefrigørelse i det 19. århundrede. En analyse af Charles Fourier, Karl Marx, Fr. Engels, August Bebel og Clara Zetkin m.fl.*, Århus 1973.
- Dahlerup, Drude, "Zur Frage der selbständigen Organisation der sozialistischen Frauen. Dargestellt am Beispiel der Sozialdemokratischen Partei Dänemarks 1871-1939, i *Internationale Tagung der Historiker der Arbeiterbewegung. "XIV. Linzer Konferenz"* 1978, del II, Wien 1980.
- Dalkvist, Otto, *De svenska industriarbetarnas läge, I-III*, Stockholm 1899-1911.
- Dalla Costa, Mariarosà/James, Selma, *The Power of Women and the Subversion of the Community*, Bristol 1973.
- Dasey, Robyn, "Women's Work and the Family: Women Garment Workers in Berlin and Hamburg before the First World War, i Evans/Lee (red) *The German Family*, London 1981.
- Delphy, Christine, *The Main Enemy. A Materialist Analysis of Women's Oppression*, London 1977.

- Den utsatta familjen. Liv, arbete och samlevnad i olika nordiska miljöer under de senaste tvåhundra åren*, Hans Norman (red), Stockholm 1983.
- Draper, Hal. "Marx och Engels om kvinnornas frigörelse", i Matthis/Vestbro (red), *Kvinnokamp. För en revolutionär kvinnorörelse*, Stockholm 1971.
- The Economics of Women and Work*, Alice A Amsden (red), Penguin Books 1980.
- Edenman, Ragnar *Socialdemokratiska riksdagsgruppen 1903-1920*, Uppsala 1946.
- Ehmer, Josef. "Frauenarbeit und Arbeiterfammlie in Wien i *Geschichte und Gesellschaft. Zeitschrift für Historische Sozialwissenschaft*, 1981:3-4.
- Ehmer, Josef. "Vaterlandslose Gesellen und respektable Familienväter. Entwicklungsformen der Arbeiterfamilie im Internationalen Vergleich, 1850-1930", i *Materialen zur Arbeiterbewegung*, nr 24: *Die deutsche und die österreichische Arbeiterbewegung zur Zeit der Zweiten Internationale*, Europa-verlag, Wien 1982.
- Ekdahl, Lars. *Arbete mot kapital. Typografer och ny teknik - studier av Stockholms tryckeriindustri under det industriella genombrottet*, Lund 1983.
- Ekdahl, Lars Olof/Hjelm, Hans Erik. "Reformismens framväxt inom svensk arbetarrörelse" i *Häften för Kritiska Studier* 1978:2
- Emerik, Ruth/Siim, Birte. *Kvindens arbejds- og levevilkår - belyst gennem kvinder i tobaksindustrien*, Århus 1976.
- Esseveld, Joke. "Kvinnoforskning: i sökandet efter en metod", i *Metoder och problem i kvinnoforskningen*. Forum för kvinnliga forskare och kvinnoforskning i Göteborg. Rapport 82:I.
- Esseveld, Joke. "Mot en kritisk feminism", i Ganetz m fl (red) *Feminism och Marxism*, Stockholm 1986.
- Evans, Richard J (1979:1). *Kvinnorörelsens historia i Europa, USA, Australien och Nya Zeeland 1840-1920*, Stockholm 1979.
- Evans, Richard J. "Politics and the Family: Social Democracy and the Working Class Family in Theory and Practice before 1914", i Evans/Lee (red) *The German Family*, London 1981.
- Evans, Richard J. (1972:2). *Sozialdemokratie und Frauenemanzipation im deutschen Kaiserreich*, Berlin 1979.
- Fee, Terry. "Domestic Labor: An Analysis of Housework and its Relations to the Production Process" i *Review of Radical Political Economics*, Vol 8, 1977:1.
- Feminism and Materialism. Women and Modes of Production*, Anette Kuhn/Ann Marie Wolpe (red), London 1978.
- Feminism och Marxism. En förälskelse med förhinder*, Hillevi Ganetz m fl (red), Stockholm 1986.
- Firestone, Shulamith. *The Dialectic of Sex: The Case for Feminist Revolution*, New York 1970.
- Flood, Hulda. *Den socialdemokratiska kvinnorörelsen i Sverige*, Stockholm 1939.
- Flood, Hulda. *Socialdemokratiska kvinnoförbundet 1920-1935. Några erinringar inför jubileet*, Stockholm 1935.
- Flood, Hulda. "Stockholms allmänna kvinnoklubbis 35-årsberättelse" i *Notiser från Arbetarnas Kulturhistoriska Sällskap*, Årg 2 1928:6, Stockholm 1929.
- Forskning och framsteg*, 1977:5-6.
- Fox-Genovese, Elizabeth. "Att sätta in kvinnohistorien i historien" i *Kvinnovetenskaplig tidskrift* 1983:4.
- Framåt i SSKF. En redovisning av uppgifter och arbetsformer inom den socialdemokratiska kvinnorörelsen*, Sveriges Socialdemokratiska kvinnoförbunds 9:e kongress 6-9 maj 1956, Stockholm 1956.

- Frangeur-Sondén, Renee/Linnér, Marianne. "Kvinnans frigörelse – argument i ett antal kvinnotidskrifter 1909 och 1917", i Qvist (red) *Kvinnomystik och kvinnopolitik*, Göteborg 1974.
- Fredholm, J H G. "Arbetarelagstiftningen och fabriksinspektionen i utlandet", *Skrifter utg. af Lorénska stiftelsen*, 1890:3.
- Frykman, Jonas, *Horan i bondesamhället*, Lund 1977.
- Frykman, Jonas/Löfgren, Orvar, *Den kultiverade människan*, Malmö 1979.
- Gaunt, David, *Familjeliv i Norden*, Stockholm 1983.
- Gaunt, David, "Familj, hushåll och arbetsintensitet", *Scandia*, 1076:1.
- Geijerstam, Gustaf af "Anteckningar rörande arbetarförhållanden i Stockholm", *Skrifter utgifna af Lorénska stiftelsen*. N:o 9, 1894.
- Gough, Kathleen, "The Origin of the Family" i Riter (red) *Toward an Antropology of Women*, New York 1975.
- Gunnarson, Gunnar, *Arbetarrörelsens genombrottsår i dokument*, Stockholm 1965.
- Gustafsson, Berndt, *Manligt – kvinnligt – kyrkligt i 1800-talets svenska folkliv*, Lund 1956.
- Gustafsson, Bo, "Den svenska arbetarklassen och reformismen" i *Historisk tidskrift för Finland*, 1980:6.
- Gustafson, Uno, *Industrialismens storstad. Studier rörande Stockholms sociala, ekonomiska och demografiska struktur 1860- 1910*, Stockholm 1976.
- Gustafsson, Bo, *Den norrländska sågverksindustrins arbetare 1890-1913*, Uppsala 1965.
- Gustavsson, Per, *Mera Ljus! Socialdemokraternas kultursyn fram till andra världskriget*, Stockholm 1979.
- Gyllin, Yngve/Lindskog, Allan, *Textilarna i Malmö*, Malmö 1949.
- Göransson, Anita, "Arbete och makt: en kritisk diskussion av begreppen arbete, produktion och produktionsätt", i E Aniansson m fl (red) *Vetenskap, Patriarkat och makt*, Stockholm 1983.
- Gårdlund, Torsten, *Industrialismens samhälle*, Stockholm 1942.
- Hajnal, J, "European Marriage Patterns in Perspective", i Glass/Eversley (red), *Population in History*, London 1965.
- Hagemann, Gro, "Saervedern av kvinner – arbejddervedern eller diskriminering?", i Blom/Hagemann (red) *Kvinner selv*, Oslo 1977.
- Hammarström, Ingrid, *Stockholm i svensk ekonomi*, Stockholm 1970.
- Hanssen, Börje, "Hushållens sammansättning i Österlenska byar under 300 år i Rig 1976:2.
- Hansson, Sigfrid, "Svensk fackföreningsrörelse och socialism på 1880-talet i Tiden 1926.
- Hansson, Sven-Ove "Kvinnosynen hos Marx och Engels", i *Arbetarrörelsens Årsbok*, 1976.
- Hartmann, Heidi, "Det olyckliga äktenskapet mellan feminism och marxism. För en mer utvecklingsbar förening", i Ganetz m fl (red) *Feminism och marxism*, Stockholm 1986. (För den engelska originalversionen se Sargent (red) *Women and Revolution*).
- Hartmann, Heidi, "Kapitalismen, patriarkatet och könssegregationen i arbetet" i *Kvinnovetenskaplig tidskrift* 1981: 1-2.
- Hausen, Karen, "Family and Role Division. The Polarization of Sexual Stereotypes in the Nineteenth Century – an Aspect of the Dissociation of Work and Family", i Evans/Lee (red) *The German Family*, London 1981.
- Heckscher, Eli, *Svenskt arbete och liv*, Stockholm 1963.
- Heckscher, Eli, *Sveriges ekonomiska historia II:2*, Stockholm 1949.

- Hedvall, Barbro, "Debatten om barnarbete i industri och hantverk 1850-1883", i *Ideologi och socialpolitik i 1800- talets Sverige*, Uppsala 1978.
- Hellspong, Mats/Löfgren, Orvar, *Land och stad*, Lund 1981.
- Hentilä, Seppo, *Den svenska arbetarklassen och reformismens genombrott inom SAP före 1914. Arbetarklassens ställning, strategi och ideologi*, Helsingfors 1979.
- Hentilä, Seppo, "Orsaker till reformismens genombrott i svensk socialdemokrati" i *Arkiv* 1974:5.
- Hirdman, Yvonne, *Magfrågan. Mat som mål och medel. Stockholm 1870-1920*, Stockholm 1983.
- Hirdman, Yvonne, "Den socialistiska hemmafrun. Den socialdemokratiska kvinnorörelsen och hemarbetet 1890-1939", i Åkerman m fl (red) *Vi kan, vi behövs. Kvinnorna gör samman i egna föreningar*, Stockholm 1983
- Hobsbawm, Eric, "Man and Women in socialist Iconography" i *History Workshop*, 1978:6.
- Hoel, Marit *Den kvinnelige arbeiderklassen*, Universitetsforlaget 1983.
- Holmqvist, Eric, *Aristokrater, bönder och byråkrater. Skånska riksdagsmän på 1800-talet*, Stockholm 1980.
- Honeycutt, Karen, "Clara Zetkin: A Socialist Approach to the Problem of Woman's Oppression" i *Feminist Studies*, Vol 3, 1976:3-4.
- Humphries, Jane, "Class Struggle and the Persistence of the Working-Class Family", i Amsden (red) *The Economics of Women and Work*, Penguin Books 1980.
- Humphries, Jane, "Protective Legislation, the Capitalist State, and Working Class Men: The Case of the 1842 Mines Regulation Act" i *Feminist Review* 1981.
- Höglund, Gunhild, *Stridbar kvinna. Några blad ur Anna Visborgs liv och svensk kvinnorörelse*, Stockholm 1951.
- Janssen-Jurreit, Marielouise, *Sexism. Manssamhällets ideologi och historia*, Stockholm 1979.
- Johansson, Birgitta, *Arbetarkvinnor och barn tillsyn i Norrköping. En studie av arbetarrörelsens inställning i barn tillsynsfrågan speglad i Östergötlands Folkblad 1905-1912*, Pedagogiska inst, Universitetet i Linköping, Linköping 1983.
- Johansson, Elin, *Typografiska kvinnoklubben 1904-1939*, Stockholm 1939.
- Johansson, Ingemar, *Strejken som vapen. Fackföreningar och strejker i Norrköping 1870-1910*, Stockholm 1982.
- John, Angela, "Letters" i *Feminist Review* Vol 9, autumn 1981.
- Jónasdóttir, Anna, *Kvinnoteori. Några perspektiv och problem i kvinnoforskningen. Högskolan i Örebro, Skriftserien nr 2* 1984.
- Jones Gareth-Stedman, *Engels och den dialektiska materialismen*, Lund 1976.
- Judt, Tony, "A Clown in Regal Purple: Social History and the Historians" i *History Workshop* 7, 1979 .
- Jämställdhetsperspektiv i forskningen. Rapport från ett symposium 24-25 april 1980, Ann-Sofie Källemark (red), Riksbankens Jubileumsfond 1980:4.
- Jörberg, Lennart, *Growth and Fluctuations of Swedish Industri*, Stockholm 1961.
- Jörberg, Lennart, *Kvinnliga arbetare inom svensk industri 1872- 1912*. Meddelande från Ekonomisk-historiska institutionen Lunds Universitet, Nr 19, 1981.
- Kaluzynska, Eva, "Wiping the Floor with Theory - A Survey of Writings on Housework" i *Feminist Review* Vol 6 1980.
- Karlbom, Rolf, *Hungerupplopp och strejker 1793-1867. En studie i den svenska arbetarrörelsens uppkomst*, Lund 1967.
- Karlbom, Rolf, *Revolution eller reformer. Studier i SAP:s Historia 1889-1902*, Göteborg 1985.

- Karlsson, Lynn/Wikander, Ulla, *Kvinnoarbete och könssegregering i svensk industri 1870-1950: tre uppsatser*, Uppsala Papers in Economic History, Research Report No 9, 1985.
- Kessler-Harris, Alice, *Out to Work: A History of Wage-earning Women in the United States*, Oxford 1982.
- Korpi, Walter, *Arbetarklassen i välfärdskapitalismen*, Stockholm 1978.
- Kvinnors röst och rätt*, Ruth Hamrin-Thorell m fl (red), Stockholm 1969.
- Kyle, Gunhild, *Gästarbeterska i manssamhället: studier i industriarbetande kvinnors villkor i Sverige*, Stockholm 1979.
- Kyle, Gunhild, "Varför skola kvinnorna vänta?" i *Kvinnovetenskaplig tidskrift* 1983:2.
- Källemark, Ann-Sofie, "Hotet mot familjen. Den ogifta modern i Sverige i ett historiskt perspektiv", i *Historisk tidskrift* 1978:1.
- Källemark, Ann-Sofie, "Äktenskap och familj i Sverige i ett historiskt perspektiv" i *Historielärarnas förenings årsskrift* 1977-78.
- Land, Hilary, "The Family Wage" i *Feminist Review* Vol 6 1980.
- Lane, Ann J, "Woman in Society: A Critique of Frederick Engels", i B A Carroll (red) *Liberating Women's History*, London 1976.
- Lantz, Sture W, *De förenade förbundens organisationshistoria, 1875-1945*, Stockholm 1947.
- Laslett, Peter, *The World We Have Lost*, New York 1965.
- Leffler, Johan, *De industriella arbetarnas lefnads- och löneförhållanden i Stockholm*, Stockholm 1897.
- Lewenhak, Sheila, *Women and Trade Unions. An Outline History of Women in the British Trade Union Movement*, London 1977.
- Lichtheim, George, *Socialismens historia*, Stockholm 1972.
- Liddington, Jill, "Women Cotton Workers and the Suffrage Campaign: The radical suffragists in Lancashire, 1893-1914", i Burman (red) *Fit Work for Women*, London 1979.
- Liddington, Jill/Norris, Jill, *One Hand Tied Behind Us. The Rise of the Women's Suffrage Movement*, London 1978.
- Liedman, Sven-Eric, "Marxismen", i *Johansson/Liedman Positivism och marxism*, Stockholm 1981.
- Liljeström, Rita/Dahlström, Edmund, *Arbetarkvinnor i hem- arbets- och samhällsliv*, Stockholm 1981.
- Liljeström, Rita, "Jämställdhet, arbetarklass och välfärdskapitalism", i *Jämställdhetsperspektiv i forskningen*, Riksbankens Jubileumsfond 1980:4.
- Lilliestam, Åke, *Gustaf Steffen, samhällsteoretiker och idépolitiker*, Göteborg 1960.
- Lindbom, Tage, *Femtio år. Svenska bryggeriindustriarbetareförbundets avd. 1 1887-1937*, Stockholm 1937.
- Lindbom, Tage, *Den svenska fackföreningsrörelsens uppkomst och tidigare historia 1872-1900*, Stockholm 1938.
- Lindbom, Tage/Kuhm, Evert, *Tobaksarbetarnas förbund i Sverige 1889-1939*, Stockholm 1940.
- Lindbom, Tage, *Tobaksarbetarnas Stockholmsavdelning 1884-1934*, Stockholm 1934.
- Lindgren, Gerd, "Anpassning och protest. Om deltidarbetet i det kapitalistiska patriarkatet" i *Kvinnovetenskaplig tidskrift* 1982:2.
- Lindgren, John, *Det socialdemokratiska arbetarpartiets uppkomst i Sverige 1881-1889*, Stockholm 1927.
- Lindgren, John, *Socialdemokratiska föreningen 1884-1934*, Stockholm 1934.
- Lindhagen, Jan, *Socialdemokratins program. Första delen. I rörelsens tid 1890-1930*, Stockholm 1972.

- Lindhagen, Carl, *Memoarer. Andra delen*, Stockholm 1938.
- Lindstedt, Helgo, "De kvinnliga arbetarnas numeriska roll inom Sveriges storindustri före landets industrialisering i *Tiden* 1921.
- Lindström, Rickard, "Till det socialdemokratiska partiprogrammets historia. Några årtiotalsdokument" i *Tiden* 1926.
- Liversage, Toni, *At erobre ordet. Kvinderne og arbejderbevaegelsen*, Köpenhamn 1980.
- Losman, Beata, *Kamp för ett nytt kvinnoliv. Ellen Keys idéer och deras betydelse för sekelskiftets unga kvinnor*, Stockholm 1980.
- Löfgren, Orvar, *Arbetsfördelning och könsroller i bondesamhället – kontinuitet och förändring*, stencil, Etnologiska institutionen, Lund 1977.
- Macintosh, Maureen M, "Domestic Labour and the Household", i Burman (red) *Fit Work for Women*, London 1979.
- Makt och kön. *Rapport från ett seminarium*, i JÄMFO, Rapport nr 2 november 1985.
- Marcus, M, "Svensk arbetarlagstiftning", i *Vår tids samhällsfrågor II*, Stockholm 1907.
- Marcus, M, *Den svenska tobaksindustrin år 1908*, Stockholm 1911.
- Married Women's Work, Clementina Black (red), London 1983 (1915).
- Marx, Karl, *Kritik av Gothaprogrammet*, Stockholm 1975 (1891).
- Marx, Karl, *Kapitalet*. Bd I, Lund 1981.
- Marx, Karl/Engels, Friedrich, *Det kommunistiska manifestet*, Stockholm 1964 (1848).
- Matovic, Margareta R, *Stockholmsäktenskap. Familjebildning och partnerval i Stockholm 1850-1890*, Stockholm 1984.
- McIntosh, Mary, "The Welfare State and the Needs of the Dependent Family", i Burman (red) *Fit Work for Women*, London 1979.
- Meyersson, Gerda, *Kvinnorna i industrin*, Stockholm 1909.
- Milkman, Ruth, "Women's Work and Economic Crisis: Some Lessons from the Great Depression" i *Review of Radical Political Economics*, Vol 8, 1976:1.
- Millbourn, Ingrid, "Kreditkonst – Kooperativa Förbundet och kvinnan", *Kvinnovetenskaplig tidskrift* 1982:4.
- Millet, Kate, *Sexualpolitiken*, Stockholm 1971.
- Mitchell, Juliet, *Den nya kvinnorörelsen*, Stockholm 1972.
- Molyneux, Maxine, "Beyond the Domestic Labour Debate" i *New Left Review* nr 116.
- Myrdal, Alva, "Kvinnorna bryter sig väg", i *Arbetets söner. Del I Pionärtiden*, Stockholm 1944.
- Nerman, Ture, *Svenska beklädnadsarbetarförbundets historik 1880-1939*, Stockholm 1939.
- Niggeman, Heinz, *Emanzipation zwischen Sozialismus und Feminismus. Die Sozialdemokratische Frauenbewegung im Kaiserreich*, Wuppertal 1981.
- Norberg, Anders/Åkerman, Sune, "Migration and the Building of Families. Studies on the Rise of Lumber Industry in Sweden", i Ågren (red) *Aristocrats, Farmers, Proletarians*, Uppsala 1973.
- Nordström, G Hilding, *Sveriges socialdemokratiska arbetareparti under genom-brottsåren 1889-1894*, Stockholm 1938.
- Norlander, Kerstin, *Könssegregerad arbetsdelning och facklig politik*. Arkiv 29-30, 1984.
- Norman, Hans/Rogers, John, "Marriage and Reproduction in a Changing Society: Sweden 1750-1950, i Rogers/Norman (red) *The Nordic Family. Perspective on Family Research*, Uppsala 1985.

- Nyström, Per, "Alma Åkermark" i *Göteborg förr och nu*, 1962.
- Nyström, Per, "Den svenska socialdemokratin och dess teorier" i *Tiden* 1941:6.
- Nyström, Per, *Stadsindustriens arbetare före 1800-talet*, Stockholm 1955.
- O'Brien, Mary, *The Politics of Reproduction*, Boston/London 1981.
- Olofsson, Gunnar, *Mellan klass och stat. Om arbetarrörelse, reformism och socialdemokrati*, Lund 1979.
- Olsson, Lars, *Då barn var lönsamma*, Stockholm 1980.
- Oren, Laura, "The Welfare of Women in Labouring Families in England 1860-1950, i Hartman/Banner (red) *Clio's Consciousness Raised*, New York 1974.
- Palmgren, Yngve, "Trojkan", i Lindhagen (red) *Bilden av Branting*, Stockholm 1975.
- Petrini, Gulli, *Kvinnorösträttens riksdagshistoria i Sverige 1884-1912*, Stockholm 1914.
- Pinchbeck, Ivy, *Women Workers and the Industrial Revolution 1750-1850*, London 1981 (1930).
- Plejel, Hilding, *Från hustavlans tid*, Stockholm 1951.
- Pollock, Lindö *Forgotten Children. Parent-Child Relations from 1500 to 1900*, Cambridge 1983.
- Possing, Birgitte, *Arbejderkvinder og Kvindearbejde i København ca. 1870-1906*, Aalborg 1981.
- Prokop, Ulrike, *Kvinnors livssammanhang. Begränsade strategier och omåttliga önskningar*, Stockholm 1981.
- Påhlman, Axel/Sjölin, Walter, *Arbetarföreningarna i Sverige 1850-1900*, Stockholm 1944.
- Qvist, Gunnar, *Konsten att blifva en god flicka*, Stockholm 1978.
- Qvist, Gunnar, *Kvinnofrågan i Sverige 1809-1946*, Göteborg 1960.
- Qvist, Gunnar, *Statistik och politik. LO och kvinnorna på arbetsmarknaden*, Stockholm 1974.
- Ragnerstam, Bunny, *Arbetare i rörelse*, Stockholm 1986.
- Reynolds, Susan Whyte, "Kontroll över kvinnor - ett antropologiskt perspektiv", i Westman Berg (red) *Gråt inte, forska*.
- Roberts, Elizabeth, *A Woman's Place. An Oral History of Working-Class Women 1890-1940*, Oxford 1984.
- Rose, Sonya O, "Gender at Work: Sex, Class and Industrial Capitalism", i *History Workshop* 1986:21.
- Rubin, Gayle, "The Traffic in Women - Notes on the 'Political Economy' of Sex", i Reiter (red) *Towards an Antropo of Women*, New York 1975.
- Sachs, Karen, "Engels Revisited: Women, the Organization of Production, and Private Property", i Reiter (red) *Toward an Antropology of Women*, New York 1975.
- Sandin, Bengt, *Hemmet, gatan, fabriken eller skolan. Folkundervisningen och barnuppföstran i svenska städer 1600- 1850*, Lund 1986.
- Schiller, Bernt, *Storstrejken 1909. Förhistoria och orsaker*, Göteborg 1967.
- Schmitz, Eva, *Kvinnor, kamrater*, Stockholm 1982.
- Scott, Joan W, "Survey Articles Women in History. II: The Modern Period", *Past and Present* nr 101, 1983.
- Secombe, Wally, "Hemmafrun och hennes arbete under kapitalismen, *Zenit* nr 38 (1974).
- Seip, Anne-Lise, *Om velferdsstatens framvekst*, Oslo, 1981.
- Sellberg, Hjalmar, *Staten och arbetarskyddet 1850-1919. En studie i svensk socialpolitik*, Uppsala 1950.

- Shorter, Edward, *The Making of the Modern Family*, Glasgow 1977.
- Siim, Birte, "Nogle overvejelser over ændringer i kønsarbejdsdeling og dominansforhold mellem køn. Noter til patriarkatsdebatten", i Bryld m fl (red) *Overganskvinden*, Odense 1982.
- Simonson, Birger, *Socialdemokratin och maktövertagandet. SAP:s politiska strategi 1889-1911*, Göteborg 1985.
- Sjöberg, Sten, *Fredrik Sterky. LO:s förste ordförande*, Stockholm 1973.
- Socialdemokratiska föreningen i Stockholm. Medlemsförteckning. 1884-1964*, Stockholm 1964.
- Stadin, Kekke, "Den gömda och glömda arbetskraften. Stadskvinnor i produktionen under 1600- och 1700-talen", *Historisk tidskrift* 1980:3.
- Stenmark, Bengt, *50 år av kvinnlig fackföreningsarbete. Svenska bryggeriindustriarbetareförbundets Avdelning 15. 1901-1951*, Oskarshamn 1951.
- Stockholms arbetarekommuns minnesskrift 1900-1925*, Stockholm 1925.
- Ström, Fredrik, *Kata Dahlströms liv, öden och äventyr i kampen om herremakten*, Stockholm 1930.
- Ström, Fredrik, *Min ungdoms strider*, Stockholm 1940.
- Sundvik, Ivar, *Branting eller Palm?*, Stockholm 1981.
- Taylor, Barbara, *Eve and the New Jerusalem. Socialism and feminism in the Nineteenth Century*, London 1983.
- Taylor-Allen, Ann, "Mothers of the New Generation: Adele Schreiber Helene Stöcker, and the Evolution of a German Idea of Motherhood, 1900-1914", *Signs* Vol 10:3, 1985.
- Therborn, Göran, "Kön, klass och reproduktion", *Sociologisk forskning* 1981:2.
- Thompson, E P, *The Poverty of Theory & Other Essays*, London 1980.
- Thönnessen, Werner, *Frauenemanzipation. Politik und Literatur der Deutschen Sozialdemokratie zur Frauenbewegung 1863-1933*, Frankfurt a.M. 1958.
- Tidman, Yngve, *Det var här det började. Glimtar ur arbetarrörelsens historia i Malmö*, Malmö 1981.
- Tilly, Louise A/Scott, Joan W, *Women, Work and Family*, Holt, Einhart and Winston, 1978.
- Tingsten, Herbert, *Den svenska socialdemokratin idéutveckling. Del 1 och 2*, Stockholm 1967.
- Truedsson, Hans, *Arbetarrörelsen i Lund under epoken 1859 till 1950*, Lund 1958.
- Uhlén, Axel, "Arbetarrörelsen i Malmö intill sekelskiftet", i *Arbetets söner. Del 1. Pionärtiden*, Stockholm 1944.
- Uhlén, Axel, *Facklig kamp i Malmö under sju decennier*, Malmö 1949.
- Wahlström, Lydia, *Den svenska kvinnorörelsen*, Stockholm 1933.
- Valliner, Torbjörn, *I kamp för demokratin. Rösträttsrörelsen i Sverige 1886-1900*, Stockholm 1962.
- Wessel, Nils, *Svenska typografiförbundets historia. 1887-1936*, Oskarshamn 1937.
- Wessel, Nils, *Typografiska föreningen i Stockholm 1846-1926*, Oskarshamn 1926.
- Vetenskap, patriarkat och makt. Rapport från kvinnouniversitetet*. E Aniansson m fl (red), Stockholm 1983.
- Widerberg, Karin, *Kvinnor, klasser, lagar 1750-1980*, Lund 1980.
- Wikander, Ulla, "Den könssegregerade arbetsmarknaden - avtagande eller tilltagande under 1900-talet? Om konfektionsfirman Algots 1920-1960", i *Konferensrapport fra Nordisk Kvinnehistoriemöte*, Oslo 20-23 februari 1983, Oslo 1984.
- Williams, Raymond, *Marx och kulturen. En diskussion kring marxistisk kultur- och litteraturteori*, Stockholm 1977.

- Winberg, Christer, *Folkökning och proletarisering. Kring den sociala strukturomvandlingen på Sveriges landsbygd under den agrara revolutionen*, Göteborg 1975.
- Winberg, Christer, "Tingstens idékritik och den tidiga svenska socialdemokratin", i *Scandia* 1980:1.
- Vogt, Sidsel *Kvinner og arbeid 1750-1914 i England og Frankrike. En oversikt over kvinnehistorisk forskning*, NAVFs sekretariat for kvinneforskning, Arbeidsnotat 3/83, Oslo 1983.
- Women and Revolution. The Unhappy Marriage of Marxism & Feminism. A Debate on Class and Patriarchy*, Lydia Sargent (red), Pluto Press 1981.
- Waerness, Kari, *Kvinnor och omsorgsarbete. Ett kvinnoperspektiv på människovård och professionalisering*, Stockholm 1983.
- Young, Iris, "Beyond the Unhappy Marriage of Marxism and Feminism: A Critique of the Dual Systems Theory", i Sargent (red) *Women and Revolution*, Pluto Press 1981.
- Zade, Beatrice, *Frida Steenhoff. Människan, kämpen, verket*, Stockholm 1935.
- Zaretsky, Eli "The Place of the Family in the Origins of the Welfare State", i Thorne/Yalom (red) *Rethinking the Family. Some Feminist Questions*, New York 1982.
- Zennström, Per-Olof, *Lucifer. En bok om Axel Danielsson*, Stockholm 1967.
- Zetkin, Clara, *Zur Geschichte der proletarischen Frauenbewegung Deutschlands*, Berlin 1959.
- Åmark, Klas, "Från kaos till ordning. Forskning på 80-talet", i *Arbetshistoria. Meddelande från Arbetsrörelsens Arkiv och bibliotek*, Nr 31-32, Årg 8, 1984.
- Österberg, Eva, "Bonde eller bagerska. Vanliga svenska kvinnors ställning under senmedeltiden" i *Historisk tidskrift* 1980:3.

Summary

Today's concepts of women's liberation were born out of the growth of bourgeois society. Ideas of female emancipation first appeared in organized form during the French revolution. While that initial collective effort was defeated, the fundamental ideas survived within liberal and socialist circles. The so-called "Utopian Socialists" were to develop these ideas most consistently. The socialist theoreticians of the modern labour movement also lent support to the notion of equality between the sexes and painted a portrait of a future where men and women worked side by side within modern industry, where children were cared for by society at large, and where the family no longer existed as an economic unit. In contrast to the Utopian Socialists, the Marxists felt they had scientific support for their vision. The growth of capitalism would of necessity, force more and more women into wage labour, which in turn would necessitate collective forms of childcare and housework.

According to this view, most consistently developed by Friedrich Engels, women's issues within the working classes were actually non-existent. As wage labourers, women and men should work together for the New Society. The right to work, to vote and to organize were concrete political demands held in common by both sexes within the working classes. In practice, however, the socialist movement was to demonstrate a much more vacillating position in regard to those of its political demands that concerned women. Instead of constantly working for equality in the labour market, the movement supported a development towards family wages for male workers and a "housewife system" in the working class. The classic demands of women's liberation came to play a subordinate role within the overall political strategy of the socialist movement.

What happened? Why were those early visions never realized? These have been the overall concerns that have guided this study of the perceptions of women and the women's politics within the Swedish Social Democratic Party. Questions such as these have generally *not* been asked within current studies of the evolution of the labour movement and the working classes. Such concerns are not considered to be problematic. The family and the role of women have been taken for

granted and it has been assumed that a "traditional" sex role pattern that existed in the past was transferred to bourgeois society in a fairly straightforward, uncomplicated fashion – void of discord and conflicts. However, this is a view that has been discredited to great extent by recent historical research on women and the family. Instead, current research emphasizes a much more complicated pattern. Certain tendencies pointed towards an increase in women's work and a dissolution of the family, while others pointed towards more stable familial relations and a restriction of married women's gainful employment. It is only when these contradictions have been revealed that questions concerning why developments – both in ideology and in reality – took the course that they did, can be raised and become meaningful.

In Chapter 1 of the dissertation, the study's general theoretical orientation is discussed within the context of contemporary theoretical debate within Women's Studies. Those theories that use *either* class or sex as their basic analytical category are criticized. Instead, the need for new theoretical perspectives that use *both* class *and* sex as principles of social structure, is stressed. Two explanations for the labour movement's neglect of demands for equality between the sexes and its support for family wages are presented. Both have been developed in opposition to Marxist interpretations that see the consolidation of the family solely as an outcome of the needs and interests of the bourgeoisie and capital. According to these critical interpretations, the working classes/labour movement had both an interest in and the possibility of influencing the events that emerged. In classical Marxist tradition, one explanation persists in viewing class conflict as fundamental, and asserts that the labour movement's attempts to consolidate the family and liberate women from wage labour was in the common interest of all members of the working class – both male and female. The other interpretation adheres to feminist theories that have emerged during the past decades and which maintain that such politics primarily served the interests of male workers. Some of these latter theories assert that the developments which took place were manifestations of a patriarchal social structure. However, these explanations suffer from as much bias as those Marxist explanations criticized herein. A preoccupation with the interests of capital is substituted by a narrow and prejudiced focus upon male workers or the common interests of the working class.

In Chapter 2, the theoretical discussion becomes more grounded in the actual events and living conditions of the time period. What is asserted here is that the reality with which the labour movement was confronted at the turn of the century was one of clear sexual stratification and that the degree of manipulation open to either men or women was therefore limited. Granted that more and more women were drawn

into the industrial labour force and that the job market for women expanded, but the fundamental nature of the labour force was nevertheless one of deep sexual segregation. Furthermore, a growing interest from the bourgeois state emerged at this time that sought to divide this sexual segregation of labour even further, for the overt purpose of strengthening the family and ensuring its reproduction. One of the areas in which this desire was expressed was in the debates concerning special labour protection for women.

Concerning the interests that the working class and the labour movement themselves had during the course of these events, I maintain that no interest can be deduced which was common to both the men and women of the working class, when it came to the role of women in the workplace and in the family. Above all, interests varied among the women themselves depending upon their diverse economic situations and the varying structure of their families. While both Swedish and international research has established that the structure of the family within the working class stabilized around the turn of the century, at a time when the labour movements became a political force to be reckoned with, we still cannot say that a "housewife system" was generally found in the working classes at this time. The majority of working class families were still dependent upon the income of the married woman, as well. More significantly, a large group of women existed that were responsible for their own welfare – unwed mothers and widows – who had no male economic support whatsoever. The ideal of the woman at home and the man as provider that gradually emerged in Social Democratic propaganda may possibly have reflected the circumstances of the upper strata of the working class, but in no way corresponded to the conditions under which most working class women lived.

The actual investigation into perceptions of women and women's politics within the Social Democratic Party, which constitute Chapters 3–5, demonstrate that the principle of equality that was built into Socialist theory, was abandoned early on. While the Party did support the principle of women's suffrage, already during the 1890s, the tendency in practice was to shift this political demand to the background. And when the Party had won its own parliamentary platform after the turn of the century, it went so far as to officially take the stand that for the time being, universal suffrage was understood by the Party to mean universal suffrage for men.

With regard to perceptions of women's work, the principle of equality was sustained for a longer period of time. Set aside, however, were the special problems that women by virtue of their sex, were burdened with. Women's work was only considered from the vantage point of the labour

market, and since the basis for this was that men and women were equal, the tone adopted in exhorting women to organize could become very accusatory at times. The issue which in this study has been defined as the most urgent for many working women of this period, i.e., the conflict between motherhood and working outside the home, was given some attention, but it was seldom seriously discussed, nor was the connection to women's wage labour considered. This issue was instead divided, so that the problems of women in the workforce and those of the family were discussed separately.

The Social Democratic Party's standpoint concerning women's work shifted after the beginning of the 20th Century. The realities of women's labour force participation in relation to family life were discussed more, and the negative effects were emphasized. In the name of the family and the interests of generations to come, the Swedish Party, just like other labour parties within the Second International, concentrated more and more upon creating special protective legislation for wage-working women.

Already during the 1890s, members of the Social Democratic women's clubs in Stockholm had opposed their party's reluctance to back women's demands for voting rights. After the turn of the century – the nationwide Social Democratic women's movement having only newly been established by then – there was sharp disagreement between male and female Party members concerning both the strategy to be used to gain voting rights, as well as protective legislation for women. But the opposing camps were not entirely drawn along sex boundaries. Into their camp, the women draw some of the men, particularly those belonging to the opposition within the Party, while some of the leading female Party members gave their support to the official Party line.

In the section of Chapter 6 entitled, "The Ideological Split," I discuss to what extent we can discern any fundamental changes taking place in perceptions of women's issues in the light of the overt changes that the party's political practices were undergoing. An analysis of some programmatic texts allows us to roughly distinguish two fundamentally different approaches to the role of women in society and in the workplace. On the one hand, the original Socialist beliefs, with their foundation in wage labour and in the notion of the similarities of the sexes still exist, and on the other hand, we find a new attitude which is based upon the principle of differences between the sexes and which views women primarily in their child-bearing and mothering capacity. Hidden behind this split is the reality: a reality in which most married women carried a double workload and where many were the sole provider, both for themselves, and for dependents as well. Those attempts to comprehend the whole of the women's issue in all its

complexity, which were made in the 1890s, are markedly absent during the first decade of the new century.

The inadequacies of the extant perspectives are clearly exposed when women themselves attempt to define their situation, as they do more and more after the beginning of the 20th Century. In the section of Chapter 6 entitled, "Politics from the Women's Perspective," I have analyzed the Social Democratic Party women's own view of themselves as well as their political strategy. Even among the women, both kinds of thinking, that of equality, and that of being fundamentally different, can be discerned. In the analysis, this is explained by the heterogeneity of the Social Democratic women's movement, i.e., that the movement comprised the different women's interests which were to be found within the working class at this time. However, one distinct difference between the women's movement and the men's labour movement was that the women specifically focused upon the large group of women that lay disguised within the male texts and definitions, i.e., those women who were both wage labourers and mothers. The Party women did not adopt the ideology of absolute equality and did not demand a dismantling of the institution of marriage. But neither did they accept that women should be completely economically dependent upon men. Rather, they tried in political practice to politicize those issues which were being overshadowed by the ideological split. One important demand which was put forth at the first women's congresses was the right of all women to motherhood regardless of whether they were rich or poor, single or married.

In what sense, then, may the labour movement be characterized as a patriarchal movement? If the term patriarchy should be used at all in the analysis, then I believe that it should not unconditionally be connected to the actual acceptance of a sexual division of labour, i.e., the acceptance of a housewife system. A great deal of research has demonstrated that increasing possibilities for women to exclusively work at home did not automatically lead to their loss of power. On the contrary, women often held key positions with respect to the important social networks which existed in worker's residential areas, while they usually held a subordinate position in the workforce. Rather, the term patriarchal should be reserved for distinguishing the nature of the labour movement itself, its organization and its ideology. Since it originated from men and wage labour, and since women, due to their dual positions as both mothers and workers, were a weaker part of the movement in terms of organizational strength, it was not able to capture the special interest of women. Based upon their stronger position relative to working class women, the male workers gained the power to formulate the movement's ideology and practical politics almost

entirely on their own. Interpreted in this manner, the patriarchal nature of the labour movement found expression in neglecting to assert the demand for women's suffrage, in opposing the women's opinion in regard to the issue of forbidding night shifts, and, most important perhaps, in the lack of discussion of those issues that were so central for women: the position of unwed mothers; birth control; prostitution; or the treatment of women in their workplaces. What was considered to be real politics had already been determined, and issues concerning relations between the sexes were not among them.

In summary, I may conclude that the opportunities for female Social Democratic Party members to influence the Party's strategy with regard to women's politics were extremely limited. But the sphere of influence of the labour movement as a whole was also limited, and it is difficult to judge whether another political platform would have had better success. However, what is obvious is that the priorities were male priorities, and that the labour movement to a great extent omitted those issues which the women themselves perceived as most important. Nevertheless, the most important conclusion of this study is that it has demonstrated that there were female alternatives to the male models, both ideologically and in political practice. And those alternatives, dismissed by the pragmatic politicians of that era as being utopian, live on, despite setbacks, even today.

Arkiv avhandlingsserie

1. SUNE SUNESSON. Politik och organisation. Staten och arbetarklassens organisationer. 215 s (1974).
2. BERNT KENNERSTRÖM. Mellan två internationaler. Socialistiska partiet 1929-38. 277 s (1975).
3. GUNNAR PERSSON. Essays on Mobility and Social Reproduction. 140 s (1978).
4. NILS UNGA. Socialdemokratin och arbetslöshetsfrågan 1912-34. Framväxten av den 'nya' arbetslöshetspolitiken. 240 s (1976).
5. BENGT FURÅKER. Stat och arbetsmarknad. Studier i svensk rörlighetspolitik. 214 s (1976, 3:e uppl 1986).
6. INGEMAR ELANDER. Det nödvändiga och det önskvärda. Socialdemokratisk ideologi och regionalpolitik 1940-72. 230 s (1978).
7. RUNE JÜNGEN. Vävarstad i uppror. Borås arbetarrörelse 1880-1920. 348 s (1978).
8. GUNNAR OLOFSSON. Mellan klass och stat. Om arbetarrörelse, reformism och socialdemokrati. 232 s (1979).
9. LENNART SCHÖN. Från hantverk till fabriksindustri. Svensk textiltillverkning 1820-70. 232 s (1979).
10. TOM OLSSON. Pappersmassestrejken 1932. En studie av facklig ledning och opposition. 495 s (1980).
11. BOEL BERNER. Teknikens värld. Teknisk förändring och ingenjörsarbete i svensk industri. 294 s (1981).
12. TORSTEN BJÖRKMAN/KARIN LUNDQVIST. Från MAX till PIA. Reformstrategier inom arbetsmiljöområdet. 436 s (1981).
13. BJÖRN FRYKLUND/TOMAS PETERSON. Populism och missnöjespartier i Norden. Studier av småborgerlig klassaktivitet. 470 s (1981).
14. LENNART LUNDMARK. Uppbörd, utarmning, utveckling. Det samiska fångstsamhällets övergång till rennomadism i Lule lappmark. 232 s (1982).
15. PER ARNE TJÄDER. 'Det unga Sverige'. Åttitalrörelse och genombrottsepok. 216 s (1982).
16. KENT LINDKVIST. Program och parti. Principprogram och partiideologi inom den kommunistiska rörelsen i Sverige 1917-72. 247 s (1982).
17. HANS SEYLER. Hur bonden blev lönarbetare. Industrisamhället och den svenska bondeklassens omvandling. 322 s. (1983).
18. LARS EKDAHL. Arbete mot kapital. Typografer och ny teknik - studier av Stockholms tryckeriindustri under det industriella genombrottet. 230 s (1983).
19. GÖRAN ARNMAN/INGRID JÖNSSON. Segregation och svensk skola. En studie av utbildning, klass och boende. 197 s (1983, 2:a uppl 1985).
20. TOMMY NILSSON. Från kamratföreningar till facklig rörelse. De svenska tjänstemännens organisationsutveckling 1900-80. 225 s (1985).
21. BO ROTHSTEIN. Den socialdemokratiska staten. Reform och förvaltning inom svensk arbetsmarknads- och skolpolitik. 248 s. (1986)
22. BENGT SANDIN. Hemmet, gatan, fabriken eller skolan. Folkundervisning och barnuppföstran i svenska städer 1600-1850. 320 s (1986).
23. MATS BERONIUS. Den disciplinära maktens organisering. Om makt och arbetsorganisation. 174 s (1986).
24. JAN CH KARLSSON. Begreppet arbete. Definitioner, ideologier och sociala former. 144 s (1986).

Kvinnosyn och kvinnopolitik

Jämlikhet mellan könen var ett viktigt inslag i de tidiga socialistiska teoretikernas vision. Temat för denna avhandling är varför arbetarrörelsen i sin praktiska politik kom att överge detta synsätt. Utifrån den aktuella teoretiska debatten inom kvinnoforskningen analyserar Christina Carlsson socialdemokratins hållning till frågor som rör kvinnornas ställning inom rörelsen, i politiken, i arbetet och i familjen. Därav framgår att man inte förmådde politisera den viktigaste frågan för arbetarkvinnorna, konflikten mellan arbetet och moderskapet. I stället splittrade man upp den verklighet som för kvinnorna var en helhet och behandlade kvinnoarbetet och familjen var för sig. Dessutom gick partiet vid en rad tillfällen emot en klart uttalad kvinnoopinion, t ex då det underlät att kämpa för kravet på kvinnlig rösträtt och då det stödde förslaget om nattarbetsförbud för kvinnliga arbetare.

Skillnaden mellan manliga och kvinnliga förhållningssätt framträdde särskilt tydligt efter sekelskiftet, då en landsomfattande socialdemokratisk kvinnorörelse etablerades. I boken ägnas stort utrymme åt dessa kvinnors försök att formulera alternativa handlingsstrategier, som utgick från den samtida arbetarkvinnans verklighet. Denna intensiva verksamhet fick dock inget genomslag inom den socialdemokratiska rörelsen. Författaren vill förklara detta med att kvinnornas dubbla roll som både mödrar och arbetare gav dem en svagare strukturell position inom organisationen och att rörelsen i stället kom att präglas av männen och lönearbetet.